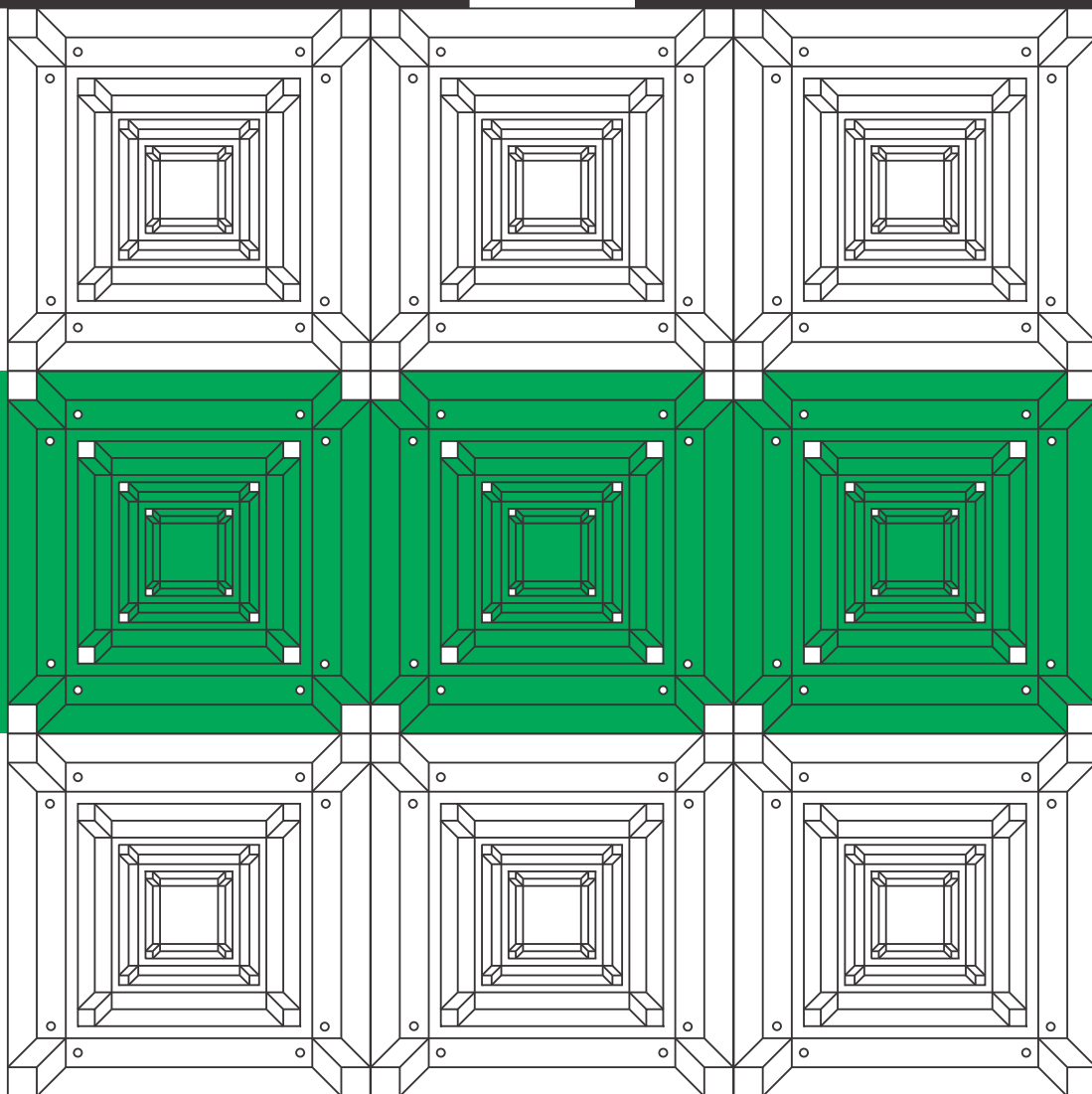

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

2

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC 94(497.4)"18/19" UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor/Editorial board:
dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Perić Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R. in Translat d.o.o.

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljčič

Izdajatelj/Published by:
Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by:
Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/
Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk/Printed by:
Fotolito Dolenc d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange:
Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in:
Scopus, ERIH Plus, Historical Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL,
Ulrich's Periodicals Directory

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/
The publisher assumes no responsibility for statements made by authors

Številka vpisa v razvid medijev: 720

Kazalo

RAZPRAVE – ARTICLES

- Klemen Kocjančič, Španci v nemški službi na Slovenskem
med drugo svetovno vojno 7
Spaniards in German Service in Slovenia during the Second World War
UDK: 355.097.2(430=134.2)+ 341.324(497.4)"1941/1945"
- Rok Filipčič, Brigadirski ho-ruk!: prva štiri leta mladinskih delovnih akcij
v Brkinih 1975–1978 22
*Work Brigade Heave-Ho!: The First Four Years of Youth Community Work Campaigns
in Brkini 1975–1978*
UDK: 331.578-053.6(497.4Brkini)"1975/1980"
- Oskar Mulej, Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem
naprednem taboru, 1930–35. II. del – idejnozgodovinski vidiki 40
*Economic and Social Views in the Slovene Progressive Camp, 1930–35.
Part II – The Intellectual Historical Aspects*
UDK: 330.874:329.12(497.4)"1930/1935"
- Patrick Karlsen, Zadnja bitka v Stalinovem imenu.
»Komunizem na obalah Jadranskega morja« in boj informbiroja
proti Titu (1947–1955) 59
*The Final Battle in the Name of Stalin. »Communism on the Shores of the Adriatic Sea«
and the Fight of the Cominform against Tito (1947–1955)*
UDK: 329.15(450):329.15(497.1)"1947/1955"
- Jurij Perovšek, »Psi s cveticami«: slovenski vojaki in vojna s slovanskimi
nasprotniki v slovenskem političnem časopisju 1914–1916 98
*»Dogs With Flowers«: Slovenian Soldiers and War with Slavic Opponents in
Slovenian Political Newspapers 1914–1916*
UDK: 070(497.4): 172.15:355.244.1(436)"1914/1916"
- Filip Čuček, K problematiki štajersko-hrvaške dravske meje
konec 18. stoletja 116
*On the Issue of the Styrian-Croatian Border on the River Drava
at the End of the 18th Century*
341.222(497.4:497.5)"1780/1848"

- Marko Zajc, Razumevanje jugoslovanstva v Sloveniji (in Slovenije v jugoslovanstvu) v začetku osemdesetih let 129
The Interpretation of Yugoslavism in Slovenia (and of Slovenia within Yugoslavism) in the Early 1980s
UDK: 323.14 (=163.2/.6):329.15(497.1)"198"

- Nataša Hönig, Leni Riefenstahl v službi tretjega rajha 145
Leni Riefenstahl in the Service of the Third Reich
UDK: 929 Riefenstahl L:791.43:32.019.5930(430)"1933/1938"

- Zdenko Čepič, Titoizem in konec Jugoslavije 165
Titoism and the End of Yugoslavia
UDK: 323.1(497.1)"1945/1980"

ZAPISI – NOTES

- Klemen Kocjančič, Pregled enot in ustanov Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno 183
An Overview of the Waffen-SS Units and Establishments in the Slovenian Territory during World War II
UDK: 341.324(=112.2)+355.31(497.4)"1941/1945"

- Andrej Studen, Veliko hrupa za točke. Primer samohvale in karierizma v kriznih časih slovenskega zgodovinopisja..... 196
UDK: 355930(497.4)"201"+ 343.3/.7

JUBILEJI – JUBILEES

- Peter Vodopivec – ob 70. obletnici (Žarko Lazarević in Bojan Godeša)..... 205

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Karin Almasy, Wie aus Marburgern »Slowenen« und »Deutsche« wurden. Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861 (Jernej Kosi) 209

- Branko Marušič, Doktor Karel Lavrič (1818–1876) in njegova doba (Ivan Vogrič)..... 212

- Lisa Retzl in Magnus Koch, »Da habe ich gesprochen als Deserteur.« Richard Wadani. Eine politische Biografie (Avguštin Malle) 215

Bernhard Gitschtaler (izd.), Ausgelöschte Namen. Die Opfer des Nationalsozialismus in und aus dem Gailtal. Ein Gedenkbuch (Avguštin Malle)	222
Slovenski zbornik 2016. Ob 75- obletnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda, uredila Janez Stanovnik in Nevenka Troha (Jurij Hadalin)	226
Francesca Bearzatto, Sopravvissuto a Buchenwald e al Vajont (Aleksej Kalc).....	231

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovinske revij, ki objavlja teme s področja novejšje zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - SIstory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled Contributions to the History of the Workers' Movement.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - SIstory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

1.01

UDK: 355.097.2(430=134.2)+ 341.324(497.4)"1941/1945"

Klemen Kocjančič*

Španci v nemški službi na Slovenskem med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Med drugo svetovno vojno so bile na Slovenskem aktivne različne tujerodne enote, ki so se borile na strani nemškega okupatorja; med njimi sta bili tudi dve enoti španskih prostovoljcev. Prva enota v moči polbataljona je bila garnizirana na področju Spodnje Štajerske, natančneje v Zasavju, kjer je zagotavljala zaščito tamkajšnjih premogovnikov in železniške proge. Druga enota, v velikosti čete, je bila sestavni del brigade oz. divizije kraških lovcev na Primorskem, kjer je aktivno sodelovala v bojih proti italijanskim in slovenskim partizanom. S kritično analizo in interpretacijo medvojnih virov ter povojne literature je predstavljeno delovanje španskih prostovoljcev v nemški službi na Slovenskem. Zaradi velikosti obeh enot Španci niso poglavitno vplivali na potek druge svetovne vojne v Sloveniji, a vseeno predstavljajo del slovenske vojaške in vojne zgodovine.

Ključne besede: Wehrmacht, Waffen-SS, druga svetovna vojna, kraški lovci, tujerodne prostovoljne enote

ABSTRACT

SPANIARDS IN GERMAN SERVICE IN SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR

On Slovenian territory during the Second World War were active different units of foreigners, which fought on the side of the German occupying force; among them were also two different units of Spanish volunteers. First unit, a half-battalion, was garrisoned in Lower Styria, specifically in Zasavje area, where it provided security for coal mines and railway. Second unit, of company strength, was integral part of brigade, then division of so called Karst hunters, based in Slovene Littoral, which was actively participating in counterinsurgency against Italian and Slovene partisans. Using critical analysis and interpretation of wartime sources and post-war literature article is presenting activity of Spanish volunteers in German service in Slovenia. Because of the size of both units Spaniards didn't significantly impact the progress of the Second World War in Slovenia, but are still part of Slovenian military and war history.

Key words: Wehrmacht, Waffen-SS, second world war, Karstjäger, foreign volunteer units

* univ. dipl. teolog, mag. obramboslovja; doktorski študent, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani; Litostrojska 7, SI-1000 Ljubljana, klemenkocjancic@gmail.com

Uvod

Zaradi svojega geostrateškega položaja je Slovenija pod nemško okupacijo med drugo svetovno vojno predstavljala pomemben teritorij, ki ga je bilo treba zavarovati pred morebitnim zavezniškim izkrcajem v severnem Jadranu¹ ter ustrezno zaščititi pred vse bolj aktivnimi in nevarnimi partizanskimi silami. Posledično je bilo na slovensko ozemlje napotenih več nemških enot; frekvenca prisotnosti slednjih se je povečala po italijanski kapitulaciji septembra 1943.

Prisotnost prvorazrednih, frontnih enot je bila redka, pri čemer so izkoristili predvsem tiste, ki so bile v transportu med posameznimi bojišči oz. frontami (npr. sodelovanje 1. SS-tankovskogrenadirskega polka LSSAH (nem. *SS-Panzer Grenadier-Regiment 1 LSSAH*) med veliko nemško ofenzivo jeseni 1943),² medtem ko so slovensko ozemlje izkoristili tudi za reorganizacijo oz. ustanovitev novih enot (npr. ustanovitev 18. SS-prostovoljne tankovskogrenadirske divizije Horst Wessel (nem. *18. SS-Freiwilligen-Panzer Grenadier-Division Horst Wessel*) leta 1944).³ Glavnina protipartizanskega bojevanja je tako bila obveznost policijskih sil, okrepljenih z domobranskimi enotami in manjšimi vojaškimi enotami.

Območje, na katerem so delovali slovenski partizani (ozemlje današnje Republike Slovenije in obmejna območja sosednjih držav, poseljena tudi s Slovenci), je po italijanski kapitulaciji pričelo postajati tudi zbirališče tujerodnih enot, ki so se borile na nemški strani. Večini teh enot Nemci niso toliko zaupali, da bi jih uporabili proti zahodnim zaveznikom oz. Sovjetski zvezi, ali pa so bile premajhne in tako neučinkovite za frontno bojevanje. Vseeno pa so jih namenili za zavarovanje pomembnih komunikacij (v Sloveniji predvsem Južne železnice)⁴ ter za boj proti slovenskim partizanom. Med tujci v nemški službi, službujoč v Sloveniji, so bili tudi Španci, ostanek t. i. »Plave divizije«, ki se je borila na vzhodni fronti kot del nacističnega in fašističnega vseevropskega boja proti komunizmu.

Slovensko vojaško zgodovinopisje je v preteklosti skoraj popolnoma spregledalo obravnavo enot tujih prostovoljcev v nemški službi; večja pozornost je bila namenjena le domačim kolaboracionistom oziroma protirevolucionarnemu taboru. Med vojno ustvarjena poročila in depeše slovenskih partizanov ter povojna strokovna literatura s tega področja so s pomočjo kritične analize in interpretacije zbranih virov omogočili pregled delovanja španskih prostovoljcev v nemški službi na Slovenskem

¹ Prim. Thomas M. Barker, »The Ljubljana Gap Strategy. Alternative to Anvil/Dragoon or Fantasy,« *The Journal of Military History* 1 (1992): 57–86. Vojmir Kljaković, »Pitanje savezničkog iskrcavanja na Balkan (1939–1945),« *Vojnoistorijski glasnik* 3 (1978): 7–25.

² Prim. Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* (Mari-bor: Obzorja, 1967), 379, 380.

³ Wilhelm Tieke in Friedrich Rebstock, *Im letzten Aufgebot. Die 18. SS-Freiwilligen-Panzer Grenadier-Division HORST WESSEL* (Coburg: Nation Europa Verlag, 2000), 8–11.

⁴ Damijan Guštin, »Južna železnica kot cilj vojaških operacij slovenskega odporniškega gibanja (1941–1945),« *Acta Histriae* 3 (2008): 325–42.

med drugo svetovno vojno, s čimer je bil raziskan do sedaj malo znan del slovenske (in evropske) vojaške in vojne zgodovine.

Od Španije čez Rusijo na Tirolsko

Kljub temu da je Nemčija odločilno pomagala Francu, da je v Španiji prišel na oblast z zmago v državljanski vojni, pa španski diktator enakovredne usluge ni vrnil. Celotno vojno je Španija ostala nebojujoča,⁵ Nemčiji pa je pomagala na treh ravneh: 1) na političnem in diplomatskem področju je promovirala novi evropski red; 2) na gospodarskem področju je omogočila pridobivanje delavske sile za nemško industrijo; 3) na vojaškem področju je Nemčiji poslala eno celotno pehotno divizijo (ter več manjših letalskih in mornariških enot) na vzhodno fronto.⁶

Že prvi dan invazije na Sovjetsko zvezo je Španija ponudila pomoč v boju proti boljševizmu oz. komunizmu, tako da je Hitler 24. junija sprejel ponujeno špansko prostovoljno legijo. Toda namesto štiri tisoč prostovoljcev se je javilo okoli desetkrat več Špancev (večina je bila veteranov španske državljanske vojne), tako da so se odločili za ustanovitev pehotne divizije z okoli 18.000 pripadniki.⁷

Divizija je bila uradno poimenovana kot 250. pehotna divizija (španska) (nem. 250. *Infanterie-Division (span.)*) oz. Španska divizija prostovoljcev (šp. *Division Española de Voluntarios*);⁸ neuradno so jo poimenovali kar »Plava divizija« (nem. *Blaue Division*, šp. *División Azul*). Imela je tri pehotne polke (262., 263. in 269.); vsak je imel tri bataljone, in 250. artilerijski polk (španski) s štirimi bataljoni artilerije. Druge divizijske enote so bile: tankovskolovski (protioklepni), izvidniški, inženirski bataljon in bataljon za zveze ter tudi oskrbovalne enote.⁹ Toda prisotnost španske divizije ni ostala neopažena pri zaveznikih, tako da so slednji pritiskali na Franca (z grožnjami po zasedbi španskega Maroka), dokler ni oktobra 1943 odpoklical divizije domov.¹⁰

Zaradi nezadovoljstva med pripadniki divizije glede njihovega umika se je še isti mesec izoblikovala nova španska enota, Španska prostovoljska legija (nem. *Spanische Freiwillige Legion*; šp. *Legión Española de Voluntarios*); tudi ta je dobila neuradno ime Plava legija (nem. *Blaue Legion* oz. šp. *Legion Azul*). Legija naj bi imela 4.500 pripadnikov, razporejenih v štiri pehotne bataljone, a je nato po selekciji (ostali so sami prostovoljci, primarni člani falangistične stranke) konec novembra legija imela le še 2.134 pripadnikov. Med decembrom 1943 in februarjem 1944 je legija sodelovala v bojih proti sovjetskim partizanom in se skupaj z nemškimi enotami umikala

⁵ Španija ni razglasila nevtralnosti, ampak se je razglasila za nebojujočo državo.

⁶ Wayne H. Bowen, *Spaniards and Nazi Germany. Collaboration in the New Order* (Columbia: University of Missouri Press, 2000), 103.

⁷ David Littlejohn, *Foreign Legions of the Third Reich. Volume 2: Belgium, Great Britain, Holland, Italy and Spain* (San Jose: R. James Bender Publishing, 1987), 258.

⁸ Ibid, 270.

⁹ Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Achter Band: Die Landstreifkräfte 201–280* (Osnabrück: Biblio Verlag, 1973), 209–11.

¹⁰ Bowen, *Spaniards and Nazi Germany*, 162, 163.

proti zahodu. Februarja 1944 je španskim diplomatom uspelo pregovoriti Hitlerja, da razpusti še legijo, kar se je zgodilo naslednji mesec.¹¹ Med oktobrom 1941 in marcem 1944 je v vrstah divizije in legije z rotacijami služilo okoli 45.000 španskih prostovoljcev; v tem času so zabeležili naslednje izgube: 4.500 padlih, 8.000 ranjenih, 7.800 obolelih, 1.600 z zmrzlinami in 300 ujetnikov oz. dezerterjev.¹²

A tudi ukinitve druge enote ni zadržala nekaj najbolj zagrizenih prostovoljcev (predvsem falangistov); nekaj sto rekrutov je samostojno prečkalo špansko-francosko mejo.¹³ Slednji so mejo ilegalno prečkali že v času obstoja legije, tako da se jih je do maja 1944 v francoskem Versailles zbralo že čez 300; bivanje španskih prostovoljcev so zabeležili tudi slovenski partizani.¹⁴ Pozneje so bili prestavljeni v vadbeni center francoskih pripadnikov Waffen-SS, nakar so bili premeščeni v vzhodnopruski center Stablack. V začetku junija 1944 se je v Prusiji usposabljal že okoli 400 Špancev, iz katerih so sestavili dve četi; do konca julija se jim je pridružilo še 150 Špancev, iz katerih so sestavili še tretjo četo. Pri tem je pomenljivo dejstvo, da španskim prostovoljcem niso priznali predhodnih činov iz divizije in legije, ampak so vsi pričeli kot navadni vojaki in so se morali ponovno dokazati.¹⁵

Dan pred zavezniško invazijo na Normandijo so španski diplomati v Franciji poročali, da je v Waffen-SS vstopilo že najmanj 450 Špancev.¹⁶ Večja skupina španskih prostovoljcev je izhajala iz bivšega Španskega nadomestnega in šolskega bataljona (nem. *Spanische Ersatz- und Ausbildungsbataillon*), ki je usposabljal rekrute za Plavo divizijo in legijo. Ostanek bataljona, ki se je nahajal v tirolskem Hallu, je bil preoblikovan v Prostovoljno enoto Hall (nem. *Freiwilligen-Einheit Hall*), ki ji je bila že 23. aprila 1944 dodeljena vojno-poštna številka: FPN 39502.¹⁷ Konec junija sta bili dve španski četi poslani v Solbad, del Halla, kjer je potekalo usposabljanje v gorskem in protipartizanskem bojevanju.¹⁸ Hall je bil eno izmed središč za usposabljanje gorskih lovcev; tu so tako delovali 700. (motorizirani) gorski protiletalski nadomestni in šolski bataljon (nem. *Gebirgs-Flak-Ersatz- und Ausbildungs-Bataillon (mot.) 700*), 112. rezervni gorski artilerijski polk (nem. *Reserve-Gebirgs-Artillerie-Regiment 112*), 47. gorski protioklepni bataljon (nem. *Gebirgs-Panzerabwehr-Abteilung 47*), Gorska strelska šola Hall (nem. *Gebirgs-Schießschule Hall*) itd.¹⁹

¹¹ Ibid., 171, 172.

¹² Bowen, *Spaniards and Nazi Germany*, 172. Littlejohn, *Foreign Legions of the Third Reich*, 262–64.

¹³ Bowen, *Spaniards and Nazi Germany*, 172–173. Wayne H. Bowen, »The Ghost Battalion: Spaniards in the Waffen-SS, 1944–1945,« *The Historian* 2 (2001): 373–85.

¹⁴ *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Del VI. Knjiga 17: Borbe v Jugoslaviji 1944* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1986), št. dok. 83. Jean-Pierre Sourd, *True Believers. Spanish Volunteers in the Heer and Waffen-SS, 1944–1945* (Bayside: Europa Books, 2004), 9.

¹⁵ Sourd, *True Believers*, 24.

¹⁶ Ibid., 9.

¹⁷ *Feldpost numbers: 39000-39999*, pridobljeno 19. 4. 2016, <http://www.axis-history.com/axis-nations/germany-a-austria/waffen-ss/383-germany-military-other/feldpost/8964-feldpost-numbers-39000-39999>.

¹⁸ Sourd, *True Believers*, 25.

¹⁹ Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Welt-*

Španci na Spodnjem Štajerskem

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je velika večina slovenskega ozemlja spadala pod nemško okupacijo. Železniško-cestno omrežje na slovenskih tleh je postalo pomembno zaradi čim hitrejšega prevoza enot med zaledjem in frontami v Italiji, na Balkanu in v vzhodni Evropi ter tudi zaradi izkoriščanja naravnih virov. Eno izmed pomembnejših območij je predstavljalo Zasavje zaradi tam ležečih premogovnikov in železniške proge; prav slednja je bila tudi cilj partizanskih minerjev. Tam je bil tudi t. i. partizanski koridor, čez katerega je potekal prehod partizanov med Spodnjo Štajersko in Dolenjsko.²⁰ Za potrebe zavarovanja tega področja je nemški okupator uporabljal predvsem enote deželnih strelcev (nem. *Landeschützen*) in (SS-)policijo, operativno protigverilsko bojevanje je izvajal t. i. polk Treeck.²¹ A vseeno so Nemci na Spodnjo Štajersko že leta 1944 pričeli pošiljati manjše tujerodne enote za zavarovanje infrastrukture in komunikacij ter za boj proti partizanom; kot npr. posamezne enote iz 1. kozaške konjeniške divizije (nem. *1. Kosaken-Kavallerie-Division*), ki je delovala na Hrvaškem in Policijski konjeniški eskadron Srbija (nem. *Polizei-Reiter-Schwadron Serbien*), katerega moštvo je bilo ruskega in srbskega porekla.

Med temi tujerodnimi enotami je bila tudi enota španskih prostovoljcev. Španski bataljon oz. njegov štab z dvema četama (torej dejansko polbataljon) naj bi po partizanskih virih prišel v Slovenijo že sredi junija 1944, in sicer v Dobrno, medtem ko je bila 1. četa bataljona poslana v Romunijo. A drugi, tuji viri poročajo le o prihodu 101. španske prostovoljne čete (nem. *Spanische Freiwilligen Kompanie 101*), ki naj bi prispela šele konec avgusta, saj naj bi Španci, namenjeni v naše kraje, Hall zapustili 16. avgusta.²² Tudi odsotnost dodatnih (obveščevalnih, situacijskih, operativnih) poročil partizanskih sil za dvomesečno obdobje nakazuje, da je prvi španski kontingent na Spodnjo Štajersko prispel šele proti koncu avgusta.

29. avgusta 1944 so obveščevalci Kozjanskega odreda zabeležili prihod transporta

krieg 1939–1945. Sechzehnter Band. Verzeichnis der Friedensgarnisonen 1931–1939 und Stationierungen im Kriege 1939–1945. Teil 3: Wehrkreise XVII, XVIII, XX, XXI und besetzte Gebiete Ost und Südost (Osnabrück: Biblio Verlag, 1996), 44.

²⁰ Prim. Domen Lorenčin, »Diverzije, sabotaže in vojaški napadi odporiškega gibanja na železnice in druge prometnice na Slovenskem 1941–1945« (diplomsko delo, Fakulteta za družbene vede, 2011). Jože Rozman, »Partizanski koridor na litijskem območju med drugo svetovno vojno. Prispevek k odprtim raziskovalnim vprašanjem,« *Acta Histriae* 3 (2008): 315–24. Sabine Rutar, »Vloga železnice pri gospodarskem izkoriščanju Slovenije med drugo svetovno vojno,« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 3 (2011): 683–98. Marjan Žnidarič, *Železničarji in železnice v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem* (Ljubljana: Železniško gospodarstvo Ljubljana, 1990).

²¹ Prim. Milan Ževart, »Elaborat štaba Treeckove bojne skupine o narodnoosvobodilnem boju na Štajerskem,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 2 (1990): 153–98.

²² Ángel Gonzáles Pinilla, »Españoles en la Wehrmacht y las Waffen SS (1944–45),« v: *Españoles en la II Guerra Mundial el Frante del Est*, ur. Ricardo Recio Cardona (Madrid: Vandalia, 1999), 136. Zdravko Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Tretja izdaja* (Ljubljana: Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1978), 690. Sourd, *True Believers*, 25. *Zbornik NOVJ* 6–17, št. dok. 83.

okoli 600 Špancev (in okoli 400 Kozakov).²³ A teden dni pozneje so popravili oceno števila Špancev na 200 mož; razlika je bila zdaj pripisana nemškimi policistom.²⁴ 31. avgusta 1944 je v Celje prišlo »300 SS-ovcev, ki so po narodnosti Španci« in katerih cilj naj bi bila Savinjska dolina.²⁵ Hajko v Zgornji Savinjski dolini naj bi izvedlo 5.000 tisoč »španskih in hrvaških prostovoljcev«,²⁶ Doslej raziskani viri niso poročali o vpletenosti Špancev v pohorsko ofenzivo, tako da njihovo sodelovanje ni potrjeno.

Celje so španski esesovci uporabili kot izhodišče za pohode v bližnjo okolico; v začetku septembra so tako odšli v Dobrno.²⁷ Hkrati so partizanski obveščevalci v začetku septembra zabeležili en transport novih Špancev, ki so prišli v Celje.²⁸ 9. septembra je obveščevalec tako poročal, da se je v Celju nahajalo okoli 1.000 »španskih prostovoljcev tkzv. «plave divizije», ki so bili opremljeni s štirimi 15-centimetrskimi topovi in imeli en vagon koles. Manjši del Špancev je bil poslan v Velenje, od koder so se vrnil, medtem ko je bilo 500 Špancev poslanih na hajko na Pohorje.²⁹

Sredi septembra 1944 je takratni zagorski župan napovedal prihod dveh čet španskih prostovoljcev, »s katerimi da bodo hajkali in sumljive izselili«. ³⁰ Že naslednji dan je v Zagorje prišel nemški častnik, poveljnik voda, ki se je zanimal za varnostne razmere. Ker so mu na vprašanje, ali partizani streljajo na vojake, odgovorili pritrdilno, »je rekel, da bo v tem slučaju Zagorje pogorišče«. Obveščevalci so prihod Špancev naprej povezovali s pričakovano ofenzivo proti partizanskim enotam.³¹ 17. septembra je v Celje prispelo okoli 200 Špancev.³² Pozneje so obveščevalci poročali, da se je 300 pripadnikov »špa[n]ske plave divizije« nahajalo v »Št. Juriju pri Celju ob Južni železnici«. ³³

Dokončni premik slednjih je bil opravljen šele proti koncu septembra: 20. septembra je Celje zapustilo okoli 200 Špancev, ki so prišli v Trbovlje, nato pa so 22.

²³ SI AS 1851, t. e. 104, a. e. 2081, Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Štaba Kozjanskega odreda, 1. september 1944.

²⁴ Ibid., Mesečno poročilo IX. sektorja Obveščevalnega centra Štaba Kozjanskega odreda, 6. september 1944.

²⁵ Ibid., Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Operativnega štaba VI. in XI. brigade, 31. avgust 1944.

²⁶ SI AS 1866, f. 349, Poročilo Obveščevalnega centra Komande področja Zgornje savinjske doline, 2. september 1944.

²⁷ SI AS 1851, t. e. 104, a. e. 2081, Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Operativnega štaba VI. in XI. brigade, 2. september 1944.

²⁸ Ibid., Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Operativnega štaba VI. in XI. brigade, 9. september 1944.

²⁹ SI AS 1866, f. 349, Poročilo obveščevalca IV. op. zone, 9. september 1944; Ibid., Poročilo Obveščevalnega centra Komande področja Zgornje Savinjske doline, 12. september 1944.

³⁰ SI AS 1851, t. e. 105, a. e. 2087, Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Štaba Kamniško-zasavskega odreda, 13. september 1944.

³¹ Ibid., Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Štaba Kamniško-zasavskega odreda, 14. september 1944.

³² SI AS 1866, f. 349, Poročilo Obveščevalnega centra Komande področja Zgornje Savinjske doline, 20. september 1944.

³³ SI AS 1866, f. 349, Poročilo Obveščevalnega centra Komande področja Zgornje Savinjske doline, 21. september 1944.

septembra partizanski obveščevalci v tem zasavskem mestu zabeležili prihod še dodatnih 400 španskih esesovcev.³⁴ Za isto časovno obdobje (20.–22. september) je bil prav tako zabeležen prihod 1.000 Špancev, »ki služijo v Španski legiji«, v Zidani Most. Od tu naj bi se razporedili naprej po Zasavju, in sicer 500 v Trbovlje, okoli 100 v Hrastnik in preostalih 400 v Zagorje.³⁵

Iz poročila obveščevalnega centra operativnega štaba VI. in XI. brigade izvemo, da je bilo 25. septembra 1944 v Trbovljah 200 Špancev.³⁶ 27. septembra navsezgodaj je v Laško prispelo okoli 100 Špancev, ki so nato takoj krenili proti Svetini, od koder se v dveh dneh še niso vrnili. V istem poročilu so tudi zapisali, da so zabeleženi izpadi sovražnih sil »manjšega značaja in služijo izključno lastnega osiguravanja in ropanja letošnje žetve«. ³⁷ Pri teh roparskih pohodih so Španci uporabili patrulje, sestavljene iz 10–20 mož, ki so hodile v okoliške vasi. Ugotovili so tudi, da Španci v Trbovljah živijo v dveh lesenih barakah, do katerih je mogoče priti brez posebne nevarnosti.³⁸

Čez dva dni so poročali, da sta 2. in 3. četa španskih prostovoljcev razporejeni ob progi Litija–Zidani Most. 42 španskih prostovoljcev je prišlo na zagorsko železniško postajo, proti čemur sta protestirala zagorski župan in inženir Kek, češ »da Zagorje ne potrebuje tako nemoralne vojske kot je v Trbovljah«. ³⁹

28. septembra zjutraj je večja španska patrulja, moči 120 mož, zapustila Trbovlje in odšla na hajko. Kamniško-zasavski odred (v nadaljevanju KZO), ki je deloval na območju španskega polbataljona,⁴⁰ se je odločil, da bo poskusil španske prostovoljce presenetiti z dvema zasedama: prvi vod 1. čete je zasedo postavil v Knežjem dolu nad Trbovljami, medtem ko jo je drugi vod iste čete postavil v bližnjem zaselku Gabrsko. Obe zasedi sta do večera brez uspeha čakali na Špance.⁴¹

V začetku oktobra so zabeležili prisotnost 300 španskih prostovoljcev v Trbovljah.⁴² Prvi teden oktobra so španski vojaki izvedli hajko na Izlake pri Zagor-

³⁴ SI AS 1851, t. e. 104, a. e. 2081, Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Operativnega štaba VI. in XI. brigade, 20. september 1944. SI AS 1851, t. e. 104, a. e. 2074, Situacijsko poročilo št. 308 Obveščevalnega centra Štaba IV. operativne zone (dalje OC IV. operativne zone), 22. september 1944. Obstaja možnost, da ti dve poročili govorita o isti skupini Špancev.

³⁵ SI AS 1859, t. e. 10, a. e. 243, Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Štaba VII. korpusa NOV in PO Jugoslavije, 28. september 1944.

³⁶ SI AS 1851, t. e. 104, a. e. 2081, Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Operativnega štaba VI. in XI. brigade, 25. september 1944.

³⁷ SI AS 1851, t. e. 105, a. e. 2082, Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Štaba Kozjanskega odreda, 29. september 1944.

³⁸ SI AS 1869, f. 330, Operacijsko obvestilo za 23. september 1944 Štaba Kamniško-zasavskega odreda, 26. september 1944.

³⁹ SI AS 1851, t. e. 105, a. e. 2087, Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Štaba Kamniško-zasavskega odreda, 29. september 1944.

⁴⁰ Prim. Gorazd Stergar, »Kamniško-zasavski narodnoosvobodilni partizanski odred in njegova vloga v narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem leta 1944,« *Vojaška zgodovina* 1 (2007): 81–128.

⁴¹ SI AS 1869, f. 330, 15 dnevno operacijsko poročilo od 22. 9. do 7. 10. 1944 Štaba Kamniško-zasavskega odreda, 8. oktober 1944.

⁴² SI AS 1851, t. e. 105, a. e. 2087, Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Štaba Kamniško-zasavskega odreda, 4. oktober 1944.

ju.⁴³ Istočasno pa so se v Litiji razširile novice, da naj bi tja prispeli »2 diviziji Španjolcev«. ⁴⁴ 12. oktobra so Španci izvedli nov pohod proti enotam KZO, njihov namen je bil tudi ropanje kmetov, a so jih partizani pregnali. ⁴⁵ KZO je bil v celoti premaknjen v zasavske »revirje, da bi preprečeval izpade španskih prostovoljcev, ki so bili v službi SS, in onemogočil ropanje živine in žita v Savinjski dolini«. ⁴⁶ 17. oktobra so še vedno opazili 420 zagorskih Špancev. ⁴⁷

Proti koncu oktobra 1944 so Španci zapustili Trbovlje in se namestili v Zagorju ob Savi in Dolu pri Hrastniku. ⁴⁸ V Zagorju je tako bilo 420 Špancev, ki jih je 22. oktobra pregledal »neki general«. Slednji se je nato odpravil proti Zidanemu Mostu, pozneje istega dne so Zagorje zapustili še Španci. ⁴⁹ Drugo poročilo odhod Špancev postavlja na 24. oktober. ⁵⁰

Medtem ko se španski bataljon ni oktilil z nobeno zmago proti partizanom, pa je bila prisotnost Špancev toliko bolj zabeležena pri civilnem prebivalstvu, kot razkriva poročilo s konca oktobra: »Morala ljudstva je z ozirom na požige izvršene po 'Špancih' malo padla, posebno pa še radi tega, ker pričakujejo še nadaljnje represalije, ker niso oddali žita in ostalih poljskih pridelkov, ta bojazen je pa tem večja, ker se v naši bližini ne nahaja nobena vojaška edinica, katera bi jih ščitila pred okupatorjem.« ⁵¹

A že 6. novembra 1944 so partizanski obveščevalci zabeležili zamenjavo španskega bataljona v Trbovljah s skupino 400 pripadnikov SS, saj se španski bataljon »na tem sektorju ni obnesel« in je bil zaradi »nediscipliniranosti in tatvin, ki so jih vršili poedinci v Trbovljah in okolici v celoti premeščen«. ⁵² Podobno so v poročilu z dne 14. novembra 1944 zapisali, da je v prvi polovici novembra operacijsko področje IV. operativne cone zapustil »Bataglion Espagnol volontario de Hall«, ki je bil kazensko premeščen na vzhodno fronto, »ker so Španci počenjali po Trbovljah in okolici

⁴³ SI AS 1856, f. 357a, Vojaška in politična poročila Obveščevalnega centra okr. Hrastnik, 10. oktober 1944.

⁴⁴ SI AS 1851, t. e. 105, a. e. 2087, Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Štaba Kamniško-zasavskega odreda, 9. oktober 1944. SI AS 1869, f. 330, Dnevno operacijsko poročilo za dan 8. oktobra 1944 Štaba Kamniško-zasavskega odreda, 9. oktober 1944.

⁴⁵ SI AS 1869, f. 330, Dnevno operacijsko poročilo za 12. oktober 1944 Štaba Kamniško-zasavskega odreda, 13. oktober 1944.

⁴⁶ Metod Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, IV.* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973), 630.

⁴⁷ SI AS 1851, t. e. 105, a. e. 2087, Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Štaba Kamniško-zasavskega odreda, 17. oktober 1944.

⁴⁸ SI AS 1851, t. e. 105, a. e. 2082, Situacijsko poročilo Obveščevalnega centra Štaba Kozjanskega odreda, 20. oktober 1944.

⁴⁹ SI AS 1866, f. 349, Situacijsko poročilo št. 328 Obveščevalnega centra Štaba IV. operativne zone NOV in POS, 21. oktober 1944; Ibid., Situacijsko poročilo št. 329 Obveščevalnega centra Štaba IV. operativne zone NOV in POS, 22. oktober 1944.

⁵⁰ SI AS 1866, f. 345, Situacijsko poročilo št. 336 Obveščevalnega centra Štaba IV. operativne zone NOV in POS, 29. in 30. oktober 1944.

⁵¹ SI AS 1866, f. 622, Politični pregled Obveščevalne službe Okraja IV., 28. oktober 1944.

⁵² SI AS 1866, f. 349, Situacijsko poročilo št. 347 Obveščevalnega centra Štaba IV. operativne zone NOV in POS, 10. november 1944.

taka nasilstva in teror nad civilnim prebivalstvom, da so se pričeli končno zgražati nad tem še najbolj zagrizeni Nemci in funkcionarji civilne oblasti.⁵³ K njihovemu odhodu naj bi prispevalo tudi napredovanje Rdeče armade v Srbijo.⁵⁴ Na zadnji novembrski dan je Obveščevalni oddelek Glavnega štaba NOV in POS že poročal, da je bataljon zapustil Slovenijo in se odpravil v Avstrijo;⁵⁵ sprva so bili poslani v Hollabrunn, decembra 1944 pa so se vrnili v Stockerau.⁵⁶

Španci v Jadranskem primorju

Po kapitulaciji Italije je bilo območje slovenske Primorske dodeljeno novoustanovljeni Operacijski coni Jadransko primorje (nem. *Operationszone Adriatisches Küstenland*; v nadaljevanju OZAK).⁵⁷ Primarna nemška enota, ki bi se spopadla z morebitno zavezniško invazijo, je bil 97. korpus za posebno uporabo (nem. *LXXXVII. Armeekorps z.b.V.*), pri čemer bi korpus podpirale tudi številne tujerodne enote; med njimi so bili Španci.⁵⁸

Španska enota, ki je delovala v OZAK, je imela nekoliko drugačen izvor kot »štajerski« španski polbataljon. Leta 1944 je v Franciji deloval Posebni štab F (nem. *Sonderstab F*), ki je bil del Abwehra (nemške vojaške obveščevalne službe) in je bil zadolžen za rekrutacijo španskih prostovoljcev; shajališče teh je bilo že v predhodno omenjenemu Versaillesu. Že v januarju 1944 so pod okriljem štaba ustanovili Bojno skupino Pireneji (nem. *Einsatzgruppe Pyrenäen*; dalje EG Pyrenäen). Španski prostovoljci so se pod pretvezo, da so španski protifašisti, vtihotapili med francoske partizane, saj je bila v južni Franciji prisotnost španskih partizanov, veteranov španske državljanske vojne, dovolj velika, tako da Španci, ki so delovali na nemški strani, niso imeli večjih težav z infiltracijo. Njihova uspešnost je vzbudila pozornost SD, nemške varnostne organizacije pod okriljem SS, ki je pričela z rekrutiranjem Špancev v svoje vrste. Po zavezniški invaziji na Francijo je bila EG Pyrenäen umaknjena v Stockerau, kjer se je pridružila zgoraj omenjenemu španskemu nadomestnemu in šolskemu bataljonu.⁵⁹

Znotraj Abwehrove divizije Brandenburg je bila prisotna tudi osma četa 2. bata-

⁵³ SI AS 1851, t. e. 104, a. e. 2073, Poročilo OC IV. operativne zone od 1. XI. do 15. XI. 1944, 14. november 1944.

⁵⁴ Gonzáles Pinilla, »Españoles en la Wehrmacht y las Waffen SS,« 137.

⁵⁵ *Zbornik NOVJ 6–17*, št. dok. 83.

⁵⁶ Sourd, *True Believers*, 25.

⁵⁷ Prim. Stefano Di Giusto, *Operationszone Adriatisches Küstenland. Udine Gorizia Trieste Pola Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca 1943–1945* (Udine: Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, 2005). Tone Ferenc, »Ustanovitev Operacijske cone 'Jadransko primorje' jeseni 1943. leta,« v: *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1. Razkosanje in aneksionizem*, ur. Mitja Ferenc (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006). Roland Kaltenecker, *Operationszone »Adriatisches Küstenland«. Der Kampf um Triest, Istrien und Fiume 1944/45* (Graz in Stuttgart: Stocker, 1993).

⁵⁸ Tone Ferenc, »Nemška policija v Operacijski coni 'Jadransko primorje' 1943–1945,« v: *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 419, 433–43.

⁵⁹ Sourd, *True Believers*, 21, 22.

ljona 3. polka, sestavljena iz španskih in francoskih prostovoljcev. Že oktobra 1943 je bil bataljon premaknjen iz južne Francije v severno Italijo, kjer je sodeloval v boju proti partizanom. Po neuspelem atentatu na Hitlerja 20. julija 1944 je bil Abwehr razpuščen, pri čemer je Waffen-SS prevzela oz. rekrutirala večje število izkušenih borcev. Med njimi so bili tudi Španci, ki pa so jih namenili za popolnitev divizije kraških lovcev.⁶⁰

Julija 1944 se je pričela reorganizacija dotedanjega bataljona (nem. *SS-Karstwehr-Bataillon*) v polno divizijo (nem. *24. Waffen-Gebirgs (Karstjäger) Division der SS*). Divizija bi imela po ustanovitvenem ukazu le 6.626 pripadnikov, a pomanjkanje vojakov je privedlo do tega, da je bila divizija degradirana na brigadno raven (nem. *Waffen-Gebirgs (Karstjäger) Brigade der SS*). Brigado so na koncu sestavljali: divizijski štab, 59. gorski (kraškološki) polk Waffen-SS (*Waffen-Gebirgs (Karstjäger) Regiment der SS 59*), 1. bataljon 24. gorsko-artilerijskega polka Waffen-SS (*I. Abt./Waffen-Gebirgs-Artillerie-Regiment der SS 24*), 1. četa 24. gorsko-pionirskega bataljona Waffen-SS (*1. Kp./Waffen-Gebirgs-Pionier-Bataillon der SS 24*), mešana motorizirana četa 24. gorsko-komunikacijskega bataljona Waffen-SS (*gemischte Kp. (mot.)/Waffen-Gebirgs-Nachrichten-Abteilung der SS 24*), transportna četa in kolona (*Kraftfahr-Kompanie in Gebirgs-Fahrkolonne*) in 24. sanitetna četa Waffen-SS (*Waffen-Sanitäts-Kompanie der SS 24*). Februarja 1945 so se ponovno namenili razširiti brigado nazaj na divizijsko raven (z vključitvijo polka ukrajinskih pripadnikov Waffen-SS), a se to ni zgodilo; kljub novem/starem imenu je divizija dejansko ostala na ravni okrepljenega polka oz. šibke brigade.⁶¹

Španci, ki so bili deležni urjenja v gorskem bojevanju in so imeli izkušnje s protigverilskim bojevanjem, so bili decembra 1944 poslani v Šolski in nadomestni bataljon Waffen-SS (nem. *Waffen-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon der SS*), nato pa so bili februarja 1945 vključeni med kraške lovce kot 5. četa 59. SS-gorskega (kraškološkega) polka Waffen-SS (nem. *5./Waffen-Gebirgs-(Karstjäger)-Regiment der SS 59*); četa je imela med 150 in 200 pripadnikov.⁶² Sprva je bila nameščena v Tolmeču (it. Tolmezzo), skupaj s Kozaki; z njimi niso bili v dobrih odnosih, tako da je prišlo tudi do večjega pretepa z več ranjenimi. V drugi polovici marca 1945 so bili Španci premeščeni v Gorico, kjer so sodelovali v bojih proti italijanskim in slovenskim partizanom.⁶³ Njihov prihod so že 29. marca napovedali goriški obveščevalci, ko

⁶⁰ Ibid., 45, 46. O kraških lovcih, prim. Klemen Kocjančič in Marko Vidmar, »Kraški lovci,« *Vojnozgodovinski zbornik* 30 (2007): 69–80. Klemen Kocjančič in Marko Vidmar, »Kraški lovci,« *Vojnozgodovinski zbornik* 31 (2008): 89–100. Klemen Kocjančič in Marko Vidmar, »Kraški lovci,« *Vojnozgodovinski zbornik* 36 (2009): 66–74. Rolf Michaelis, *Die Chronik der 24. Waffen-Gebirgs[Karstjäger]-Division der SS* (Erlangen: samozaložba, 1992). Marko Uršič, »Kraški lovci in zlom kobariške republike,« *Vojnozgodovinski zbornik* 37 (2009): 51–54.

⁶¹ Sergio Corbatti in Marco Nava, *Karstjäger! Du SS-Karstwehr-Bataillon à la 24. Waffen-Gebirgs-Division der SS* (Saint-Martin-des-Entrées: Heimdal, 2009), 213–17.

⁶² Corbatti in Nava, *Karstjäger*, 213, 217. Gregorio Torres Gallego, »Españoles en las Waffen SS. Italia, 1945,« *Revista española de historia militar* 10 (2001): 200.

⁶³ Erik Norling, »Spanish Waffen-SS Volunteers in Italy, 1944–1945. A Chapter in the Unknown Story of the Spanish Waffen-SS,« *Siegrunen* 33 (1984): 16, 17.

so poročali o govorici, da bo v Gorico prišlo okoli 2.000 španskih prostovoljcev (v resnici malo manj kot 200).⁶⁴

20. marca 1945 je brigada kraških lovcev zapustila izhodiščne položaje na črti Gorica–Krmin in pričela pregledovati Banjško planoto, s čimer se je začela nemška ofenziva Konec zime (nem. *Winterende*); proti brigadi so delovale Vojkova brigada in 2. brigada Narodne obrambe ter artilerija 9. korpusa.⁶⁵ Tik pred koncem ofenzive 6. aprila 1945 so partizanski obveščevalci poročali, da so v ofenzivi med 20. marcem in 7. aprilom 1945 na sektorju »Vojsko, Gorenja Trebuša, Čepovan, Banjška planota, Trnovski gozd« sodelovali tudi Španci, ki naj bi bili (po takrat nepreverjenih poročilih) del polka »neke novoformirane SS Gebirgsjägerdivizi. ki je bila formirana v Tercentu /Čenta, it. Tarcento/«. Ob začetku ofenzive je omenjeni polk, ki je štel 2.100 pripadnikov, med njimi so bili tudi Španci, krenil iz Čente proti Gorici. Med boji so zaplenili tudi oznake te enote, a jih niso opisali v poročilu.⁶⁶

Obveščevalci 9. korpusa, ki je bil primarna tarča nemške ofenzive, so zasledili špansko prostovoljno legijo.⁶⁷ Istega dne, v drugem poročilu, so špansko prostovoljno legijo pravilno identificirali kot del divizije kraških lovcev: »Ta brigada pripada 24. SS geb. ali Karstjäger diviziji, ki se nahaja na sektorju Videm – Ponteba /Tablja, it. Pontebba/. Moštvo je po svoji narodnosti italijansko, špansko, deloma poljsko. Večji del je Špancev. So dobro izvežbani vojaki in imajo nemški kader.«⁶⁸

Partizanski obveščevalci so tudi zabeležili, da je neposredno po koncu ofenzive, 8. aprila, v Ronke (it. *Ronchi*) prispelo 300 nemških vojakov, med katerimi je bilo »150 španjolskih prostovoljcev«; torej celotna španska četa. Tja so prišli z namenom izvajanja protipartizanskih akcij na Krasu, a so bili že naslednji dan (9. aprila) poslani v Videm.⁶⁹ 8. aprila je vod španskih prostovoljcev padel v partizansko zasedo, pri čemer je padlo osem vojakov, med njimi tudi poveljnik voda.⁷⁰

Španska četa je še naprej delovala v bližnji in širši okolici Vidma. 15. aprila je v Trbiž prispelo okoli 80 Špancev (ter okoli 300 Madžarov), ki so naslednji dan s tovornjaki odšli naprej proti Vidmu.⁷¹ Istočasno (15. aprila) so v Goriških brdih zabeležili dele »španske modre divizije«. ⁷² Da so obveščevalci že pričeli povezovati »Plavo« divizijo s kraškimi lovci, dokazuje tudi navodilo OC 9. korpusa Kobariškemu

⁶⁴ SI AS 1848, t. e. 39, a. e. 691, Informacijsko poročilo št. 12 obveščevalne točke B1, 31. marec 1945.

⁶⁵ Franjo Bavec - Branko, *Na zahodnih mejah – 1945. Operativni štab 9. korpusa za Zapadno Primorsko (november 1944–maj 1945)* (Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOV, 1997), 257. Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*, 916, 917.

⁶⁶ SI AS 1848, t. e. 45, a. e. 818, Depesa Obveščevalnega centra Štaba IX. korpusa Jug. armade (dalje OC 9. korpusa), 6. april 1945.

⁶⁷ SI AS 1848, t. e. 23, a. e. 509, Poročilo OC 9. korpusa »angleški vojni misiji pri štabu IX. Korpusa«, 12. april 1945.

⁶⁸ SI AS 1848, t. e. 32, a. e. 615, Informacijsko poročilo št. 71 OC 9. korpusa, 12. april 1945.

⁶⁹ SI AS 1848, t. e. 34, a. e. 645, »Premiki čet /edinice/, cestni in železniški promet?, Letališča.«

⁷⁰ Norling, »Spanish Waffen-SS Volunteers in Italy«, 17.

⁷¹ SI AS 1848, t. e. 44, a. e. 772, Poročilo obveščevalne točke B8, 26. april 1945.

⁷² SI AS 1848, t. e. 45, a. e. 818, Depesa št. 815 OC 9. korpusa Obveščevalnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS, 15. april 1945.

vojnemu področju in obveščevalni točki B 20, da v primeru španske modre divizije obstaja možnost, »da pripadajo 24. SS Karstjäger diviziji«. To istovetnost obeh divizij naj bi lokalni obveščevalci preverili z zajetjem (španskega) ujetnika, pri čemer bi s pomočjo zaslišanja pridobili podatke o diviziji. Istega dne je korpusni OC naročil tudi obveščevalni točki B 7, da naj preveri prisotnost španske divizije v Brdih.⁷³

Ob splošnemu umiku nemških sil proti Avstriji je poveljnik kraških lovcev 6. maja razrešil italijanske in španske kraške lovce, če bodo kot zaščitnica krili umik preostanka brigade proti severu.⁷⁴ V tem času so bili kraški lovci, skupaj s 7. SS-gorskim šolskim in nadomestnim bataljonom (nem. *SS-Gebirgs-Ausbildungs- und-Ersatz-Bataillon 7*) in kadeti SS-častniške šole Celovec (nem. *SS-Junkerschule Klagenfurt*), dodeljeni bojni skupini pod vodstvom SS-brigadnega generala Heinza Harmela, katere naloga je bila zaščititi prehode v Karavankah in rečne prehode južno od Celovca in Beljaka.⁷⁵

Po bojih so se preostali Španci odločili, da bodo poskusili prečkati severno Italijo in južno Francijo ter tako doseči svojo domovino. Preoblekli so se v civilna oblačila in se pod pretvezo, da so prisilni delavci ali politični zaporniki, odpravili proti zahodu. A že kmalu so jih zajeli italijanski partizani v Latisani, kjer so en mesec preživeli v ujetništvu, dokler jih niso osvobodili ameriški vojaki. Odpravili so se v Benetke, kjer so se zatekli na španski konzulat; diplomati so jim uredili prevoz v Milano. Tam so jih ponovno odkrili italijanski partizani, pri čemer je bil ranjen in ujet poveljnik čete, medtem ko je preostalim uspelo pobegniti in so po dveh mesecih končno prišli v Španijo.⁷⁶

Dve enoti, dve taktiki

Prisotnost dveh različnih enot španskih prostovoljcev, polbataljona na Spodnjem Štajerskem in čete na Primorskem, razkriva tudi dva različna modela delovanja.

Dve četi na Štajerskem sta bili primarno namenjeni zaščiti železniške proge in zasavskih premogovnikov, medtem ko sta bili vpleteni le v manjše operativne posege. Že med vojno so partizani ugotovili, da ti izpadi niso namenjeni boju proti partizanom, ampak ropanju. Prav to njihovo obnašanje do civilnega prebivalstva je bilo tudi glavni vzrok, zakaj so nemške okupacijske oblasti dosegle umik polbataljona s Spodnje Štajerske. V nasprotju s temi so bili španski kraški lovci vpleteni v neposredno protigverilsko bojevanje, saj so bili kraški lovci ena izmed enot, ki so slovele po bojevanju proti italijanskim in slovenskim partizanom.

Razlike v delovanju Špancev lahko pripišemo tudi izvoru jedra teh enot. »Štajerski« Španci so izhajali iz plave divizije in legije, ki sta bili večinoma vpleteni v frontne

⁷³ SI AS 1848, t. e. 45, a. e. 818, Depeša OC 9. korpusa Kobariškemu vojnemu področju in B 20, 22. april 1945; *ibid.*, Depeša OC 9. korpusa B 7, 22. april 1945.

⁷⁴ Torres Gallego, »Españoles en las Waffen SS,« 201.

⁷⁵ Richard Landwehr, *Italian Volunteers of the Waffen-SS. 24. Waffen-Gebirgs-(Karstjäger) Division der SS and 29. Waffen-Grenadier-Division der SS (italienische Nr. 1)* (Glendale: Siegrunen, 1987), 28.

⁷⁶ Norling, »Spanish Waffen-SS Volunteers in Italy,« 17.

spopade z Rdečo armado in tako njuni pripadniki niso bili navajeni na protigverilsko bojevanje v goratem območju. »Kraški« Španci so nasprotno imeli izkušnje iz protigverilskega bojevanja, saj se je jedro čete borilo proti francoskim in italijanskim partizanom.

Partizanski viri ne prispevajo nič novega k razjasnitvi vprašanja, če in kdaj naj bi se »štajerski« Španci pridružili Waffen-SS. Nekateri zgodovinarji namreč trdijo, da so bili Španci del Waffen-SS že pred prihodom v Slovenijo, drugi zagovarjajo tezo, da se je prestop zgodil šele leta 1945 po (ponovnem) prihodu v Avstrijo, medtem ko so tretji prepričani, da so Španci vse do konca vojne ostali del redne nemške kopenske vojske (*Heer-a*).⁷⁷ Medtem ko večina partizanskih poročil govori le o španskih oz. »španjolskih« prostovoljcih, eno poročilo dejansko govori o Špancih, ki so bili pripadniki (Waffen-)SS. S tem se vprašanje pripadnosti ne razreši, ampak le dodatno zapleta.

Ne glede na pripadnost »štajerskih« Špancev je jasno, da ne ti ne »kraški« Španci niso imeli pomembnejšega vpliva na potek druge svetovne vojne na Slovenskem, kar lahko pripišemo predvsem velikosti obeh enot. Kljub temu obe španski enoti predstavljata majhen del velikega mozaika slovenske vojne in vojaške zgodovine.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - AS 1848, Deveti korpus narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, 1943–1945.
 - AS 1851, Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1941–1945.
 - AS 1856, Odredi četrte operativne cone, 1944–1945.
 - AS 1859, Sedmi korpus narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, 1943–1945.
 - AS 1866, Komanda vojne oblasti, komande področij in komande mest četrte operativne cone, 1944–1945.
 - AS 1869, Četrta operativna cona narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1943–1945.
- *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Del VI. Knjiga 17: Borbe v Jugoslaviji 1944.* Ljubljana: Partizanska knjiga, 1986.

Literatura:

- »Axis History.« *Feldpost numbers: 39000-39999*. Pridobljeno 19. 4. 2016. <http://www.axishistory.com/axis-nations/germany-a-austria/waffen-ss/383-germany-military-other/feldpost/8964-feldpost-numbers-39000-39999>.
- Barker, Thomas M. »The Ljubljana Gap Strategy. Alternative to Anvil/Dragoon or Fantasy.« *The Journal of Military History* 1 (1992): 57–86.
- Bavec – Branko, Franjo. *Na zahodnih mejah – 1945. Operativni štab 9. korpusa za Zapadno Primorsko (november 1944 – maj 1945)*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB, 1997.
- Bowen, Wayne H. »The Ghost Battalion: Spaniards in the Waffen-SS, 1944–1945.« *The Historian* 2 (2001): 373–85.
- Bowen, Wayne H. *Spaniards and Nazi German. Collaboration in the New Order*. Columbia: University of Missouri Press, 2000.

⁷⁷ Sourd, *True Believers*, 26, 27.

- Corbatti, Sergio in Marco Nava. *Karstjäger! Du SS-Karstwehr-Bataillon à la 24. Waffen-Gebirgs-Division der SS. Saint-Martin-des-Entrées*: Heimdal, 2009.
- Di Giusto, Stefano. *Operazioni zone Adriatisches Küstenland. Udine Gorizia Trieste Pola Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca 1943–1945*. Udine: Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, 2005.
- Ferenc, Tone. *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*. Maribor: Obzorja, 1967.
- Ferenc, Tone. »Nemška policija v Operacijski coni »Jadransko primorje« 1943–1945.« V: *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1, Razkosanje in aneksionizem*, ur. Mitja Ferenc, 413–60. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.
- Ferenc, Tone. »Ustanovitev Operacijske cone »Jadransko primorje« jeseni 1943. leta.« V: *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1, Razkosanje in aneksionizem*, ur. Mitja Ferenc, 397–11. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.
- González Pinilla, Ángel. »Españoles en la Wehrmacht y las Waffen SS (1944–45).« V: *Españoles en la II Guerra Mundial el Frante del Est*, ur. Ricardo Recio Cardona, 135–40. Madrid: Vandalia, 1999.
- Guštin, Damijan. »Južna železnica kot cilj vojaških operacij slovenskega odporniškega gibanja (1941–1945).« *Acta Histriae* 3 (2008): 325–42.
- Kaltenecker, Roland. *Operazioni zone »Adriatisches Küstenland«*. *Der Kampf um Triest, Istrien und Fiume 1944/45*. Graz in Stuttgart: Stocker, 1993.
- Klanjšček, Zdravko et al. *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Tretja izdaja*. Ljubljana: Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1978.
- Kljaković, Vojmir. »Pitanje savezničkog iskrcavanja na Balkan (1939–1945).« *Vojnoistorijski glasnik* 3 (1978): 7–25.
- Kocjančič, Klemen in Marko Vidmar. »Kraški lovci.« *Vojnogodovinski zbornik* 30 (2007): 69–80.
- Kocjančič, Klemen in Marko Vidmar. »Kraški lovci.« *Vojnogodovinski zbornik* 31 (2008): 89–100.
- Kocjančič, Klemen in Marko Vidmar. »Kraški lovci.« *Vojnogodovinski zbornik* 36 (2009): 66–74.
- Landwehr, Richard. *Italian Volunteers of the Waffen-SS. 24. Waffen-Gebirgs-(Karstjaeger) Division der SS and 29. Waffen-Grenadier-Division der SS (italienische Nr. 1)*. Glendale: Siegrunen, 1987.
- Littlejohn, David. *Foreign Legions of the Third Reich. Volume 2: Belgium, Great Britain, Holland, Italy and Spain*. San Jose: R. James Bender Publishing, 1987.
- Lorencin, Domen. »Diverzije, sabotaže in vojaški napadi odporniškega gibanja na železnice in druge prometnice na Slovenskem 1941–1945.« Diplomsko delo, Fakulteta za družbene vede, 2011.
- Michaelis, Rolf. *Die Chronik der 24. Waffen-Gebirgs[Karstjäger]-Division der SS*. Erlangen: samozaložba, 1992.
- Mikuš, Metod. *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. IV. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.
- Norling, Erik. »Spanish Waffen-SS Volunteers in Italy, 1944–1945. A Chapter in the Unknown Story of the Spanish Waffen-SS.« *Siegrunen* 33 (1984): 15–18.
- Rozman, Jože. »Partizanski koridor na litijemskem območju med drugo svetovno vojno.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 3 (2011): 683–98.
- Rutar, Sabine. »Vloga železnice pri gospodarskem izkoriščanju Slovenije med drugo svetovno vojno. Prispevek k odprtim raziskovalnim vprašanjem.« *Acta Histriae* 3 (2008): 315–24.
- Sourd, Jean-Pierre. *True Believers. Spanish Volunteers in the Heer and Waffen-SS, 1944–1945*. Bayside: Europa Books, 2004.
- Stergar, Gorazd. »Kamniško-zasavski narodnoosvobodilni partizanski odred in njegova vloga v narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem leta 1944.« *Vojaška zgodovina* 1 (2007): 81–128.
- Tessin, Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Achter Band: Die Landstreitkräfte 201–280*. Osnabrück: Biblio Verlag, 1973.
- Tessin, Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Sechzehnter Band. Verzeichnis der Friedensgarnisonen 1931–1939 und Stationierungen im Kriege 1939–1945. Teil 3: Wehrkreise XVII, XVIII, XX, XXI und besetzte Gebiete Ost und Südost*. Osnabrück: Biblio Verlag, 1996.

- Tieke, Wilhelm in Friedrich Rebstock. *Im letzten Aufgebot. Die 18. SS-Freiwilligen-Panzergranadier-Division HORST WESSEL*. Coburg: Nation Europa Verlag, 2000.
- Torres Gallego, Gregorio. »Españoles en las Waffen SS. Italia, 1945.« *Revista española de historia militar* 10 (2001): 199–201.
- Uršič, Marko. »Kraški lovci in zlom kobariške republike.« *Vojnozgodovinski zbornik* 37 (2009): 51–54.
- Ževart, Milan. »Elaborat štaba Treeckove bojne skupine o narodnoosvobodilnem boju na Štajerskem.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 2 (1990): 153–98.
- Žnidarič, Marjan. *Železničarji in železnice v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Železniško gospodarstvo Ljubljana, 1990.

Klemen Kocjančič

SPANIARDS IN GERMAN SERVICE IN SLOVENIA DURING
THE SECOND WORLD WAR

S U M M A R Y

During the Second World War several units, formed from foreign volunteers, fought on German side. Some of these foreign volunteers came from neutral or non-belligerent countries, among them was also Spain. After the withdrawl of Spanish volunteer division and latter legion, several smaller units of Spanish volunteers were formes. Two Spanish units were also present in Slovene territory. First unit, a half-battalion, was was garrisoned in Lower Styria, specifically in Zasavje area, where it provided security for coal mines and railway. But more then efficient security force was known for crimes against the civilian population. Second unit, of company strenght, was integral part of brigade, then division of so called Karst hunters, based in Slovene Littoral, which was actively participating in counterinsurgency against Italian and Slovene partisans. Using critical analysis and interpretation of wartime sources and postwar literature article is presenting activity of Spanish volunteers in German service in Slovenia, with which is completed part of the history of foreign volunteers in German armed forces. Found and used partisan records divulge activity of Spanish volunteers, but they don't reveal some of the contradictions, also faced by foreign historians: affiliation of the (half-)battalion to German Heer or to Waffen-SS. Because of the size of both units Spaniards didn't significantly impact the progress of the Second World War in Slovenia, but are still part of Slovenian military and war history.

1.01

UDK: 331.578-053.6(497.4Brkini)"1975/1980"

Rok Filipčič*

Brigadirski ho-ruk!: prva štiri leta mladinskih delovnih akcij v Brkinih 1975–1978

IZVLEČEK

Avtor v svojem prispevku obravnava mladinske delovne akcije, ki so bile organizirane med letoma 1975 in 1978 v Brkinih in so pomenile korak naprej v razvoju te demografsko ogrožene in gospodarsko slabše razvite primorske pokrajine. V prispevku so Brkini geografsko umeščeni, na kratko je prikazana slabša razvitost območja. Večino prispevka pa predstavlja opis mladinskih delovnih akcij po posameznih letih in dosežki mladinskih delovnih brigad na deloviščih brkinske slemenske ceste, vodovoda ... in drugih področjih.

Ključne besede: Brkini, nerazvitost, mladinske delovne akcije, mladinske delovne brigade.

ABSTRACT

WORK BRIGADE HEAVE-HO!: THE FIRST FOUR YEARS OF YOUTH COMMUNITY WORK CAMPAIGNS IN BRKINI 1975–1978

In his contribution the author focuses on the youth community work campaigns, organised between 1975 and 1978 in Brkini. They meant a step forward in the development of this demographically endangered and economically underdeveloped region in the Slovenian Littoral. The contribution defines Brkini geographically, and the poor development of this area is briefly outlined. The majority of the article consists of the description of the youth community work campaigns, broken down by individual years, and their achievements at the construction sites of the Brkini ridge road, waterworks, etc.

Keywords: Brkini, underdeveloped region, youth community campaigns, youth work brigades

Brkini

Brkini so okrog 235 km² obsežno hribovje, ki se jasno loči od kraške okolice. Najverjetneje so ime dobili po značilnih zaobljenih kopah, brdinih. Nekateri ime

* univ. dipl. zgod., kustos, Vojaški muzej Slovenske vojske, Engelsova ulica 15, SI-2111 Maribor, rok.filipcic@mors.si

razlagajo s prebivalci vasi Barka v zahodnem delu Brkinov, Barkini.¹ Blaž Barborič s soavtorji je v svoji raziskavi Brkine omejil na naslednji način. Na jugozahodni strani poteka meja po magistralni cesti, ki teče na stiku Matarskega podolja in Brkinov. Na severozahodni strani so mejo začrtali na prehodu med pobočji z večjim naklonom in uravnavami z manjšim naklonom. Na severni in severovzhodni strani so po vsej dolžini mejo potegnili na stiku pobočja Brkinov in dolinskega dna reke Reke. Na jugovzhodni strani pa po mnenju avtorjev mejo določa državna meja med Slovenijo in Hrvaško.² Domačini so mnenja, da so Brkini območje med Artvižami na severozahodu in Harijami na jugovzhodu.³ Krajevni leksikon Slovenije k Brkinom prišteva 48 naselij.

Naselja v Brkinih imajo značilno slemensko lego. Nahajajo se tam, kjer je sleme bolj ozko in strmo, v vzhodnih Brkinih pa predvsem na vrhu kopastih vzpetin. Skoraj vsaka slepa dolina⁴ ima na robu svoje naselje. Večina naselij je strnjeno gručasto pozidana, saj se tako ohrani največ kmetijskih površin. Vasi so povečini podolgovate. Vaška jedra so razpotegnjena vzdolž osrednje prometnice.⁵

Brkine je močno zaznamovala druga svetovna vojna, ki je terjala velik krvni davek med prebivalstvom. Po vojni so Brkini postali del cone B Julijske krajine. Z uveljavitvijo mirovne pogodbe z Italijo septembra 1947 je cona B skupaj s še nekaterimi predeli cone A Julijske krajine pripadla Jugoslaviji.

Po drugi svetovni vojni je za Brkine in Brkince, ki so bili gospodarsko vezani na Trst, nastopila nova realnost, saj so ostali brez ključnega trga za svoje pridelke. Posebno težavo je predstavljala tudi zelo šibka prometna infrastruktura v Brkinih. Do izgradnje t. i. slemenske ceste je bilo gibanje prebivalstva v brkinskih vaseh zelo oteženo, saj do njih ni vodila cesta, temveč neke vrste kolovoz. »Pot iz Markovščine je šla čez Slivje. Bila je ozka. Iz Slivja je šla na Orehek, iz Orehka na Tatre. Ne tam, kjer gre zdaj cesta. Bila je zelo blatna, ni bilo nič makadama. (...) Po vasi je bila isto taka, malo bolj trda kot tam, samo je bila povsod luža in blato.«⁶ Vaščani tako niso imeli možnosti dnevne migracije v bližnja gospodarska in industrijska središča, možnosti za zaposlitev v domačih krajih pa ni bilo. Za vse omenjene težave je predvsem mladi, delovno sposobni del prebivalstva Brkinov rešitev poiskal v izseljevanju, predvsem v kraje ob slovenski Obali, nekateri pa tudi dlje, po Evropi in v čezmorske dežele, predvsem v Avstralijo. Tedanjo razvitost oz. nerazvitost Brkinov nazorno opiše primerjava

¹ Igor Šebenik in Drago Kladnik, »Brkini in dolina Reke,« v: *Slovenija, pokrajina in ljudje*, ur. Drago Perko in Milan Orožen Adamič (Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 1999), 246.

² Blaž Barborič et al., »Problematika slovenskega podeželja na primeru Brkinov,« v: *Dela 17, Podeželje na prelomu tisočletja. Izzivi in problemi*, ur. Marijan Klemenčič (Ljubljana: Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2002), 267.

³ Anja Volk, »Brkini v postindustrijski dobi« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2011), 3.

⁴ Slepa dolina je oblika ponornega kontaktnega krasa, ki označuje prehod vodotoka, ki teče po neprepustni podlagi po dolini ali erozijskem jarku na fluvialnem reliefu in ponikne na prepustni, karbonatni podlagi pod strmim pobočjem in nadaljuje tok pod kraškim površjem.

⁵ Irma Slavič Potočnik, *Endogeni razvojni potenciali slovenskega podeželja* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2010), 68. Blaž Barborič et al., »Problematika,« 273.

⁶ Branko F., ustna izjava, 2. 5. 2015.

z vlakom: »Če je Slovenija vlak, predstavljajo Brkini in Kozjansko njena zadnja dva vagona.«⁷

Slemenska cesta se je v Brkinih pričela graditi leta 1956, in sicer v okolici Prema. V duhu tedanjega časa so cesto od Prema do Pregarij v letih 1956 in 1957 gradile delovne brigade. V prvem letu je 1225 brigadirjev, združenih v sedmih brigadah, izgradilo približno 4,5 kilometra dolgo makadamsko cesto od Spodnjih Bitenj do Čelij. Leto kasneje je bilo v delovni akciji udeleženih 1351 brigadirjev in brigadirki, ki so cesto potegnili do Pregarij. Večina brigadirjev in brigadirki je med delovno akcijo prebivala v premskem gradu, nekateri tudi pri domačinih. Razen gradbenih delovodij na gradbišču ni bilo izučenih gradbenikov. Občasno so brigadirjem na pomoč priskočili domačini in pripadniki JLA⁸ iz Ilirske Bistrice.⁹ Na nadaljevanje gradbenih del na slemenski cesti je bilo treba čakati 15 let. Cesta, ki bi povezala Vremsko dolino z vasi Podgrad, Barka, Vareje, Misliče, Vatovlje, Ostrovica, Artviže, Mrše, Orehek, Tatre, Kozjane, Rjavče in Gabrk ter bi se na Pregarijah povezala s cesto Gornja Bitnja–Obrov, se je pričela graditi v letih 1971/72.¹⁰

Da bi pospešili razvoj Brkinov, so se v prvi polovici leta 1974 v Lipici sestali predstavniki občinskih skupščin, družbenopolitičnih organizacij in javni delavci šestih južnoprimorskih občin. Srečanje je potekalo v duhu zasedanja 10. kongresa ZKJ,¹¹ na katerem so delegati razpravljali o pomoči manj razvitim območjem pa tudi sam predsednik Tito je večkrat poudaril nujnost hitrejšega razvijanja takšnih predelov.¹²

Tako kot slabih 20 let pred tem so udeleženci posveta v Lipici odločilen dejavnik za hitrejši razvoj Brkinov videli v dokončanju slemenske ceste. Želja je bila, da bi bila cesta dokončana do septembra istega leta, ko je bila v brkinski vasi Tatre napovedana proslava ob 30. obletnici ustanovitve Okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za južno Primorsko in predhodnih volitev v narodnoosvobodilne odbore. Da so se problema zaostalosti Brkinov zavedali tudi predstavniki republiških oblasti, priča obisk sekretarja Izvršnega komiteja CK ZKS¹³ Franca Šetinca, ki jih je obiskal junija 1974. Ta visoki predstavnik republiških oblasti se je lahko na lastne oči prepričal, da so v Brkinih še vedno obstajale tudi vasi, skozi katere cestni promet praktično ni bil mogoč.

Gradbenim podjetjem je skupaj s pripadniki JLA, ki so pomagali na gradbiščih slemenske ceste, dela uspelo zaključiti do predvidenega roka. 8. septembra 1974 so Brkini, sicer le za en dan, postali središče Slovenije. Na proslavi se je zbralo več tisoč ljudi. Slovensko republiško vodstvo so predstavljali predsednik slovenske skupščine

⁷ Avtor prispevka se ne spomni, kje je slišal oz. prebral zapisano primerjavo.

⁸ Jugoslovanska ljudska armada.

⁹ Zdenko Troha, »Mladinska delovna brigada pred 40 leti zgradila cesto,« *Primorski dnevnik*, 22. 3. 1998, 2.

¹⁰ Maks Zadnik, »Brkinska slovenska cesta in priključek na cesto Reka–Trst,« *Primorske novice*, 28. 6. 1974, 5.

¹¹ Zveza komunistov Jugoslavije.

¹² »Več za razvoj Brkinov,« *Primorske novice*, 7. 6. 1974, 28.

¹³ Centralni komite Zveze komunistov Slovenije.

dr. Marijan Breclj, predsednik predsedstva SRS¹⁴ Sergej Kraigher, sekretar Izvršnega sveta CK ZKS Franc Šetinc, članica sveta federacije Lidija Šentjunc, komandant Ljubljanskega armadnega območja generalpolkovnik Franc Tavčar in drugi.¹⁵ Slavnostni govorniki na proslavi so se v svojih govorih spominjali prispevka, ki so ga Brkini dali za svobodo. Dr. Marijan Breclj pa se je zazrl tudi v prihodnost: »*Vsi odgovorni družbeni in gospodarski dejavniki bodo morali s samoupravnim dogovarjanjem skrbeti, da ne bo ostalo le pri začetem.*«¹⁶ Proslava se je končala z najboljšimi mislimi in željami. Prizorišče proslave so pospravili. Prebivalcem Brkinov pa je ostalo 20 kilometrov nove slemenske makadamske ceste. Da bi Brkini dosegli stik z razvitim delom Slovenije, pa je manjkalo še mnogo. Treba je bilo dokončati slemensko cesto, urediti vodovod. Prebivalcem Brkinov je manjkala kakovostna zdravstvena oskrba, kmetijstvo in industrijo je bilo treba dvigniti na višjo raven. Sredi 70. let dvajsetega stoletja pa tudi telefonske povezave niso bile več nekaj revolucionarno novega.

Mladinske delovne akcije

Delovne enote so se v Sloveniji začele pojavljati že med drugo svetovno vojno. Mladinke in mladinci so bili vključeni v delo za pomoč partizanski vojski; mladina je zbirala hrano in najrazličnejši material, prala je in kuhala, šivala in opravljala mnoge druge naloge. Razmah so delovne akcije doživele v letih 1944 in 1945 na osvobojenih in polosvobojenih ozemljih Slovenije.¹⁷ Mladinske delovne akcije¹⁸ so bile množične v prvih povojnih letih, ko je bilo treba obnoviti od vojne porušeno domovino in postaviti temelje za zagon gospodarstva. Za gradnjo večjih objektov, cest in prog je bila potrebna množična udeležba prebivalstva, mladi pa so pomagali tudi pri kmečkih in drugih opravilih. Tako je denimo mladinska delovna brigada iz Ljubljane septembra 1945 v bohinjkih gozdovih pripravljala drva za meščane Ljubljane, leto kasneje pa je 5000 brigadirjev na njivah Krškega polja uničevalo koloradskega hrošča.¹⁹ Za mladinske delovne akcije je bilo značilno, da so bile organizirane tako, da je velika večina posameznikov opravljala preprosta fizična dela in bila v delovnem procesu enakopravna. Obstajala je sicer hierarhična delitev, ki je člane štabov ločevala od drugih članov delovnih brigad, in delitev med plačanimi strokovnimi delavci, ki so bili v manjšini, in neplačanimi brigadirji.²⁰

Po nekajletnem premoru na področju mladinskih delovnih akcij širšega pomena v Sloveniji, ki je sledil povojni obnovi domovine, so v letu 1972 ponovno oživele ideje o organiziranju večjih mladinskih delovnih akcij na ozemlju Slovenije. Prva

¹⁴ Socialistična republika Slovenija.

¹⁵ Edi Fatur, »Veličastno slavje na Tatrah,« *Primorske novice*, 13. 9. 1974, 1.

¹⁶ *Ibid.*, 6.

¹⁷ Matjaž Stibilj, *Bratstvo na delu* (Trst: Založništvo tržaškega tiska ZTT-EST, 2015), 101.

¹⁸ Občasno se v prispevku pojavlja pojem mladinska delovna akcija tudi v obliki kratice – MDA.

¹⁹ Tomo Martelanc, ur., *V korak s časom – Slovensko mladinsko prostovoljno delo* (Ljubljana: Zveza za tehnično kulturo Slovenije, 1998), 12.

²⁰ Stibilj, *Bratstvo na delu*, 28.

taka je še isto leto potekala na Kozjanskem, kjer so jo organizirali mladi iz takratne občine Ljubljana – Center.²¹

A mladinske delovne akcije niso imele le ekonomske funkcije. Bile so tudi prostor, kjer so se »kovali« mladinski kadri, tovarštvo, bile so šola samoupravljanja, bile so prostor, kjer so mladi lahko uresničevali svoje interese, in bile so element utrjevanja in širjenja zavesti o bratstvu in enotnosti.²² Mladinske delovne akcije so bile v takratnem političnem besednjaku opredeljene tudi na naslednji način: »Združevanje prostovoljnega dela mladih na mladinskih delovnih akcijah, z družbenimi dogovori in samoupravnimi sporazumi izpeljana svobodna menjava dela ter samoupravno uresničevanje družbenopolitičnih in družbenoekonomskih smotrov mladinskih delovnih akcij predstavljajo realizacijo vrednot socialističnega samoupravljanja kot elementa političnega in vzgojnega smotra Zveze socialistične mladine.«²³

Pri predsedstvu RK ZSMS²⁴ je deloval Center za mladinske delovne akcije kot izvršilni organ predsedstva, ki je organiziral akcije in skrbel za njihov dogovorjeni potek.²⁵ Brigadirji iz posameznih delov Slovenije so bili organizirani v mladinske delovne brigade. Organizatorji brigad so bila regijska in občinska vodstva ZSMS, ki so bila dolžna izvesti vse potrebne priprave, hkrati pa tudi spremljati delo brigade in zanj prevzeti moralno, politično in materialno odgovornost.²⁶ To je prišlo v poštev predvsem takrat, ko so bile brigade slabo organizirane in niso dosegale predvidenih rezultatov.

Pravilnik o organiziranju mladinskih delovnih akcij v Sloveniji je predvideval, da bi te bile organizirane v najmanj treh izmenah, vsaka izmena naj bi trajala najmanj 21 dni. V izmeni naj bi delovali najmanj dve brigadi, minimalno število brigadirjev za vsako brigado je bilo določeno na 40. Kriteriji za sodelovanje na mladinskih delovnih akcijah so bile zadovoljive družbenopolitične, osebne in moralne kvalitete ter praviloma članstvo v ZSMS oziroma v organizacijah, ki so bile kolektivne članice ZSMS in ZSMJ. Udeleženci mladinskih delovnih akcij praviloma niso smeli biti mlajši od 16 let, izjeme so bile dovoljene na osnovi dogovora na skupščini akcije ter ob privolitvi staršev in zdravnika. Praviloma so bili udeleženci mladinskih delovnih akcij, ki so bili mlajši kot 16 let, organizirani v pionirske brigade. Udeleženci delovnih akcij so lahko bili tudi brigadirji veterani in pripadniki JLA.²⁷ Brigadir je moral na delovno akcijo prinesiti osebno perilo in vse potrebno za osebno higieno, obutev za delo na delovišču ter kratke hlače in majico, obleko za slabo vreme in pokrivalo.²⁸

²¹ SI AS 538, a. e. 445, šk. 272, Analiza uresničevanja nalog na področju MDA dogovorjenih z družbenim dogovorom za obdobje 1976–1980.

²² Ibid.

²³ SI AS 538, šk. 275, Mladinske delovne akcije.

²⁴ Republiški komite Zveze socialistične mladine Slovenije.

²⁵ SI AS 538, šk. 275, Pravila o organiziranju mladinskih delovnih akcij v SR Sloveniji.

²⁶ SI AS 538, šk. 274, Navodilo o pripravih mladinskih delovnih brigad in organiziranju lokalnih mladinskih delovnih akcijah.

²⁷ SI AS 538, šk. 275, Pravila o organiziranju mladinskih delovnih akcij v SR Sloveniji.

²⁸ SI AS 538, šk. 274, Navodilo o pripravih mladinskih delovnih brigad in organiziranju lokalnih mladinskih delovnih akcijah.

Spomladi 1977 je RK ZSMS na osnovi predloga dopoljenih in spremenjenih pravil o zveznih delovnih akcijah v Jugoslaviji ter na osnovi dotedanjih izkušenj delno spremenila pravila za organiziranje mladinskih delovnih akcij. Mladinske delovne akcije so še vedno temeljile na načelu samoupravnega organiziranja in delovanja. Osnovo tega sistema je predstavljala brigadna konferenca, ki so jo sestavljali vsi pripadniki brigade in je odločala o vseh vprašanih, povezanih z življenjem in delom v brigadi. Najvišji samoupravni organ mladinske delovne akcije je bila skupščina. Sestavljali so jo delegati izvajalca del, organizatorja MDA, brigad udeleženk MDA, skupščine občine in krajevne skupnosti, na območju katere je potekala delovna akcija oz. je bilo organizirano brigadirsko naselje, delegati občinskih komitejev SZDL²⁹ in občinskih komitejev ZSMS ter delegati ostalih udeležencev samoupravnega sporazuma o mladinskih delovnih akcijah. Mandat skupščine akcije je trajal od ustanovne seje do tiste seje skupščine, na kateri je ta sprejela poročilo o delu skupščine, poročilo o poteku mladinske delovne akcije in finančno poročilo. Organizacijsko strukturo mladinske delovne akcije so sestavljali še skupščina izmene in vodstveni organi brigadne konference, skupščine izmene ter skupščine akcije. Koordinator vseh dejavnosti na delovni akciji je bil sekretariat akcije, ki je bil politično, moralno in materialno odgovoren za nemoten potek akcije. V okviru brigad so se organizirali tudi aktivni ZK in ZSMS.³⁰

Mladinske delovne akcije v Brkinih

Leta 1975 je bila po oživitvi mladinskih delovnih akcij ta prvič organizirana v Brkinih, poleg brkinske so bile na republiški ravni organizirane še v Halozah in Suhi krajini, na Kozjanskem pa je bila mladinska delovna akcija organizirana na zvezni,³¹ tj. državni ravni.

Pobudo za delovno akcijo so podali mladi iz OK ZSMS Ilirska Bistrica in OK ZSMS Sežana. Po njihovem mnenju je bila delovna akcija potrebna, ker je bilo brkinsko področje brez vseh infrastrukturnih objektov in zato vrsto let izolirano od večjih mestnih središč. Predlagatelji so menili, da bi z uspešno izgradnjo infrastrukturnih objektov dosegli normalen razvoj Brkinov in revitalizirali nekatere že zapuščene vasi.³² Osnovna naloga udeležencev mladinske delovne akcije na Brkinih je bila dokončanje slemenske ceste. Republiška konferenca SZDL je delovne akcije ovrednotila na 2.500.000 din. Republiška skupnost za ceste je znesek potrdila in za Brkine odredila 1.400.000 din.³³

²⁹ Socialistična zveza delovnega ljudstva.

³⁰ SI AS 538, šk. 273, Pravila o organiziranju mladinskih delovnih akcij v SR Sloveniji, 9. 5. 1977.

³¹ Za zvezno mladinsko delovno akcijo je štela tista, na kateri je sodelovalo vsaj 50 odstotkov brigadirjev iz drugih republik in pokrajin.

³² SI AS 538, šk. 275, Poročilo o delu mladinskih delovnih brigad na mladinski delovni akciji »Brkini 78«.

³³ SI AS 1235, a. e. 2037, šk. 217, Skrajšani zapisnik 17. redne seje izvršilnega odbora Republiške skupnosti za ceste, 2. 4. 1975, str. 14. Revalorizirana vrednost zneska 2.500.000 dinarjev znaša na dan 1. 1. 2016 653.193,85 evra, revalorizirana vrednost zneska 1.400.000 pa 365.788,55 evra.

Brigadirsko naselje je bilo v vasi Tatre, v objektu bivše šole. Ker je bil ta premajhen za nastanitev vseh brigadirjev, je del teh spal v šotorih.³⁴

Brigadirji so na Tatrah delovali v petih izmenah med 18. majem in 31. avgustom 1975. Komandant akcije je bil Stane Kogej. Brigadirji so bili organizirani v desetih brigadah. V prvih dveh izmenah so delovale brigade Druga prekomorska, Rudi Mahnič - Brkinc, Milan Mravlje in X. SNOUB, v tretji izmeni sta delovali brigadi Dolomitski odred in Jeseniško-bohinjski odred, v četrti izmeni brigadi Pohorskega bataljona in X. SNOUB, v peti izmeni pa brigadi Veljka Vlahovića in Majde Šilc. Skupno se je mladinske delovne akcije Brkini 75 udeležilo 480 brigadirjev od predvidenih 650. Od tega je bilo 95 deklet, 99 brigadirjev je bilo članov Zveze komunistov, 38 brigadirjev je bilo iz pobratenih mest in pet iz zamejstva.³⁵

Delovišče je bilo razdeljeno na dva dela. Del brigadirjev je delal na dokončanju slemenske ceste med vasjo Barka in Tatrami. Praktično nova cesta je bila zaradi slabega odvodnjavanja na določenih mestih precej poškodovana. Delalo se je predvsem na urejanju cestišča, izkopu odvodnih kanalov, urejanju brežin in drenaže. Drugo delovišče je potekalo v sami vasi Tatre. Brigadirji so gradili vaški vodovod. Na tem delovišču je bilo izkopanih približno 300 metrov vodovoda, položene so bile cevi, zgrajena črpalna postaja in sanirano staro zajetje. Dela na slemenski cesti so bila ovrednotena na 1.827.500 dinarjev, dela na vodovodu pa na 65.000 dinarjev. Skupno so torej brigadirji opravili za 1.892.500 dinarjev dela.³⁶ Prispevek pripadnikov JLA, ki so ravno tako sodelovali pri dokončanju slemenske ceste, je bil ovrednoten na 751.500 dinarjev.³⁷

V vsaki izmeni sta v dogovoru s krajevnimi skupnostmi potekali tudi najmanj dve udarniški akciji, ki sta trajali tri do štiri ure. V vaseh Pregarje, Tatre, Gabrk, Kozjane, Velike Loče, Veliko Brdo in nekaterih manjših zaselkih so brigadirji delali na urejanju komunalnih objektov, ki so bili pomembni za posamezne krajevne skupnosti. Potekale so tudi individualne udarniške akcije, ko so posamezni brigadirji priskočili na pomoč vaščanom pri njihovem vsakdanjem delu.³⁸

Za najbolj uspešno brigado v mladinski delovni akciji Brkini 75 je bila izbrana brigada Jeseniško-bohinjski odred, ki jo je sestavljalo 37 brigadirjev in osem brigadirjk iz Gorenjske. To je bila prva brigada, ki je razvila brigadirsko samoupravljanje, kjer so brigadirji in brigadirke soodločali, kako bodo živeli in delali.³⁹

Na osnovi izkušenj in potreb, ki so se pokazale pri organizaciji mladinskih delovnih akcij v obdobju 1972–1975, so se pričele priprave na sistemsko rešitev področja prostovoljnega dela mladih. S podpisom družbenega dogovora o mladinskih delov-

³⁴ SI AS 538, šk. 274, Poročilo o MDA Brkini 75.

³⁵ Ibid.

³⁶ Revalorizirana vrednost zneska 1.892.500 dinarjev znaša na dan 1. 1. 2016 456.401,79 evra.

³⁷ SI AS 538, šk. 274, Poročilo o MDA Brkini 75. Edi Fatur, »Prej partizanski Brkini – danes brigadirski,« *Primorske novice*, 22. 8. 1975, 4. Revalorizirana vrednost zneska 751.500 dinarjev znaša na dan 1. 1. 2016 181.234,32 evrov.

³⁸ SI AS 538, šk. 274, Poročilo o MDA Brkini 75.

³⁹ Ibid.

nih akcijah aprila 1976 je ZSMS postala koordinator dejavnosti na tem področju med podpisniki družbenega dogovora. Družbeni dogovor je urejal predvsem načrtovanje mladinskih delovnih akcij ter njihovo financiranje na osnovi sporazumevanja in dogovarjanja, s ciljem, da udeleženec mladinske delovne akcije ne ostane le spremljevalec dogovarjanja in dogajanja, temveč postane aktiven subjekt.⁴⁰ V skladu z določili družbenega dogovora so udeleženci dogovora vsako leto podpisali samoupravni sporazum o medsebojnih obveznostih ter načinu združevanja in porabe sredstev za mladinske delovne akcije v tekočem letu. Sporazum je predstavljal natančnejši dogovor o programu akcij in načinu združevanja sredstev.⁴¹

Leta 1976 je mladinska delovna akcija v Brkinih potekala med 6. junijem in 29. avgustom. Komandant akcije je bil Zvone Kobentar, namestnica komandanta za delovišče Mirjana Križman, namestnik komandanta za naselje pa Bojan Pureber. Brigadirsko naselje je bilo organizirano na Tatrah. Zaradi prostorske stiske je del brigadirjev prenočeval pod šotorskimi platni. V bližini brigadirskega doma sta bila postavljena dva šotora za 40 oseb, dva šotora za deset oseb in dva šotora za štiri osebe. Bivalni in sanitarni prostori so bili bolj ali manj improvizirani. Umivanju je bilo namenjenih osem umivalnikov v predprostoru sanitarij, kopalnico so nadomeščali štirje tuši, nameščeni v skladišču za orodje. Pomanjkanje osnovne sanitarne opreme je povzročalo veliko gnečo v času jutranjega in večernega umivanja.⁴²

Brigadirji so bili organizirani v desetih brigadah. Brigadi Rudi Mahnič - Brkinc in Majda Vrhovnik - Lojzka sta delovali v prvi izmeni, v drugi izmeni sta delovali brigadi Jože Kovačič in Dr. Josip Ropotec, v tretji izmeni so delovale brigade Jože Slak - Silvo, II. prekomorska udarna brigada in Pionirska delovna brigada, v četrti izmeni pa so delovale brigade Franc Pesterk - Lenart, Dušan Kveder - Tomaž in Jeseniško-bohinjski odred. Skupno je v mladinski delovni akciji leta 1976 sodelovalo 449 brigadirjev, med njimi 170 brigadirsk. 40 udeležencev mladinske delovne akcije je bilo iz pobratenih mest, od tega kar 33 iz Zagreba, ki so bili člani mladinske delovne brigade Majda Vrhovnik - Lojzka. 63 brigadirjev in brigadirsk je bilo članov Zveze komunistov.⁴³ Zanimiv je podatek, da so bila v brigadah Majda Vrhovnik - Lojzka in Dr. Josip Ropotec dekleta v večini. Če je za slednjo to še nekako razumljivo, saj je to brigado organiziral Rdeči križ, pa je za »navadne« brigade to bil precej redek pojav.

Brigadirji so večino svojega dela opravili na trasi brkinske slemenske ceste. Na odseku od križišča Planina–Barka do Zavrha so širili obstoječo prometno povezo, zato so posekali drevje v dolžini 1200 metrov in širini šest metrov. Na dolžini 1800 metrov so popolnoma na novo izsekali traso ceste v širini 14–16 metrov. Poleg tega so brigadirji prve izmene vršili vzdrževalna dela na odseku ceste od Tater do

⁴⁰ SI AS 538, a. e. 445, šk. 272, Analiza uresničevanja nalog na področju MDA dogovorjenih z družbenim dogovorom za obdobje 1976–1980.

⁴¹ Ibid.

⁴² SI AS 538, a. e. 467, šk. 297, Delo mladinskih delovnih brigad na delovišču na MDA »Brkini 76«.

⁴³ Ibid.

križišča Planina–Barka. V času druge izmene so brigadirji planirali cestišče s kamnito podlago v širini šestih metrov na razširjenem delu trase, kjer so urejali tudi brežine in planirali nasipe. Brigadirji tretje izmene so opravili planiranje cestišča s peščeno podlago in nadaljevali urejanje brežin in planiranje nasipov ter pričeli z izkopom obcestnega jarka. V času četrte izmene so brigadirji na cesti opravljali zaključna dela, izkop obcestnega jarka, dokončno urejanje brežin, utrjevanje bankin, planiranje cestišča, pospravljanje gradbišča ... Brigadirjem so bili pri delu v pomoč gradbeni stroji podjetja Vektor in usposobljen kader za upravljanje teh strojev. Posamezne manjše skupine brigadirjev prve, tretje in četrte izmene so delale na širitvi telefonskega omrežja na liniji Materija–Tatre. Brigadirji so na tem delovišču čistili jame za telefonske drogove, kopali nove jame za telefonske drogove in drogove tudi postavljali.⁴⁴

Brigada dr. Josipa Ropotca je zaradi svoje specifičnosti opravljala tudi specifične zadolžitve. Tehnična četa je opravila sanacijo vaških studencev in izgradila poljska stranišča v nekaterih vaseh. Četa vzgojiteljic je organizirala vrtca v vaseh Slivje in Pregarje. Četa medicinskih sester je lokalno prebivalstvo poučevala o pomenu higiene, četa anketarjev – socialnih delavcev pa je med lokalnim prebivalstvom opravljala ankete. Pionirska brigada je bila zaradi starosti udeležencev ravno tako specifična, zato so njeni pripadniki opravljali lažja dela kot njihovi starejši tovariši.⁴⁵

V vsaki izmeni sta bila organizirana eden do dva udarna popoldneva, na katerih so brigadirji pomagali pri posameznih brkinskih domačijah, predvsem pri spravlilu sena in gospodinjskih opravilih, brigadirji tretje in četrte izmene pa so udarniško delo izvajali tudi v jami Dimnice, kjer so jamarjem pomagali urejati jamske poti.⁴⁶

V času tretje izmene je prišlo na delavski akciji do neprijetne zdravstvene težave, saj je v noči med 31. julijem in 1. avgustom zbolelo med 30 in 35 brigadirjev. Brigadirji so tožili zaradi povišane telesne temperature, bolečin v trebuhu, diareje in bljuvanja. Obisk zdravnikov v brigadirskem naselju ni v zadostni meri ublažil bolezenskih znakov med brigadirji, zato je bilo treba šest brigadirjev in kuharico v brigadirskem naselju hospitalizirati. Za okužbo med brigadirji je bila kriva *salmonella typhi murium*.⁴⁷

Med vsemi delovnimi brigadami se je najbolj izkazala brigada Rudi Mahnič - Brkinc, ki je na račun dobre tehnične pripravljenosti in izrednega vodenja brigade pokazala odlične rezultate na delovišču ter na področju notranje samouprave in interesnih dejavnosti. 20 pripadnikov brigade je prejelo udarniške značke, 19 jih je prejelo priznanja, devet pripadnikov brigade pa je bilo predlaganih za sprejem v Zvezo komunistov. Brigada je prejela še dekadna priznanja: udarništvo 1. dekadne,

⁴⁴ SI AS 538, šk. 300, dekadna in izmenska poročila komandanta akcije.

⁴⁵ SI AS 538, a. e. 467, šk. 297, Delo mladinskih delovnih brigad na delovišču na MDA »Brkini 76«.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ SI AS 538, šk. 300, Poročilo o bolezenskih primerih v III. izmeni MDA »Brkini 76«, 12. 8. 1976.

udarništvo 2. deкаде, udarništvo 1. udarnega dne, udarništvo 2. udarnega dne ter izmenska priznanja: devet priznanj za interesne dejavnosti, priznanje MDA.⁴⁸

Ob koncu mladinske delovne akcije Brkini 76 so bili brigadirji lahko ponosni na svoje delo. Dve leti po začetku gradnje brkinske slemenske ceste je bilo 35 kilometrov ceste utrjenih, primerno širokih in pripravljenih na zaključno fazo, fazo asfaltiranja. Svečana otvoritev ceste je potekala v sklopu praznovanj ob sežanskem občinskem prazniku. Ob tej priložnosti so Brkine obiskali številni ljudje iz sveta republiške politike, med njimi dr. Marjan Breclj in Mitja Ribičič.⁴⁹

Konec leta 1976 je občina Sežana sprejela srednjeročni načrt za mladinske delovne akcije na območju občine za obdobje 1976–1980. Okvirni obseg del je med drugim predvideval izgradnjo cestne povezave vasi Kozjane z brkinsko slemensko cesto na Tatrah, rekonstrukcijo nekaterih odsekov brkinske slemenske ceste, investicijsko in tekoče vzdrževanje brkinske slemenske ceste, dograditev nekaterih cestnih odsekov, vgraditev cestne signalizacije, telefonsko povezavo štirih brkinskih vasi s prostozračno telefonsko mrežo na drogovih, izgradnjo vodnega rezervoarja in primerne vodovodne mreže po vasi Tatre, vodooskrbo vasi Artviže z lokalnim vodovodom ...⁵⁰ V sosednji ilirskobistriški občini, v sklop katere so spadale nekatere brkinske vasi, so kot glavno nalogo za obdobje 1977–1980 predvideli gradnjo vodovoda Ilirska Bistrica–Tatre. Načrt za izvedbo je bil že narejen. S tem, ko bi privedli pitno vodo v središče Brkinov, bi oskrbo z vodo hkrati omogočili še v 18. drugih naseljih. Za izvedbo del, ki bi jih v okviru omenjene naloge opravile mladinske delovne brigade, je bilo predvidenih 63.272 delovnih ur.⁵¹

Težava dokončane slemenske ceste je bila, da ni imela asfaltne prevleke, zato so nekateri njeni odseki pričeli propadati. Ob večjih nalivih se je cesta ponekod spremenila v hudournik, voda je odnašala pesek s cestišča. Zima 1976–77 je bila še posebej »mokra« in razdiralna moč vode se je hitro pokazala. Poškodovan je bil zlasti odsek od Artviž do Ostrovice in Mislič ter od križišča pred Barko do Zavrhka.⁵² Občine, v katere so Brkini spadali, so si močno prizadevale, da bi se gradnja slemenske ceste dokončno zaključila. V nasprotnem primeru bi vse delo, ki so ga na cesti opravili brigadirji, domačini, pripadniki JLA in drugi, lahko označili za sizifovsko. Prav tako bi v zrak izpuhtel ves denar, ki so ga ljudje v obliki prostovoljnih prispevkov namenili za gradnjo ceste ali posredno kot davkoplačevalci.

Da bi omenjeni črni scenarij preprečili, so bile tudi v letu 1977 v Brkinih organizirane mladinske delovne brigade. Delovna akcija Brkini 77 je potekala od 5. junija

⁴⁸ SI AS 538, a. e. 467, šk. 297, Delo mladinskih delovnih brigad na delovišču na MDA »Brkini 76«.

⁴⁹ »Brez naslova,« *Primorske novice*, 3. 9. 1976, 1. Dušan Kralj, »Utripanje pomlajene aorte Brkinov,« *Primorske novice*, 3. 9. 1976, 7.

⁵⁰ SI AS 538, šk. 274, Srednjeročni program za MDA v občini Sežana za obdobje 1976–1980, št. 351-306/76-3, 20. 12. 1976.

⁵¹ SI AS 538, šk. 273, Občina Ilirska Bistrica, Predlog programa del MDA »Brkini« za obdobje 1977–1980, 12. 11. 1976.

⁵² Edi Fatur, »Glej, cesta bela ...,« *Primorske novice*, 11. 2. 1977, 12.

do 27. avgusta, ko je bila akcija zaključena s slovesnostjo v brigadirskem naselju na Tatrah.⁵³ Nastanitev brigadirjev tudi to leto še ni bila zadovoljivo rešena, zato je del brigadirjev spal v šotorih.⁵⁴ Komandant akcije je bil Stane Kogej, pomočnica komandanta za naselje Vida Kogej, pomočnik komandanta za delovišče pa Slavko Klobasa.⁵⁵ Delovne akcije se je udeležilo 550 brigadirjev. Prve izmene so se udeležili brigadirji iz Ljubljane in obalno-kraške regije, v drugi izmeni so delovale brigade Kočevski zbor, Dušan Kveder - Tomaž in Dr. Josip Ropotec, v tretji izmeni pionirska brigada France Prešeren, Franc Rozman - Stane in Slava Klavara, zadnje izmene pa so se udeležili brigadirji iz Kamnika, Slovenske Bistrice in Žalca.⁵⁶ Primarne naloge trinajstih delovnih brigad so bile gradnja cestnih odsekov za Kozjane in Podgrad–Potok, gradnja cestnih prepustov in podpornih zidov na odseku Harije–Pregarje, gradnja obcestnih jarkov in bankin na odsekih od Vremske doline do Barke in od Harij do Pregarij ter vzdrževalna dela na slemenski cesti med Vremsko dolino in Harijami. Poleg cestnih del so brigadirji gradili tudi vodovod od Ilirske Bistrice čez Dobropolje in Harije do Tominj. V drugi izmeni delovne akcije je delovala brigada Rdečega križa Dr. Josip Ropotec. Njene tehnične čete so pomagale domačinom pri saniranju gnojničnih jam, jaškov, sanitarij ... V Harijah, Slivju, Obrovu in na Pregarjah so bili organizirani vrtci, v katerih so vzgojiteljice skrbele za skupno 120 otrok, četa medicinskih sester je nudila zdravstveno pomoč brigadirjem in domačinom, četa socialnih delavcev pa je domačinom nudila najrazličnejšo pomoč. Predvideni stroški dela v sežanski občini so znašali 1.590.000 dinarjev, v ilirskobistriški pa 2.999.000 dinarjev.⁵⁷

Na cestnih skladih sežanske in ilirskobistriške občine je bila v drugi polovici leta 1977 sprejeta odločitev, da se slemenska cesta asfaltira ter izgradijo potrebni prepusti in oporni zidovi na mestih, kjer voda odnaša cesto. Dela so bila ocenjena na 40 milijonov dinarjev. Delegati sežanske občinske skupščine so sklenili, da bo njihov cestni sklad najel 20 milijonov dinarjev posojila, ilirskobistriški cestni sklad pa je od občinske skupščine prejel poroštvo za najem posojila v višini 10 milijonov dinarjev. Krediti so bili najeti po sedemodstotni obrestni meri za dobo 12 let. Preostala sredstva v višini 9 milijonov dinarjev pa se je obvezala prispevati republiška cestna skupnost.⁵⁸

⁵³ »Priprave za Brkine 77 že tečejo,« *Primorske novice*, 18. 3. 1977, 3. »V Brkinih – voda,« *Primorske novice*, 26. 8. 1977, 11.

⁵⁴ Vlado Ž., pisna izjava, 21. 1. 2016.

⁵⁵ SI AS 538, šk. 301, Seznam vodstvenih kadrov.

⁵⁶ »Začetek mladinske delovne akcije Brkini 77,« *Primorske novice*, 10. 6. 1977, 2. »Prišla je tretja izmena,« *Primorske novice*, 15. 7. 1977, 6. Petar Nikolić, »Brkini so spet zaživele,« *Primorske novice*, 19. 8. 1977, 11. »V Brkinih – voda,« *Primorske novice*, 26. 8. 1977, 11.

⁵⁷ »Mladinske delovne akcije 77,« *Primorske novice*, 11. 3. 1977, 1. »Priprave za Brkine 77 že tečejo,« *Primorske novice*, 18. 3. 1977, 3. »Samoupravni sporazum o mladinski delovni akciji,« *Primorske novice*, 20. 5. 1977, 25. »Prišla je tretja izmena,« *Primorske novice*, 15. 7. 1977, 5. Revalorizirana vrednost zneska 1.590.000 dinarjev znaša na dan 1. 1. 2016 320.269,87 evra, revalorizirana vrednost zneska 2.999.000 pa 604.081,35 evra..

⁵⁸ »Rešitev za slemensko cesto,« *Primorske novice*, 7. 10. 1977, 1. »Asfalt na brkinsko cesto,« *Primorske novice*, 21. 10. 1977, 12, 13. Petar Nikolić, »Boljši izgledi za brkinsko cesto,« *Primorske novice*, 18. 11. 1977, 5.

Samoupravni sporazum o mladinskih delovnih akcijah v Sloveniji je tudi za leto 1978 predvidel organiziranje delovne akcije v Brkinih.⁵⁹ Ta je potekala med 4. junijem in 27. avgustom 1978. Akcije se je udeležilo 461 brigadirjev, ki so bili razdeljeni na brigade Franc Šavli Medved in Slavko Šlander, ki sta delovali v prvi izmeni, na brigade Dušan Kveder Tomaž, Dr. Josip Rapotec in Ivan Cankar, ki so delovale v drugi izmeni, na brigade Janko Brodarič, Kokrški odred in Dr. France Prešeren, ki so delovale v tretji izmeni, ter na brigade Stane Kosec, Milenko Knežević in Simon Gregorčič, ki so delovale v četrti izmeni.⁶⁰ Vodstvo akcije so sestavljali komandant Janez Novak, namestnik komandanta za naselje Damjan Bogataj, namestnik komandanta za delovišče Miran Sotlar in ekonom akcije Vladimir Vatovec. Brigadirji so delali na pripravi slemenske ceste za asfaltiranje in na gradnji višinskega vodovoda Harije–Tomminje–Pregarje. Za organizacijo dela na slemenski cesti je bil zadolžen tehnik izvajalca del SGP Primorje iz Ajdovščine, za organizacijo del na vodovodu pa delovodja izvajalca KGP Ilirska Bistrica.⁶¹

Brigadirsko naselje je bilo ponovno organizirano na Tatrah. Dom, kjer so prebivali brigadirji, je bil leta 1978 obnoven, na njem so bili zamenjani okna, vrata in streha. Asfaltiran pa je bil tudi prostor pred domom, ki ga je bilo mogoče uporabljati kot športno igrišče. Zaradi hitrih in velikih temperaturnih sprememb, ki so bile značilne za Tatre, se je vodstvo delovne akcije odločilo, da šotore, v katerih so v preteklih akcijah spali nekateri brigadirji, zamenjajo z 29 bivalnimi prikolicami.⁶²

V prvi izmeni so brigadirji urejali jarke za odvodnjavanje, brežine in bankine na odseku slemenske ceste Tatre–Kozjane. Poleg tega so delali na izkopu in čiščenju vodovodnih jarkov, pripravi peščenih posteljic, dovozu vodovodnih cevi in na zasipu vodovodnega jarka. Vrednost izvedenih del prve izmene je bila ocenjena na 468.705,95 dinarja. V drugi izmeni so brigadirji brigad Dušan Kveder - Tomaž in Ivan Cankar delali na odsekih slemenske ceste Tatre–Kozjane in Rjavče–Mrše ter na gradnji vodovoda Harije–Tomminje. Člani brigade Dr. Josip Rapotec so delali po posebnem programu, ki je bil predviden za omenjeno brigado, ter pri sanaciji vasi Kozjane. V brigadi je bilo med ostalimi vključenih šest brigadirj – vzgojiteljic, pet zdravstvenih delavcev, ki so skrbeli za zdravstveno stanje med brigadirji in lokalnim prebivalstvom, in trije socialni delavci, ki so raziskovali socialno problematiko področja, kjer je delovala brigada, in so po svojih zmožnostih nudili pomoč ogroženemu prebivalstvu. V vasi Slivje je bil organiziran vrtec za otroke iz Slivja in okoliških vasi. »Šele sedaj sem končno spoznala, kaj pomeni delo vzgojiteljice (...). Prakse v šoli nimamo, knjige pa je seveda ne more-

⁵⁹ SI AS 538, šk. 301, Samoupravni sporazum o medsebojnih obveznostih ter načinu združevanja dela in sredstev, koriščenja sredstev za pripravo in izvedbo mladinskih delovnih akcij v SR Sloveniji v letu 1978.

⁶⁰ SI AS 538, šk. 275, Poročilo o delu mladinskih delovnih brigad na mladinski delovni akciji »Brkini 78«.

⁶¹ Ibid. SI AS 538, šk. 275, Članom predsedstva Republiške konference ZSMS, zadeva: Vodstva MDA 78, 31. 5. 1978.

⁶² SI AS 538, šk. 275, Poročilo o delu mladinskih delovnih brigad na mladinski delovni akciji »Brkini 78«.

jo nadomestiti«,⁶³ je bila nad udeležbo v mladinski delovni akciji navdušena bodoča vzgojiteljica Milena. Sicer pa je vrednost izvedenih del druge izmene bila ocenjena na 1.007.130,80 dinarja. Opravljena dela v tretji izmeni so bila ocenjena na 600.576,80 dinarja. Brigade Stane Kosec, Milenko Knežević in Simon Gregorčič so v četrti izmeni izvajale dela na izkopu in zasipu vodovoda ter polaganju vodovodnih cevi na odseku Harije–Tominje–Pregarje. Na cestnih odsekih Kozjane–Tatre–Rjavče in Tatre–Mrše so brigadirji urejali bankine in brežine ter nudili pomoč pri asfaltiranju. Poleg tega so nudili pomoč domačinom pri njihovih opravilih. Opravljena dela v četrti izmeni so bila ocenjena na 700.815,50 dinarja. Vrednost del, opravljenih na MDA Brkini 78, je tako znašala 2.777.229,05 dinarja.⁶⁴ Štab mladinske delovne akcije Brkini 78 je Centru za MDA pri RK ZSMS predlagal, da drugo izmeno proglasi za najboljšo v akciji.⁶⁵

Brigadirji se na mladinskih delovnih akcijah niso udeleževali samo na deloviščih, temveč tudi v interesnih dejavnostih. Te so obsegale idejnopolitično izobraževanje, kulturo, obveščanje, telesno kulturo in tečaje. Brigadirji so se za udeležbo v interesnih dejavnostih odločali prostovoljno, brez kakšne prisile. Vsak se je odločil za tisto, ki mu je bolj ležala.⁶⁶

Predavanja v okviru idejnopolitičnega izobraževanja so potekala na ravni izmene in brigade. Leta 1978 je obvezen program, ki je bil izveden s pomočjo Delavske univerze Sežana in družbenopolitičnih organizacij, obsegal prvo pomoč in varstvo pri delu, delegatski sistem, aktualne naloge ZSMS, predavanje o narodnoosvobodilnem boju, mednarodne odnose, XI. Kongres ZKJ, razgovor s slušateljem politične šole v Kumrovcu, družbenoekonomsko tematiko. Brigadirji so na ravni izmene organizirali predavanja na teme: prosti čas mladih, razprava o kongresnih dokumentih ZSMS, stalinizem, Tito – revolucija – mir, razvoj delegatskega sistema, organiziranost ZSMS.⁶⁷

Kulturno-zabavni program ni bil namenjen izključno zabavi, temveč naj bi služil tudi oblikovanju celovite osebnosti mladega človeka v socialistični samoupravni družbi.⁶⁸ Kulturno-zabavne prireditve so bile organizirane na ravni izmen. Sem so bile vključene predstavitve brigad ob prihodu v naselje, taborni ognji, literarni večeri, gledališke uprizoritve raznih amaterskih gledaliških skupin, ogledi kinopredstav, organizirani so bili tudi plesi z gostovanji različnih ansamblov.

Interno obveščanje udeležencev na delovnih akcijah je potekalo po brigadnih biltenih, ki so jih urejali štabi brigad. Uredniška politika se je razlikovala, v glavnem pa so v biltenih našli svoje mesto novice iz delovišč in brigadirskega naselja ter literarni izdelki brigadirjev. Janja je denimo zapisala pesem *Dežuje*:

⁶³ S. Zavavlav, »Vaški vrtec«, *Primorske novice*, 14. 7. 1978, 12.

⁶⁴ Revalorizirana vrednost zneska 2.777.229,05 dinarja znaša na dan 1. 1. 2016 480.750,07 evra.

⁶⁵ SI AS 538, šk. 275, Poročilo o delu mladinskih delovnih brigad na mladinski delovni akciji »Brkini 78«.

⁶⁶ Vlado Ž., pisna izjava, 21. 1. 2016.

⁶⁷ SI AS 538, šk. 275, Poročilo o delu mladinskih delovnih brigad na mladinski delovni akciji »Brkini 78«.

⁶⁸ SI AS 538, šk. 301, Kulturno-zabavni program na MDA.

*Tiho mi po obrazu solze polzijo,
mednje se mešajo kaplje dežja.
Vedno, še vedno mislim nate, to mi srce prizna.
Dež pojenjuje in solze umrejo,
v mojem srcu le plamen živi,
da sva se razšla, naj tega ne vejo,
za to bila sva kriva jaz in ti.⁶⁹*

Časnik *Primorske novice* je večkrat namenil svoj prostor dogajanju na mladinskih delovnih akcijah v Brkinih, občasno pa so o brigadirjih in njihovih dejavnostih poročali tudi drugi slovenski mediji, tiskani ter radio in televizija.

Infrastruktura za športne aktivnosti oz. telesno kulturo, kot se je temu takrat reklo, je bila v brigadirskem naselju na Tatrah porazna, zato tudi aktivnosti niso najbolje zaživele. Športna igrišča v okolici brigadirskega doma so bila bolj ali manj improvizirana do leta 1978, ko je bil brigadirski dom obnovljen, prostor pred domom pa asfaltiran in ga je bilo mogoče uporabljati kot športno igrišče. Brigadirji so se udeleževali tudi na športnih srečanjih z udeleženci ostalih mladinskih delovnih akcij, ki so potekale v istem času. Poleg tega so imeli tudi športna tekmovanja s pripadniki JLA iz Ilirske Bistrice ter mladimi iz brkinskih vasi in zaposlenimi iz nekaterih bližnjih delovnih organizacij. Za brigadirje so bila organizirana tudi razna predavanja s področja telesne kulture. Tako je bilo denimo leta 1976 izvedeno predavanje o sistemskih spremembah na področju telesne kulture in o zmogljivostih mladostnikov.⁷⁰

Pri tečajih je obstajal velik razpon med načrtovanjem in dejansko izvedbo. Tako leta 1978 ni bilo mogoče izvesti foto-kino tečaja, saj za to v brigadirskem naselju ni bilo možnosti. Prav tako niso izvedli radioamaterskega tečaja, saj med brigadirji zanj ni bilo zadostnega števila interesentov. Uspešno pa je potekal tečaj prve pomoči za voznike motornih vozil, ki ga je uspešno končalo 62 tečajnikov.⁷¹

Pomemben vidik mladinskih delovnih akcij je bila tudi obrambna vzgoja. V vsaki izmeni je bil organiziran obrambni dan, na katerem so si brigadirji ogledali filme s tematiko ljudskega odpora, spoznavali orožje in tudi streljali z njim, udeležili so se orientacijskih pohodov, predavanj s področja topografije in narodnoosvobodilnega boja.

Delo brigad na deloviščih in pa vsa področja interesnih dejavnosti so bila podvržena ocenjevanju, za kar so skrbele ustrezne komisije pri predsedstvu skupščine

⁶⁹ Pesem Dežuje je izšla v *Biltenu* št. 4 Pionirske delovne brigade Vanček Šarh leta 1982, kar je nekoliko izven časovnega okvira, ki ga obravnava prispevek. Avtor jo je vključil v prispevek, saj meni, da nazorno opisuje tudi drugačne vezi, ne samo delovne, ki so se stkale (in razdrle) med udeleženci mladinskih delovnih akcij.

⁷⁰ SI AS 538, šk. 275, Poročilo o delu mladinskih delovnih brigad na mladinski delovni akciji »Brkini 78«. SI AS 538, a. e. 467, šk. 297, Delo mladinskih delovnih brigad na delovišču na MDA »Brkini 76«.

⁷¹ SI AS 538, šk. 275, Poročilo o delu mladinskih delovnih brigad na mladinski delovni akciji »Brkini 78«.

izmene skupaj s sekretariatom akcije. Brigadir Vlado se spominja: »Na delovišču smo delali tekmovalno, saj so se sproti izbirali tisti, ki so bili najuspešnejši, tisti, ki so naredili največ in so bili na koncu izbrani za udarnike. (...) Vso to ocenjevanje je na brigadirje delovalo spodbudno. Celi čas je med brigadirji in še posebej med brigadami potekala zdrava športna tekmovalnost. Norme so seveda bile določene, vendar smo vsi strmeli k temu, da bi jih preseglili.«⁷²

V okviru idejnopolitičnega usposabljanja med akcijo se je ocenjevalo predvsem razvitost samoupravnih odnosov znotraj mladinskih delovnih brigad, idejno opredeljenost biltenov in stenskih časopisov ter organizirana predavanja, okrogle mize ... Na področju informiranja so ocenjevali predvsem splošno obveščenost brigadirjev, stenski časopis, bilten in brigadirski radio. Pri kulturnem udejstvovanju so bile pod budnim očesom ocenjevalne komisije zlasti kulturne prireditve, organizirane za vso izmeno, samostojne kulturne prireditve posamezne brigade za ostale brigade v izmeni in kulturne prireditve znotraj posamezne brigade. Na področju telesne kulture so se ocenjevala zlasti športna tekmovanja med akcijo in krajani oz. JLA, športna tekmovanja med brigadami, športna tekmovanja znotraj posamezne brigade in jutranja telovadba. Obstajala je štiristopenjska lestvica ocenjevanja: zelo uspešno, uspešno, zadovoljivo in slabo.⁷³

Vsaka mladinska delovna brigada, ki je sodelovala na mladinski delovni akciji v Sloveniji, je lahko prejela dekadna⁷⁴ priznanja (udarništvo, udarništvo udarnega dne, priznanje za družbene dejavnosti, pohvalo), izmenska priznanja (izredno udarništvo, priznanje akcije), končna priznanja (priznanje RK ZSMS, priznanje konference ZSMJ – za zvezne akcije). Posamezen brigadir je za dosežene izredne delovne rezultate in rezultate na področju družbenih dejavnosti lahko prejel udarniško značko, za prizadevnost na delovišču in na področju interesnih dejavnosti pa priznanje. O podelitvi posameznih priznanj, ki so jih prejeli brigadirji, je odločala brigadna konferenca na predlog delovnih skupin oz. predsedstva brigadne konference.⁷⁵

Brigada je lahko bila proglašena za *udarno*, če je v prvi dekadi v povprečju dosegla najmanj 120-odstotno delovno normo, v drugi dekadi pa najmanj 130-odstotno delovno normo ob najmanj 90 odstotkih učinkovitih ur, če je s svojim delom in disciplino prispevala k političnim in vzgojnimi ciljem mladinske delovne akcije ter maksimalno prispevala k razvijanju družbenih in interesnih dejavnosti v naselju. Skupščina izmene je lahko v vsaki dekadi izmene en dan proglasila za udarni dan. Če je brigada na udarni dan dosegla višji odstotek delovne norme od svoje povprečne delovne norme in je bil ta odstotek za deset odstotkov višji od povprečne norme naselja v preteklih dneh ob 90 odstotkih učinkovitih ur, je bila proglašena za *udarno udarnega dne*. Za izredne rezultate v težkih delovnih pogojih je lahko skupščina izmene na predlog predsedstva skupščine ali komandanta akcije sprejela sklep o podelitvi priznanja

⁷² Vlado Ž., pisna izjava, 21. 1. 2016.

⁷³ SI AS 538, a. e. 438, š. 267, Pravilnik o priznanjih na MDA.

⁷⁴ Vsaka izmena se je delila na dva dela – dekadi.

⁷⁵ SI AS 538, š. 273, Pravila o organiziranju mladinskih delovnih akcij v SR Sloveniji.

izredno udarništvo mladinski delovni brigadi. Za izredne rezultate, ki jih je brigada dosegla na področju družbenih dejavnosti, je bila nagrajena s *priznanjem za družbene dejavnosti*. Brigada, ki je osvojila vsa redna udarništva, udarništvi udarnih dni in priznanje za družbene dejavnosti, je ob koncu izmene prejela *trak mladinske delovne akcije*. Po zaključku mladinskih delovnih akcij je RK ZSMS brigadam, ki so dosegle najboljše rezultate na posamezni akciji, podelila *priznanje RK ZSMS*.⁷⁶

Brkinska slemenska cesta je bila na vsej svoji trasi, ki znaša dobrih 30 kilometrov, v letu 1979 prevlečena z asfaltno podlago. Asfaltna plast naj bi bila debela šest centimetrov, a je bila njena debelina zaradi pomanjkanja denarja ponekod znižana na 4–5 centimetrov, kar je bilo pod standardi za predvideno nizko obremenitev cestišča.⁷⁷ Posledice varčevanja so se zelo hitro pokazale. Novembra 1980 je brkinske gozdove prizadel hud žled. Pristojne službe so v letu 1981 pričele sanacijo gozdov. Dovoz velikih količin materiala za gradnjo gozdnih cest in odvoz lesa iz poškodovanih gozdov sta predstavljala preveliko obtežitev za brkinsko slemensko cesto in posledica so bili uničeni oz. močno poškodovani posamezni odseki ceste, ki je bila potrebna popravit manj kot dve leti po njenem asfaltiranju.⁷⁸

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - AS 538, Republiška konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije.
 - AS 1235, Republiška skupnost za ceste Slovenije.
- SI PAK, Pokrajinski arhiv Koper:
 - PAK 700, Samoupravna skupnost za ceste občine Sežana 1979-1989.

Časopisni viri:

- Fatur, Edi. »Glej, cesta bela ...« *Primorske novice*, 11. 2. 1979.
- Fatur, Edi. »Prej partizanski Brkini – danes brigadirski.« *Primorske novice*, 22. 8. 1975.
- Fatur, Edi. »Veličastno slavje na Tatrah.« *Primorske novice*, 13. 9. 1974.
- Kralj, Dušan. »Utripanje pomlajene aorte Brkinov.« *Primorske novice*, 3. 9. 1976.
- Nikolić, Petar. »Boljši izgledi za brkinsko cesto.« *Primorske novice*, 18. 11. 1977.
- Nikolić, Petar. »Brkini so spet zaživeli.« *Primorske novice*, 19. 8. 1977.
- Troha, Zdravko. »Mladinska delovna brigada pred 40 leti zgradila cesto.« *Primorski dnevnik*, 22. 3. 1998.
- Zadnik, Maks. »Brkinska slovenska cesta in priključek na cesto Reka – Trst.« *Primorske novice*, 28. 6. 1974.
- Zavadlav, S. »Vaški vrtec.« *Primorske novice*, 14. 7. 1978.
- *Primorske novice*, 28. 6. 1974, »Več za razvoj Brkinov.«
- *Primorske novice*, 11. 3. 1977, »Mladinske delovne akcije 77.«
- *Primorske novice*, 18. 3. 1977, »Priprave za Brkine 77 že tečejo.«

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ SI PAK 700, a. e. 46, šk. 2, Predlog za nadgradnjo obstoječe asfaltne ureditve na Brkinsko-slemenski cesti in priključkih te ceste, ki bodo prometno obremenjeni zaradi eksploatacije lesa poškodovanih brkinskih gozdov v letu 1981 in 1982, 20. 5. 1981.

⁷⁸ SI PAK 700, p. e. 46, šk. 2, Sanacijski program in plan vzdrževanja Brkinsko-slemenske ceste s priključki do voznega stanja, zaradi odpravljanja posledic elementarne nesreče v Brkinih, za leto 1981, junij 1981.

- *Primorske novice*, 20. 5. 1977, »Samoupravni sporazum o mladinski delovni akciji.«
- *Primorske novice*, 10. 6. 1977, »Začetek mladinske delovne akcije Brkini 77.«
- *Primorske novice*, 15. 7. 1977, »Prišla je tretja izmena.«
- *Primorske novice*, 26. 8. 1977, »V Brkinih – voda.«
- *Primorske novice*, 7. 10. 1977, »Rešitev za slemensko cesto.«
- *Primorske novice*, 21. 10. 1977, »Asfalt na brkinsko cesto.«

Literatura:

- Barborič, Blaž, Živa Bobič, Sebastjan Borko, Mina Dobravc in Janez Pirc. »Problematika slovenskega podeželja na primeru Brkinov.« V: *Dela 17, Podeželje na prelomu tisočletja. Izzivi in problemi*, ur. Marijan Klemenčič, 265–84. Ljubljana: Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2002.
- Martelanc, Tomo, ur. *V korak s časom–Slovensko mladinsko prostovoljno delo*. Ljubljana: Zveza za tehnično kulturo Slovenije, 1998.
- Slavič Potočnik, Irma. *Endogeni razvojni potenciali slovenskega podeželja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani, 2010.
- Stibilj, Matjaž. *Bratstvo na delu*. Trst: Založništvo tržaškega tiska ZTT-EST, 2015.
- Šebenik, Igor in Drago Kladnik. »Brkini in dolina Reke.« V: *Slovenija, pokrajina in ljudje*, ur. Drago Perko in Milan Orožen Adamič. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 1999.
- Volk, Anja. »Brkini v postindustrijski dobi.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2011.

Pisna izjava:

- Vlado Ž., 21. 1. 2016.

Ustna izjava:

- Branko F., 2. 5. 2015.

Rok Filipič

WORK BRIGADE HEAVE-HO!: THE FIRST FOUR YEARS OF YOUTH COMMUNITY
WORK CAMPAIGNS IN BRKINI 1975 – 1978

S U M M A R Y

The Brkini hills stretch across some 235 square kilometres and they represent a kind of a “familiar stranger”. Namely, they lie next to the road from Kozina to Rijeka, travelled by masses of tourists during the summer, but probably few of them know that they are enjoying the view of the Brkini hills. The settlements in Brkini are typical of such ridges: they are located where the ridge is narrower and steeper, while in the east of the Brkini hills they are mostly located on top of domed elevations. Most of these settlements are packed in tight groups in order to preserve as much agricultural land as possible. In the past Brkini belonged to numerous landholdings and landowners, and the last political-administrative change took place in 1991, when they were included in the Republic of Slovenia.

The Brkini hills have never been especially well-developed economic centre. However, between the second half of the 17th century until the end of World War II they did represent the economic hinterlands of Trieste and Rijeka, which saw significant economic development. World War II was disastrous for the population of Brkini. We should also underline the year 1954, when Trieste was ultimately annexed to Italy, depriving the population of Brkini of its primary market. The population of these hills responded to this negative trends by relocating to economic centres, near their workplaces, as daily migration was not possible due to the poor road infrastructure. Some of them also emigrated abroad.

The local and state political authorities saw the possibility of putting a stop to emigration and ensuring economic progress by building roads, the so-called Brkini ridge road. The first sections were already constructed in the 1950s. However, the main push in the construction of this road took place in 1974, when its main part was built, although it was only a gravel road. Since 1975 the main part

of the workforce at the construction site consisted of the participants of the youth community work campaign, a form of organised youth volunteer work, contributing to the restoration or construction of infrastructure and other facilities. The campaigns included youth from all over Slovenia, sometimes also from other parts of Yugoslavia or even from abroad. The youth were organised in youth work brigades – organised groups of individual volunteers in the vein of military units. Throughout the years the work brigade accommodations were organised in the village of Tatre in the centre of Brkini. In the first four years of the youth community work campaigns in Brkini the youth work brigades laboured to complete the Brkini ridge road, and they were occasionally assisted by the members of the Yugoslav People's Army and certain construction companies. In places the works were only aimed at widening the existing road, while individual sections were built anew. One of the problems was that the road was not paved, and therefore the members of the work brigades also had to keep repairing the existing sections. The road was finally paved in 1979. during the first four years of the youth community work campaigns in Brkini the members of the work brigades also participated in the constructions of waterworks in certain villages, a part of the telephone network, and they also assisted the local population with their daily chores. The Red Cross brigades were somewhat specific: their task was to assist in the field of health, hygiene and social work.

The youth community work campaign were organised on the basis of self-management agreements, drawn up for each individual year. Community work campaigns did not only have an economic function: they were also seen as the space where the youth cadre and the comradeship among the youth was being forged, as a school of self-management. Every youth community work campaign had a leader, called the commander, and each individual brigade had their commander as well. Besides the work at the construction sites the work brigade members also took part in other "extra-curricular" activities, consisting of ideological-political education, culture, awareness raising, physical culture and various workshops. The brigades and individual brigade members were evaluated and received awards for their efforts at the construction sites as well as in the extra-curricular activities, which represented additional motivation. Many brigade members took part in the community work campaigns more than once, and the campaigns in Brkini continued even after the first four-year period.

1.01

UDK: 330.874:329.12(497.4)"1930/1935"

Oskar Mulej*

Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru, 1930–35. II. del – idejnozgodovinski vidiki

IZVLEČEK

V letih 1933–35 so v Jugoslavijo in tako tudi med politike slovenskega naprednega tabora nezadržno pronicale ideje o razširjeni in okrepljeni vlogi države v gospodarskem življenju. O tem ni pričala zgolj spremenjena retorika, ki je nakazovala spremembo političnoekonomske paradigme, temveč tudi programski dokumenti JNS, ki so nosili značaj vsebinskega odmika in jasnega programskega obrata v stran od liberalnih načel družbenogospodarske ureditve. Vprašanjem, na kakšen način in v kolikšni meri so tedaj priljubljene ideje o graditvi »novega reda« in »človeka« našle odmev v slovenskem naprednem taboru ter ali je pri tem šlo za pristen prevzem oziroma oblikovanje novih ekonomskih doktrin, vključujoč zamisli o »načrtnem gospodarstvu« ter »stanovski državi«, se posveča pričujoči, drugi del razprave. Pri tem seže čez okvire strankarske politike in skuša s širšega, idejnozgodovinskega vidika zaobjeti raznovrstne poglede, ki so se javljali znotraj širšega nazorskega tabora. Ti so segali od nesporno liberalnih do nesporno socialističnih, vključevali pa tudi takšne, ki so nevezano gospodarstvo kritizirali iz eksplicitno liberalnih pozicij. Idejna heterogenost se je razodevala tudi skozi različnost razumevanj in ocen t. i. stanovske države, pri čemer je mogoče reči, da »stanovska država« in »načrtno gospodarstvo« vsaj za politično jedro naprednega tabora nista predstavljala mnogo več kot le zveneči krilatitici in retorični prilagoditvi duhu dobe. Za Kramerjev krog je bilo pri tem značilno tudi kategorično odklanjanje nacizma, fašizma in komunizma, medtem ko je predvsem mlada generacija postajala dojemljivejša za nekatere aspekte neliberalnih »družbenogospodarskih modelov«.

Ključne besede: liberalizem, napredni tabor, politična ekonomija, korporativizem, intelektualci

ABSTRACT

ECONOMIC AND SOCIAL VIEWS IN THE SLOVENE PROGRESSIVE CAMP, 1930–35. PART II – THE INTELLECTUAL HISTORICAL ASPECTS

In the period between 1933 and 1935 the ideas about an extended and stronger role of the state in the economic life were inrepressibly spreading throughout Yugoslavia and thus also among

* doktorski kandidat na Oddelku za zgodovino Srednjeevropske univerze (Central European University – CEU) v Budimpešti, magister zgodovine (Master of Arts in History, CEU, 2010), univ. dipl. zgodovinar in filozof (Univerza v Ljubljani, 2009), mulej_oskar@phd.ceu.edu

the politicians of the Slovene progressive camp. This fact was evident not only from the changed rhetoric, revealing a shift in the political-economic paradigm, but also from the programme documents of the Yugoslav National Party (JNS), which demonstrated a substantive deviation as well as a clear programmatic departure from the liberal principles of the socio-economic order. The afore-mentioned second part of the treatise deals with the following questions: in what way and to what extent did the popular ideas of that time – about building a “new order” and “man” – resonate in the Slovene progressive camp; and whether the economic doctrines were in fact adopted or newly formed (including the ideas about “planned economy” and “corporatist state”). The discussion transcends the framework of party politics and attempts to encompass, from a wider intellectual historical aspect, the various viewpoints which emerged inside the broader ideological camp. These viewpoints ranged from the indisputably liberal to the entirely socialist ones, while also including such which criticised the unbound economy from explicitly liberal positions. Intellectual heterogeneity also manifested in diverse understandings and assessments of the so-called corporatist state. It can be claimed that the “corporatist state” and “planned economy” represented nothing more than fancy slogans and a rhetorical adaptation to the spirit of the age. Kramer’s circle was thereby distinctly characterised by a categorical rejection of Nazism, fascism and communism, while the younger generation was more susceptible to certain aspects of the non-liberal “socio-economic models”.

Keywords: liberalism, progressive camp, political economy, corporatism, intellectuals

Prvi del študije¹ se je prvenstveno osredotočal na vidik strankarske politike oziroma ožje opredeljenega naprednega *političnega* tabora in pri tem posebno pozornost namenil odzivom slovenskih naprednih politikov na svetovno gospodarsko krizo. Pričujoči drugi del ima namen seči čez okvire strankarske politike in z idejnozgodovinskega vidika zaobjeti raznovrstne poglede, ki so se javljali znotraj širšega *idejnega* oziroma *nazorskega* tabora, ki naj bi ga naprednjaška strankarska politika sicer predstavljala, a ji ni bil vedno povsem zvest, idejno pa je bil še bolj heterogen. Pri tem se bomo osredotočili zlasti na izobražence, izhajajoče iz svobodomiselnega svetovnega nazora oziroma meščansko-liberalnega kulturno-duhovnega miljeja, ter na napredni tisk in ostale serijske publikacije, ki so bile tradicionalno vezane na napredni tabor oziroma so gravitirale k njemu.

Poleg dosedanjega relativnega manka idejnozgodovinskega pristopa k obravnavani tematiki nas k vključitvi širše perspektive napotuje zlasti dejstvo, da je ravno prva polovica tridesetih let za slovenski napredni tabor² pomenila čas pospešene diferen-

¹ Oskar Mulej, »Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru, 1930–35. I. del – velika gospodarska kriza«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 1 (2016): 108–25.

² Izraz »napredni tabor« uporabljam v strogo nominalističnem smislu, brez normativnih vsebinskih ali celo vrednostnih opredelitev. Izhajajoč iz razdelitve slovenske politične in duhovne krajine na tri miselne kroge oziroma tabore, z njim merim na tisti segment slovenske javnosti, ki ni pripadal niti katoliškemu niti marksističnemu idejnemu krogu in je zase najpogosteje uporabljal oznako »napreden«. Hkrati ni imel trdnega ideološkega temelja in enotnega profila ter je zato zanj bila značilna izrazitejša

ciacije med političnimi prvaki oziroma »stranko« na eni in intelektualnim zaledjem oziroma širšim idejnim taborom na drugi strani. Razlike pri tem niso izvirale izključno iz nezadovoljstva nad sodelovanjem politikov v nedemokratskem režimu oziroma zadevale zgolj različnih pogledov na nacionalno politiko, temveč so se v določeni meri izražale tudi na gospodarskem in socialnem polju. Svetovna gospodarska kriza in premiki – družbenopolitični in idejni –, ki jih je ta spodbudila v svetu, Evropi ter srednje- in jugovzhodnoevropski regiji, so svoj neizogibni odmev našli tudi med slovensko inteligenco svobodomiselnih provenienc ter pripomogli k razvoju korenitejših cepitev v njenih vrstah.

Kot smo lahko videli v prejšnjem delu študije, so v najtežjih letih gospodarske krize temeljna stališča naprednjaške gospodarske politike v grobem vztrajala na podobnih osnovah kot v dvajsetih letih in – kljub nekaterim novim retoričnim poudarkom – še niso vključevala številnih resnično novih sestavin. V letih 1931–33 je mogoče govoriti celo o »konservativnejšima« pristopu in retoriki, ki sta se zrcalila zlasti v zahtevah in prizadevanjih po varčnosti in gospodarnosti, uravnoteženem proračunu ter stabilni valuti, in tudi branjenju načela proste mednarodne trgovine ter odsotnosti zahtev po obsežnejših državnih intervencijah v gospodarstvu.

Po drugi strani pa je pod vplivom razvoja v tujini zatem postopoma pričel nastopati nov diskurz, ki je nakazoval spremembo političnoekonomske paradigme. Že v prejšnjem delu omenjena resolucija delegatov JNS iz Dravske banovine jeseni 1934 je tako med drugim narekovala, da more »narodu [...] vrniti zadovoljstvo, državi pa pojačiti moč le član organizatornega dela, ki naj bi se vršilo po gospodarskem načrtu za več let vnaprej«. ³ Leta 1933–35 so bila čas, ko so tudi v Jugoslavijo in tako tudi med slovenske naprednjake, ki so tedaj stali pri vladnem krmilu, nezadržno pronicale nove ideje o razširjeni in okrepljeni vlogi države v gospodarstvu. V pretežno agrarnih državah jugovzhodne in vzhodne srednje Evrope, med katere je štela tudi Jugoslavija in kjer je gospodarska kriza bila ostrejša in daljnosežnejša kot v razvitejših državah, je v tridesetih letih nastopila »geneza etatizma«. ⁴ K temu je pripomogla zlasti globoka agrarna kriza, ki je ustvarjala vtis, da so tržni mehanizmi docela odpovedali. ⁵ Vlade so se zato pričele, večidel neuspešno, usmerjati k dirigirani kmetijski politiki, ki naj bi pretežno agrarna gospodarstva rešila iz slepe ulice. Temu so bile pridruže-

ideološka heterogenost kot pri ostalih dveh taborih. V ožjem smislu, kot *politični* tabor, je, grobo rečeno, zajemal tisti del slovenske politike, za katerega je bilo značilno nacionalno-liberalno genealoško ozadje. V širšem, kot *idejni* ali *nazorski* tabor, pa tisti del slovenske družbe (v prvi vrsti razumništva), ki ga je naprednjaška politika nagovarjala, a ji ni bil vedno zvest, idejno pa je bil še bolj heterogen. Integrativni element tabora, ki je do neke mere deloval tudi kot vezni člen s strankami, so bile nestrankske institucije kot denimo *Zveza naprednih starešin*, »napredna« in nacionalistična akademska društva, predvsem pa množična društva z »naprednim« obeležjem – v prvi vrsti Sokol.

³ »Najnujnejše gospodarske in socialne naloge,« *Jutro*, 6. 9. 1934.

⁴ John R. Lampe, *Balkans into Southeastern Europe* (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2006), 128.

⁵ Kmetijska proizvodnja v okoliščinah globoke agrarne krize in drastičnega nižanja cen ni več delovala v skladu z običajnimi mehanizmi ponudbe in povpraševanja, saj je na upad slednjega reagirala s hiperprodukcijo. – Ivan T. Berend, *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe Before World War II* (Los Angeles: University of California Press, 1998), 254, 255.

ne okrepljene pobude po državno spodbujani industrializaciji in splošni tehnološki modernizaciji, ki so sicer bile prisotne že pred krizo, a so se v novih okoliščinah v mnogo manjši meri zanašale na »naravne« sile trga. Rooseveltova ekonomska politika v ZDA, prodor ekonomskih teorij in receptov Johna Maynarda Keynesa ter – če se ozremo bližje – nacistična gospodarska politika so močno odmevale v jugoslovanski politiki, kjer je »gospodarsko načrtovanje« kmalu postalo standardna fraza. Novega duha časa je morda najboljše izražalo pisanje nove revije naprednih intelektualcev *Misel in delo*, ki je v tretji številki leta 1934 zapisala:

»Naravnost kot ukaz zvene trditve prosvitljenih duhov, namreč, da je izvor vseh nepravil v liberalno-kapitalističnih načelih preteklega stoletja, ki so še vedno osnova gospodarskega reda, čeprav so se že preživela.«⁶

V času Jevtičeve vlade oziroma pred petomajskimi volitvami 1935 je nastopil tudi jasen premik v vladni retoriki, s tem pa – kljub tedanjemu razkolu med Marušičevo in Kramerjevo skupino – tudi v retoriki *Jutra*. »V dobi, ko narašča važnost socialnih idej, politične pa se umikajo«,⁷ je nastopila nova paradigma gospodarske politike, kjer se je pod geslom »agrarne demokracije«⁸ napovedoval »energičen konec politiki čakanja, potrpljenja in konservativnih metod, ki računa, da bo čas mnogo izlečil in se zato zadovoljuje dostikrat s provizoričnimi rešitvami in paliativnimi ukrepi.«⁹ Minister Marušič je tako na predvolilnih shodih jasno obljubljal povečano vlogo države v gospodarskem življenju in spremembo smeri v gospodarski politiki. Prejšnjim vladam je očital pomanjkanje »jasnega gospodarskega in socialnega programa«.¹⁰ Obljubljal je dvig cen kmetijskih pridelkov in zvišanje delavskih mezd¹¹ ter poudarjal, da država ni le »pravna edinica, ki skrbi za mir in red, temveč [...] predvsem socialna edinica, ki naj nudi vsem delavoljnim državljanom možnost kruha in zaslužka ter poštenega, človeka vrednega življenja«.¹²

Kot rečeno, je novemu trendu sledilo tudi *Jutro*. Poleti 1935 je denimo zapisalo:

»Naivno je pričakovati, da bo novi val gospodarske prosperitete spet priklical milijone brezposelnih v mehanizirane, avtomatizirane in racionalizirane tovarne in da bo razen tega še preskrbel dela novim milijonom doraščajočih generacij – na temelju primitivnih načel nekdanjega svobodnega gospodarstva. V pretežni večini držav so že bili storjeni ukrepi, ki postavljajo narodno gospodarstvo na nove temelje: zaščitne carine, državni monopoli, korporativni sistemi in avtoritarni režimi so le razne in različno stopnjevane

⁶ Fran Trček, »Kratek pregled slovenskega zadružništva,« *Misel in delo*, št. 3 (1934): 32.

⁷ »Zaključni volilni govor predsednika vlade,« *Jutro*, 4. 5. 1935.

⁸ »Pred odločitvijo,« *Kmetijski list*, 26. 4. 1935.

⁹ »Zaključek prve faze volilne borbe,« *Jutro*, 19. 4. 1935.

¹⁰ »Minister dr. Marušič o volilni situaciji,« *Jutro*, 3. 3. 1935.

¹¹ »Govor ministra Marušiča v Cerknici,« *Jutro*, 16. 4. 1935.

¹² »Predsednik vlade Bogoljub Jevtič je govoril včeraj v Ljubljani,« *Jutro*, 29. 4. 1935.

oblike neizbežnega državnega intervencionizma proti kaotičnemu razvoju, ki je spremljal pogrešno pojmovan gospodarski liberalizem.«¹³

Obravnavani duhovni proces postopnega spreminjanja paradigme v razumevanju odnosa med državno oblastjo in gospodarskim življenjem se je zrcalil tudi v tem, da so nove ideje in zahteve – vsaj deklarativno in v razmeroma medli obliki – našle mesto v strankarskih programih. Manifest JNS, sprejet po formiranju stranke v juliju 1933, je nosil značaj vsebinskega odmika in tudi jasnega programskega obrata stran od liberalnih načel družbenogospodarske ureditve. *Jutro* je tedaj poudarilo, da je »JNS zapustila zastarele liberalne nazore o gospodarskih in socialnih problemih.«¹⁴ Program je izražal jasne zahteve po povečani prisotnosti države v gospodarskem življenju, poudarjajoč, da se politična oblast »ne sme omejiti samo na svojo pravno funkcijo.«¹⁵ To pa ni pomenilo zgolj možnosti državne intervencije v posamezne segmente gospodarskega življenja, temveč je seglo tudi do daljnosežnejših in celovitejših zamisli o »načrtnem gospodarstvu« ter tudi »korporativističnem« preurejanju narodnega gospodarstva. Program JNS je tako vključeval tudi sledečo točko:

»Stranka priznava potrebo snovanja gospodarskih korporacij in sindikatov zainteresiranih slojev pod pogojem, da vpliva država po pravu svoje vrhovne oblasti na njihovo delo in medsebojne odnose v korist socialnega miru.«¹⁶

Načeloma se je tako mogoče strinjati s splošno sodbo, da so trideseta leta 20. stoletja bila »čas utrjevanja misli o korporacijskem sistemu države in (novem človeku), ki bo sposoben delovati pri graditvi (novega) reda, novega načina socialnopolitičnega, kulturnega in gospodarskega življenja«,¹⁷ kar je svoj odmev in izraz brez dvoma našlo tudi v slovenskem naprednem taboru. Vprašanju, na kakšen način, v kolikšni meri in ali je pri tem šlo za pristen prevzem oziroma oblikovanje novih ekonomskih doktrin, vključujoč zamisli o stanovski preureditvi narodnega gospodarstva in države, se s širšega, idejnozgodovinskega vidika posveča pričujoča razprava. V njej se bomo posebej osredotočili na krizo liberalizma, nanjo vezane razmisleke o alternativnih družbenogospodarskih modelih, na drugi strani pa tudi na delno vztrajanje liberalnih pogledov na razmerje med državno oblastjo in gospodarskim življenjem. Pri tem se bomo kratko dotaknili tudi različnih vidikov oziroma mogočih razumevanj pojma liberalizem (politični, ekonomski, kulturni, duhovni), kakor so nastopala znotraj

¹³ »Potrebe organizacije tehničnega dela,« *Jutro*, 2. 7. 1935.

¹⁴ »Po kongresu JNS,« *Jutro*, 23. 7. 1933.

¹⁵ *Program i statuti Jugoslovenske nacionalne stranke* (Beograd: Gen. sekretarijat JNS, 1933), 12.

¹⁶ *Ibid.*, 15. »Konstituiranje Jugoslovenske nacionalne stranke,« *Jutro*, 21. 7. 1933.

¹⁷ Jurij Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), 49. Kot navaja Polanyi, je fašizem, ki prej ni predstavljal več kot lastnosti avtoritarnega režima v Italiji, po nastopu krize dobil popolnoma nov pomen kot alternativni model reševanja družbenoekonomskih vprašanj. – Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press, 2001), 252.

obravnawanega konteksta. Zaradi njihove odmevnosti bo poseben odsek posvečen koncepcijam »stanovske države«.

I. Med (ekonomskim) liberalizmom in neliberalnimi alternativami

Svetovna gospodarska kriza se je na idejnem polju zrcalila tudi kot kriza liberalizma – kot kriza zaupanja v liberalno, nevezano gospodarstvo in tudi politični sistem predstavnikiške demokracije. V srednji in jugovzhodni Evropi, kjer – zlasti ekonomski – liberalizem že poprej ni bil na najboljšem glasu in ni imel mnogo zagovornikov, je to nezaupanje dosegalo posebej široke razsežnosti. Slednjemu je botrovala tudi posebna ostrina ekonomske in družbene krize kot posledica periferne položaja, ki pa ga je istočasno zaradi pomanjkanja pogojev za tehnološko-strukturno prenovo še dodatno utrjevala.¹⁸ Zahteve po gospodarskem načrtovanju in širitvi pristojnosti države v gospodarstvu so se zaradi strukturnih nestabilnosti večine držav in tudi pod vplivom političnega razvoja v širši regiji in sosesčini (Nemčija, Italija, Sovjetska zveza) pogosto združevale tudi z avtoritarnimi koncepti politične ureditve. Zanimanje za alternativne, neliberalne modele gospodarske, družbene in politične ureditve pri tem ni bilo več omejeno na gibanja, ki so že pred krizo stremela k radikalnim spremembam, temveč je v veliki meri postalo značilno tudi za liberalno in konservativno usmerjene kroge.

Odnos naprednih politikov oziroma slovenskega dela JNS do (gospodarskega) liberalizma lahko v najboljšem primeru označimo kot ambivalenten. Napredna politika je trdno vztrajala na načelu zasebne lastnine kot osnove za kakršenkoli gospodarski napredek in blagostanje,¹⁹ pri čemer zasebna podjetnost in iniciativa nista bili razumljeni kot nasprotni, temveč komplementarni »narodni solidarnosti«.²⁰ Poleg poudarjene skepse do ekonomskega protekcionizma in avtarkizma do leta 1933 tudi ni zaslediti zahtev po obsežnejši državni intervenciji v gospodarsko življenje, Kramer pa je še leta 1934 opozarjal, da sta »povezovanje gospodarstva s politiko in pa pogrešna teza o avtarkiji« ustvarili »celo vrsto komplikacij ki so povzročile tudi naši državi ogromno škodo«.²¹ Omenjenim stališčem v gospodarski politiki, ki bi jih v širšem smislu in kontekstu časa vsaj pogojno lahko obravnavali kot »liberalna«, navkljub pa je »liberalizem« – in to še posebej v gospodarskem pogledu – naprednjakom še naprej predstavljal neljub politični pojem ter oznako. Jutro je tako denimo leta 1931 pisalo, da bi »vsak poizkus, da bi se [...] vrnili k staremu geslu *daissez faire...* [...] bil podoben pripravam za samomor«.²² Gospodarskega liberalizma in z njim povezanih gesel niso le izrecno odklanjali kot preživeli, temveč so jih – kot denimo Milan Mravlje v

¹⁸ Prim. Berend, *Decades*, 259, 265.

¹⁹ Prim. *Program i Statuti*, 12.

²⁰ Koncept »narodne solidarnosti«, kakor je nastopal v politični retoriki in praksi slovenskih naprednjakov, je bil podrobneje razdelan v prvem delu razprave.

²¹ »Minister Dr. Kramer o aktualnih javnih vprašanjih,« *Jutro*, 8. 5. 1934.

²² »Ni monopola na socialno vprašanje!«, *Jutro*, 25. 4. 1931.

svojem govoru decembra 1933 – včasih celo povezovali s »sovražnikom številka ena«, klerikalizmom.²³

Kljub gospodarski krizi in splošnemu evropskemu duhovnemu in političnemu razvoju, ki je težil v smer kolektivističnih pristopov k reševanju družbenoekonomskih vprašanj, so po drugi strani v pisanju naprednjaškega tiska nastopali tudi poudarki, ki bi jih lahko opredelili kot jasno liberalne. Dober primer tega je, da so ob siceršnjih uradnih deklamacijah o »narodni solidarnosti« v *Jutru* objavljali in povzemali zapise izrecno liberalnih ekonomistov, kot sta bila Ludwig von Mises²⁴ in Georg Bernhard.²⁵ Ti članki so gospodarsko krizo v prvi vrsti obravnavali z vidika razmerja med državno oblastjo in gospodarstvom ter izražali poglede, ki niso bili v skladu z uradnimi programskimi točkami JRKD oziroma JNS. V tej zvezi velja omeniti tudi, da je Misesov članek bil objavljen v *Jutru* le tri dni zatem, ko je izšel v dunajskem liberalnem časniku *Neue Freie Presse*.²⁶ Istočasno pa je *Jutro* objavljalo tudi misli ekonomskih teoretikov, ki niso vztrajali na predpostavkah ekonomije prostega trga – kot denimo slovitega predstavnika nemške historične šole Wernerja Sombarta, ki je govoril o »notranji preosnovi kapitalizma«.²⁷ Svobodomiselnost in pluralizem naprednega idejnega tabora sta se tako – vsaj glede ekonomskih pogledov – udeleževala tudi v njegovem osrednjem političnem listu.

Tako kot se je pisanje *Jutra* mestoma razlikovalo od linije, izražene v programskih dokumentih JNS, so bili pogledi na obravnavana vprašanja znotraj širšega idejnega tabora raznoliki in so predstavljali celo paleto nazorov. Ti so segali od nesporno liberalnih, prisotnih zlasti med gospodarstveniki, vse do nesporno socialističnih. Odličen primer prvih najdemo pri tajniku Zbornice TOI in predsedniku trgovskega društva »Mercur« Windischerju, ki je opozarjal, da omejevanje gospodarske svobode pomeni »povratak v stare malenkostne patriarhalne in avtarkične razmere«, s tem pa tudi »povratak človeka v stare, majhne razmere, priproste in siromašne«²⁸, svaril pred »krivimi gospodarskimi preroki« in pripominjal, da se »s krilaticami da razburjati svet in

²³ »Zborovanje sreskega odbora JNS za Ljubljano in okolico«, *Jutro*, 11. 12. 1933:

»Zlomil se je gospodarski liberalizem, ki mu je bil najboljši pomočnik klerikalizem, ki smo ga mi Slovenci najhujše občutili.«

²⁴ »Križa in kapitalizem«, *Jutro*, 20. 10. 1931.

²⁵ Georg Bernhard, »Meje politike«, *Jutro*, 12. 5. 1931:

»Danes tako priljubljenega razlikovanja med narodnim gospodarstvom in svetovnim gospodarstvom v resnici niti ni. Vse to so samo pomožne konstrukcije slabotne človeške pameti, ki si mora za svoje mišljenje vstvarjati kategorije, kakršnih v prirodi ni. Normalni zakoni za gospodarstvo posameznih narodov veljajo v večjem okviru tudi za svetovno gospodarstvo. [...] Velike važnosti bi bilo odstraniti že obstoječe umetno poseganje v normalni razvoj evr. gospodarstva, namreč obstoječe carinske meje med posameznimi državami.«

²⁶ »Die Krise und der Kapitalismus«, *Neue Freie Presse*, 17. 10. 1931.

²⁷ »Sombart o razvoju gospodarstva«, *Jutro*, 22. 3. 1931.

²⁸ »Privaditi se moramo na skromnejše razmere«, *Jutro*, 17. 6. 1933:

»Tekma je, da polože v spono svobodno gibanje človeka. Z duhovitimi domisleki se zapira pot izmenjavi kapitala, denarja in blaga, ovira se promet osebni in blagovni, brutalizira duh. Univerzalnost se umika kampanilizmu, pa se pozablja, da povratak v stare malenkostne patriarhalne in avtarkične razmere zahteva dosledno tudi povratak človeka v stare, majhne razmere, priproste in siromašne.«

izzivati aplavz na shodih, toda ne moremo preko neusmiljenih dejstev, gospodarskih izkušenj in zakonov.«²⁹ Na podoben način je dvom v koristnost intervencionizma, »dalekosežnih socializacijskih akcij« in »eksperimentov načrtnega gospodarstva« v svoji recenziji *Pogledov na družabno in gospodarsko strukturo Slovenije* Filipa Uratnika izražal Albin Ogris, pri čemer je glede predloga o odvzemu »previsokih dobičkov« pripomnil, da je objektivna ocena, »od katere meje navzgor so dobički previsoki«, v večini primerov nemogoča.³⁰

Skeptično držo do raznih doktrin, ki so se v obravnavani dobi pojavljale pod skupnim imenom »načrtno gospodarstvo«, je zavzemal tudi sloviti ekonomist Aleksander Bilimovič, ki je pod ta pojem uvrščal sovjetski eksperiment, fašizem, nacionalni socializem ter tudi krščanski socializem in Rooseveltovo gospodarsko politiko. Opozarjal je, da ima »pri vseh svojih dobrih straneh [...] tudi velike pomanjkljivosti, ker ne odstranjuje socialne neenakosti, zvezano je z nasiljem ter povečuje politično in gospodarsko odvisnost prebivalstva od gospodarskih organov, v menjalnem gospodarstvu kontrolira produkcijo in konsum sam«. Iz tega razloga je predlagal kompromis med liberalnim in »načrtnim« gospodarstvom oziroma »srednjo, kritično pot«.³¹

Če so gospodarstveniki v veliki meri izhajali iz – vsaj pogojno rečeno – liberalnih gledišč, politiki pa se, kljub deloma drugačni retoriki, niso občutneje oddaljevali od takšne osnovne usmeritve, so med širšimi krogi inteligence »nova«, neliberalna gospodarska naziranja našla precej plodna tla. V tem pogledu napredni tabor v okviru razmeroma nediferencirane slovenske družbe, nagnjene k egalitarizmu,³² ni predstavljal nikakršne izjeme. Čemur se tudi ne gre preveč čuditi, če pomislimo, da je – poleg pretežnega dela sicer zelo tankega sloja ekonomske elite – združeval predvsem inteligenco, uradništvo oziroma tisti družbeni segment, ki mu je po besedah Leona Kavčnika bil ideal »imeti 'siguren' poklic« in se vpisati »na državni ali banovinski plačilni seznam« ter je zato podjetništvo pogosto videl kot »nečeden posel, ki donša krivičen denar«.³³ Tako je najvidnejši slovenski narodnogospodarski teoretik, ki je – četudi je štel za predstavnika »krščanskega socializma« in govoril o »gospodarstvu po načrtu« – trdno vztrajal pri najbolj temeljnih načelih tržnega gospodarstva,³⁴ bil Andrej Gosar, ki ni pripadal naprednemu, temveč katoliškemu taboru. V nasprotju z uničujočo Kardeljevo kritiko, objavljeno v *Ljubljanskem zvonu*,³⁵ pa so v nekaterih

²⁹ »Krivi gospodarski preroki,« *Jutro*, 20. 6. 1935.

³⁰ Albin Ogris, »Filip Uratnik. Pogledi na družabno in gospodarsko strukturo Slovenije,« *Ljubljanski zvon*, št. 7-8 (1933), 486.

³¹ »Načrtno gospodarstvo,« *Jutro*, 16. 4. 1935.

³² Prim. Žarko Lazarevič, *Plasti prostora in časa* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 263.

³³ Leon Kavčnik, »Problem nesorazmernosti cen industrijskih in poljedelskih proizvodov,« *Misel in delo*, št. 8-9 (1940): 180, cit. po Lazarevič, *Plasti*, 263.

³⁴ Prim. Lazarevič, *Plasti*, 266.

³⁵ Ivan Kovač [Edvard Kardelj], »Filozofske osnove krščanskega socializma,« *Ljubljanski zvon*, št. 6 (1934). Ivan Kovač [Edvard Kardelj], »Sociološke osnove krščanskega socializma,« *Ljubljanski zvon*, št. 7-8 (1934). Ivan Kovač [Edvard Kardelj], »Gospodarske osnove krščanskega socializma,« *Ljubljanski zvon*, št. 9 (1934).

naprednih krogih Gosarjeve ideje doživele pozitiven odmev. Ogris je tako v svoji recenziji Gosarjeve *Reforme društva* zapisal, da bo v njej »našel marsikaj zanimivega in poučnega tudi čitatelj, ki se s programom krščanskega socializma ne strinja«. ³⁶

Med glasovi, ki so branili načela gospodarskega liberalizma na eni, ter tistimi, ki so ga odklanjali v imenu različnih idej o »novem redu« in avtoritarni reformi države na drugi, pa so bili tudi takšni, ki so nevezano gospodarstvo kritizirali iz eksplicitno liberalnih pozicij. Lojze Ude, sicer eden redkih, ki je liberalizem izrecno pozitivno vrednotil in se s to oznako tudi identificiral, je bil glede njegovega gospodarskega vidika nedvoumen. V *Sodobnosti* je leta 1934 – braneč tako liberalizem (v smislu svobodomiselstva) kot tudi demokracijo – zapisal:

»Nekaj drugega pa je seveda z naukom, da je gospodarsko delovanje vsakega človeka njegova zasebna zadeva, in z naukom, da naj država ne posega v gospodarstvo. A ta individualistični, ekonomski in politični liberalizem in kapitalistični gospodarski red, zgrajen na njem, sta glavna (a ne edina) vzroka za gospodarsko anarhijo in socialno bedo. Ta liberalizem je socialno škodljiv, njega je treba naskočiti in ga nadomestiti z boljšim redom. Kdor torej napada ekonomski in politični liberalizem, naj ostane pri stvari in naj duhovni liberalizem, kakor je pojmovan zgoraj, pusti v miru.« ³⁷

Podobne poglede je zastopal tudi Boris Furlan, ki je odločno zavračal avtoritarno in totalitarno državo, ki bi ju bilo mogoče upravičiti le, če bi državljanom zagotovili »človeka vreden obstoj«, a sta po njegovem mnenju v gospodarstvu zastopali »več ali manj prikrito menčesterski liberalizem, ki ga je resnično svobodomiselstvo že zdavnaj opustilo«. ³⁸ Ekonomski liberalizem je izrecno odklanjalo tudi osrednje napredno akademsko društvo *JNAD Jadran*, kjer se je kalila generacija mladih jugoslovanskih nacionalistov, kasnejših voditeljev *Omladine Jugoslovenske nacionalne stranke* (OJNS). ³⁹

V širšem idejnem taboru so bili prisotni tudi izrazito socialistični pogledi, vključujoč spogledovanje z marksizmom, ki je bilo značilno zlasti za pisce levo usmerjenega lista *Sodobnost*, osnovanega po krizi *Ljubljanskega zvona* leta 1933. Starejši napredni razumniki so takšen trend odklanjali, kot denimo Albin Ogris, ko je v zaključku svoje recenzije slovenskega prevoda Marxovega *Kapitala* k prevajalčevi trditvi, da si bo bralec z njim »pridobil ogromno, temeljno in globoko znanje, neprimerno resničnejši vpogled v nad vse komplicirano gospodarsko in socialno življenje, nego ga more dobiti tako zvani inteligent na meščanski univerzi«, pripomnil: »O tem bi si

³⁶ Albin Ogris, »Dr. Andrej Gosar. Reforma društva,« *Ljubljanski zvon*, št. 12 (1933): 757.

³⁷ Lojze Ude, »O liberalizmu in demokraciji,« *Sodobnost*, št. 1-2 (1934): 28. Udetova opazka lepo razodeva tudi razširjeno temeljno razumevanje in rabo besede »liberalizem« med slovenskimi naprednjaki v času med obema vojnama, kjer kot samooznaka sicer ni bila najbolj priljubljena, a hkrati v svoji duhovni in kulturni razsežnosti večinoma ni nosila negativnih konotacij.

³⁸ Boris Furlan, »Leta odločitve,« *Sodobnost*, št. 12 (1933): 558.

³⁹ »Akademiki, 'Jadran' vas kliče,« *Jutro*, 24. 10. 1933.

dovolil resno podvomiti.⁴⁰ Sloviti zdravnik dr. Franc Derganc pa je v *Jutru* ob petdesetletnici Marxove smrti izražal socializmom naklonjene, a do marksizma izrazito odklonilne poglede, poudarjajoč škodljivost istovetenja socializma z marksizmom in »protislovanskost« slednjega.⁴¹

Kljub odprtosti svobodomiselnih kulturnih in socialnih revij *Ljubljanski zvon* ter – od 1934 dalje – *Misel in delo* za različne poglede, vključno z dogmatsko marksističnimi⁴², je osrednja linija naprednega tiska, še posebej *Jutra*, ostajala strogo anti-marksistična. Četudi je v letih 1933 in 1934 časnik izkazoval solidarnost poraženi socialni demokraciji v Nemčiji in Avstriji, je hkrati utemeljeval neizogibnost zatona te politične sile.⁴³ Povsem nedvoumno odklonilno stališče nasproti marksizmu in drugi internacionali je zastopala tudi napredna sindikalna centrala Narodna strokovna zveza.⁴⁴

Posebej negativno je napredni tisk poročal o gospodarski politiki v Sovjetski zvezi,⁴⁵ na podoben način pa v obravnavanem času ocenjeval tudi fašistično v Italiji, kjer sta po pisanju *Jutra* vladala »beda in glad kakor ju razen boljševiške Rusije ne pozna nobena evropska država.«⁴⁶ Nič drugačno ni bilo stališče *Jutra* do nacistične gospodarske politike, ki jo je ocenjevalo kot »socialno demagogijo«⁴⁷ in »po svojem bistvu nenaravni kompromis med hitlerjevskim radikalnim socializmom in reakcionarnim fevdalnim velekapitalizmom.«⁴⁸ Spoprijemanju novih nemških oblasti z gospodarsko krizo je časnik sicer priznaval določene uspehe, a pristavljaj, da »tudi v Nemčiji veljajo nenapisani gospodarski in socialni zakoni, ki stavljajo osebnemu prizadevanju, če je še tako idealno, svoje neprestopne meje.«⁴⁹

V začetku leta 1934 je bil ob desetletnici Leninove smrti v *Jutru* objavljen zanimiv uvodnik, ki je zavzel odločno obrambo zasebne lastnine, hkrati pa nakazoval nov način razumevanja tega načela.⁵⁰ Ob izraziti protimarksistični osti, poudarjajoč, da se »bolj kakor kdaj prej [...] kaže odločna volja, da naj se potrebne socialne preosnove izvedejo brez marksizma in proti njemu« ter »da so si današnje protidemokratske in demokratične struje v Evropi vzlic vsej različnosti svojih izhodišč, oblik in smotrov edine v tem, da je treba preprečiti družbeni razkroj, kakor ga je pripravljala z izražanjem demokratičnih svoboščin internacionala moskovskih fanatikov«, je hkrati razodeval tudi jasen odmik od liberalnih pojmovanj razpolaganja z lastnino. Hkratna

40 Albin Ogris, »Marx, Karl: Kapital,« *Ljubljanski zvon*, št. 7-8 (1933): 487.

41 Dr. Franc Derganc, »Karl Marx. Kriza socializma ob 50-letnici Marxove smrti 14. marca 1883,« *Jutro*, 14. 3. 1933.

42 Gl. op. 30.

43 Gl. npr. »Pot navzdol,« *Jutro*, 23. 4. 1934.

44 Gl. npr. »Borbe narodnega delavstva,« *Jutro*, 15. 5. 1933. »Shod narodnega delavstva v Trbovljah,« *Jutro*, 17. 2. 1934. »Kongres narodnega delavstva,« *Jutro*, 9. 4. 1935.

45 Gl. npr. »Boljševiške težave,« *Jutro*, 11. 6. 1933.

46 »Beda in glad v Italiji,« *Jutro*, 22. 4. 1933.

47 »Hitlerjev socialni program,« *Jutro*, 14. 3. 1933.

48 »Hitler in Italija,« *Jutro*, 1. 2. 1933.

49 »Razočaranje nemških množic,« *Jutro*, 2. 6. 1934.

50 »Za zemljo in lastnino,« *Jutro*, 21. 1. 1934.

kritična drža do marksizma in liberalizma sicer ni pomenila »priznanja vsega tega, kar počenjajo fašisti raznih vrst in inaič v Evropi«. Vseeno pa mnogi razlogi za odklanjanje večine tistega, »kar uče in delajo italijanski fašisti ali nemški narodni socialisti«, po mnenju uvodničarja *Jutra* ne bi smeli imeti za posledico ravnodušnosti »nasproti njihovim idejam o socialnem in kulturnem pomenu zemlje in kmetstva in o zdravi funkcionalni vrednosti lastnine«. Kakor kažejo tudi »najnovejši delovno-pravni zakoni v Italiji in Nemčiji«, se slednja »vedno bolj razvija v socialno formo«, vezano na »socialno odgovornost«, kar pomeni, da je »doba nebrzdanega individualizma za nami«. ⁵¹

S tem pa se je že jasno nakazovalo novo razumevanje zasebne lastnine, ki jo je kasneje – ob koncu tridesetih let – povsem jasno formulirala Omladina JNS kot »omejljivo pravico«, katere obseg, način in pogoje pridobivanja ter meje razpolaganja sme in mora določiti država, pri čemer mora zadnjo besedo imeti »obči družbin interes«. ⁵²

II. Konceptje stanovske države

Stanovske ideje, ki so bile v širši regiji sicer prisotne že nekaj desetletij, so šele z gospodarsko krizo doživele širši politični razmah. Povečini sicer nejasno definirane in artikulirane so tako pričele služiti kot referenčna točka raznolikim političnim silam in usmeritvam (katoliškim, konservativnim, agrarističnim, radikalno nacionalističnim, fašističnim in tudi (neo-)liberalnim) pri iskanju »tretje poti« med grožnjo revolucionarnega socializma na eni ter »preseženo« liberalno ureditvijo na drugi strani. Pri tem je treba poudariti, da so bile ravni dodelanosti stanovskih koncepcij zelo različne. Celovito izdelani idejni sistemi, kot je bil Manoilescujev v Romuniji, ⁵³ so predstavljali veliko izjemo. Ob značilnem vzorcu, po katerem so politična gibanja in tudi nekateri v regiji prisotni avtoritarni režimi inkorporirali določene korporativistične elemente v svoj idejni aparat, so bili zelo pogosti tudi primeri, ko je spogledovanje s stanovskimi idejami ostajalo na izključno retorični ravni ob hkratnem dejanskem vztrajanju pri starih osnovah družbenogospodarske in zlasti politične ureditve. Poleg strahov pred revolucionarnimi nemiri z »leve« so v etabliranih političnih krogih bile prisotne

⁵¹ Ibid. Vpeljavo »germanskega prava« v kmetijstvo oziroma prepoved razbijanja kmečkih posesti v Nemčiji je po drugi strani v istem časniku kritiziral Anton Lajovic, »Hitler in njegovo pravo,« *Jutra*, 4. 6. 1933.

⁵² *Politična, socialna in gospodarska načela, sprejeta kot osnova delovnega programa na seji banovinskega odbora OJNS, v Ljubljani 5. septembra 1940* (Ljubljana: Banovinski odbor OJNS, 1940), 26, 28.

⁵³ Mihail Manoilescu (1891–1950) je bil vpliven romunski ekonomist. Prvotno liberalno usmerjen se je na prehodu iz dvajsetih v trideseta leta preusmeril v korporativizem. Po njegovi doktrini bi morala država razviti zapleten korporativni okvir, ki bi med drugim služil hitri in sistematični industrializaciji, pri kateri bi podeželske mase na silo preusmerili od po njegovem mnenju neperspektivnega kmetijstva. – Lampe, *Balkans*, 127. Gl. tudi Philippe Schmitter, »Reflections on Mihail Manoilescu and the National Consequences of Delayed Dependent Development on the Periphery of Western Europe,« v: *Social Change in Romania, 1860–1940. A Debate on Development in a European Nation*, ur. Kenneth Jowitt (Berkeley: Institute of International Studies, 1978), 117–73.

tudi bojazni pred ekstremnimi gibanji na »desni«, pri čemer je bila značilna težnja po njihovi nevtralizaciji s pomočjo vključevanja nekaterih elementov njihove retorike.

Že pri obravnavi političnega programa JNS smo omenili, da so bili v njem vsebovani tudi elementi korporativizma. V zvezi s tem velja poudariti, da »korporativizem« Jugoslovanske nacionalne stranke ni tvoril celovitega in zaključenega sistema. Pravzaprav je šlo zgolj za razmeroma nedefinirano programsko točko, ki je (kot tudi sicer ekonomski program JNS) dopuščala široke možnosti interpretacije in po kateri naj bi politična oblast graditev »korporacij« zgolj spodbujala, ne pa prisilno uveljavljala.⁵⁴ Edini dejanski ukrep, ki ga je mogoče razumeti kot korak v smer korporativizma, je bil zakon o gospodarskem svetu, ki ga je že leta 1932 predložil Kramer,⁵⁵ pri čemer pa bi vloga takšnega telesa bila izključno posvetovalna.⁵⁶

Kljub prisotnosti omenjene programske zahteve po snovanju korporacij je *Jutro* ob razglasitvi stanovske države (*Ständestaat*) v Avstriji še maja 1934 zapisalo:

»Stanovska ureditev se nahaja šele v najskromnejših prvih početkih. Praksa bo pokazala, ali bo mogla stanovska organizacija zadostiti težnjam po uveljavljenju ljudskih množic, ki danes niso več tako nezavedne in politično nešolane, da bi hotele trajno stati ob strani, pokoriti se ukazom in nositi bremena, na katerih nalaganje ne bi imeli nobenega vpliva. Pred vsem pa se bo moralo izkazati, ali bo stanovski okvir sposoben, da premaga interesna nasprotja med podjetnikom in delavcem, med delom in kapitalom, ker le v tem primeru se bo smelo govoriti o izločitvi razrednih razlik in o koncu razrednega boja.«⁵⁷

Zato velja dopustiti tezo, da je šlo pri korporativizmu oziroma idejah »stanovske države« predvsem za zveneča gesla dobe, ki so izražala retorično prilagoditev splošnim političnim tokovom in razvoju v širši regiji in na vseevropski ravni. Nanje so se tako ali drugače odzivali vsi politični akterji, pri čemer pa so bila stališča znotraj naprednega tabora precej raznolika.

O slednjem najbolje priča razprava, ki se je leta 1935 odvila v reviji naprednih izobražencev in razumnikov *Misel in delo*. Začela se je s člankom Vinka Vrhunca, ki je kritiziral trenutno »modo gesel in krilatic«, kakršni sta bili »načrtno gospodarstvo« in »stanovska ureditev države«, v katerih je – podobno kot Albin Ogris⁵⁸ – videl prej izraz »ideološke površnosti našega časa« in »miselne udobnosti« kot pa plod resnega političnega premisleka in družbene analize.⁵⁹

Vrhunec je v svojem zapisu vpeljal zelo zanimivo karakterizacijo ideje stanovske države, v kateri je videl predvsem težnjo k vrnitvi v čas pred francosko revolucijo.

⁵⁴ *Program i statuti JNS*, 15.

⁵⁵ »Gospodarski svet,« *Jutro*, 4. 2. 1932. »Seja narodne skupščine,« *Jutro*, 5. 2. 1932. »Gospodarski svet pred narodno skupščino,« *Jutro*, 12. 2. 1932. »Zakon o gospodarskem svetu v narodni skupščini,« *Jutro*, 13. 2. 1932.

⁵⁶ »Poostritev protekcijonizma v Evropi in naša gospodarska politika,« *Jutro*, 28. 10. 1931.

⁵⁷ »Avstrijski prvi maj,« *Jutro*, 3. 5. 1934.

⁵⁸ Ogris, »Gosar,« 756.

⁵⁹ Dr. Vinko Vrhunec, »Jugoslavija – stanovska država?,« *Misel in delo*, št. 4 (1935): 64.

Razumel jo je kot izraz dvomov o smotrnosti »režima svobode«, ki je »v svoji mladostni dobi« predstavljal »najsijajnejšo etapo civilizatoričnega napredka« in v znamenju katerega je napredek šel »nevzdržno naprej [...] vse do naših dni«. Četudi je do nje izrazil mero razumevanja, je Vrhunec stanovsko idejo odklonil in v sarkastičnem tonu komentiral, da je iskanje novih idej »za preureditev političnega in družabnega reda« pripeljalo do tega, »da so v starih arhivih prišli zopet na dan zapiski o stanovski državi«. Pri tem se je vprašal: »Zakaj je ne bi otresli prahu in duha plesnivosti, da malo sodobneje oblečena stopi na mesto sedanje države, baje pokvarjene in nesposobne radi degenerirane demokracije in parlamentarizma?«⁶⁰

Stanovski ideji je očital nedorečenost in tudi notranjo nekonsistentnost. Razen tega je ocenjeval, da gre za politično frazo, ki »služi le za krinko osebnih in strankarskih diktatur«, o čemer pričata italijanska in tudi avstrijska »stanovska država«, in jo gre razumeti »le kot izraz sedanjih političnih in gospodarskih težkoč«. ⁶¹ Posebej poudarjajoč, da dejansko udejanjeni korporativizem – ki je pravzaprav »‘corporatisme autoritaire’, pri čemer instinktivno čutimo poudarek na pridevku ‘avtoritativen’«⁶² – omogoča poseganje države v gospodarstvo in zasebno pobudo, »ki ostane vedno movens gospodarskega in pridobitnega udejstvovanja ter napredka«, je svaril, da je »od korporizma do etatizma [...] samo en korak«. ⁶³

Slednjic je treba omeniti tudi, da se je Vrhuncu stanovska ureditev zdela docela neprimerna za Jugoslavijo z njeno družbeno in gospodarsko strukturo, v kateri je prevladoval kmečki stan. Če sicer »predstavlja korporativni sistem do neke meje izgleditev socialnega in gospodarskega nasprotstva v razviti, diferencirani družbi«, ⁶⁴ pa to ne bi moglo veljati v Jugoslaviji, kjer je že obstoječe narodno predstavništvo »nič drugega kakor korporativni parlament s pretežnim vplivom kmečkih interesov«. Če bi ta stanovski značaj parlamenta še eksplicitno poudarili, bi to izzvalo stanovska nasprotja, tak »stanovski parlament« pa bi vodil agrarno politiko na škodo ostalih stanov. ⁶⁵

M. G. V., ⁶⁶ ki je v naslednjih dveh številkah *Misli in dela* pisal o korporativni državi v Italiji, je Vrhuncu oporekal, da četudi »prvine, katerih se poslužuje, niso izvirne, saj jih poznamo že od nekdanj, korporacijsko gospodarstvo »pomeni prvi originalni sistem protirazredne rešitve socialnega vprašanja« in so »fašistične korporacije [...] po svoji vlogi in po svojem duhu povsem nekaj novega«. ⁶⁷ Avtor je korporativizem izrecno omejil na Italijo, medtem ko je denimo tedanji avstrijski režim izvzel. ⁶⁸ Četudi se ni izrecno obračal na Vrhunca, je zapis mogoče brati tudi

⁶⁰ Ibid., 64, 65.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid., 67.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid., 66.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Identiteta pisca ni razvozlana.

⁶⁷ Dr. M. G. V., »Korporacijska država v Italiji,« *Misel in delo*, št. 5 (1935): 95, 96.

⁶⁸ Ibid., 97.

kot (delno) repliko na njegov članek. Poleg pregleda zgodovinskih oblik stanovskih ureditev, družbenega razvoja po njihovem koncu v »liberalni« dobi ter izčrpnega opisa italijanskega sindikalnega in korporacijskega sistema je zlasti v zaključku vseboval poudarke in trditve, ki jih lahko razumemo kot odgovor poglobitnim Vrhunčevim tezam. Očitkom o korporativizmu kot sredstvu za »uresničenje diktature ene osebe ali ene stranke« je tako odgovarjal: »Vendar pri tem ne smemo izgubiti izpred oči, da si ta diktatura postavlja samo en cilj: blagostanje naroda in moč ter silo države. To bi moral biti namen vseh državnih sistemov in vseh strank, a na žalost ni tako.«⁶⁹

Priznavajoč težave pri praktični implementaciji korporativne ureditve, je pisec poudaril, da je v teoriji ne gre kar tako odkloniti, saj v okoliščinah, ko »grozijo vidni in neugotovljeni činitelji pretvoriti gospodarsko krizo v stalno stanje, nima demokratiški državni red več moči, da bi obvladal položaj«. Zato je potrebna »reforma v avtoritativnem smislu, ali pa je treba na mesto demokracije postaviti docela drugačen sistem, in to v skladu z narodovo individualnostjo«. Vprašanje, ali je korporativizem najboljša rešitev in ali ga je mogoče uvesti tudi brez hkratne uvedbe diktature, je avtor pustil odprto. Hkrati pa je v zaključku pribil:

»V enem oziru vsaj vlada soglasnost: liberalna demokracija je v političnem, gospodarskem in socialnem pogledu pokopana, če je pa temu tako, bi s te strani ne smelo biti nobenega ugovora proti korporativizmu.«⁷⁰

V eni izmed naslednjih številok se je na temo fašističnega gospodarstva oglasil še izobraženec in publicist mlajše generacije, kasneje vidni predstavnik OJNS, dr. Branko Vrčon, ki se je posvetil pojmovanju in pravnemu statusu lastnine pod fašizmom. Poudarjajoč, da je za »italijanski fašizem kot socialni pokret [...] razbistritev njegovega razmerja do zasebne lastnine načelne važnosti«, je ugotavljal, da se moti, »kdor misli, da je italijanski fašizem v trinajstih letih obstoja svojo ‚socialno‘ teorijo že dodobra izdelal«⁷¹ ter da prihaja ravno »v pogledih na privatno lastnino [...] vsa nejasnost fašistične doktrine [...] še prav posebno do izraza«.⁷² Tako je njegov zapis mogoče brati tudi kot odgovor M. G. V., ki je o italijanskem fašizmu pisal kot o izdelanem sistemu:

»Pri nas je še vedno preveč ljudi, ki le radi svojega površnega poznavanja fašizma menijo, da je italijanski fašizem že v vsakem oziru političnem, ekonomskem in socialnem – v sebi zaključen sistem, ki je v fašistični Italiji doživel že svoje popolno uresničenje.«⁷³

Medtem ko je bil v *Misli in delu* korporativizem obravnavan z različnih vidikov, so ga pisci *Sodobnosti*, ki jih lahko štejemo za levi pol naprednega idejnega tabora, ja-

⁶⁹ Dr. M. G. V., »Korporacijska država v Italiji,« *Misel in delo*, št. 6 (1935): 123.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Dr. B. Vrčon, »Fašizem in lastnina,« *Misel in delo*, št. 8 (1935): 165.

⁷² Ibid., 168.

⁷³ Ibid., 166.

sno odklanjali. Poleg že omenjene Furlanove velja tu omeniti še oceno Frana Zwittera, ki je poskuse, izvajane pod firmo »stanovske države«, opredelil s sledečimi besedami:

»V gospodarstvu obeta fašizem nadomestiti liberalno-kapitalistično družbo z novim družbenim ustrojem; pri tem stoji njegova ideologija deloma pod vplivom predkapitalističnih, deloma pa socijalističnih nazorov in nosi zveneče etikete stanovske države, korporativne države, podreditve interesov posameznikov in socijalnih razredov nacionalni celoti. Kadar pa pride do moči, fašizem nikjer ne poskusi izvesti kake nove, od kapitalizma bistveno različne organizacije gospodarstva in služi povsod le za oporo obstoječemu družabnemu redu.«⁷⁴

Kot že rečeno, četudi vsebovan v programu JNS, »korporativizem«, kakršnega je zastopala naprednjaška politika – dejansko je primerneje govoriti o korporativistični retoriki oziroma kvečjemu stanovskih elementih –, ni tvoril celovitega in zaključene-ga sistema. Tako je v tej zvezi bil morda najbolj na mestu sodoben komentar Vinka Vrhunca, ki je v uvodu že omenjenega članka o stanovski državi zapisal:

»V člankih dnevnega časopisja, v govorih politikov in gospodarstvenikov, posebno pa v kavarniških debatah, mrgoli «načrtnega gospodarstva» in «stanovske ureditve države». Ničesar ni značilnejšega za ideološko površnost našega časa od dejstva, da o teh, za sodobno javno življenje najbolj perečih problemih nimamo niti ene obsežnejše strokovno-znanstvene razprave, ki bi točno označevala vsebino teh pojmov in obravnavala možnosti izvajanja teh družabnih sistemov v naših političnih in gospodarskih razmerah.«⁷⁵

Lahko bi rekli, da so nacionalni solidarizem, državni intervencionizem in »dirigizem« ter tudi elementi stanovske ureditve, kakršne je zastopala JNS, imeli – tudi v luči kasnejših razlag – predvsem namen onemogočiti »navdušenje za socialne ekstreme levice ali desnice« in omogočiti prizadevanje za »evolucijski napredek«.⁷⁶ Na tej podlagi je mogoče dopustiti tudi možnost, da je vpeljava omenjenih korporativističnih elementov s strani naprednjaške politike – še zlasti če upoštevamo splošne miselne tokove in politične težnje tistega časa – v svojem bistvu pomenila sprejetje določenih neliberalnih (povečini zgolj diskurzivnih) sredstev zavoljo še vedno liberalnih – ali vsaj ne antiliberalnih – namenov.

Pri vsem tem pa velja upoštevati tudi, da je obravnavani »stanovsko-korporativni koncept« naprednjakov pravzaprav presenetljivo spominjal na petnajst let starejšo »Tavčarjevo zamisel o harmoničnem in kot stroju organiziranem narodnem, političnem in gospodarskem življenju«.⁷⁷

⁷⁴ Observator [Fran Zwitter], »Nekaj misli k letu 1934«, *Sodobnost*, št. 1 (1935): 36.

⁷⁵ Vrhunec, »Jugoslavija«, 64.

⁷⁶ SI AS 1931, šk. 933, map. 600-19. Branko Alujevič, »Naš socialni in gospodarski program«, v: *Omladina Jugoslovenske nacionalne stranke. Banovinska skupščina 12. septembra 1937 v Ljubljani* (Ljubljana: Banovinski odbor OJNS, 1937), 36, 37.

⁷⁷ Perovšek, *O demokraciji*, 50.

Za zaključek naj v prid tezi, da »stanovska država« in »načrtno gospodarstvo« nista bila več kot le krilatice in retorični prilagoditvi dobi, navedemo še pisanje *Jutra*, ki je – prodiranju novih naziranj in z njimi obarvane uradne retorike JNS navkljub – še leta 1934 poudarjalo, da »pod vtisom idej načrtnega gospodarstva podcenjuje današnja doba pomen in vrednost avtomatičnega uravnavanja sil v gospodarskem življenju«. To sicer še ne pomeni, da bi bilo »treba vse gospodarsko življenje prepustiti, da gre svojo pot«, a država vseeno sme »uravnati in pomagati [...] le tako, da se odbijajo ostrine in ekstremi in da se podprejo in okrepijo naravne zdravilne sile, ki jih gospodarstvo samo ustvari«. ⁷⁸

* * *

Odmiki od liberalnih pojmovanj so se znotraj naprednega tabora v skladu z njegovo notranjo heterogenostjo vršili v različnih smereh, alternative pa iskale na različnih mestih. V grobem se sicer v dobršni meri lahko strinjamo z ugotovitvijo, da se je med obema vojnoma napredni tabor kot celota postopoma premikal v smer socializma, ⁷⁹ pri čemer pa idejna slika prve polovice tridesetih let tudi v tem oziru ni dajala videza enoznačnosti. Idejna heterogenost se je skozi trideseta leta krepila in še zlasti v drugi polovici desetletja v skladu s splošnim političnim razvojem in zaostreno duhovno atmosfero na Slovenskem v Jugoslaviji ter širše dobivala podobo prave razcepljenosti. Ekstremni izrastki, ki so se tedaj razvili na »levem« in »desnem« robu naprednega tabora, predstavljajo sicer zanimivo in še razmeroma neraziskano (ali pa vsaj ne dovolj sistematično razdelano) temo, ki pa presega časovni in tematski okvir tega prispevka. V zvezi z njimi velja omeniti le, da so navdihe povečini črpali iz sodobnih antiliberalnih ideologij ter na njih slonečih avtoritarnih in totalitarnih režimov, zlasti v Italiji, Nemčiji in Sovjetski zvezi, katerih prisotnost pa je hkrati pomembno vplivala tudi na orientiranje zmernejših političnih krogov. V precejšnji meri je determinirala smeri iskanja »alternativ« liberalizmu že v prvi polovici tridesetih, kar je veljalo za celoten napredni tabor. Za njegovo politično jedro, zbrano okrog Kramerja, je bilo pri tem značilno kategorično odklanjanje nacizma, fašizma in komunizma, medtem ko je mlada generacija kazala večjo dojemljivost za nekatere vidike novih »družbenogospodarskih modelov«.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije 1918–1982.

Časopisni viri:

- Bernhard, Georg. »Meje politike.« *Jutro*, 12. 5. 1931.

⁷⁸ »Bilanca naše trgovine z inozemstvom,« *Jutro*, 11. 2. 1934.

⁷⁹ Janez Markeš, *Točka nacionalnega nesporazuma* (Ljubljana: Promag, 2001), 197.

- Derganc, Franc. »Karl Marx. Kriza socializma ob 50-letnici Marxove smrti 14. marca 1883.« *Jutro*, 14. 3. 1933.
- Furlan, Boris. »Leta odločitve.« *Sodobnost*, št. 12 (1933): 558.
- *Jutro*, 22. 3. 1931, »Sombart o razvoju gospodarstva.«
- *Jutro*, 25. 4. 1931, »Ni monopola na socialno vprašanje!.«
- *Jutro*, 20. 10. 1931, »Kriza in kapitalizem.«
- *Jutro*, 28. 10. 1931, »Poostritev protekcijonizma v Evropi in naša gospodarska politika.«
- *Jutro*, 4. 2. 1932, »Gospodarski svet.«
- *Jutro*, 5. 2. 1932, »Seja narodne skupščine.«
- *Jutro*, 12. 2. 1932, »Gospodarski svet pred narodno skupščino.«
- *Jutro*, 13. 2. 1932, »Zakon o gospodarskem svetu v narodni skupščini.«
- *Jutro*, 1. 2. 1933, »Hitler in Italija.«
- *Jutro*, 14. 3. 1933, »Hitlerjev socialni program.«
- *Jutro*, 22. 4. 1933, »Beda in glad v Italiji.«
- *Jutro*, 15. 5. 1933, »Borbe narodnega delavstva.«
- *Jutro*, 11. 6. 1933, »Boljševiške težave.«
- *Jutro*, 17. 6. 1933, »Privaditi se moramo na skromnejše razmere.«
- *Jutro*, 21. 7. 1933, »Konstituiranje Jugoslovenske nacionalne stranke.«
- *Jutro*, 23. 7. 1933, »Po kongresu JNS.«
- *Jutro*, 24. 10. 1933, »Akademiki, 'Jadran' vas kliče.«
- *Jutro*, 11. 12. 1933, »Zborovanje sreskega odbora JNS za Ljubljano in okolico.«
- *Jutro*, 21. 1. 1934, »Za zemljo in lastnino.«
- *Jutro*, 11. 2. 1934, »Bilanca naše trgovine z inozemstvom.«
- *Jutro*, 17. 2. 1934, »Shod narodnega delavstva v Trbovljah.«
- *Jutro*, 23. 4. 1934, »Pot navzdol.«
- *Jutro*, 3. 5. 1934, »Avstrijski prvi maj.«
- *Jutro*, 8. 5. 1934, »Minister Dr. Kramer o aktualnih javnih vprašanjih.«
- *Jutro*, 2. 6. 1934, »Razočaranje nemških množic.«
- *Jutro*, 6. 9. 1934, »Najnujnejše gospodarske in socialne naloge.«
- *Jutro*, 3. 3. 1935, »Minister dr. Marušič o volilni situaciji.«
- *Jutro*, 9. 4. 1935, »Kongres narodnega delavstva.«
- *Jutro*, 16. 4. 1935, »Govor ministra Marušiča v Cerknici.«
- *Jutro*, 16. 4. 1935, »Načrtno gospodarstvo.«
- *Jutro*, 19. 4. 1935, »Zaključek prve faze volilne borbe.«
- *Jutro*, 29. 4. 1935, »Predsednik vlade Bogoljub Jevtič je govoril včeraj v Ljubljani.«
- *Jutro*, 4. 5. 1935, »Zaključni volilni govor predsednika vlade.«
- *Jutro*, 20. 6. 1935, »Krivi gospodarski preroki.«
- *Jutro*, 2. 7. 1935, »Potrebe organizacije tehničnega dela.«
- *Kmeti list*, 26. 4. 1935. »Pred odločitvijo.«
- Kovač, Ivan [Edvard Kardelj]. »Filozofske osnove krščanskega socializma.« *Ljubljanski zvon*, št. 6 (1934).
- Kovač, Ivan [Edvard Kardelj]. »Gospodarske osnove krščanskega socializma.« *Ljubljanski zvon*, št. 9 (1934).
- Kovač, Ivan [Edvard Kardelj]. »Sociološke osnove krščanskega socializma.« *Ljubljanski zvon*, št. 7-8 (1934).
- Lajovic, Anton. »Hitler in njegovo pravo.« *Jutro*, 4. 6. 1933.
- M. G. V. »Korporacijska država v Italiji.« *Misel in delo*, št. 5 (1935).
- M. G. V. »Korporacijska država v Italiji.« *Misel in delo*, št. 6 (1935).
- *Neue Freie Presse*, 17. 10. 1931, »Die Krise und der Kapitalismus.«
- *Observator* [Fran Zwitter]. »Nekaj misli k letu 1934.« *Sodobnost*, št. 1 (1935).
- Ogris, Albin. »Dr. Andrej Gosar. Reforma društva.« *Ljubljanski zvon*, št. 12 (1933).
- Ogris, Albin. »Filip Uratnik. Pogledi na družabno in gospodarsko strukturo Slovenije.« *Ljubljanski zvon*, št. 7-8 (1933).

- Ogris, Albin. »Marx, Karl: Kapital.« *Ljubljanski zvon*, št. 7-8 (1933).
- Trček, Fran. »Kratek pregled slovenskega združništva.« *Misel in delo*, št. 3 (1934).
- Ude, Lojze. »O liberalizmu in demokraciji.« *Sodobnost*, št. 1-2 (1934).
- Vrčon, Branko. »Fašizem in lastnina.« *Misel in delo*, št. 8 (1935).
- Vrhunec, Vinko. »Jugoslavija – stanovska država?« *Misel in delo*, št. 4 (1935).

Literatura:

- Berend, Ivan T. *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe Before World War II*. Los Angeles: University of California Press, 1998.
- Lampe, John R. *Balkans into Southeastern Europe. A Century of War and Transition*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2006.
- Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa - iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Markeš, Janez. *Točka nacionalnega nesporazuma*. Ljubljana: Promag, 2001.
- Melik, Vasilij. »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1-2 (1982): 19–24.
- Perovšek, Jurij. *O Demokraciji in jugoslovanstvu, Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Polanyi, Karl. *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press, 2001.
- *Politična, socialna in gospodarska načela, sprejeta kot osnova delovnega programa na seji banovinskega odbora OJNS, v Ljubljani 5. septembra 1940*. Ljubljana: Banovinski odbor OJNS, 1940.
- *Program i statuti Jugoslovenske nacionalne stranke*. Beograd: Gen. sekretariat JNS, 1933.
- Schmitter, Philippe. »Reflections on Mihail Manoilescu and the National Consequences of Delayed Dependent Development on the Periphery of Western Europe.« V: *Social Change in Romania, 1860–1940. A Debate on Development in a European Nation*, ur. Kenneth Jowitt, 117–73. Berkeley: Institute of International Studies, 1978.
- Vidovič Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.

Oskar Mulej

ECONOMIC AND SOCIAL VIEWS IN THE SLOVENIAN PROGRESSIVE CAMP, 1930-35.

PART II. – THE INTELLECTUAL HISTORICAL ASPECTS

S U M M A R Y

During the hardest years of the economic crisis the progressive camp's basic positions on the economic policy did not yet include any genuinely new elements, despite the various new rhetoric emphases. In the period between 1931 and 1933 we can even note a more "conservative" approach and discourse. After that a new rhetoric gradually began to emerge, indicating a change in the political-economic paradigm. Before the elections of 5 May 1935 the government's rhetoric clearly shifted as well – and, consequently, also the rhetoric of the *Jutro* newspaper, despite the existing rift between Marušič's and Kramer's group.

The intellectual process under consideration, which involved a gradual shift in the understanding of the relationship between the state power and the economic life, also reflected in the fact that the new ideas and demands – at least on a declarative and rather indistinct level – found their place in the party programmes. The manifesto of the Yugoslav National Party (JNS), adopted after the formation of the party in July 1933, was thus marked by a substantive deviation as well as a clear programmatic departure from the liberal principles of the socio-economic order. Its demands with regard to "planned economy" and "corporatist" reorganisation of the national economy indicated that the contemporary ideas about building a new social, economic and political order also resonated and expressed themselves in the Slovene progressive camp.

The attitude of the progressive politicians or the Slovenian part of the JNS towards (economic) liberalism can be at best characterised as ambivalent, whereas the ideological pluralism of the progressive ideological camp was being implemented in its central political newspaper as well. Just like the contents of the *Jutro* newspaper deviated from the line, expressed in the programme documents of the JNS, the attitudes towards the economic questions within the progressive camp were also diverse and represented a whole spectrum of views. These viewpoints ranged from the indisputably liberal to the entirely socialist ones. While the economists and businessmen mostly saw things from the liberal point of view (at least to a degree) and the politicians also never significantly deviated from such orientation (despite their different rhetoric), the wider intellectual circles proved to be relatively prone to the “new” anti-liberal economic ideas. In addition to the defenders of the principles of economic liberalism on one and those that rejected it in the name of various collectivist ideas about the “new order” and the authoritarian reorganisation of the state there were however also voices that criticised the unbound economy from explicitly liberal positions.

“Corporatism” as a programme point of the Yugoslav National Party (it is in fact more appropriate to refer to the corporatist rhetoric or, at best, corporatist elements) never constituted a comprehensive and complete system. Thus we can adhere to the hypothesis that this rhetoric consisted merely of slogans, expressing a rhetoric adaptation to the general political currents and developments at the time. The fact that these were merely fancy slogans of the era which called for different reactions from all political actors is also confirmed by the discussions among the intellectuals, reflecting rather diverse understandings and appreciations of the so-called corporatist state. The discussion which took place in 1935 in the progressive intellectual magazine *Misel* indeed is the best example that attests to this point.

The presence of the contemporary anti-liberal ideologies and the authoritarian and totalitarian regimes based on them— particularly in Italy, Germany and the Soviet Union – had an important influence on and determined, to a considerable degree, the courses of the search for “alternatives” to liberalism already in the first half of the 1930s. The political nucleus of the progressive camp, gathered around Kramer, was characterised by the categorical rejection of Nazism, fascism and communism, while the younger generation was more susceptible to certain aspects of new “socio-economic models”. In general it is nonetheless possible to claim that national solidarism, state interventionism and “dirigisme” as well as the corporatist elements essentially signified a consent to certain illiberal means among the Slovene progressives on the account of their still liberal (or at least not anti-liberal) intentions.

1.01

UDK: 329.15(450):329.15(497.1)"1947/1955"

Patrick Karlsen*

Zadnja bitka v Stalinovem imenu. »Komunizem na obalah Jadranskega morja« in boj informbiroja proti Titu (1947–1955)

IZVLEČEK

Cilj članka je analiza politike »komunizma na obalah Jadranskega morja« v času od konca druge svetovne vojne do razkola med Stalinom in Titom v letu 1948, katerega posledica je bil prelom odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo ter izgon Jugoslavije iz socialističnega tabora. V ospredje je postavljen lik Vittoria Vidali, Italijana, rojenega v Miljah pri Trstu, komunističnega voditelja in poklicnega revolucionarja, ki je dolga leta zelo aktivno deloval v sovjetskih tajnih službah, in to na različnih evropskih in ameriških prizoriščih.

Avtor se je osrednjo pozornost odločil nameniti osebnosti Vittoria Vidalia, ker je ta odigral odločilno vlogo v »komunizmu na Jadranu« v obdobju takoj po razkolu med Titom in Stalinom leta 1948 in nato v naslednjih letih, ko je informbiro organiziral boj proti jugoslovanski komunistični partiji in jugoslovanskemu režimu.

Ključne besede: komunizem, hladna vojna, Italija, Jugoslavija, Trst, Vittorio Vidali

ABSTRACT

THE FINAL BATTLE IN THE NAME OF STALIN.

»COMMUNISM ON THE SHORES OF THE ADRIATIC SEA« AND THE FIGHT OF THE COMINFORM AGAINST TITO (1947–1955)

The essay aims to analyse the "Adriatic communism" policy implemented in the period from World War II to the eve of the schism between Stalin and Tito in 1948, with the subsequent rift in relations between Yugoslavia and the Soviet Union and the expulsion of Belgrade from the socialist camp. The essay focuses on the figure of Vittorio Vidali, an Italian communist leader (born in Muggia, near Trieste) with a long and prominent militant role in the Soviet intelligence services as evidenced by his involvement in various events both in Europe and the United States.

The choice to focus the analysis on Vittorio Vidali is based on the decisive role he played in the »Adriatic communism« in the stages immediately preceding the Tito–Stalin split and then

* dr. zgodovine, znanstveni vodja Deželnega inštituta za zgodovino narodnoosvobodilnega gibanja Furlanije - Julijske krajine (Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nazionale), Salita di Greta 38, IT – 34136 Trieste/Trst, Italija, patrick.karlsen@gmail.com

during the years of the Cominform's opposition against the Party and the Yugoslav regime after 1948.

Keywords: Communism, Cold War, Italy, Yugoslavia, Trieste, Vittorio Vidali

Namesto uvoda

Vittorio Vidali (27. september 1900 – 9. november 1983) je bil eden od vodij mednarodnega komunističnega gibanja in »poklicni revolucionar«, ki je deloval v različnih kontekstih in v nekaterih ključnih trenutkih zgodovine dvajsetega stoletja, in to tudi s pomembnimi nalogami znotraj obveščevalnih služb nekdanje Sovjetske zveze. Začetek njegovega aktivnega političnega delovanja sega v zaključno obdobje prve svetovne vojne, ko se je vključil v Socialistično stranko in priključil tržaškemu »Rdečim arditom«, paravojaški organizaciji, ki se je spopadala s fašističnimi skvadrami. Postal je njihov vodja. Kmalu se je moral umakniti v emigracijo. V začetku dvajsetih let je bil v ZDA, kjer je postal sekretar italijanske sekcije Delavske stranke (Workers' Party) in aktivno sodeloval pri vseh velikih socialnih akcijah tistega ob-

*Vittorio Vidali, fotografiran v prostorih Komunistične partije
Svobodnega tržaškega ozemlja*

Vir: V.U.J.A. 45-47 @ freeterritorytrieste.com,
pridobljeno 27. 10. 2016, <http://freeterritorytrieste.com/TRSTYU/vidali.jpg>

dobja, vse od tiste za osvoboditev Sacca in Vanzettija¹ naprej. Dvakrat v dvajsetih in tridesetih letih in nato v začetku štiridesetih let je bil v Mehiki z nalogami, ki so bile usmerjene v poenotenje lokalne komunistične partije na uradnih stalinističnih položajih in proti trockistični opoziciji. Med špansko državljansko vojno je kot ustanovitelj Petega regimenta in izvrševalec pomembnih nalog v imenu stalinistične politične policije postal znan v mednarodnem komunističnem gibanju. Po drugi svetovni vojni je dobil nalogo vodenja informbirojevske partije na tako občutljivem območju, kot je bilo območje ob meji med Italijo in Jugoslavijo, ki je bilo od leta 1948 tudi meja med komunisti, ki so bili zvesti Sovjetski zvezi, in »deviacionisti«, ki so ostali zvesti Titovi Jugoslaviji.

Iz Mehike čez Murmansk v Trst

V začetku štiridesetih let preteklega stoletja so se začele priprave na vrnitev Vittoria Vidalija v Italijo. Po vrsti nepojasnjenih mračnih dogodkov, pri katerih naj bi bil udeležen, je namreč njegovo nadaljnje bivanje v Mehiki postalo dejansko nemogoče.

Leta 1941 je bil v okviru skupne operacije FBI in lokalnih mehiških oblasti v Ciudadu de México aretiran z obtožbo, da je sodelavec nemških tajnih služb; v nečloveških pogojih je bil mesec dni zaprt v vojašnici konjeniške žandarmerije, zloglasni *el Pocito*.² To ga je fizično in psihično izčrpavalo, hkrati pa je škodilo njegovemu položaju v komunistični partiji in obveščevalni mreži sovjetskega veleposlaništva, znotraj katere je dotlej igral pomembno vlogo.³ Ko mu je januarja 1942 za posledicami srčnega infarkta umrla žena, znana fotografinja Tina Modotti, so ga desničarji in trockisti zapletli v še en škandal. Eni iz oportunitizma, drugi pa so bili dejansko prepričani, da gre v resnici za umor, ki naj bi ga izvršil prav Vidali.⁴ V sumljivo dogajanje je bil vpleten tudi leta 1943. V New Yorku je bil umorjen (zelo verjetno

¹ Nicola Sacco in Bartolomeo Vanzetti sta bila italijanska, v ZDA rojena radikalna anarhista, ki sta bila obtožena za umor dveh oseb med oboroženim ropom v tovarni čevljev v mestu South Braintree, ki se je zgodil leta 1920. Njuno sojenje in večletni pritožbeni postopek, med katerim so trdili, da sta nedolžni žrtvi političnega preganjanja, sta v ameriški in mednarodni javnosti postala *cause celebre* in eden najbolj kontroverznih kriminalističnih primerov v zgodovini ZDA. Leta 1927 sta bila usmrčena in po smrti v očeh svetovne levice postala mučenika. Primer še danes ni razjasnjen.

² Dirk W. Raat, »U. S. Intelligence Operations and Covert Action in Mexico, 1900–1947,« *Journal of Contemporary History*, št. 22 (1987): 615–38. Med drugo svetovno vojno in v letih pred njo je vpliv FBI, ki ga je vodil Edgar Hoover, segel precej čez mejo na Río Grande: Sebastian Faber, »Lesilio degli intellettuali spagnoli e tedeschi in Messico: due esperienze a confronto,« *Memoria e Ricerca*, št. 31 (2009): 63–80.

³ NARA, RAS, Intelligence and Investigative Dossiers, Personal Files, Vittorio Vidali File, AC857304. TLWLA, Carlo Tresca: Dorothy Gallagher Research Files, šk. 02, 52, United States Naval Intelligence Department Files, 1941. To je bil čas sporazuma Molotov-Ribbentrop, ko je Vidali po podatkih ameriških obveščevalnih služb in mehiške policije imel nalogo, da vojaško izuri nemške agente, ki so v srednji Ameriki delovali proti ZDA. Izpustili so ga na osnovi posredovanja slikarja in komunista Davida Alfara Siqueirosa, zanj pa se je zavzel tudi predsednik mehiške republike Manuela Avile Camacha.

⁴ Christiane Barckhausen, *Tina Modotti. Verità e leggenda* (Milano: Giunti, 2003), 213 isl.

ga je umorila mafija) vodja anarhistov Carlo Tresca, ki je le nekaj mesecev pred tem zapisal: »He [Vidali] is here, and I smell the stink of death in the air.« (On [Vidali] je tu in v zraku je čutiti vonj po smrti.)⁵ Vsemu temu so se pridružile še neljube posledice uboja Leva Trockega, za katerega so osumili prav Vidalija. Vse to brezno sovraštva ga je na koncu požrlo.⁶ Leta 1944 je bil odpuščen iz Komunistične partije Mehike (KPM). Formalno sicer ni bil njen član in tako ne moremo govoriti o izključitvi; ni pa nobenega dvoma, da je bil maneuver, ki ga je z vso odločnostjo pripravljala »nemška skupina« v vodstvu partije, usmerjen v to, da bi osamili »propadli osebek«, ga uvrstili na seznam provokatorskih agentov in proglasili za gestapovskega vohuna ter zarotnika. Za izgovor so uporabili to, da je Vidali odklonil sodelovanje pri »socialdemokratskem« prevratu, torej usmeritvi partije v socialdemokratsko politiko, ki ga je v okviru novega zavezništva med ZDA in ZSSR promoviral sekretar Komunistične partije ZDA Earl Browder.⁷

Vidali se tega dogajanja spominja takole: »To skupno politično in policijsko preganjanje je bilo morda najhujša izkušnja mojega življenja, tako boleča, da sem včasih imel celo občutek, da izgubljam svojo sposobnost odpora.«⁸ Skratka, padel je v nemilost, in to ne le v vse bolj politično medlih mehiških krogih, ampak tudi pri sovjetskih partijskih voditeljih.⁹

Na njegovo srečo so mu možnost za beg iz Mehike omogočili načrti Zavezništva Garibaldi (Alleanza Garibaldi), združenja italijanskih emigrantov v Latinski Ameriki, ki je bilo pod nadzorom komunistov in je od leta 1944 podpiralo vrnitev svojih voditeljev v domovino (Italijo, op. pr.), da bi bili tam na razpolago Komunistični partiji Italije (KPI).¹⁰ Vidaliju je tako uspelo pravočasno vzpostaviti zvezo s tisto partijo, ki jo je leta 1921 pomagal ustanoviti in v kateri ni deloval že več kot dvajset let: njegova vrnitev je bila dogovorjena, preden je kriza v KPM pripeljala do njenega preloma.¹¹

⁵ Nunzio Pernicone, *Carlo Tresca. Portrait of a Rebel* (New York: Palgrave Macmillan, 2005), 276 isl. Stefano Di Berardo, *La poesia dell'azione. Vita e morte di Carlo Tresca* (Milano: Angeli, 2012), 328–35.

⁶ Barry Carr, »La crisis del Partido comunista mexicano y el caso Trotsky 1939–1940,« v: *El comunismo. Otras miradas desde America latina*, ur. Elvira Concheiro, Massimo Modonesi in Horacio Crespo (Mexico D. F.: Universidad Nacional Autónoma de México, Centro de Investigaciones Interdisciplinarias en Ciencias y Humanidades, 2007), 605–14. Valentin Campa, *Mi testimonio. Experiencias de un comunista mexicano* (Mexico D. F.: Ediciones de cultura popular, 1978), 157–65.

⁷ USDJ, FBI, FOIA, Vittorio Vidali's File, dok. 27937. James G. Ryan, *Earl Browder. The Failure of American Communism* (Tuscaloosa in London: The University of Alabama Press, 1997), 230–45. Friedrich E. Schuler, *Mexico between Hitler and Roosevelt. Mexican foreign relations in the age of Lázaro Cárdenas, 1934–1940* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1998).

⁸ Vittorio Vidali, *Dal Messico a Murmansk* (Milano: Vangelista, 1975), 14.

⁹ Podatek, ki je naveden v njegovih spominih, sem primerjal z dokumenti iz arhivov nekdanje Jugoslavije. Enrique Lister ga je obvestil o preiskavi, ki je med vojno v Moskvi potekala proti njemu: Vittorio Vidali, *Comandante Carlos* (Roma: Editori Riuniti, 1984), 114. SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, Vidalijev obaveštajni centar (1948–1958).

¹⁰ John P. Diggins, »The Italo-American Anti-Fascist Opposition,« v: *The Journal of American History*, št. 3, zv. 54 (december 1967): 579–98. Franco Savarino, »Bajo el signo del Littorio. La comunidad italiana en México y el fascismo,« *Revista Mexicana de Sociología*, št. 2, zv. 64 (april–junij 2002): 113–39.

¹¹ FIG, APCI, Verbali della Segreteria, šk. 436, mf. 269, priloge, 5. 6. 1947. RGASPI, f. 495, op.

Tajne službe ZDA so v odgovor na te načrte povečale nadzor nad mejo z Mehiko in imena bodočih potnikov vnesle na sezname tistih, ki so jim odklonile vizo za tranzit čez ZDA.¹² Razumljivo je, da so bili še posebej sovražni, če je bila določena oseba v državi že desetletja nezaželeni. »Ni se težko vrniti: a za to se moraš prodati; podpišeš menico, s katero prodaš svoje življenje in moralo; dajo ti izdaten kupček denarja, da bi služil ne Italiji, ampak ... Intelligence Serviceu. To sta naredila Tarchiani in Cianca pa tudi mnogi drugi.«¹³ V teh zadnjih dneh, ki jih je preživel v Mehiki, so strani njegovega dnevnika polne grenkobe in morda zavidanja do tistih, ki so doživeli boljše usodo.

Konec druge svetovne vojne za Vidalija ni hkrati pomenil tudi izhoda iz slepe ulice, v kateri se je znašel. Če se je njegov prijatelj in kolega iz Zavezništva Garibaldi Mario Montagnana¹⁴ lahko vrnil v Italijo že leta 1945, da bi potem kot kandidat KPI nastopil na volitvah v ustavodajno skupščino, pritisk FBI na Vidalija ni popustil.¹⁵ Njihovo ravnanje se ni spremenilo niti po posredovanju sindikalnega voditelja Giuseppa Di Vittoria,¹⁶ ki je želel, da bi mu Vidali pomagal obnoviti sindikalno gibanje.¹⁷ Vidalijeve prošnje niso hoteli upoštevati niti v Moskvi, v oddelku za mednarodno politiko sovjetske partije, na katerega se je obrnil, da bi posredoval pri razreševanju njegovega položaja.¹⁸ Njegov ugled je bil tudi tam zelo okrnjen.

Vse to je vplivalo na Vidalijevo odločitev, za katero bi bilo verjetno pretirano reči, da je bila sprejeta v obupu, bila pa je zagotovo sklenjena iz oportunitizma. Obrnil se je namreč na jugoslovanski konzulat v Ciudadu de México.¹⁹ Ta Vidalijev korak lahko ocenimo kot takega, če upoštevamo njegova stališča glede tržaškega vprašanja, ki jih je zastopal vse od konca vojne. Tudi iz dnevnških zapisov je mogoče razbrati, da je bil naklonjen avtonomiji Trsta, saj je zapisal: »Ni dvoma, da mora Trst postati svo-

221, dok. 3776, 5. 8. 1951. To je rekonstrukcija dogajanja, kot sta jo podala generalni sekretar KPI Palmiro Togliatti junija 1947 in nato sovjetski veleposlanik v Italiji Mikhail Kostilev leta 1951.

¹² USDJ, FBI, FOIA, Vidali's File, dok. 28020.

¹³ AILS, fond Ernesto in Laura Weiss, f. 45: Vittorio Vidali. Spisi 1930–1985, *Diario México*, dok. 1064, 30. 8. 1943 (original je v španščini). Alberto Tarchiani, italijanski novinar, politik in diplomat, eden od vodij organizacije Giustizia e Libertà (Pravica in svoboda), član Mazzini Society (italijansko-ameriškega protifašističnega združenja demokratsko-republikanske usmeritve), italijanski veleposlanik v ZDA med letoma 1945 in 1955; Alberto Cianca, italijanski novinar in politik, ki je bil tako kot Tarchiani eden od vodij Stranke akcije in član Mazzini Society.

¹⁴ Član centralnega komiteja KPI od leta 1931. Po letu 1933 je bil v SZ kot italijanski predstavnik v Kominterni, nato v Parizu in Španiji. Po 1939 je bil v francoskih taboriščih in od leta 1941 v Mehiki. Januarja 1946 se je vrnil v Italijo. Bil je izvoljen za poslanca in senatorja, član CK KPI in urednik časnika *Unità*.

¹⁵ USDJ, FBI, FOIA, Vidali's File, dok. 27934. In view of the subject's importance in Communist and Soviet activities.

¹⁶ Znan tudi pod psevdonimom *Nicoletti*, italijanski sindikalni vodja, komunistični politik in eden od najvplivnejših voditeljev delavskega gibanja po prvi svetovni vojni.

¹⁷ AILS, *Diario México*, 8. 10. 1945.

¹⁸ Ena njegovih prošenj je bila zavržena pomladi 1945. Jože Pirjevec, »Vittorio Vidali and the Cominform, 1947–1953,« v: *The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1943–1953*, ur. Francesca Gori in Silvio Pons (London: Fondazione Giangiacomo Feltrinelli in MacMillan Press LTD, 1996), 264–71.

¹⁹ Ibid. SI AS 1931, Vidalijev obaveštajni centar.

bodno mesto. Tako bo prenehal biti jabolko razdora.«²⁰ Vse bolj odkrito je obsojal politiko vodstva slovenske komunistične partije, ki je od jeseni 1944 v svojih rokah trdno držalo nadzor nad komunističnimi organizacijami v Julijski krajini. Slovenski centralni komite je začrtal strategijo, v kateri so se na potencialno rušilni način mešali nacionalni in socialni motivi: poraz fašizma naj bi izkoristili za vzpostavitev komunističnega režima in izgon Italije z območja, ki ga je ta priključila z rapalsko pogodbo leta 1920.²¹

Razvoju Vidalijevega nasprotovanja slovenski politiki lahko sledimo na osnovi ohranjenega gradiva, zlasti korespondence med njim in nekaterimi tovariši iz prijateljskih partij: z že omenjenima Di Vittorinom in Montagnano ter Ivanom Regentom.²² Poleg tega so ohranjeni dokumenti FBI, ki je vse od aretacije leta 1941 naprej pregledoval njegova pisma. V njih med drugim zasledimo naslednjo oceno: »[Vidali] is an outspoken defender of Trieste for the Italians and is strongly opposed to Tito.« [Vidali] je odkrit branilec tega, da Trst ostane Italijanom, in močno nasprotuje Titu).²³ Da so ocene FBI točne, nam potrjujejo tudi Vidalijeve besede, ki jih je v začetku leta 1946 napisal Montagnani: »Verjamem, da je Komunistična partija Julijske krajine s tem, da se je izrekla za priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji, naredila veliko napako.«²⁴ Iz dolgega in argumentiranega pisma bratu Umberto, ki ga je napisal tik pred odhodom iz Mehike, lahko razberemo močno italijansko čustvovanje, in to v »garibaldinskem« smislu te besede.²⁵ V dopisovanju s Slovincem Ivanom Regentom pa so bila njegova stališča bolj nejasna. Toda njuno prijateljstvo, ki se je rodilo na barikadah boja proti tržaškemu skvadrizmu takoj po koncu prve svetovne vojne, je bilo trdno, saj je prav Regent v Moskvi in Ljubljani vneto zagovarjal Vidalijevo vrnitev iz Mehike v Trst.²⁶ Če je slovensko vodstvo hotelo obrzdati nasprotovanje usmeritvi za priključitev k Jugoslaviji, ki je dobivalo podpornike v partiji in izven nje,

²⁰ AILS, *Diario México*, 7. 3. 1944 (original je v španščini). V tem dokumentu Vidali komentira teze ameriško-slovenskega pisatelja Louisa Adamiča.

²¹ Nevenka Troha, *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama* (Ljubljana: Modrijan, 1999). Patrick Karlsen, *Frontiera rossa. Il Pci, il confine orientale e il contesto internazionale 1941–1955* (Gorizia: Leg, 2010), 2. poglavje.

²² Tržaški Slovenec, eden od vidnih članov KPI, vodilna politična osebnost delavskega gibanja v Trstu in hkrati ugleden slovenski kulturni delavec. Leta 1927 je emigriral v Jugoslavijo, od koder so ga oktobra 1929 izgnali. V Moskvi je med letoma 1932 in 1941 v Zavodu za prevajanje marksistične literature vodil jugoslovansko sekcijo, bil pa je tudi urednik prevodov v slovenščino. Po letu 1941 je bil urednik slovenske oddaje na Radiu Moskva. Takoj po vojni se je vrnil v domovino in opravljal vrsto najvišjih političnih funkcij.

²³ USDJ, FBI, FOIA, Vidali's File, dokumenti 27937–27940.

²⁴ FIG, AVV, serija (s.) Osebnne mape, f. Mario Montagnana. Pismo Mariu Montagnani, 20. 1. 1946: »Če v Julijski krajini Krščanska demokracija, ki prevladuje v Narodnoosvobodilnem odboru, vodi proitalijansko gibanje, smo tega krivi mi sami, ker, kot trdi Regent, 'mi nismo njegov del'.« Ta Vidalijeva trditev se nanaša na odločitev tržaških italijanskih komunistov, sprejeto septembra 1944, da izstopijo iz Narodnoosvobodilnega odbora Julijske krajine.

²⁵ FIG, AVV, ser. Mehika, f. Pisma iz Mehike, št. 47.

²⁶ Gre za pisma med Ivanom Regentom in Vittorijem Vidalijem v štiridesetih letih prejšnjega stoletja, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije: SI AS 1748, Ivan Regent, šk. 3, 4, 5.

je bilo treba pritegniti ugledno in karizmatično osebnost: Regent, ki je temu vodstvu pripadal, je ocenil, da to lahko naredi samo »Toio«. ²⁷

Z malo ironije: v nekem smislu enaka, po vsebini pa ravno nasprotna predvidevanja glede Vidalijevega ravnanja (da bo torej podprl zahtevo, da Julijska krajina ostane v Italiji, op. pr.) so imele tudi vlade narodne enotnosti, ki so si po osvoboditvi Italije sledile na oblasti. Diplomatska bitka za to, da bi rešili, kar bi se dalo rešiti od vzhodne italijanske meje, je bila ena od najtežjih in mučnih preizkušenj, pred katerimi se je takoj po vojni znašel nov italijanski vodilni politični razred. ²⁸ Ponovna vzpostavitev italijanskega vpliva na politiko v Julijski krajini, ki je bil pred koncem vojnih spopadov popolnoma izničen, bi bila bistveno lažja, če bi pri njej sodeloval vodja, ki bi bil sposoben ublažiti delitve v komunističnih vrstah. Te že dolgo časa niso bile enotne: zaradi nepopustljivosti, s katero je jugoslovansko politično vodstvo zasledovalo cilj priključitve, je bilo tveganje razkola na narodnostnih osnovah veliko. ²⁹

Poleg tega je od sredine leta 1946 Sovjetska zveza glede vprašanja Trsta zagovarjala sklenitev kompromisa z zahodnimi silami in ni več podpirala maksimalistične jugoslovanske zahteve. ³⁰ Na mirovnih pogajanjih se je tako uveljavila rešitev, da se ustanovi Svobodno tržaško ozemlje (STO), po imenu sicer neodvisna država, dejansko pa mrtva že pred rojstvom. Ameriški in britanski politiki so namreč v času vse bolj rastočega konflikta med vzhodom in zahodom ocenili, da je ohranitev njihove zasedbe edina garancija za Trst, ki naj bi bil v stalni nevarnosti, da ga bo Jugoslavija »požrla«. ³¹ Po drugi strani pa je bila za Sovjetsko zvezo ustanovitev STO »velik diplomatski uspeh«. ³² Njegove zahodne meje so bile skoraj identične z mejno črto med Italijo in Jugoslavijo, ki so jo na mirovnih pogajanjih predlagali sovjetski predstavniki, poleg tega je bilo sovjetsko vodstvo vse od konca vojne naklonjeno internacionalizaciji Trsta. ³³ To je dejansko njihov politični uspeh, ki pa ga zgodovinarji po navadi prezrejo. STO je s tem, da je nad njim imel nadzor Varnostni svet OZN in da so mednarodni organi upravljali s tržaško prosto luko, Sovjetski zvezi omogočal nadzor nad centrom v Sredozemlju, katerega strateško vrednost so takrat precenjevale vse velike sile. Njihove vlade so gojile iluzijo, da bodo na evropski celini lahko obnovili politične in gospodarske razmere, ki so Trst v *včerašnjem svetu*, ko je bil pristanišče

²⁷ Vidali se je v pismih Ivanu Regentu podpisoval s to pomanjševalnico svojega imena Vittorio. – Ibid. Gl. tudi Pirjevec, »Vittorio Vidali and the Cominform«.

²⁸ Marina Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale* (Bologna: Il Mulino, 2006), 8. poglavje.

²⁹ FIG, APCI, fond Mosca [Moskva, M], serija Jugoslavija in Julijska krajina, f. Poročila Giacomina Pellegrinija po 25. aprilu 1945, mf. 93; f. Dokumenti o Komunistični partiji Francije, 21. 4. 1946, mf. 217. Tako je dogajanje opisoval predstavnik KPI v Trstu Giacomo Pellegrini. Togliatti je njegove ocene sprejel kot verodostojne in jih ponovil aprila 1946 v pismu sekretarju KPF Mauriceu Thorezu.

³⁰ »Soviet and Yugoslav Records of the Tito-Stalin Conversation of 27–28th May 1946,« *Cold War International History Project Bulletin*, št. 10 (1998).

³¹ Massimo de Leonardis, »La questione di Trieste,« v: *L'Italia del dopoguerra. Il trattato di pace con l'Italia*, ur. Romain H. Rainero in Giuliano Manzari (Gaeta: Stabilimento grafico militare, 1998).

³² Strinjam se z mnenjem Marine Cattaruzza, navedenem v knjigi *L'Italia e il confine orientale*, 302.

³³ Leonid Gibiansky, »L'Unione Sovietica, la Jugoslavia e Trieste,« v: *La crisi di Trieste – maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica*, ur. Giampaolo Valdevit (Trieste: Irsml-Fvg, 1995), 52, 53.

za habsburški imperij in izhod na morje za centralno Evropo, naredile velik. Če bi bil Trst priključen k Jugoslaviji, Sovjetska zveza tako velikega vpliva ne bi mogla imeti. Poleg tega je dinamičnost jugoslovanske zunanje politike Stalina vznemirjala že pred koncem vojne: ozemelske zahteve, ki jih je do sosednjih držav gojil Tito, so se mu zdele pretirane in prenevarne.³⁴ V Trstu Sovjetska zveza tudi ni nameravala dovoliti nadaljnjih zaostritev, kakršna je bila tista v maju in juniju 1945, ko je skoraj prišlo do oboroženega spopada med Jugoslavijo in zahodnimi zavezniki.³⁵ Zaradi vsega tega so morali Jugoslovani opustiti kakršnokoli ambicijo, da bi Trst priključili, in februarja 1947 sprejeti Mirovno pogodbo z Italijo.

Po podpisu mirovne pogodbe sta KPI in KPJ sprožili usklajeno akcijo, med katero je bilo sicer veliko nerazumevanja in nezaupanja, da bi tržaško komunistično gibanje prilagodili novi stvarnosti. Ohranjalo pa se je nasprotovanje med njimi in angloameriško Zavezniško vojaško upravo (ZVU) v coni A STO (v bistvu je ta obsegala le Trst in nekaj zaledja). Priključitev k Jugoslaviji je sicer ostajala končni cilj, ki pa se je odmaknil v nedoločno prihodnost. V sedanjosti pa je bilo treba prevladati nad liberalno-demokracičnim blokom, ki ga je ZVU postopoma obnovila in ščitila.³⁶ Stalni statut STO, ki naj bi bil kmalu uveljavljen, je predvideval delitev oblasti med guvernerjem, ki bi ga imenoval VS OZN, in voljeno skupščino. Komunistična stranka je zato morala radikalno spremeniti usmeritev. Spopad »razreda proti razredu«, ki je bil koristen vse do včeraj, da so se v pripravah na združitev z Jugoslavijo borili proti tržaški italijanski buržoaziji, je morala nadomestiti politika »ljudske fronte« z demokratičnimi strankami. To pa je bila bolj italijanska kot jugoslovanska politika.

Za generalnega sekretarja KPI Palmira Togliattija je bilo to tudi osebno zadoščanje, saj je to stališče zastopal vse od umika jugoslovanskih enot iz cone A Julijske krajine 12. junija 1945.³⁷ Zaradi tega so ga Jugoslovani grobo napadali in ga v Moskvi in pri drugih evropskih partijah ovadili, da izvaja politiko »narodne enotnosti«, torej politiko, ki jo je takrat v Italiji vodila KPI. Ožigosali so ga, da je »revizionist« in da podpira »parlamentarizem«. To so bile v tedanjem komunističnem slovarju zelo težke obtožbe. Hoteli so ga zadeti naravnost v njegovo v bistvu zmerno srce: bil je ravno pravi mož za Stalina, ki je po vojaškem premirju hotel konsolidirati rezultate zmage

³⁴ AVP RF, f. 06, op. 7, 53, d. 872, l. 8–28: Record of I. V. Stalin's Conversation with the Head of the Delegation of the National Liberation Committee of Yugoslavia, A. Hebrang, 9 January 1945, <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/118440>.

³⁵ Raoul Pupo, *Trieste '45* (Roma in Bari: Laterza, 2011). Leonid Gibianskii, »Tretskii vopros v kontse vtoroi mirovoi voiny (1944–1945)«, *Slavyanovedenie* (Moscow), št. 3 (2001): 3–26. Leonid Gibianskii, »Tretskii vopros v kontse vtoroi mirovoi voiny (1944–1945)«, *Slavyanovedenie* (Moscow), št. 4 (2001), 3–30. Gl. tudi: Kaeten Mistry, *The United States, Italy and the Origins of Cold War. Waging Political Warfare, 1945–1950* (Cambridge UK: Cambridge University Press, 2014), 38, 39.

³⁶ Z neposrednim vladanjem (*direct rule*), kakršno je bilo uvedeno v Nemčiji in na Japonskem. Tudi na tem območju so zavezniki iz različnih razlogov sodili, da je treba demokracijo ponovno zgraditi z ničte točke. – Giampaolo Valdevit, *La questione di Trieste 1941–1954. Politica internazionale e contesto locale* (Milano: Angeli, 1986), 112–16. Roberto G. Rabel, *Between East and West. Trieste, the United States and the Cold War, 1941–1954* (Durham N. C.: Duke University Press, 1988).

³⁷ FIG, APCI, fond M, s. Jugoslavija in Julijska krajina, šk. 174, mf. 093. Pismo Palmira Togliattija Giacomu Pellegriniju, 11. 7. 1945.

v Evropi, in po drugi strani nezdržljiv z nestrpnostjo Tita in njegovih tovarišev, ki so pravkar zmagali v vojni in bili željni novih osvajanj.³⁸

Da bi preprečil razkol v tržaški partiji, ker se je bal njegovih posledic v italijanski notranji politiki, je Togliatti sredi leta 1946 v Trstu odprl Informacijski urad KPI. Ta je deloval kot oporna točka in ventil za nekatere italijanske komunistične aktiviste, ki so vse bolj nasprotovali jugoslovanski (slovenski) politiki. Ustanovitev je naletela na ostro nasprotovanje slovenskih voditeljev. Kot je priznal vodja urada Giordano Pratolongo,³⁹ med drugim tudi ni bila zadostna.⁴⁰ Edini izhod je nato vodstvo KPI videlo v tem, da v Trst pošlje energičnega voditelja, ki bi mu bila zaupana naloga, da od znotraj obnovi partijo. Tudi Togliatti je ocenil, da je Vidali pravi človek za to. Bil je spoštovan v krogih Kominterne in v sovjetskem aparatu ter navajen na »čiščenje«. Obkrožala ga je tudi legendarna avra *komandanta Carlosa*. In bil je Tržačan.

Z drugimi besedami, zato da bi se po štiriindvajsetih letih romanja po svetu Vidali končno lahko vrnil v kraje, kjer se je rodil in zrasel, je moralo priti do heterogenega zблиžanja interesov. V tem obdobju so bili italijanski komunisti in socialisti še vedno v vladi narodne enotnosti. Ko so jeseni 1946 končno pospešili postopke za njegov odhod, je bil italijanski zunanji minister vodja socialistov Pietro Nenni. Dokument, ki ga je potreboval za potovanje – veljavni potni list Republike Italije, ki se je glasil na njegovo ime – mu je izročilo italijansko veleposlaništvo v Mehiki.⁴¹ Denar za potovanje, 490 ameriških dolarjev, pa mu je izročil italijanski veleposlanik v ZDA Alberto Tarchiani.⁴² Z lahkoto je prišel tudi do akreditivov dopisnika iz Evrope za časopis Generalne konfederacije mehiških delavcev *El Popular*. Predsednik konfederacije je bil namreč Vicente Lombardo Toledano, velik Vidalijev prijatelj in stalinist. Vse naj bi bilo pripravljeno za odhod.⁴³ Vidali naj bi odpotoval 23. januarja 1947. Potoval naj bi deloma z letalom, deloma z ladjo, glavne postaje na poti pa so bile Havana in Camagüey (Kuba), La Guaira (Venezuela), Puerto España (Trinidad in Tobago), Rio de Janeiro (Brazilija), Alžir. Potovanje naj bi zaključil v Neaplju. Bratu Umberto je pisal, naj mu preskrbi *Amg Movement of Civilians Permit* – dovoljenje ZVU za pre-

³⁸ O sovjetskih načrtih v povojnem času gl. Vladislav M. Zubok in Konstantin Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1996). Craig R. Nation, *Black Earth, Red Star. A History of Soviet Security Policy, 1917–1991* (Ithaca: Cornell University Press, 1992). O usmeritvah jugoslovanske politike gl. John R. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country* (Cambridge MA: Cambridge University Press, 2006), 225–28. Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011).

³⁹ Član KPI od njene ustanovitve leta 1921. Leta 1926 je bil zaprt z obtožbo antifašističnega delovanja. Po izpustitvi je emigriral, a se leta 1931 vrnil v Italijo, kjer je bil takoj aretiran, mučen in obsojen na dvanajst let zapore. V Trst se je vrnil po kapitulaciji Italije in bil organizator prvih garibaldinskih brigad na tem območju. KPI ga je imenovala za člana italijanske ustavodajne skupščine. Umrli je leta 1953 za posledicami napada skupine neofašistov, ki so ga nanj izvedli v Tržiču (Monfalcone).

⁴⁰ FIG, APCI, s. Jugoslavija in Julijska krajina, f. Informacijski urad KPI v Trstu 1946–1947, mf. 96. Zabeležke o položaju v Trstu, 21. 11. 1946.

⁴¹ NARA, RAS, Vittorio Vidali File, Counter Intelligence Corps, 12. 12. 1947. Veleposlanik je bil Luigi Petrucci.

⁴² Ibid.

⁴³ USDJ, FBI, FOIA, Vidali's File, dok. 27313.

hod –, da bi lahko prišel v Tržič (Monfalcone), kjer je Umberto tedaj stanoval in ki je bil takrat še pod angloameriško vojaško upravo. ZVU je dokument izdala 4. marca 1947.⁴⁴ Medtem je krog stalinistov *radical-chic* iz Ciudad de México *Carlosu* priredil znamenito poslovilno zabavo. Na njej so bili tudi Toledano, pesnik Pablo Neruda, dizajner Albe Steiner, arhitekt Hannes Meyer.⁴⁵ Slednji je za to priložnost veliko dvorano preuredil v obliki premca, na katerem so stotine povabljenih nazdravljale Vidalijevi vrnitvi v domovino.⁴⁶

A prišlo je do nepričakovane spremembe programa. V kasnejših spominih Vidali piše o zaupni informaciji, ki jo je dobil od sovjetskega veleposlaništva, da je na predvideni poti nastavljena »past«. Prisilili naj bi ga, da se izkrca v eni od držav na poti in potem ... *quien sabe?*⁴⁷ Dovolj je razlogov, da njegovim trditvam verjamemo. V dokumentih najdemo podatke o številnih umorih, ki jih je FBI izvršil konec leta 1946 in v začetku naslednjega. Potovanje so hoteli izkoristiti za to, da ga aretirajo: priložnost, da enkrat za vselej ujamejo eno od »velikih rib« med sovjetskimi vohuni v Latinski Ameriki, je bila le preveč vabljiva. FBI je bil v podrobnostih seznanjen s smerjo njegovega potovanja in je pritiskal na oblasti v Riu de Janeiru, naj mu v zadnjem trenutku odklonijo vizo za vstop v Brazilijo.⁴⁸ Od sovjetskega veleposlaništva v Mehiki je torej dobil navodilo, naj se inkognito odpravi v Puerto Mexico, ki je v mehiški državi Veracruz; tam naj bi se vkrcal na sovjetsko motorno ladjo *Marshal Govorov*, ki je bila namenjena v Leningrad (Peterburg).⁴⁹ Na osnovi podatkov, s katerimi razpolagamo danes, ne gre izključiti, da je bil ta rezervni načrt pripravljen v dogovoru z jugoslovanskim konzulatom v Ciudadu de México. Prav tako je mogoče – pravzaprav zelo verjetno –, da je to bil dejansko *pravi* načrt, ki so ga pripravile sovjetske tajne službe, da bi z njim ameriške speljale na lažno sled.

Ko je z vlakom potoval v Veracruz, so mu v ušesih odzvanjale besede, ki jih je tik pred slovesom na postaji izrekel Albe Steiner:⁵⁰ »*Prudencia! Cuidate!*«⁵¹ Mehiko je za

⁴⁴ NARA, RAS, Vittorio Vidali File, Counter Intelligence Corps, 12. 12. 1947.

⁴⁵ Dominic Moran, *Pablo Neruda* (London: Reaktion Books, 2009), 89–90. Marzio Zanatoni, *Albe Steiner. Cambiare il libro per cambiare il mondo. Dalla Repubblica dell'Ossola alle edizioni Feltrinelli* (Milano: Unicopli, 2013). Andrea Maglio, *Hannes Mayer. Un razionalista in esilio. Architettura, urbanistica e politica 1930–1954* (Milano: Angeli, 2002).

⁴⁶ Vidali, *Dal Messico a Murmansk*, 15–16.

⁴⁷ To je verzija, ki jo je Vidali objavil v knjigi *Ritorno alla città senza pace. Il 1948 a Trieste*, ki je izšla leta 1982 (Milano: Vangelista), 7. V knjigi *Dal Messico a Murmansk*, ki je izšla sedem let prej, je prijateljica iz sovjetskega veleposlaništva, ki ga je obvestila o zaroti, namreč »dober tovariš«. To malo neskladje priča o verodostojnosti Vidalijevih spominov, ki jih je treba kritično preverjati in jih, ko je to mogoče, soočiti z drugimi viri.

⁴⁸ USDJ, FBI, FOIA, Vidali's File, dok. 27934 in 27319.

⁴⁹ To je bila tovarna ladja, narejena po naročilu finske mornarice leta 1938 v Göteborgu na Švedskem. Sovjetska mornarica jo je kot vojni plen zasegla leta 1946. Leonid A. Govorov (1897–1955), maršal Rdeče armade, je med nemškim obleganjem Leningrada (današnjega Peterburga) poveljeval sovjetskim enotam. Po vojni je bil poslanec v Vrhovnem sovjetu in namestnik obrambnega ministra.

⁵⁰ Italijanski dizajner. Med letoma 1946 in 1948 je živel v Mehiki. Zagovarjal je nujno povezavo med umetnostjo in političnim ter družbenim delovanjem. Bil je eden najvidnejših italijanskih grafikov petdesetih in šestdesetih let dvajsetega stoletja.

⁵¹ AILS, *Diario México*, 9. 2. 1947.

vedno zapustil 10. februarja 1947,⁵² prav na dan podpisa mirovne pogodbe med zavezniškimi in pridruženimi silami in Italijo, s katero je bilo med drugim ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje.

Potovanje čez Atlantik na ladji Maršal Govorov je trajalo več kot mesec dni. Sprva se je nameraval izkrcati v Rostocku, ki je bil takrat v delu Nemčije, ki ga je okupirala Rdeča armada, in nadaljevati pot proti Dunaju in Trstu. A kot pripoveduje sam, se je hitro prepričal, da je bolje najprej oditi v Moskvo in se tako »izogniti neprijetnim postankom v Nemčiji«,⁵³ torej neprijetnemu potovanju v conah, ki so jih zasedli Angloameričani. Pri odločitvi mu je pomagala tudi huda zima 1946–1947. Kielski kanal in velik del Baltskega morja sta poledenela, zato se je sovjetska ladja morala obrniti od Leningrada in pri tem narediti velik ovinek proti severu, še čez točko spoja med Norveško in Sovjetsko zvezo (Rusijo) v polarnem krogu: vse do Murmanska v Kolskem zalivu.

Monotono vsakdanost na krovu ladje so prekinjali viharji in nevihte, ki so kdaj pa kdaj divjali nad Atlantikom. Da bi se uprl morski boleznim, se je zapiral v svojo kajuto, kjer je ženi Isabel pisal dolga plehka pisma. Mehika je bila zanj že preteklost in Vidali ni bil človek, ki bi se oziral nazaj. Grabila ga je tesnoba pred novimi dolžnostmi, ki se mu jih ni uspelo otresti. Ob večerih, ko je bilo vreme lepo, je pisana družina potnikov na krovu Maršala Govorova – umetnikov, partijskih funkcionarjev, političnih izgnancev – veseljačila pozno v noč. O tem je z nekaj slabe vesti pisal Isabeli. Medtem ko je zdravil mačka, je z Bronom Freiem – avstrijskim politikom in novinarjem, sorodnikom Heinricha Heineja, emigrantom v Mehiki v letu 1941, ki se je takrat tudi vračal v domovino – načenjal stare razprave o odnosu med intelektualci in partijo, ki jih je pred tem tisočkrat imel s Pablom Nerudo in Davidom Alfaram Siqueirosom:⁵⁴ prav s tistimi, ki niso bili naklonjeni »nekritični, shematični in mehanični interpretaciji (partijske) discipline«. Nespremenljiv zaključek – partija je do njih kazala svoje »neumno in bedno omalovaževanje«.⁵⁵ Ob drugih priložnostih je s tovariši na potovanju razpravljal o zakulisju vzrokov, ki so pripeljali do tega, da je bil njegov odhod preložen. Nekega večera je mehiška prijateljica Ashia povedala zabavno anekdoto: »Veš, kaj je rekel nekdo iz ameriškega veleposlaništva našemu Umanskyju, ko ga je ta vprašal, zakaj ti ne pustijo oditi? /.../ Da v Italiji ne boš ustanovil novega Petega regimenta (Quinto Regimento, op. pr.).«⁵⁶ Naš *Umansky* je bil Konstantin Aleksandrovič Umansky, sovjetski veleposlanik v Mehiki, ki je dve leti pred tem (25. januarja 1945) umrl v skrivnostni letalski nesreči.⁵⁷

⁵² USDJ, FBI, FOIA, Vidali's File, dok. 27917.

⁵³ Vittorio Vidali, *Giornale di bordo* (Milano: Vangelista, 1977) 111–13.

⁵⁴ Mehiški realistični slikar, znan po svojih stenskih freskah. Bil je član KPM in je maja 1940 sodeloval pri neuspešnem poskusu umora Leonida Trockega.

⁵⁵ Vidali, *Giornale di bordo*, 114–28.

⁵⁶ Ibid., 128. 5. Regimiento de Milicias Populares, navadno poimenovano Quinto Regimiento, je bila enota prostovoljcev, ki je na strani republikanskih sil delovala v prvih mesecih španske državljanske vojne. Vidali je bil eden njenih poveljnikov.

⁵⁷ William H. Richardson, *Mexico Through Russian Eyes, 1896–1940* (Pittsburgh Pa.: University of Pittsburgh Press, 1988), 209.

Vidali se je 2. marca 1947 izkrčal v Murmansk. Po petih dneh vožnje z vlakom in 2500 kilometrih je končno prišel v Moskvo. Občutki niso bili dobri: »Vrnitev v Sovjetsko zvezo po več kot dvanajstih letih, med katerimi sta Evropo zajeli dve strašni vojni (državljska vojna v Španiji in druga svetovna vojna, op. pr.) in je umrlo ogromno ljudi. Moj položaj člana partije ni bil zavidanja vreden: moral bom pojasniti, razložiti veliko zadev.«⁵⁸

Med zadevami, ki so terjale pojasnilo, naj na začetku omenimo aretacijo in izgon iz KP Mehike; in nato nepopustljivo nasprotovanje Browderjevi usmeritvi, prav takrat, ko je nekdanji sekretar ameriške komunistične partije od sovjetskega zunanjega ministra Molotova dobil milostno mini rehabilitacijo (in je začel svojo drugo donosno kariero obveščevalnega agenta sovjetskih obveščevalnih služb v ZDA).⁵⁹ Poleg tega so mnogi Vidalijevi prijatelji izginili v velikih Stalinovih čistkah, drugim se ni nikoli uspelo izvleči iz najhujših trenutkov krize. Helena Stasova, Leninova tajnica, ki je imela veliko vlogo na negotovih poteh njegovega aktivnega delovanja, je bila, čeprav stara in bolna, še vedno v preiskavi. Zahvaljujoč posredovanju dveh ruskih funkcionarjev Rdeče pomoči jo je šel obiskat in ob tej priložnosti poslušal zgodbe, ki so opisovale »grozljive in neverjetne dogodke in dejanja«.⁶⁰

Od sredine tridesetih let je bil tudi on tarča strupenih insinuuacij, ki jih tudi nepoporečno delovanje v Španiji ni razpršilo, pač pa so jih mehiške spletke ponovno z vso močjo postavile v ospredje. Kakorkoli paradoksalno zveni, lahko iz sovjetskih virov razberemo, da so celo Vidalija – komandanta Carlosa – sumili, da je trockist. O njegovem in Montagnanovem domnevnem zblizanju s še bolj domnevnimi trockističnimi krogi v Mehiki piše namestnik komisarja za zunanje zadeve sovjetske vlade Vladimir Georgievič Dekanozov v poročilu iz januarja 1947, ki ga je poslal takratnemu načelniku Zunanjega oddelka Centralnega komiteja KP SZ Michailu Suslovu.⁶¹ Naj ob tem spomnim, da je bil trockizem kategorija, ki so jo v času stalinističnega fanatizma z veliko diskrecijsko pravico uporabljali v nenehnem lovu na čarovnice. Tokrat je bilo kot trockizem označeno levičarsko nasprotovanje usmeritvi sekretarja KP ZDA Browderja. Poleg tega pa je bil Dekanozov, čigar pravi priimek je bil Dekanozishvili, hkrati visok vodja NKVD. To je bil še en dokaz več, kako spodkopan je bil Vidalijev ugled in kako potreben je bil rehabilitacije v zvezi z dogajanjem v Mehiki.

Kljub vsemu pa je bilo za Vidalija v tistem tednu dni, kolikor je trajalo njegovo bivanje v Moskvi, najpomembnejše srečanje z italijanskim veleposlanikom Manlijem Brosijem. Iz ameriških dokumentov razberemo, da sta razpravljala o podrobnostih

⁵⁸ AILS, *Diario México*, 12. 3. 1947. Vidali, *Giornale di bordo*, 134.

⁵⁹ Philip J. Jaffe, *The Rise and Fall of American Communism* (New York: Horizon Press, 1975), 140–42. Vidali naj bi bil zaradi tega ponovnega zblizanja »zbeگان«. – Vidali, *Giornale di bordo*, 137.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ RGASPI, f. 17, op. 128, d. 373. O tako imenovanih Vidalijevih »trockističnih napakah« piše tudi sovjetski veleposlanik Mihail Kostilev v poročilu iz leta 1951, ki je citirano v op. 11. Dekanozovo poročilo omenja Marco Clementi v *L'alleato Stalin. L'ombra sovietica sull'Italia di Togliatti e De Gasperi* (Milano: Rizzoli, 2011), 272.

njegove skorajšnje vrnitve v Trst.⁶² Dejstvo, da jugoslovanski voditelji o tem srečanju niso bili obveščeni in da so mu pogosto oponašali »tajnost« načina, s katerim so izvedli njegovo vrnitev v domovino, lahko kaže na to, kako je bila v dogajanje vpletena italijanska vlada.⁶³ Vidali je angloameriškim oblastem v Trstu kasneje sam priznal, da je potovanje v Ciudad de México, ker je imel status »begunca italijanskega zunanjega ministrstva pri veleposlaniku Luigiju Petrucciju, plačala italijanska vlada«, in v dokaz predložil tudi ustrezna potrdila.⁶⁴

V vsakem primeru je moral, kljub temu da je to bilo bolj »italijansko« kot »sovjetsko« potovanje, da bi iz Moskve prišel v Trst, potovati čez Jugoslavijo. Še toliko bolj, ker je bilo vodstvo komunističnega gibanja v coni A Julijske krajine še vedno trdno v slovenskih rokah. Po obisku pri jugoslovanskem veleposlaniku v Moskvi – ki mu je svetoval, naj vzame jugoslovanski potni list, saj bo Trst zagotovo priključen novi jugoslovanski socialistični republiki⁶⁵ – in po hitrem slovesu od Regentove hčerke (ta mu je izročila zbirko fotografij, ki jih je v Sovjetski zvezi pustila njegova umrla žena Tina) je 24. marca prispel v Beograd. Tam ga je sprejel vodja Kadrovskega oddelka KPJ Veljko Vlahović,⁶⁶ s katerim sta se poznala še iz časov španske državljanske vojne.

Ko se je počasi bližal rodnemu Trstu in novim nalogam, ki so se kazale na obzorju, je v njem raslo zavedanje, da stoji pred odločilnim preobratom: »Pripraviti se moram na to, da začnem novo življenje /.../ Konec je s položajem političnega emigranta, preganjanega begunca in včasih izobčenca, ilegalca.«⁶⁷ Začela se je namreč legalna in javna pot voditelja partije: nove Komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja.

V Ljubljani, kamor je prispel naslednji dan, je lahko končno objel Ivana Regenta. Tovariša iz časov protifašističnih bojev v mladosti sta tovarilstvo utrdila v Moskvi v prvi polovici tridesetih let, ko je tam še živela utopična in liberalna vnema, ki jo je Stalinov teror kmalu zatem popolnoma zatrl.⁶⁸ Pisma, ki sta jih Vidali in žena Tina tik pred izbruhom državljanske vojne iz Španije pošiljala tovarišu »Matteu« in njegovi ženi Malki, so polne nostalgije po tistih značilnih nekonformističnih in uporniških

⁶² NARA, RAS, Vittorio Vidali File, Counter Intelligence Corps, 12. 12. 1947. V dnevnikih, ki jih hrani v Fondazione Luigi Einaudi v Torinu, Brosio tega srečanja ne omenja.

⁶³ AIRSML, oddelek Julijska krajina, fond Gasperini, dok. 3068.

⁶⁴ NARA, RAS, Vittorio Vidali File, Counter Intelligence Corps, 12. 12. 1947.

⁶⁵ Vidali, *Ritorno alla città senza pace*, 7.

⁶⁶ Črnogorski general in politik, od leta 1935 član KPJ, ki je deloval v jugoslovanskem in evropskem prostoru pri organizaciji mladinskih dogodkov. Bil je pripadnik mednarodnih brigad v španski državljanski vojni. Leta 1939 je odšel v Sovjetsko zvezo, kjer je postal jugoslovanski predstavnik v Komunistični mladinski internacionali; v tej vlogi je deloval vse do leta 1944, ko se je vrnil v Jugoslavijo. Po vojni je bil predsednik Sveta za zunanje zadeve, namestnik ministra za notranje zadeve, direktor časopisa *Borba*, zvezni poslanec.

⁶⁷ Navedba je povzeta iz dnevnika in je ponovno navedena v Vidalijevem *Giornale di bordo*, 138. Žal ne vemo, ali je v dnevniku dejansko tako zapisano ali pa jo je Vidali ponaredil.

⁶⁸ Katerina Clark, *Moscow, the Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941* (Cambridge Ma.: Harvard University Press, 2011). Karl Schlögel, *Moscow 1937* (Cambridge: Polity, 2012).

časih, ko je bila revolucija razumljena predvsem kot dejanje morale in etike.⁶⁹ Naj predstavim zelo intimen in pretresljiv dokument, poln velike človeške mehkoobe, ob katerem raziskovalec s tem, ko ga objavi, občuti, da ga je tudi oskrnil. Toda človek, ki je meglenega jutra 25. marca 1947 na ljubljanski železniški postaji izstopil z vlaka, ni bil več eden glavnih sodelavcev posebnih služb, ki so delovale pod krinko Rdeče pomoči, in se je zavedal, da v Španiji igra igro svojega življenja. Bil je preživel, ki je na sebi in v sebi imel na desetine brazgotin. Ni pa preživela in se mogla srečati s prijatelji prelepa ženska, lačna odrešitve in zaljubljena v umetnost, ki mu je usodno sledila z ene naloge in z ene celine na drugo. Skratka, medtem so minila težka leta.

Malka in Ivan sta naredila vse, da bi bil »Toiev« postanek v Ljubljani prijeten, da bi se počutil »kot doma« in obkrožen z naklonjenostjo. A ni jima uspelo premagati otožnosti, ki se je polastila njegove duše. Nekega dne sta ga peljala v Koper, od koder je lahko občudoval svoje mesto na nasprotni obali zaliva: »Spoštovala sta mojo skoraj religiozno tišino, polno spominov, hrepenjenja in misli, ki so bile večkrat žalostne in grenke.«⁷⁰ Soočenje z mladostnimi spomini ga je potrla in nenehno jima je ponavljal, da se bliža konec.

Vidali ni dolgo čakal na to, da je lahko prešel mejo med Jugoslavijo in komaj ustanovljeno cono A STO. Nikakor ne tako, kot nam hoče prikazati v kasnejših spominih, ko je skušal retrodatirati spopade z jugoslovanskimi komunisti v luči njihovega razkola s Stalinom, do katerega je prišlo leto dni kasneje: zadnji mejnik svoje politične in bivanjske parabole.

V knjigah *Dal Messico a Murmanske (Iz Mehike v Murmanske)* in *Giornale di bordo (Ladijski dnevnik)*, še bolj pa v *Ritorno alla città senza pace (Vrnitev v mesto brez miru)*, skuša predstaviti, da je bil v Ljubljani neke vrste politični zapornik, ki so ga nedoumljivo sovražne oblasti nadzorovale in bile odločene, da mu preprečijo svoboden odhod, ne da bi mu jasno razložile, zakaj. Resnica pa je bila drugačna. Pisal sem o pomislekih, ki jih je imel Vidali (in ne samo on) glede jugoslovanskega ravnanja v tržaškem vprašanju; a njegov prihod je bil sklepni del poti, za katero sta se, resda s stisnjenimi zobmi, dogovorili KPI in KPJ. Ustanovitev nove partije v STO naj bi omogočila spremembo usmeritve tamkajšnjih komunistov. Vidali bi moral biti garancija za ta načrt, ki naj bi imel tudi Stalinov blagoslov.

Postanek v Sloveniji je bil tako bolj »tehničen« in naj bi obema partijama omogočil, da zaključita zadnje podrobnosti dogovora. Sam se je brez velikega govoričenja predstavil Izvršnemu komiteju Komunistične partije Julijske krajine. Ta je bila ustanovljena avgusta 1945 v skladu z navodili slovenskega oz. jugoslovanskega partijskega vodstva, da bi tako naredili prvi korak k upravni združitvi ozemlja, ki so ga zahtevali. Zdaj, po sklenitvi mirovne pogodbe z Italijo, pa naj bi na območju STO delovala samostojna KP STO.⁷¹ Srečanje je bilo 29. marca v coni B, ki je bila pod

⁶⁹ SI AS 1748, m. 2a.

⁷⁰ Vidali, *Ritorno alla città senza pace*, 12.

⁷¹ FIG, APCI, fond M, Zapisniki sekretariata, s. Jugoslavija in Julijska krajina, f. Poročila Giacomina Pellegrinija po 25. aprilu 1945, šk. 438, mf. 271, št. 108. Poročilo Pellegrinija, 28. 7. 1945; Pismo Pellegrinija Togliattiju, 30. 7. 1945.

jugoslovansko zasedbeno vojaško upravo, besede, ki jih je uporabil Vidali, pa nam bolj kot prepričevanje zvenijo ukazovalno: »Na to predkongresno razpravo se morate pripraviti z vero, morate jo razumeti v njenih usmeritvah, morate razumeti, da se je začela nova faza. Pretekla bo ostala v zgodovini.«⁷² Če prevedem: da bi lahko tekmovala in morda celo zmagala na volitvah, mora partija opustiti sektaštvo; iz avantgarde delavskega gibanja se mora odpreti do širših plasti srednjih slojev. V mestu, ki je narodnostno razdeljeno, kot je Trst, to ne pomeni drugega kot odpovedati se projugoslovanski (in protiitalijanski) politiki. Formalni sporazum med KPJ in KPI o ustanovitvi KP STO, podpisan 7. aprila 1947 v Beogradu, je poleg zamegljenih in zapletenih ideoloških formulacij povzel prav to in podčrtal potrebo za čimprejšnje sklicanje ustanovnega kongresa.⁷³ Centralni komite Komunistične partije Slovenije (KPS) je dal soglasje k Vidalijevemu odhodu v Trst in tri dni kasneje, 11. aprila, je bil v bratovi hiši.⁷⁴

Simbol nezadovoljstva

Ko sta se v majhni gostilni na Krasu srečala z bratom Umbertom, da bi mu ta izročil prepustnico, se je Vidaliju zdelo, da se brat v teh dvajsetih letih ni nič spremenil: še vedno je bil lep, visok in robusten moški z zamišljenimi temnimi očmi. A bil je čudno živčen, še bolj molčeč in plah, kot se ga je spominjal. Preveval ga je neki čuden nemir.⁷⁵

Vidali seveda ni mogel vedeti in vse kaže, da tega ni nikoli izvedel, da se je njegov »100% anti-Communist and 100% pro-Italians brother« že takrat odločil, da bo sodeloval z obveščevalnimi službami ZVU in jih obveščal o njegovem delovanju.⁷⁶ Tako na primer zahvaljujoč Umberto – ki je »odpor do tega, da bi poročal v škodo svojega brata«, premagal zaradi višjih »domoljubnih čustev« – vemo, da so Anglo-američani izvedeli za nesporazume, ki so takoj po Vidalijevem prihodu izbruhnili med njim in slovenskim vodstvom KP JK. Izvedeli so, da je Vidali takoj na začetku odklonil mesto urednika časnika *Lavoratore*, partijskega glasila v italijanskem jeziku, zato da njegovega imena ne bi povezali s projugoslovansko politiko.⁷⁷ Seveda so ta podatek, ki je potrjeval že znana nasprotja, zabeležili z velikim zanimanjem.

Ta rana, ki se je odprla v mikrokozmosu njegovih osebnih naklonjenosti, je pomembna za zgodovinopisje, saj osvetljuje ruševine, bolj moralne kot materialne, ki jih je vojna zapustila v tamkajšnji družbi. Ni naključje, da so se zavezniški poveljniki

⁷² SI AS 1569, Centralni komite KP STO, a. e. 160.

⁷³ FIG, APCI, fond M, Zapisniki sekretariata, šk. 435, mf. 268, št. 41, 10. april 1947, priloge.

⁷⁴ SI AS 1931, Vidalijev obaveštajni Centar. NARA, RAS, Vittorio Vidali File, Counter Intelligence Corps, 12. 12. 1947.

⁷⁵ Vidali, *Ritorno alla città senza pace*, 15.

⁷⁶ NARA, RAS, Vittorio Vidali File, Counter Intelligence Corps, Summary of Information, 23. 6. 1947.

⁷⁷ NARA, RAS, Vittorio Vidali File, Counter Intelligence Corps, Summary of Information, 15. 5. 1947. Tu so navedeni tudi razlogi, ki so navedli Umberta na to, da je tajne službe obveščal o svojem bratu.

odločili, da v Julijski krajini uporabijo enak model neposredne uprave, kot so ga preizkusili v Nemčiji. Druga svetovna vojna je v *Adriatisches Küstenlandu*, Okupacijski coni Jadransko primorje, ki je bila vključena v nov Hitlerjev red, imela enak potek in vpliv kot v preostali srednjevzhodni Evropi.⁷⁸ Strukturno prekrivanje socialnih in nacionalnih spopadov, ki jih je še podžgala nacistična politika *divide et impera*, je v letu 1945 pripeljala do končnega obračuna: eden od stoletnih »problemov« evropskega vzhoda je prišel do točke, da bi bil »enkrat za vselej« razrešen.⁷⁹ Uničenje številčne in pomembne judovske skupnosti, propad starih in diskreditiranih oblastnih struktur, vse to je povzročilo potencialno revolucionaren politični in družbeni potres, zato je bil poseg z oblastnega vrha neizogiben.⁸⁰ V nasprotju s tem, kar se je zgodilo v Jugoslaviji in v tistem delu Evrope, kjer je potekala sovjetizacija, je za cono A Julijske krajine ostajalo odprto vprašanje, na čigavi strani bo in s kakšnimi cilji. Ali se bo tam vzpostavil komunizem ali demokracija?

Vojna je pustila neljube posledice sovraštva in nasilja, ki sta postala vsakdanja dejavnika takratnega časa. Obe strani – proitalijanska in projugoslovanska – sta organizirali tudi paravojaške enote: neupogljiva kadrovska partija, v katero je bilo vključeno komunistično gibanje, je bila nujna za to plazečo se državljansko vojno.⁸¹ Na drugi strani je bila proitalijanska fronta obnovljena s pomočjo Urada za obmejne pokrajine italijanske vlade, ki se ni veliko oziral na to, kako bo to obnovo izvedel: ob demokratskih strankah so v imenu obrambe italijanstva v njej bili tudi plačani nekdanji fašisti in zločinci, ki so bili protagonisti nerazsodnih pogonov »slavo-komunistov«, preteпов in napadov na sedeže nasprotnih združenj.⁸²

Pomlad 1947 se je močno vtisnila v Vidalijev spomin: »Fašisti so se reorganizirali v skvadrstične skupine, ki so napadale sedeže političnih in sindikalnih organizacij, ovirale manifestacije, streljale in metale bombe, in vse to pod naklonjenimi pogledi zavezniških zasedbenih oblasti in s finančno podporo vojaškega in policijskega aparata italijanske države. /.../ Nekega večera mi je brat ob vrnitvi domov povedal, da

⁷⁸ Giampaolo Valdevit, *Trieste. Storia di una periferia insicura* (Milano: Bruno Mondadori, 2004), 42. Galliano Fogar, *Sotto l'occupazione nazista nelle province orientali* (Udine: Del Bianco, 1968). Karl Stuhlpfarrer, *Le zone di operazione Prealpi e Litorale adriatico, 1943–1945* (Gorizia: Edizioni Libreria Adamo, 1968).

⁷⁹ Andrea Graziosi, *Guerra e rivoluzione in Europa 1905–1956* (Bologna: Il Mulino, 2001), 261–65. Timoty Snyder, »'To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All'. The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947,« *Journal of Cold War Studies*, št. 2 (1999): 86–120.

⁸⁰ Ian T. Gross, »War as Revolution,« v: *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*, ur. Norman M. Naimark in Leonid Gibianskii (Boulder: Westview Press, 1997). Tony Judt, *Dopoguerra. Come è cambiata l'Europa dal 1945 a oggi* (2005) (Milano: Mondadori, 2007), 50–53.

⁸¹ Giampaolo Valdevit, »Dalla crisi del dopoguerra alla stabilizzazione politica e istituzionale, 1945–1965,« v: *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità ad oggi. Il Friuli Venezia Giulia*, ur. Roberto Finzi, Claudio Magris in Gianni Miccoli (Torino: Einaudi, 2002), 615.

⁸² AGPCM, UZC, sekcija 2, šk. 33, knj. 1, ff. Circolo Cavana e Consulta d'intesa dei circoli italiani. Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale*, 298, 299. Anna Millo, *La difficile intesa. Roma e Trieste nella questione giuliana, 1945–1954* (Trieste: Italo Svevo, 2011). Diego D'Amelio, Andrea Di Michele in Gianni Mezzalana, ur., *La difesa dell'italianità. L'Ufficio zone di confine a Bolzano, Trento e Trieste (1945–1954)* (Bologna: Il Mulino, 2015).

je bil uro pred tem, medtem ko se je s kolesom vračal domov, ubit vodja fašistov v ladjedelnici: streljali so nanj in nato izginili. Ta večer smo slišali številne eksplozije. Na mestnih zidovih so bili napisi, kot so ti: ‚Italija je enako lakota, beda, fašizem. Živela socialistična Jugoslavija‘, ali pa ‚Hočemo Italijo! Dol z infojbatorji! Smrt komunizmu!‘ Sem nista prišla ne demokracija, ne mir /.../ Tako na eni kot na drugi strani so izgubili razum. /.../ Na komunistični strani so stalno pozivali na sovrašтво proti tistim, ki se niso strinjali s priključitvijo k Jugoslaviji.«⁸³

Ne preseneča torej, da je njegovo delovanje – kot vodje Izvršnega komiteja KP JK, ki je bil zadolžen za delo v množičnih organizacijah – v glavnem ciljalo na dvoje: na »pomiritev (pacifikacijo)« območja in na »normalizacijo« partije.⁸⁴ Vredno se je ustaviti na konkretnem pomenu, ki naj bi ga ta dva koncepta dosegla v Vidalijevem političnem delovanju. Ne samo zato, ker sta bila vzrok in jedro krize, ki je poleti 1947 izbruhnila med njim in slovenskim vodstvom KP JK, ampak zlasti zato, ker lahko s tem v podrobnosti razberemo nasprotja, ki so potihoma razdelila komunistično občestvo s konca vojne.⁸⁵ Prav ta so kmalu vzplamtela na ustanovnem zasedanju informbiroja in so nato v manj kot letu dni privedla do senzacionalne in nepričakovane rešitve – Stalinovega izobčenja Tita.

»Pomiriti« STO je za Vidalija torej pomenilo opustiti politiko, ki jo je Togliatti poimenoval »nacionalni nihilizem« do Italijanov.⁸⁶ Pravilno upoštevati italijansko večino prebivalstva, jo uskladiti z njeno dejansko demografsko in gospodarsko težo, to je bil zanj prvi korak, ki ga je bilo treba narediti, da bi znižali vročino narodnostnega spopada. Treba se je bilo odreči priključitvi k Jugoslaviji, da bi tako lahko komunisti z demokratičnimi strankami ustanovili ljudsko fronto in skušali z njo zmagati na volitvah. Samo na ta način bi se Trst lahko rešil tega, da ne bi postal kolonialna baza angloameriškega imperializma. Vidali je menil, da bi moralo STO postati majhna država s svojo posebno »državno« potjo v socializem: ta je bila v temelju usmerjena, kot je bila tista, ki jo je Togliatti začrtal v Italiji, k temu, da se ohrani ravnotežje hegemonije velesil v Evropi.⁸⁷ Kot je izjavil, je bila zato naloga komunistov, da »delajo za to, da bo Svobodno ozemlje kraj miru, reda, dela, gospodarskega blagostanja«, ki bo koristilo »nujnemu sporazumu, iskrenemu in prisrčnemu, med dvema velikima sosednjima narodoma.«⁸⁸

Vidimo, da Vidalijeva naloga ni bila izvajanje komunistične revolucije ali podpora tej, ampak je bila v skladu z usmeritvijo in je temeljila na strateških opcijah, za katere se je glede ravnanja evropskih komunističnih partij v letih 1943 in 1944

⁸³ Vidali, *Ritorno alla città senza pace*, 18, 19.

⁸⁴ FIG, APCI, sekcija Jugoslavija in Julijska krajina, f. Informacijski urad KPI v Trstu 1946–1947, mf. 96. Vidalijevo pismo v imenu KPI za KPJ, april 1947.

⁸⁵ Silvio Pons, *La rivoluzione globale. Storia del comunismo internazionale, 1917–1991* (Torino: Einaudi, 2011), 160–77.

⁸⁶ FIG, APCI, f. Dokumenti o KP Francije, mf. 217, 21. 4. 1946.

⁸⁷ Silvio Pons, *L'impossibile egemonia. L'Urss, il Pci e le origini della guerra fredda (1943–1948)* (Roma: Carocci, 1999), 166–70.

⁸⁸ SI AS 1589, CK ZKS, a. e. 302. Pozdravno pismo Izvršnemu komiteju KP Julijske krajine, 12. 6. 1947.

odločil Stalin. Te pa so bile stabilizacija, in ne poslabšanje mednarodnih odnosov, razpustitev Kominterne, odklanjanje državljanske vojne in sodelovanje v koalicijskih vladah.⁸⁹ Stalin je načrtoval, da bi se po zmagi v drugi svetovni vojni komunizem širil izključno po treh poteh, z napredovanjem Rdeče armade, zavarovanjem novih imperialnih osvojitvev v srednji in vzhodni Evropi ter vzponom Sovjetske zveze na lestvici svetovne moči, ne pa z vstajo (uporom); torej po poti, ki je bila polna tveganj in je bila poražena že v obdobju po prvi svetovni vojni.⁹⁰ Da bi torej omejila revolucionarne načrte upornikov v okupirani Evropi, je Moskva komunističnim partijam ukazala, naj se vrnejo k politiki ljudskih front, torej tisti, ki so jo iz istih vzrokov uporabili deset let prej v Španiji.⁹¹ Ta v pričakovanju končne vzpostavitve socialistične družbe sicer nejasna in začasna pot naj bi bila ustanovitev režimov, ki bi bili nekje med liberalnim parlamentarizmom in sovjetskim modelom. V skladu s temi navodili so v delu Evrope, ki jo je zasedla Rdeča armada, vzpostavljali ljudske demokracije. V Italiji, ki je bila del angloameriške vplivne sfere, pa je generalni sekretar KPI Palmiro Togliatti pridigal o koristih napredne demokracije. Enak recept naj bi v praksi uporabil Vidali v STO.

Če upoštevamo te okoliščine, razumemo, kaj je za Vidali pomenila »normalizacija« partije. Tudi delovanje KP STO je moralo biti usklajeno z uradno politiko komunističnega gibanja, ta pa je bila izdelana v skladu s prednostnimi zahtevami Sovjetske zveze.

Vendar je bilo to težko, če že ne nemogoče izvesti. Jugoslovanski komunisti so se kot edini v Evropi osvobodili Stalinovega diktata, saj so črpali moč iz uspehov svojega osvobodilnega gibanja. Revolucija je bila v Jugoslaviji na vseh ravneh družbe in vsaj v državi dejansko že izvedena in KPJ je Sovjete obvestila, da se ne namerava ustaviti »na polovici poti«. ⁹² Poleg tega se je po ukinitvi Kominterne zmanjšala koordinacija med komunističnimi partijami in omogočila združevanje transnacionalnega pola okrog jugoslovanske partije. Odmev boja Titovih partizanov proti nacifašizmu je segel čez jugoslovanske meje in je mnogim komunistom pomenil odraz zaupanja in klic, ki se mu po porazih, preganjanjih in predvojnem terorju niso mogli upreti. Osvobodilna gibanja v Albaniji, Grčiji, Bolgariji in severni Italiji, v katerih je prevladovala komunistična komponenta, so na jugoslovansko izkušnjo gledala kot na politični

⁸⁹ Eduard Mark, *Revolution by Degrees. Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947*. Cold War International History Project, Washington (D. C.), Working Paper, št. 31, 2001.

⁹⁰ Sovjetsko vodstvo je na prvo mesto postavilo interese svoje države, kar je skupaj z njeno identifikacijo z vse bolj uveljavljajočim se socialističnim sistemom zadržalo vsako željo po nenadzorovanem širjenju revolucije. Izgnili naj bi se vsaki težko obvladljivi krizi ali jo v težjih primerih vsaj omejili. To se je zgodilo konec leta 1944 v Grčiji, saj je bila okrepitev moči grške levevice v nasprotju s sovjetskimi interesi. Gl. Peter J. Stavrakis, *Moscow and Greek Communism, 1944–1949* (Ithaca: Cornell University Press, 1989), 35–42. John O. Iatrides, »Revolution or Self-Defense? Communist Goals, Strategy, and Tactics in the Greek Civil War,« *Journal of Cold War Studies* VII, št. 3 (2005), 15–18.

⁹¹ Silvio Pons, »Stalin and the European Communists after World War Two (1943–1948),« v: *Post-War Reconstruction in Europe. International Perspectives, 1945–1949. Past & Present*, ur. Mark Mazower, Jessica Reinisch in David Feldman, št. 6 (2011).

⁹² *Sovetskij faktor v Vostočnoj Evropi 1944–1953. Dokumenty, 2 voll.* (Moskva: Rosspen, 1999–2002), I, dok. 35, 136, cit. v Pons, *La rivoluzione globale*, 174.

in organizacijski primer, ki ga je vredno posnemati.⁹³ In Jugoslovani sami so se radi predstavljali kot avantgarda revolucije in ekspanzije, zato so rade volje prevzeli vlogo voditelja nezadovoljnih in nepotrpežljivih: torej radikalnih smeri, ki so delovale v vseh evropskih komunističnih partijah, razočaranih nad zmernostjo uradne linije in prepričanih, da je vojna samo začetek splošnega prevrata.

Šlo je za obširen in razvejan vpliv, ki je oživiljal ekspanzionistične načrte jugoslovanskega vodstva. Ti so bili v skladu s katastrofičnimi pogledi na odnose s kapitalističnimi državami (značilnimi za Leninove čase), po njih pa se na dolgi rok ni bilo mogoče izogniti odločilni vojni med kapitalizmom in komunizmom. Ciljali so na razširitev državljanske vojne v Grčiji in Italiji pa tudi lastne hegemonije v okviru bodoče konfederacije balkanskih držav.⁹⁴ V okviru te strategije je bila Komunistična partija Julijske krajine v očeh svojih voditeljev dejansko oborožena sila, ki je delovala za priključitev Trsta k Jugoslaviji. Ta priključitev naj bi bila odločilna za to, da bi se ohranile sanje o vstaji v severni Italiji: »Še nikjer na svetu (govor sekretarja KP JK Borisa Kraigherja, op. a.) se ni revolucija izvajala brez orožja in danes ima orožje večjo vrednost kot kdajkoli prej. Angleži in Amerikanci vodijo danes svet samo z orožjem. Mi smo danes priča oboroženega intervencionizma na vsem svetu (Indokina, Kitajska in tudi Italija). Združitev Trsta z Jugoslavijo pomeni nuditi progresivnim silam v Italiji oboroženo pomoč /.../ Ako bi se tu ustanovila avtonomna država, ki bi bila pod njihovo oboroženo kontrolo (ZDA in VB, op. a.), preprečuje zmago demokratičnih sil v Italiji, ker preprečuje pomoč Italiji res demokratičnih sil z vzhoda. /.../ To poudarjam, ker naša linija ni v nasprotju z linijo v Italiji, naša linija je v veliko pomoč italijanskim demokratičnim silam in moremo reči začasno, da se tu odloča usoda Italije.«⁹⁵

A to ni bil politični program, pač pa vizija socialne in hkrati narodne odrešitve, s katero bi osvobodili – dejansko sprevrnili – starodavne in zakoreninjene položaje podrejenosti. Za istrske Hrvate in primorske Slovence je bilo, kot da bi se zgodovina šele začela:⁹⁶ leto 1945 je odprlo vrata v pravo vstajenje, v popolno spreobrnitev vrednot in hierarhij, ki je imela regenerativen značaj, torej parareligioznega, in je posledično zahtevala zvestobo in zaupanje. Zato je bil vsakdo, ki je znotraj partije ali iz ideoloških ali proitalijanskih čustev nasprotoval tej viziji, obravnavan kot »nezvest« in izobčen ali izključen.⁹⁷

⁹³ Jugoslovanska koncepcija ljudske fronte »od spodaj« (primarno vlogo imajo množične organizacije, ki jih nadzira komunistična partija) je močno vplivala na ustroj Narodnoosvobodilnega odbora za severno Italijo (Comitato di liberazione nazionale Alta Italia, CLN AI) in Togliatti se je moral vse od marca 1944 močno potruditi, da je te »sektaske« težnje zaježil. Gl. Geoffrey Swain, »The Comintern and Southern Europe, 1938–1943,« v: *Resistance and Revolution in Mediterranean Europe 1939–1948*, ur. Tony Judt (London in New York: Routledge, 1989). Geoffrey Swain, »Tito and the Twilight of the Comintern,« v: *International Communism and the Communist International, 1919–1943*, ur. Tim Rees in Andrew Thorpe (Manchester: Manchester University Press, 1999).

⁹⁴ Anatolij S. Anikeev, *Kak Tito ot Stalina ušel. Jugoslavija, SSSR i SŠA v načalnjy period »cholidnoj vojny« (1945–1957)* (Moskva: Isiran, 2002), 86 isl. Pons, *La rivoluzione globale*, 172–77.

⁹⁵ SI AS 1569, a. e. 144.

⁹⁶ Pupo, *Trieste '45*, 61, 262. Valdevit, *Trieste. Storia di una periferia insicura*, 56.

⁹⁷ FIG, APCI, s. Jugoslavija in Julijska krajina, f. Informacijski urad KPI v Trstu 1946–1947, mf.

Iz istega razloga je bil zanje nesprejemljiv kakršenkoli sporazum med partijskima centralama v Rimu in Beogradu, ki bi ublažil nasprotja med usmeritvama. Tako so se novembra 1946 po srečanju med Titom in Togliattijem v Beogradu, na katerem sta se dogovorila, da mirovnim pogajalcem predlagata rešitev, naj Trst ostane v Italiji, Gorica pa pripade Jugoslaviji, medtem ko STO ne bi ustanovili, člani KP JK odzvali in histerično raztrgali Titove podobe, ki naj bi na oltar *realpolitike* položil Trst, utripajoče srce slovenskega nacionalizma.⁹⁸ In do tega naj bi prišlo tudi poleti 1947, potem ko so na srečanju med KPI in KPJ v Beogradu uradno potrdili obstoj STO in se je jugoslovanska stran tako začasno odpovedala njegovi priključitvi.

Ustanovitev nove KP STO je bila za Vidalija odlična priložnost, da je v njene vrste ponovno vključil »dragocene tovariše« – tako jih je z jasnim izzivalnim namenom opredelil –, ki so bili pred tem odstranjeni, ker so nasprotovali priključitvi Trsta k Jugoslaviji.⁹⁹ Menil je, da je bil v Trst poklican prav zato, da bi opravil še eno od usklajevalnih akcij, po kakršnih je postal znan v preteklosti. Američani so to dobro razumeli, ko so ostroumno zabeležili: »Zdi se, da je njegova glavna naloga lokalne komunistične celice očistiti nediscipliniranih elementov.«¹⁰⁰ Zaključiti bi moral »prenovo« tamkajšnjega komunističnega gibanja in pri tem doseči njegovo »dosledno svobodo delovanja in neodvisnost od Komunistične partije Jugoslavije«. ¹⁰¹ Ali v skladu s starim rekom geopolitike, sovražnik mojega sovražnika je moj prijatelj: v tem okviru lahko razumemo, zakaj je lahko neovirano prišel v cono A pod nadzorom Angloameričanov, saj so se ti v celoti zavedali, »da oblasti v Kremlju vsakič, ko potrebujejo človeka, ki je *pripravljen na vse*, pošljejo Vidalija«. ¹⁰² Po mnenju Diega De Castra,¹⁰³ ki je bil takrat politični svetovalec predstavništva Italije v Trstu, je bil takoj po Vidalijeve vrnitvi iz Mehike »nenapadalni pakt« med proitalijansko fronto in protipriključitvenim krilom lokalnega komunizma sklenjen tudi z blagoslovom angloameriških oblasti.¹⁰⁴

Pravi namen njegove misije je bil jasen tudi skoraj vsem v partiji, saj so se na hodnikih njenih uradov množili govorice in obrekovanja. Eni so bili začudeni nad tem, da je sploh še živ, drugi so mu očitali – povsem po krivici –, da je zaradi stra-

96. Poročilo Giordana Pratolonga, 10. 8. 1946. O položaju v Istri gl. Paolo Sema, *Siamo rimasti soli. I comunisti del Pci nell'Istria occidentale dal 1943 al 1946* (Gorizia: Leg, 2004).

98 FIG, APCI, s. Jugoslavija in Julijska krajina, f. Informacijski urad KPI v Trstu 1946–1947, mf. 96. Zapiski o položaju v Trstu, 21. 11. 1946 (besedilo Giordana Pratolonga).

99 FIG, APCI, s. Jugoslavija in Julijska krajina, f. Informacijski urad KPI v Trstu 1946–1947. Pismo Vittorija Vidalija v imenu KPI za KPJ.

100 NARA, RAS, Vittorio Vidali File, Counter Intelligence Corps, Summary of Information, 16. 4. 1947.

101 NARA, Central Intelligence Agency (CIA), CREST, Vittorio Vidali – Reorganization of the Giulien Communist Party, 6. 8. 1947.

102 NARA, RAS, Vittorio Vidali File, Counter Intelligence Corps, Summary of Information, 5. 12. 1947.

103 Pirančan, italijanski zgodovinar, pisatelj in statistik, avtor obsežnega dela *La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954* (Trieste: Edizioni Lint, 1981).

104 Izjava Diega de Castra, 10. 12. 1997, cit. v: Giacomo Pacini, *Le altre Gladio. La lotta segreta anticomunista in Italia. 1943–1991* (Torino: Einaudi, 2014), 102.

hopetnosti pobegnil iz Italije. Tretji so se spominjali, da so ga v mladosti izključili iz partije, ker so ga obtožili pretirane egocentričnosti in opozarjali: »Kamorkoli je odšel, od Trsta do obeh Amerik, v Španijo, je prinašal prepire v partiji in ostre boje med frakcijami.« Strašili so z njegovim »brutalnim« obnašanjem in s tem, da je povsod, kamor je prišel, vzpostavil »posebno mrežo tajnih informatorjev«. Večina je menila: »On ni politik, ampak komandant.«¹⁰⁵

Njegova karizma in ognjevit značaj sta bila za italijanske aktiviste referenčna točka, bil je vodja, ki so ga dotlej tako pogrešali. Tega se je zavedal tudi Regent. To je bil vidik, ki so ga posebne službe Zavezniške vojaške uprave (njihovi agenti so bili na vseh njegovih zborovanjih), vedno znova ponavljale: izjemen govornik, ki ima toliko privržencev kot nihče pred njim. Komunistično gibanje je resnično postalo bolj kakovostno in rojeval se je nov kult osebnosti. Množica je bila navdušena, ko je Vidali z govornice grmel, da fašizem ni mrtev in da mora biti čiščenje popolno, da sta ZDA in Velika Britanija psa čuvaja mednarodne reakcije ...¹⁰⁶ Razburljiva retorika, polna agresije. Fotografije iz tistega časa nam kažejo, da je na teh zborovanjih rad nosil suknjo iz črnega usnja, podobno tisti iz mitičnih časov vojne v Španiji. Obveščevalci ZVU so opazili tudi grozečo navzočnost številnih osebnih stražarjev: enot, sestavljenih iz najbolj fanatičnih in nasilnih pripadnikov sindikatov in množičnih organizacij. Praviloma so napadali nacionalistične provokatorje, ki so se infiltrirali med občinstvo.¹⁰⁷ In le nekaj mesecev kasneje se bodo zagnali v Titove pristaše.

Ni bil uglajen sogovornik. Le nekaj več kot mesec dni po njegovi vrnitvi je vodstvo KP JK strnilo vrste in nastopilo proti njemu. Zdelo se je, da je njegovo delo resno kompromitirano. »Na škodo vsega tega, zaradi česar smo predlagali njegovo vrnitev v Trst«, je z razočaranjem komentiral Giordano Pratolongo, nekdanji vodja Informacijskega urada KPI v Trstu in zdaj Vidalijeva desna roka.¹⁰⁸ Do srditih spopadov s slovenskimi voditelji je prišlo vsakič, ko so sprožili vprašanje vrnitve izključenih italijanskih delavcev in intelektualcev v partijo s ciljem, kot je poudarjal Vidali, »da bi se narodnostna sestava prebivalstva v STO-ju odražala tudi v partiji.«¹⁰⁹ Eno od zasedanj izvršilnega komiteja, ki je bilo maja 1947 v coni B, se je sprevrglo v prepir. Sredi razprave o prihodnjem statutu STO je Vidali vpil na svoje slovenske kolege, naj prenehajo z nacionalizmom, če nočejo končati tako, kot so ukrajinski komunisti. Branko Babič,¹¹⁰ od julija 1946 politični sekretar KP JK, mu je jezno odgovoril: »Zavedaj se, da bodo tržaško partijo še naprej vodili iz Ljubljane.« Vrnitev z avtom v

¹⁰⁵ Avtor izbora teh senzibilnih odzivov ob Vidalijevem prihodu je Leopoldo Gasperini, takrat eden od voditeljev KP JK. – AIRSML, sekcija Julijska krajina, fond Gasperini, dok. 3068.

¹⁰⁶ NARA, RAS, Vittorio Vidali File, Counter Intelligence Corps, Report, 25. 7. 1947.

¹⁰⁷ Ibid., Report, 13. 12. 1947.

¹⁰⁸ FIG, APCI, fond M, Zapisniki sekretariata, šk. 436, mf. 269. Poročilo Giordana Pratolonga, 27. 5. 1947, priloge.

¹⁰⁹ FIG, APCI, s. Jugoslavija in Julijska krajina, f. Informacijski urad KPI v Trstu 1946–1947. Pismo Vittorija Vidalija v imenu KPI za KPJ.

¹¹⁰ Slovenski politični delavec, partizan, pisatelj in novinar. Član KPJ od leta 1935. Deloval je na Hrvaškem, po vrnitvi v Slovenijo novembra 1942 med drugim namestnik političnega komisarja 9. korpusa. Od julija 1946 sekretar KP JK in nato do leta 1953 projugoslovanske KP STO.

Trst je potekala v popolni tišini, dokler ni eden od Vidalijevih sodelavcev zamrmral: »Razen tebe smo vsi strahopetci. Ne bi smeli molčati.«¹¹¹

S sklicem ustanovnega kongresa KP STO, do katerega naj bi v skladu z določili beograjskih sporazumov prišlo čim prej, je vodstvo KP JK še vedno odlašalo in vse je ostajalo tako, kot je bilo prej. Vidali je začel razmišljati, ali naj odstopi s funkcij, o katerih se je dogovoril s KPI, in se vrne v Mehiko. Odšel je v Rim, da bi se tam pogovoril s Togliattijem, ki mu je povsem odkrito in jasno predstavil nastali položaj: »Sprejeti, da še naprej delam v teh pogojih, bi pomenilo, da sem samo ‚slamnati mož‘ ali pa bom postal, ne da bi to hotel, prapor nezadovoljnežev oziroma, da se likvidiram. Nujno je prenehati z negotovostmi in uveljaviti pred kratkim sprejeto rešitev. Razumeti moramo, da naš glavni sovražnik ni Italija /.../ Nujno je enkrat za vselej prenehati z očitnim sovraštvom do KPI.«¹¹²

Zanimivo je primerjati Togliattijev odgovor, ki ga je dobil na tem srečanju junija 1947, s tistim, ki mu ga je dal nekaj mesecev kasneje, ko je prišlo do novega poslabšanja odnosov s Slovenci. Obakrat mu je svetoval, naj vztraja, in odkrito grajal njegovo namero, da bi pobegnil v Mehiko. A če je v prvem primeru v Togliattijevih besedah najti poskus samoobrambe, je v tistih septembra 1947 samokritika. Napadi KPJ na politiko »čakanja« in »malodušja« italijanskih komunistov so bili še vedno enaki; razlika je bila v tem, da so se v vmesnem času spremenili mednarodni odnosi. Če se sekretar KPI junija ni strinjal s polemičnimi sodbami jugoslovanskih voditeljev in je opominjal, da so bile številne ovire premagane samo z »dobro voljo«, je septembra napotek, naj Vidali ostane na svojem mestu, pospremil s priznanjem, da »imajo jugoslovanski tovariši prav, ko hočejo imeti takšno partijo, kakršno si želijo in ki je podobna neke vrste vojski«. In zaključil: »S takšno partijo so zmagali in zanje vojna še ni končana.«¹¹³

Med enim in drugim srečanjem so namreč Američani napovedali Marshallov načrt in začeli doktrino omejevanja. Hladna vojna je bila v polnem teku. Odgovor Sovjetske zveze na načrt ZDA o hegemoniji je bil usmerjen k utrditvi temeljnih stebrov njenega imperija.¹¹⁴ Na ljudske demokracije srednje in vzhodne Evrope je dokončno padel mračen policijski pokrov, Stalin pa je okreplil in poenotil svojo nadvlado nad komunističnimi partijami.

Septembra 1947 so bile evropske komunistične stranke tako poklicane na ustanovno zasedanje informbiroja, ki je bilo na Poljskem. Na njem so Sovjeti proglasili teorijo delitve sveta na dva bloka in Jugoslovanom dovolili, da so s hujskaškimi toni napadli legalistično usmeritev italijanske in francoske partije, ki sta bili tik pred tem vrženi iz vlad njunih držav.¹¹⁵ Tito je to spremembo usmeritve z zadovoljstvom spre-

¹¹¹ AIRSML, s. Julijska krajina, fond Gasperini, dok. 3068.

¹¹² FIG, APCI, fond M, Zapisniki sekretariata, šk. 436, mf. 269. 5. 6. 1947, priloge.

¹¹³ Vidali, *Ritorno alla città senza pace*, 25, 26 in 45, 46.

¹¹⁴ Mark Kramer, »Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe,« v: *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*, ur. Vladimir Tismaneanu (Budapest: Central European University Press, 2010).

¹¹⁵ Giacomo Proccacci et al., ur., *The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947. 1948. 1949*. Fondazione Feltrinelli, Annali, XXX (1994) (Milano: Feltrinelli, 1994), 299–303.

jel, a je njen pomen napačno razglasil na senzacionalističen način. To je bila njegova napaka, za katero nekateri zgodovinarji menijo, da pomeni začetek preloma s Sovjetsko zvezo, do katerega je prišlo kmalu zatem. Verjetno je verjel, da je po preobratu v ameriški zunanji politiki mogoč prehod iz pozicijske v aktivno vojno.¹¹⁶ V resnici je bila vodilna vloga, ki so jo v informbiroju Sovjeti odobrili jugoslovanski partiji, lahko razumljena kot neke vrste investitura. Dejansko pa je bila njena veljava veliko bolj omejena, saj je bila samo instrument za napad na »nacionalne poti« socializma v obdobju, ko je potreba po nadzoru za Moskvo spet postala prva prioriteta.¹¹⁷

Vse do pomladi 1948 so Jugoslovani menili, da jim je dovoljena vsakršna igra. Bili so prepričani, da lahko s tihim mandatom Sovjetske zveze delujejo v izvidnici, in to prav takrat, ko je njihova drznost za Sovjete postajala vsak dan bolj neznosna, saj bi se lahko sprevrgla v odprt spopad z zahodnimi silami, hkrati pa bi jo lahko posnemale druge države sovjetskega bloka. Tito in njegovi možje so podžigali k eskalaciji spopadov v Grčiji, premestili svoje enote v Albanijo, nadaljevali načrt velike balkanske federacije. Pred bližajočimi se odločilnimi parlamentarnimi volitvami, ki so bile razpisane za april 1948, so znova podpihovali državljansko vojno v Italiji.¹¹⁸ Ustanovitev STO, ki bi stabilizirala položaj in za katero je Stalin s težavo že dobil soglasje, je bila ponovno potisnjena v kot in v ospredje so znova prišli konflikti. Z njo je na mestu stopicala tudi politika ljudskih front, glede katere so se za kratek čas strinjali s KPI (ki pa so jo lokalni kadri vedno odklanjali). Vidali je v pismu Togliattiju namigoval, da Babič »seje oportunistične iluzije o tem, da bi mi v STO, ki bi bilo pod zaščito Varnostnega sveta, lahko osvojili oblast.«¹¹⁹ Medtem so zavezniška diplomacija in obveščevalne službe pošiljali alarmantna znamenja, da lahko v trenutku vzpostavitve določil mirovne pogodbe, načrtovane za 15. september 1947, pride do jugoslovanskega napada na Trst.¹²⁰

Branko Babič je ocenil, da je prišel idealen čas za to, da končno skličejo prvi

¹¹⁶ Geoffrey Swain, »The Cominform: Tito's International?«, *The Historical Journal*, zv. 35, št. 3 (september 1992): 641–63. Dejansko so od poletja 1945, ko so ZDA uporabile atomsko bombo, pa vse do leta 1949 Sovjeti ocenjevali, da je mednarodno ravnovesje sil nagnjeno v njihovo škodo: Vladimir O. Pechatnov, »The Soviet Union and the World, 1944–1955«, v: *The Cambridge History of the Cold War*, knj. I, ur. Melvyn P. Leffer in Odd A. Westad (New York: Cambridge UP, 2010), 97, 98.

¹¹⁷ Previdnost, ki jo je malo pred tem pokazal Stalin glede grškega vprašanja, samovoljna menjava vlade, ki jo je vsilil Českoslovaški, in hkratna potrditev Togliattijevega vodstva v Italiji, vse to so ravnanja, ki kažejo na kontinuiteto imperativov sovjetske varnosti: obrambo posebnih imperialnih pravic in stalno zaviranje vstajniških pobud.

¹¹⁸ Leonid Gibiansky, »The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War. Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Jugoslavia and Bulgaria, 1946–1948.« *Cold War International History Project Bulletin*, št. 10 (1998). Jeronim Perovic, »The Tito-Stalin Split. A Reassessment in Light of New Evidence.« *Journal of Cold War Studies* IX, št. 2. (2007). Milovan Đilas, *Se la memoria non m'inganna... Ricordi di un uomo scomodo (1943–1962)* (Bologna: Il Mulino, 1987), 154. Pons, *La rivoluzione globale*, 221.

¹¹⁹ FIG, APCI, fond M, s. Komunistične organizacije v Julijski krajini, šk. 85, mf. 196. Pismo Vittorija Vidalijskega, 10. 9. 1947,

¹²⁰ NARA, RAS, Vittorio Vidali's File, Counter Intelligence Corps, Summary of Information, 23. 6. 1947. Valdevit, »Dalla crisi del dopoguerra,« 608. Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale*, 308, 309.

kongres KP STO in sprožijo protiofenzivo proti Vidaliju. Njegovo imenovanje za političnega sekretarja nove partije naj bi bilo namreč dejanski cilj operacije, v okviru katere so načrtovali njegovo vrnitev v Trst. Toda na kongresu je bil Vidali v okviru manevra, s katerim jim je uspelo v celoti marginalizirati Togliattijevo krilo, proglašen za »sovražnika Tita in Jugoslavije« ter »italijanskega nacionalista«. ¹²¹ Odločitev za to, da je ostal član izvršilnega komiteja, je bila sprejeta le zaradi strahu pred posledicami, do katerih bi prišlo, če bi za to izvedela javnost. Oba s Togliattijem sta lahko le nemočno opazovala ponovno prevlado slovenske skupine v partiji in čakala na sodbo, ki jo bodo dale volitve v Italiji 18. aprila 1948, ki so bile neposredno povezane z razvojem njenega mednarodnega položaja. Nista vedela, da je Stalin že 27. marca Titu poslal pismo, v katerem ga je obtožil, da se je odmaknil od marksistične ideologije. Togliatti je vedel le to, da je Stalin tik pred volitvami v Italiji, da bi se izognil preventivnemu napadu sovražnika, še enkrat poudaril, da odklanja politiko odpora. ¹²²

Poraz leve in italijanskih volitev 18. aprila ¹²³ je potrdil neprepustnost zahodnega bloka in zaledenitev front hladne vojne. Sovjeti so se odločili, da se umaknejo v svoje vplivno območje. Napočil je trenutek, da se znebijo tistega, kar je vse od časov tržaške krize maja 1945 prinašalo tveganje: Tita, najbolj zvestega in hkrati najbolj nezanesljivega Stalinovega učenca.

Tito's executioner

Vidali je za novico o »izobčenju« izvedel v nedeljo, 27. junija, zjutraj, med govorom na množičnem zborovanju nekdanjih partizanov v delavski četrti Sv. Jakob v Trstu. Ves pretresen se mu je na govorniškem odru približal Pratolongo, ga prekinil in mu zašepetal na uho: »Nekaj zelo hudega se je zgodilo. Takoj moraš odpotovati v Rim.« Trst je zapustil z večernim direktnim vlakom. ¹²⁴

Sporočilo ga ni presenetilo. Tako kot drugi vodje evropskega komunizma je bil ob pravem času obveščen o dopisovanju med sovjetsko in jugoslovansko partijo, ki je potekalo na predvečer preloma. ¹²⁵ Zaradi tega je bil pripravljen na to, da ukrepa. Srečanje z voditelji KPI v Rimu je še najbolj služilo temu, da so objavili, kako bodo napadli Tita. Togliatti, ki je pred razpravo v sekretariatu Vidalija zasebno sprejel, je bil nenavadno prisrčen in ironičen, mogoče mu je bilo celo malce žal. Vidali je ugotovil: »Med drugim je bilo v njegovi navadi, da je v trenutkih največjega razburjenja poudarjal svojo mirnost. Vsekakor ni zmanjševal možnosti, da lahko pride do

¹²¹ FIG, APCI, fond M, s. Komunistične organizacije v Julijski krajini, šk. 85, mf. 196. Vidalijevo poročilo izvršnemu komiteju KP STO, september 1947.

¹²² Pons, *L'impossibile egemonia*, 222, 223.

¹²³ Aprila 1948 so bile v Italiji parlamentarne volitve, na katerih sta KPI in Socialistična stranka Italije nastopili na skupni listi Ljudske demokratične fronte in s 30 odstotki doživeli zgodovinski poraz. Relativna zmogovalka volitev je bila Krščanska demokracija, ki je ostala vodilna stranka in v koaliciji z različnimi strankami na oblasti vse do leta 1994.

¹²⁴ Vidali, *Ritorno alla città senza pace*, 53.

¹²⁵ SI AS 1931, Vidalijev obaveštajni centar. Pirjevec, »Vittorio Vidali and the Cominform,« 268.

preloma tudi znotraj italijanske partije, ki jo je močno privlačil mit o jugoslovanski izkušnji, niti tega, da bo dogodek diskreditiral podobo enotnosti celotnega komunističnega gibanja. Togliatti je komentiral, da bo razprava tekla tudi v naši partiji. Desnica in vsi naši nasprotniki se bodo s hudobnim veseljem vrgli na to resolucijo. /.../ Opozarjam te, da se pri vas v Trstu ne bo kmalu uredilo in tokrat boste vi tisti, ki boste za to najbolj plačali.«¹²⁶

S političnega vidika so bili ukrepi, ki naj bi jih na lokalni ravni izvedel Vidali, jasni: večina v izvršilnem komiteju se mora izreči za resolucijo in izolirati titoistično frakcijo. Toda odtrgati od jugoslovanske partije komponento, kot je bila tržaška, ki sta ji jugoslovansko, še bolj pa slovensko vodstvo vse od vojne naprej pripisovala ogromen strateški pomen, je bilo vse prej kot preprosto. Še toliko manj, ker se je pobuda morala vsaditi na telo jadranskega komunizma, ki so ga že leta trgali močne napetosti in notranji boji, ki so divjali pod na videz mirno površino. Vidali je seveda predvidel, da se bo oster boj kmalu sprevrgel v prelivanje krvi, in opozarjal, da so nekdanji tovariši »pripravljeni uporabiti katerokoli sredstvo prisile, tudi policijsko«.¹²⁷ V žargonu državljanske vojne dvajsetega stoletja je to pomenilo, da se na obzorju kažejo pretepi in mučenja. In ni trajalo dolgo, da se je njegova prerokba uresničila.

Med potjo nazaj v Trst je – kolikor je bilo mogoče – dodelal naloge, ki so mu bile naložene. Izvršni komite partije se je razklal na dvoje, a stran, ki je podprla resolucijo, je imela večino šestih glasov proti štirim.¹²⁸ Klic k zvestobi moskovski materi partiji je tržaško partijo privedel do tega, da se je po štirih letih izvila izpod jugoslovanskega vpliva in dokončno vrnila pod okrilje italijanske.¹²⁹ To ni bilo pomembno le za dinamiko lokalne politike, ampak je imelo pridih zgodovinskega razpotja. Vidalijeva partija je šla na pot nikoli zares iskrenega independentizma¹³⁰ *sui generis*; prednost protijugoslovanske usmeritve je skoraj zbrisala protiitalijansko konotacijo, ki je bila dotlej poglavitna in vseobsegajoča. A ne tudi tiste proti kapitalističnemu sistemu. Nadaljnje dogajanje je to pokazalo, in to v majhnih, a ne nepomembnih razlikah. Dovolj je, da rečemo, da je Vidali odtlej deloval bolj v korist interesov Sovjetske zveze kot Italije.

Razkol je bil nedvomno zmagoslavje na političnem, na srednji rok pa veliko manj na organizacijskem in finančnem področju. Oddaljitev od projugoslovanske skupine, ki je bila močno ukoreninjena med tamkajšnjimi Slovenci, je Vidalijevo KP STO pripeljal na rob bankrota. Najpomembnejša množična organizacija, Slovansko italijanska antifašistična unija, je ostala v Babičevih rokah. Prav tako glasilo SIAU v slovenščini *Primorski dnevnik*, s čimer je informbirojevska linija med slovenskimi aktivisti izgubila pomemben propagandni instrument. Ta praznina je bila samo deloma zapolnjena v januarju 1949, ko je začel izhajati časnik *Delo*. Iz jugoslovanskega

¹²⁶ Vidali, *Ritorno alla città senza pace*, 53–55.

¹²⁷ FIG, APCI, fond M, Zapisniki sekretariata, šk. 447, mf. 278, 7. 7. 1948.

¹²⁸ FIG, APCI, fond M, Zapisniki sekretariata, 7. 7. 1948. Vidalijevo poročilo, priloge.

¹²⁹ Karlsen, *Frontiera rossa*, 3. poglavje.

¹³⁰ To je zavzemanja za Trst (z večjo ali manjšo okolico) kot samostojno državo. Mirovna pogodba leta 1947 je takšno rešitev sicer sprejela, ni pa bila nikoli dejansko uresničena.

vpliva se niso izvile niti najpomembnejše produkcijske zadruga, ki so bile povezane z verigo trgovin na drobno in so bile del gibanja. Najbolj razdiralna posledica pa se je takoj po prelomu pokazala na finančnem področju, kjer so partijske finance utrpele pravi zlom. KP STO so jugoslovanske oblasti namenile reke denarja v višini 50 do 60 milijonov takratnih lir na mesec (to je približno milijon evrov).¹³¹ S tem denarjem so vzdrževali »vojsko«, kot je Togliatti imenoval jugoslovansko partijo v Trstu, mastodontski aparat, ki se je po prelomu leta 1948 moral drastično zmanjšati: v trenutku razkola je bilo na plačilni listi 260 funkcionarjev, po dveh letih le še 40. Ker je primanjkovalo sredstev, je bilo ogroženo tudi izhajanje dnevnika v italijanskem jeziku *Il Lavoratore*, ki je dve leti po resoluciji izhajal le še kot tednik. Vtis je, da je bila odcepitev Vidalija in njegovih privržencev iz izvršilnega komiteja dejanje političnega voluntarizma, ki je bilo v številčnih terminih zmagovalno, a so se s tem odrezali od vitalnih vozlišč partijskih organov. Če je proinformbirojevska frakcija na koncu prevladala, je to samo zaradi dejstva, da se je skoraj ves tržaški delavski razred, znotraj njega tudi Slovenci, odločil za Stalina, in ne Tita, ter tako Vidaliju omogočil, da je obdržal nadzor nad najpomembnejšimi industrijskimi naselbinami v regiji.¹³²

Pomembna je bila tudi finančna pomoč, ki so jo urgentno poslale bratske partije, združene v boju proti novemu sovražniku. Brez njih bi se Vidalijeva KP STO zrušila kot hiša iz kart. Med poletjem 1948 je Vidali, da bi zbral potrebna sredstva za preživetje svoje partije, obiskal glavne centre sovjetske Evrope – Prago, Budimpešto in Bukarešto. V romunskem glavnem mestu, ki je po izključitvi Beograda postalo sedež informbiroja, je spoznal Pavla Judina, vplivnega ideologa, ki je vodil koordinacijo informbirojevske propagande proti Titu. Kot se spominja Vidali, ga je Judin gostil v vili, ki so jo oblasti pred kratkim zasegle, z visokimi stropi in pohištvom, ki je bilo še vedno prekrito z belimi rjuhami. Dva policista sta noč in dan tihoma nadzorovala vhod vanjo. Posebna kuharica je bila zadolžena le za pripravo Vidalijeve hrane. Takšna pozornost ga ni prav nič veselila. Ogromna Judinova pisarna je bila skoraj prazna. Na steni je visel ogromen Stalinov portret. Ta Ždanov varovanec v času izгона Tita in bodoči veleposlanik ZSSR na Kitajskem je rad dolge ure razpravljal o nejasnih vprašanih marksistične teorije. V sovjetskem bloku je bil znan kot izvedenec v stalinistični pravovernosti in tudi vseh mogočih deviacijah od te pravovernosti. Majhne postave, z živahnimi modrimi očmi, ki so bile udrtne na debelušnem in krepkem obrazu, se je Vidaliju zdel kot miroljuben intelektualec; po navedbah enega od Titovih biografov je bil »najboljši profesor med pripadniki NKVD-ja in najboljši pripadnik NKVD-ja med profesorji«. Med pogovorom je pokazal na telefon na svoji masivni pisalni mizi in z zadovoljstvom pripomnil: »S tem sem neposredno povezan s tovarišem Stalinom.«¹³³

¹³¹ RGASPI, f. 575, op. 1, dok. 65, l. 1–2. Vidalijevo pismo iz Bukarešte, 16. 8. 1948. Konverzija lire v evro je narejena na osnovi koeficientov ISTAT (Istituto nazionale di statistica, Italijanski državni statistični urad).

¹³² Podatki, ki se nanašajo na takojšnje posledice razkola v KP STO, so vzeti iz podrobnega poročila jugoslovanske obveščevalne službe. – SI AS 1931, Vidalijev obaveštajni centar.

¹³³ Vidali, *Ritorno alla città senza pace*, 64. Vesti o Pavlu Judinu so objavljene v: Sergei Khrus-

Judin mu je glede finančne pomoči, torej vprašanja, ki je Vidalija najbolj zanimalo, dal obsežna zagotovila. Ta so bila potrjena dan kasneje na seji direktorija informbiroja. KP STO je zagotovila 28.000 dolarjev na mesec, torej znesek, ki ga je Vidali ocenil kot nujnega za njeno redno delovanje: 20.000 naj bi poslali romunska in češkoslovaška partija, preostanek pa naj bi zagotovila KPI.¹³⁴ Težava je bila v tem, da je bil znesek le »četrtnina tistega, kar so imeli v preteklosti«, in je s težavo pokrival zgolj osnovne stroške delovanja partije, če je ta hotela enakopravno tekmovati z drugimi političnimi akterji v STO.¹³⁵

Ob legalnem političnem boju pa je Vidalijeva komunistična partija morala delovati tudi v podtalnem. Prihranek, ki so ga dobili tako, da so za 70 odstotkov zmanjšali število plačanih funkcionarjev, so tako uporabili za pripravo »športnih organizacij« (oboroženih entot), ki so se vrgle v boj proti titoističnim ustrojem, in zametka prve subverzivne dejavnosti proti jugoslovanskemu režimu.¹³⁶ Uporaba vandalskih metod in fizičnih napadov z namenom, da bi terorizirali »deviacioniste«, zveste Titu, je v mesecih pred volitvami v coni A, ki jih je ZVU razpisala za junij 1949, postala sistematična.¹³⁷ Po podatkih jugoslovanske protiobveščevalne službe je »specialna služba« KP STO imela posebnega vodjo, ki je bil »odgovoren za skvadristične operacije«. V tej enoti pa je delovalo kakšnih 300 oseb, ki so jih novačili predvsem iz krogov nekdanjih partizanov, pristaniških delavcev in med najbolj »vročeglavimi« mladeniči. V skupinah po dvajset do trideset nasilnežev, ki so bili opremljeni »v vojaškem stilu«, so napadali udeležence srečanj projugoslovanske (Babičeve) komunistične partije pa tudi posamezne člane vodstva in si pri tem pogosto prislužili občudovanje tamkajšnjih neofašistov. Med drugim je bil napaden urednik *Primorskega dnevnika*, ki so ga do krvi pretepli in ki je, kot piše pisatelj Enzo Bettiza,¹³⁸ nekaj let kasneje umrl zaradi tumorja na možganih, ki so ga verjetno sprožili ti udarci.¹³⁹ S svoje strani pa so titoisti ponoči pod nezainteresiranim pogledom angloameriških oblasti, ki so menile, da je »tem bolje, če se čim več komunistov pobije med seboj«, ugrabljali »vidalijevce«, jih prepeljali na jugoslovansko stran meje, kjer so izginili.¹⁴⁰

Novinar in dolgoletni aktivist KPI Sandro Curzi se spominja: »Za varovanje meje in organiziranje redarskih služb je Vittorio Vidali prosil različne federacije KPI. To-

hchev, ur., *Memoirs of Nikita Khrushchev. 3. knj. Statesman* (University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 2007), 410. Austin Jersild, *The Sino-Soviet Alliance. An International History* (Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 2014). Vladimir Dediđer, *Izgubljeni boj J. V. Stalina 1948–53* (Ljubljana: ZGP Delo, 1969).

¹³⁴ FIG, APCI, fond M, s. Komunistične organizacije v Julijski krajini, šk. 57, mf. 099. Poročilo Vittoria Vidalija iz Bukarešte, 28. 8. 1948.

¹³⁵ Pripomba je Vidalijeva. – Ibid.

¹³⁶ FIG, APCI, fond M, Zapisniki sekretariata, 25. 1. 1949.

¹³⁷ SI AS 1931, Vidalijev obaveštajni center.

¹³⁸ Vincenzo Bettiza, italijanski časnikar, pisatelj in politik, večkratni poslanec v italijanskem in evropskem parlamentu.

¹³⁹ Enzo Bettiza, recenzija *Goli Otok. Italiani nel gulag di Tito*, avt. Giacoma Scottija, *La Stampa*, 21. 11. 2004.

¹⁴⁰ Pričevanje Sandra Curzija v: Maurizio Caprara, *Lavoro riservato. I cassetti segreti del PCI* (Milano: Feltrinelli, 1997), 98.

variši iz Emilije, Rima in z mnogih drugih območij so mu zagotavljali varovanje pred stanovanji najbolj izpostavljenih tovarišev. In to cele noči, ker so ‚titini‘ lahko prišli kadarkoli. To so delali za obrambo ideje, a je to bila hkrati tudi obramba italijanstva. Jaz sem to delal nekaj časa. Bilo je, kot da bi kakšen mesec služil vojake na nevarnem obmejnem območju.«¹⁴¹

Skratka, to prasketanje (pokanje, donenje) v letu 1948 lahko upravičeno opredelimo kot nepriznana krvavo državljansko vojno med komunisti na območju ob severnem Jadranu.¹⁴² To je bila državljanska vojna, ki jo je Vidali vodil na več ravneh: vojaški, politični, propagandni in obveščevalni. Star je bil petdeset let, a je bil enako kot prej pripravljen, da se razdaja za Stalinove zapovedi, da izvaja ukaze, ki jih je formulirala partija, da se odreče manihejskemu pogledu na stvarnost, da izpostavi svojo varnost in nedotakljivost svojega telesa. Če povemo bolj preprosto, je šlo za surovo preživetje ali – še bolje – za logiko ‚požreti, da ne boš sam požrt‘. Komunist, ki je v preteklosti nepoškodovan preživel teror in ki je še naprej glorificiral sistem, katerega proizvod je bil, je ohranjal svoje prepričanje. »ZSSR in Stalin imata vedno prav. Zaradi tega smo sprejeli resolucijo,« je januarja 1949 vpil na navdušenja polnem zborovanju. »Reakcija je Togliattiju pravkar zadala dva sunka z nožem v hrbet. Toda jaz se ničesar ne bojim.« Zaključil je takole: »Imam srečo, da sem preživel vse ječe tega sveta in da imam 37 brazgotin na telesu.«¹⁴³ In preden je čez njegov boj proti Titu padel neprijeten zastor, je povedal še marsikaj. Med partijskim zborovanjem na nekem kraju ob meji leta 1951 so ga poskusili ugrabiti agenti UDV. Stotina jugoslovanskih miličnikov se je nenadoma pojavila na ravnici, kjer bi Vidali moral govoriti. V trčenju z njegovimi telesnimi stražarji in člani KP STO, ki so se zbrali na tem mestu, je izbruhnil množičen pretep, v katerem je bil eden od telesnih stražarjev težko ranjen.¹⁴⁴

Toda v prvem obdobju boja informbiroja proti jugoslovanskemu režimu, to je pred »militarizacijo spopada«,¹⁴⁵ ki je bil potrjen na konferenci v Matri konec leta 1949, je bila Vidalijeva največja skrb pomanjkanje sredstev za delovanje organizacije. Sredstev je primanjkovalo tudi za sabotažne operacije na jugoslovanskem ozemlju, s katerimi so začeli kakšno leto po sprejetju resolucije, zato je pri njihovem načrtovanju pogosto prihajalo tudi do improvizacije. Radij akcij tega »majhnega aparata«, kot ga je imenoval Vidali, ki je bil za »delo v Jugoslaviji« ustanovljen v mesecih po razkolu, je dolgo časa ostajal omejen na protititoistično propagando v coni B STO

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Pirjevec, »Vittorio Vidali and the Cominform,« 269.

¹⁴³ SI AS 1569, CK KP STO, a. e. 324–326. Vidalijev shod na Proseku, januar 1949. Na Togliattija so namreč 14. julija 1948 v Rimu izvedli atentat. Trije strelji iz pištole so ga ranili v tilnik in hrbet.

¹⁴⁴ FIG, APCI, s. Jugoslavija in Julijska krajina, f. Komunistične organizacije v Julijski krajini, Zapisniki komiteja tržaške federacije, mf. 335. 1632–1843. Poročilo o napadu, izvedenem na Škofijah, 18. 9. 1951. Gl. tudi poročilo o dogodku: »Nizkoten napad titoistov na ljudskem praznovanju na Škofijah,« *l'Unità*, 4. 9. 1951. Telesnega stražarja so s škarjami zabodli v predel med ramo in vratom.

¹⁴⁵ Maurizio Zuccari, »Il PCI e la 'scomunica' del '48. Una questione di principi,« v: *Dagli archivi di Mosca. L'URSS, il Cominform e il PCI (1943–1951)*, ur. Francesca Gori in Silvio Pons (Roma: Carocci, 1998), 176.

in na skupinico agentov, ki so jih poslali v pogubo, saj jih je UDV takoj po prihodu odkrila in aretirala.¹⁴⁶ Le malo je zaleglo, da je Togliatti poudaril, »kako je to delo pomembno«, in da je KPI zadolžila enega od svojih najbolj izkušenih vodij Andrea Cicalinija, naj ga nadzoruje.¹⁴⁷ Poskusi, ki so bili izvedeni po Vidalijevi pobudi, da bi se infiltrirali v KPJ in izvedli notranji prevrat, so se na koncu izkazali za zelo voluntaristične. Vodstvo KPI je pravzaprav zavzelo pozicijo čakanja, saj je med njenimi člani bilo veliko tistih, ki se z obsodbo KPJ niso strinjali.¹⁴⁸ Ta položaj pa je bil tudi v skladu s Stalinovimi pričakovanji glede zastavljenih ciljev informbiroja v začetnem obdobju: če je bila izolacija KPJ prvi cilj in usmerjen v »postopno ločevanje marksistične skupine v partiji od Tita in njegove skupine« (beri: v njihovo eliminacijo), je bil potreben čas in treba je bilo »znati počakati«.¹⁴⁹

A Vidaliju je primanjkovalo prav te potrpežljivosti. V dokumentih KPI najdemo njegove številne pritožbe zaradi zamud in neučinkovite organizacije boja: »Ni se naredilo vsega, kar bi se moralo in lahko naredilo, in to kljub temu, da imamo zelo bogate izkušnje, zlasti sovjetske, kako se boriti proti deviacijam /.../ in še zlasti proti trockizmu.«¹⁵⁰ Razočaranje in utrujenost (»postajam vse bolj utrujen, tudi fizično«)¹⁵¹ sta se prepletla s težkim družinskim položajem: prav takrat se je žena Isabel namreč odločila, da se z njunim sinom Carlosom ne bo preselila v Trst. Vittorio je tako znova začel hrepeneti po tem, da bi pustil vse skupaj in se vrnil v Mehiko. A zapoved političnega poslanstva, boj za to, da ohrani samega sebe, in ponovno odkritje lastnih korenin so ga pripeljali do odločitve, da je od te namere odstopil.

V pomanjkanju navodil z vrha je vse do sredine leta 1949 svoje napore usmeril v ideološko-politično revizijo KP STO in v pripravo volilne kampanje. Da bi upravičili njegovo zaupanje, so morali vsi aktivisti skozi filter novih doktrinarnih določil. To je bil travmatičen prehod, na koncu katerega je partija izgubila več kot tretjino svojih članov, saj je njihovo število padlo s 4.222 na 2.802.¹⁵² Ob tem pa so prav te izključitve Vidaliju ponudile priložnost, da je izvedel »prenovo« tamkajšnjega ko-

¹⁴⁶ RGASPI, f. 575, op. 1, d. 100, l. 180–1. Vidalijevo poročilo iz Trsta, 27. 9. 1947. Alfredo Bonelli je bil po tem, ko ga je Vidali rekrutiral, novembra 1948 poslan na Reko, da bi tam ustanovil informbirojevsko komunistično celico, ki so jo jugoslovanske oblasti v nekaj tednih odkrile in uničile. – Alfredo Bonelli, *Fra Stalin e Tito* (Trieste: IRSML-FVG, 1996). Francesco Privitera, »Socialismo vero, socialismo falso. La lotta dei cominformisti italiani nella Jugoslavia di Tito,« v: Marco Galeazzi, *Roma e Belgrado, gli anni della Guerra fredda* (Ravenna: Longo, 1996).

¹⁴⁷ FIG, APCI, fond M, Zapisniki sekretariata, 25. 1. 1949. Sestanek sekretariata KPI, 27. 9. 1948, v: Gori, Pons, ur., *Dagli archivi di Mosca*, dok. 20.

¹⁴⁸ Promemoria Giuliana Pajette o KPI in resoluciji informbiroja o Jugoslaviji, 20. 10. 1948, v: *Ibid.*, 341–47.

¹⁴⁹ FIG, APCI, fond M, s. Esteri, Gradivo informbiroja, šk. 11, mf. 192. Stalinovo pismo tovarišu Gottwaldu, kopija za tovariša Togliattija, 14. 7. 1948.

¹⁵⁰ FIG, APCI, fond M, s. Jugoslavija in Julijska krajina, Komunistične organizacije v Julijski krajini, šk. 180, mf. 99. Promemoria (Prispevek k organizaciji boja proti titoizmu), 30. 8. 1949.

¹⁵¹ FIG, APCI, fond M, s. Jugoslavija in Julijska krajina, Komunistične organizacije v Julijski krajini, šk. 57, mf. 099. Vidalijevo pismo sekretariatu KPI, 3. 11. 1949.

¹⁵² FIG, APCI, s. Jugoslavija in Julijska krajina, Komunistične organizacije v Julijski krajini, šk. 36. Poročilo Giordana Pratolonga; šk. 25, mf. 135. Sestanek sekretariata KPI, 27. 9. 1948.

munističnega gibanja, torej nalogo, zaradi katere je bil dejansko poklican iz Mehike. In še enkrat več je narodnostna pripadnost izvrženih bila sicer nepriznan, a osrednji dejavnik: izključeni so bili večinoma tisti Slovenci, ki so se najbolj srdito borili za jugoslovansko rešitev tržaškega vprašanja.¹⁵³

Volilno kampanjo Vidalijeve partije za občinske volitve v coni A STO je označevalo močno protijugoslovanstvo, osredotočeno le na eno temo – »teror«, ki ga je izvajal Tito v Jugoslaviji in coni B STO. To je za velik del tržaškega volilnega telesa zvenelo kot blagoslov. Pri mobilizaciji množic pa je uničujoča obsodba Jugoslavije sprožila poveličevanje mita Stalina in ZSSR: zbrali so kar 96.000 podpisov državljanov, ki so jih poslali sovjetskemu diktatorju kot darilo za njegov šestdeseti rojstni dan.¹⁵⁴ Še ena pomembna podrobnost, protijugoslovanska usmeritev je bila povezana z jasno izbiro, da se »poudarja spoštovanje mirovnih pogodb samo, če je to nujno potrebno«, ¹⁵⁵ oziroma javno se je treba odreči uradni usmeritvi KPI, ki je podpirala ustanovitev STO, in pri tem izključiti vsakršno hipotezo o sodelovanju z listo, ki je zagovarjala neodvisnost STO (t. i. independentisti, op. pr.). Ti naj bi se za nekaj krajarjev, kot je menil Vidali, prodali Beogradu.¹⁵⁶ Vidali je nedvomno zelo pazil, da ne bi z ničimer prizadel nacionalnih čustev italijanske večine v Trstu.¹⁵⁷ S takšno volilno kampanjo, ki jo je celo jugoslovanska UDV ocenjevala kot »tehnično dovršeno«, je Vidalijeva KP STO dobila 21,4 odstotka glasov in je bila po moči takoj za Krščansko demokracijo druga stranka, medtem ko je Slovensko italijanska ljudska fronta, ki jo je vodil Branko Babič in je bila dejansko tisti del tamkajšnje KP, ki je v sporu z informbirojem podprla jugoslovansko vodstvo, doživela hud poraz in v občini Trst dobila le 2,35 odstotka glasov.¹⁵⁸ Leto dni po resoluciji so volilni izidi pokazali, da je bila Vidalijeva partija dominantna stranka levece, in potrjevali nepomembnost vpliva titoizma v coni A STO.

Tretja konferenca informbiroja novembra 1949, ki je bila v Matri na Madžarskem, je spremenila usmeritve boja proti Titovemu režimu. Jugoslovansko vodstvo je bilo proglašeno za »bando morilcev in vohunov, ki jih je plačeval že gestapo«. Sprejeta je bila direktiva, da ga je treba zrušiti in nadomestiti z »novo komunistično partijo, ki bi bila vredna tega imena«.¹⁵⁹ Dejansko so bili zdaj cilji odstranitve beograjske »klike« in obnove jugoslovanske komunistične partije, ki jih je sprejel vrh

¹⁵³ FIG, APCI, fond M, s. Jugoslavija in Julijska krajina, Komunistične organizacije v Julijski krajini, Zapisniki sekretariata, 7. 7. 1948. Vidalijevo poročilo.

¹⁵⁴ RGASPI, f. 356, op. 1, d. 111. Vidalijevo pismo H. Stasovu, 12. 3. 1949.

¹⁵⁵ FIG, APCI, fond M, s. Jugoslavija in Julijska krajina, Komunistične organizacije v Julijski krajini, šk. 180, mf. 99. Kronika dogajanja v tržaški KP od 29. junija do 14. julija 1948.

¹⁵⁶ RGASPI, f. 575, op. 1, d. 100, l. 180–1. Vidalijevo poročilo iz Trsta, 27. 9. 1947.

¹⁵⁷ Pirjavec poudarja, da je Vidali dal tej volilni kampanji »*strong patriotic slant*«. – »Vittorio Vidali and the Cominform,« 270.

¹⁵⁸ Vidali, *Ritorno alla città senza pace*, 65. O volilnih rezultatih: *Elezioni amministrative triestine del 1949*, pridobljeno 4. 4. 2016, https://it.wikipedia.org/wiki/Elezioni_amministrative_triestine_del_1949.

¹⁵⁹ Leonid Gibianskij, »The Last Conference of the Cominform,« v: *The Cominform*, ur. Procacci, 645–67. FIG, APCI, Zapisniki vodstva. Togliattijeva razprava, 24. 11. 1949.

informbiroja, enaki kot tisti, ki jih je takoj pa izobčenju KPJ zaman skušal uveljaviti Vidali. Ukaz za Titov umor, etikete o trockizmu in »fašističnem terorizmu« so se že leto pred tem, ko je vrh informbiroja uradno sprejel takšno usmeritev, pojavili v besednjaku njegove partije.¹⁶⁰

Ponovno lansiranje protititoistične ofenzive se je združilo z zahtevami po mobilizaciji na ideološkem in vojaškem področju, ki jih je narekovalo sovjetsko vodstvo v času radikalizacije hladne vojne. Doseženo jedrsko ravnovesje in zmaga revolucionarnih sil na Kitajskem sta hkrati z utrditvijo bipolarne delitve Evrope in ustanovitvijo Nata Stalina napeljala na prepričanje, da se odločilni spopad z zahodnim kapitalističnim svetom neizprosno približuje.¹⁶¹ Ker so predvidevali, da bi lahko tamkajšnje oblasti zahodne komunistične partije postavile izven zakona, so zlasti leta 1950 in 1951 okrepili vlogo informbiroja. Te bi nato delovale nelegalno, zato je sovjetsko vodstvo začelo obnavljati ilegalne organizacije.¹⁶² Po analizah, ki so jih izdelali v CIA, UDV in Uradu za obmejne pokrajine italijanske vlade, so organizacije, ki so jih za boj proti jugoslovanskemu vodstvu vzpostavili na območju Alpe-Adria, formirale tajni sovjetski *network*, ki naj bi ga »obudili« v primeru vojne proti kapitalističnim državam ali pa Jugoslaviji. Tajna zasedanja organizacijskega sekretariata informbiroja, ki so jih sklicali v letu 1950, da bi na njih razpravljali o načinu aktualizacije odločitev, ki jih je sprejela tretja konferenca, so KP STO postavljala v ospredje teh operacij. To je Vidali sprejel kot »častno nalogo«, ki ji je bil nato predan z vsem srcem.¹⁶³ Kakorkoli že, zavedanje, da imajo tam zaupanja vrednega in učinkovitega izvajalca ukazov z dolgoletno izkušnjo delovanja v tajnih službah, ni bilo edini razlog, ki je sovjetsko vodstvo navedlo na to, da je cona A STO postala »glavna lansirna rampa« za njihove napade na Jugoslavijo. Pomembna razloga za takšno njihovo odločitev sta bila tudi veliko število tamkajšnjih protititoističnih disidentov, ki so pred kratkim emigrirali, in zlasti lahek prehod med cono A in Jugoslavijo, v nasprotju z neprodušno zaprtimi mejami med Jugoslavijo in sovjetskimi satelitskimi državami.¹⁶⁴

Osnovni motiv za takšno odločitev pa je bil pomemben strateški položaj, ki so ga območju med Italijo in Jugoslavijo pripisovali sovjetski vojaški strokovnjaki: obmej-

¹⁶⁰ V razpravi na izrednem kongresu KP STO julija 1948 je Vidali pozval na »odstranitev nacionalnih in trockističnih voditeljev, ki so zdaj na čelu Jugoslavije«. Marina Bernetich pa je v začetku leta 1949 govorila o »fašističnem terorizmu«. – SI AS 1931, Vidalijev obaveštajni centar.

¹⁶¹ Za ZSSR v poznem Stalinovem obdobju sta bila poziv k redu v komunističnem gibanju in ponovna vzpostavitev hierarhičnih položajev v prstanu »zunanjega imperija« nujna za zagotavljanje varnosti. Vzrok za tako ravnanje je bila kriza v mednarodnih odnosih, ki naj bi po mnenju sovjetskega vodstva vodila v neizogibno vojno. V: Vojtech Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years* (New York: Oxford University Press, 1998), 113–15. Federico Romero, *Storia della guerra fredda. L'ultimo conflitto per l'Europa* (Torino: Einaudi, 2009), 73–75. Fabio Bettanin, *Stalin e l'Europa. La formazione dell'impero esterno sovietico, 1941–1953* (Roma: Carocci, 2006).

¹⁶² Pons, *La rivoluzione globale*, 242, 243.

¹⁶³ FIG, APCI, s. Jugoslavija in Julijska krajina, Komunistične organizacije v Julijski krajini, Zapisniki komiteja tržaške federacije KPI, 9.–11. 2. 1951, mf. 335. Gibianskij, »The Last Conference of the Cominform«.

¹⁶⁴ NARA, CREST, CIA, Communist Party Intelligence Operations, The Espionage Apparatus of the Pro-Cominform Communist Party of Trieste, January 1952.

no območje in visoka koncentracija vojaških oporišč Nata ter njegovih zaveznikov, katerih premike je bilo treba nadzorovati.¹⁶⁵ Ključni trenutek za obnovo sovjetske obveščevalne mreže na območju severovzhodne Italije je torej sovpadal s spremembo usmeritve, ki jo je sprejel Stalin v drugem obdobju boja proti Titu, in to skupaj s pripravami na vojno s kapitalističnim blokom. Od leta 1950 je bila torej zgradba MGB (Ministerstvo gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR, Ministrstvo državne varnosti ZSSR, ime za sovjetsko obveščevalno agencijo med letoma 1946 in 1953) na območju cone A pomembno okrepljena in postavljena neposredno pod Vidalijevo vodstvo, mreža pa je bila vzpostavljena tudi v goriški federaciji KPI.¹⁶⁶ Dve veji tajnega aparata – anti-Nato in anti-Tito – sta izhajali iz iste strukture in delovali po vzporednih kanalih. »Zunanja sekcija« (ali konspirativna sekcija, kot jo poimenujejo v dokumentih UDV), se je ukvarjala z rekrutacijo in izobraževanjem agentov, zbiranjem vojaških informacij, razporeditvijo jugoslovanskih in natovskih sil na območju med Italijo in Jugoslavijo, koordinacijo sabotažnih operacij na jugoslovanskem ozemlju (oborožitev, pokritje z mrežo tajnih agentov), infiltracijo v stranke, ki so nasprotovale ustanovitvi STO. Pri tem so bili v stalni zvezi s sovjetskim veleposlaništvom v Italiji, ki je vse to delovanje nadzorovalo.¹⁶⁷ Za tajno pošiljanje agentov, katerih naloga je bila ustanavljati šole za urjenje vohunov, je bilo ključno tajno sodelovanje med Vidalijevo KP STO in avstrijsko ter češkoslovaško partijo.¹⁶⁸ Sedež tega operativnega centra »zunanje sekcije« – njegova šifra je bila T1 – je bila vila na periferiji Trsta, ki je bila last premožnega člana partije (v njej je odgovarjal za finance), v kateri je med svojimi obiski v Trstu po navadi bival tudi Togliatti.¹⁶⁹ Nasprotno pa je bila »notranja sekcija«, ki se je ukvarjala z nadzorom znotraj partije in kontrašpijonažo, zakamufilirana v okviru rednega delovanja kadrovske komisije. Ta je bila svojčas del mreže, ki je nadzirala infiltracije privrženec Titovega režima in je bila v okviru pristojnosti KPI razširjena po vsej Italiji.¹⁷⁰

Poleg opremljanja tajnih skupin v Jugoslaviji, ki jih je UDV vedno znova neu-

¹⁶⁵ SI AS 1931, Vidalijev obveščevalni center.

¹⁶⁶ NARA, CREST, CIA, Communist Party Intelligence Operations, The Espionage Apparatus of the Pro-Cominform Communist Party. MGB (1946–1954). Analitiki Cie so ocenjevali, da je bil pred Vidalijem referent MGB Lino Zocchi, sekretar goriške federacije KPI, s *code name* Ninci.

¹⁶⁷ Karel Šiškovič je skrbel za stike med KP STO, Vidalijevim tajnim aparatom in veleposlaništvom SZ v Italiji. Jugoslovanska tajna služba je sledila njegovemu delovanju in premikom, zahvaljujoč podatkom, ki jim jih je dajala Karlova sestra Marja, ki je bila agentka UDV. Za zvezo med Vidalijevim tajnim aparatom in KPI pa je skrbel Andrea Cicalini, ki je bil pred tem italijanski predstavnik v direktoratu informbiroja v Bukarešti. – NARA, CREST, CIA, Communist Party Intelligence Operations, The Espionage Apparatus.

¹⁶⁸ Sporazum je bil podpisan v času tretjega kongresa Vidalijeve KP STO, ki je bil 18. in 19. septembra 1949, na katerem so bili tudi delegati navedenih partij. Od takrat naprej je Vidalijeva KP STO vsako leto v Prago poslala trideset svojih članov. – SI AS 1931, Vidalijev obveščevalni center.

¹⁶⁹ AGPCM, UZC, sekc. II, šk. 83, zv. I, Tajne organizacije KP STO, marec 1956. V to vilo so Togliattija prepeljali tudi 1. maja 1955, ko mu je na zborovanju na stadionu Valmaura v Trstu postalo slabo. – Mario Spallone, *Vent'anni con Togliatti* (Milano: Teti, 1976), 135, 136.

¹⁷⁰ ACS, MI-GAB, Partiti politici 1944–1966, šk. 23, 24, f. 1608/85, KP STO/KPI 1955–1966, Prot. 04134/2 zaupno, Tajna organizacija KP STO, december 1955.

smiljeno razbila, je center T1, ki ga je vodil Vidali, načrtoval vrsto atentatov na Tita. Ti so bili sicer eklatantni in nedvoumno neuspešni, a je vzdevek *Tito's executioner*, ki mu ga je že septembra 1948 v svarilo pripela revija *Time*, kljub temu upravičen.¹⁷¹ »Tisti tam so vedno budni /.../ Vidali in njegovi možje v Trstu nas hočejo uničiti.« To naj bi rekel Tito in iz svoje palače na Brionih pokazal na nasprotno stran Jadrana. To naj bi izrekel v trenutku, ko so njegovi osebni stražarji, imenovani Titova garda, tik pred tem našli in razstrelili dve mini na železniški progi Divača–Pulj: z njima naj bi razstrelili vlak, s katerim se je Tito peljal na počitnice.¹⁷² Načrte za drug atentat so odkrili v Sežani, kjer je Tito čakal na to, da bi pregledal vojaški oddelek: njegov avto, na katerem je bil prilepljen velik kos trinitrotuola, bi moral eksplodirati kakšen meter od vojaškega sprevoda in povzročiti smrt ne le Tita, ampak tudi Koče Popovića, ki je bil takrat jugoslovanski zunanji minister, ter generalov Ivana Gošnjaka in Milana Žežlja. Vidali je za nalogo pridobil mladega oficirja Titove garde, ki je pod predsednikov avto namestil eksploziv.¹⁷³

Tě mahinacije, ki jih je načrtoval Vidali, so se prekrivale s tistimi, ki jih je istočasno načrtoval Josip Grigulević: velik agent sovjetske tajne službe, ki se je leta 1951 na neverjeten način uspel akreditirati kot veleposlanik Kostarike v Rimu, in to pod imenom Teodoro Castro.¹⁷⁴ Ta je vodstvu sovjetske MGB predlagal, da bi Tita ubili tako, da bi mu na nekem sprejemu razpršili po obrazu bacile pljučne kuge ali da bi mu podarili dragoceno skrinjico s čokoladnimi bonboni, ob odprtju katere bi mu v obraz bruhal oblak strupenega plina.¹⁷⁵ Glede na razpoložljive dokumente ni veliko podatkov, a nedvomno so med načrtovalcema atentatov, Vidalijem in Grigurevićem, obstajale povezave; šlo je za obsesivne in nekoliko karikirane Stalinove spletke tik pred smrtjo, da bi ubili Tita: »Mario« in »Felipe« sta bila stara tovariša iz specialnih služb, skupaj sta delovala v Španiji in Mehiki, in to v času, ko sta bila izpostavljeni tarči Andreu Nin in Lev Trocki.¹⁷⁶

¹⁷¹ »Tito and the Executioner. A Hunting License,« *Time*, 6. 9. 1948.

¹⁷² Giacomo Scotti, *Il gulag in mezzo al mare. Nuove rivelazioni su Goli Otok* (Trieste: Lint, 2012), 260–64. Vjenceslav Cenčić – Ceco, *Atentati na Tita* (Delnice: Spectrum, 2006).

¹⁷³ Po aretaciji in mučenju naj bi, preden se je v celici obesil, priznal, da je izdajal. Scotti – ki pripoved povzema po Vladimirju Dedijerju v knjigi *Novi prilozhi za biografiju Josipa Broza Tita* (Zagreb in Rijeka: Mladost i Spektar-Liburnija, 1980–84) – dogajanje komentira takole: »Vsi izdajalci so končali na tak način: samomori, obešeni.« – *Il gulag in mezzo al mare*, 265–67. NARA, CREST, CIA, Communist Party Intelligence Operations, The Espionage Apparatus. Dedijer piše, da naj bi UDV o pripravljajanju atentata v jeseni 1953 obvestil prav center MGB v Moskvi, saj je takrat po Stalinovi smrti že tekkel proces približevanja med ZSSR in Jugoslavijo.

¹⁷⁴ Christopher Andrew in Vasilij Mitrokhin, *L'archivio Mitrokhin. Le attività segrete del KGB in Occidente* (Milano: Rizzoli, 2007), 215–17.

¹⁷⁵ NARA, CREST, CIA, Comment on FBI Report, 10. 2. 1953. NARA, CREST, CIA, Central Intelligence Bulletin, Plan to Assassinate Tito while in England Reported, 3. 9. 1952. Kemične sestavine, s katerimi naj bi ubili Tita, so pripravili v Moskvi, v Laboratoriju 12, ki je bil specializiran za tako imenovana »oprana dela«. Poročilo Grigulevića o različnih načinih, kako naj bi ubili Tita, je bilo verjetno zadnji dokument, ki ga je Stalin pregledal, preden je v zori 1. marca 1953 umrl za posledicami možganske kapi. – Pirjevec, *Tito in tovariši*, 293.

¹⁷⁶ Boris Volodarsky, *El caso Orlov. Los servicios secretos soviéticos en la Guerra civil de España* (Barcelona: Crítica, 2013).

Da bi se ohranila logistika takšnih razsežnosti, je bilo potrebnih veliko sredstev, ki niso bila predvidena v okviru rednih stroškov partije. Samo vzdrževanje tajnega aparata v Jugoslaviji je bilo formalno v okviru financ KP STO, in sicer zakrito v zaupni bilanci urada za tisk in propagando, sredstva zanj pa naj bi zagotavljale komunistične organizacije in še zlasti KPI.¹⁷⁷ Treba je vedeti, da je ta mreža preživela v glavnem zahvaljujoč fondom, ki jih je KP STO zagotavljala Sovjetska zveza od leta 1950 naprej: v povprečju kakšnih 100.000 dolarjev na leto, ki jih je Vidalijeva partija vse do leta 1957 dobivala iz Fonda za pomoč levim delavskim organizacijam.¹⁷⁸ Takrat je bil Stalin že skoraj štiri leta mrtev, boj proti »titofašizmu« pa le še obledel in neprijeten spomin. KPI in Zveza komunistov Jugoslavije sta z ramo ob rami zagovarjali »nacionalno pot« kot alternativen model sovjetskemu monolitizmu. Trst je bil vrnjen Italiji leta 1954. Kmalu zatem je Vidali postal član italijanskega parlamenta: najprej kot poslanec in nato kot senator. Svet se je v resnici spremenil. Vidali je umrl novembra 1983.

Prevod iz italijanščine Nevenka Troha

Viri in literatura

Arhivski viri:

- ACS, Archivio Centrale dello Stato:
 - Ministero degli Interni – Gabinetto (MI-GAB): Partiti politici 1944–1966.
- AGPCM, Archivio Generale Presidenza Consiglio dei Ministri, Rim:
 - Ufficio Zone di Confine (UZC).
- AILS, Archivio Istituto Livio Saranz, Trst.
- AIRSML, Archivio dell'Istituto regionale per la storia del movimento di Liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Trst.
- AVP RE, History and Public Policy Program Digital Archive.
- *Cold War International History Project Bulletin*, št. 10 (1998). »Soviet and Yugoslav Records of the Tito-Stalin Conversation of 27–28th May 1946.«
- FIG, Fondazione Istituto Gramsci, Rim:
 - Archivio Partito comunista italiano (APCI).
 - Archivio Vittorio Vidali (AVV).
- Fondazione Luigi Einaudi, Torino:
 - Archivio Manlio Brosio (AMB).
- NARA, National Archives and Records, Washington, D.C.:
 - Records of the Army Staff (RAS).

¹⁷⁷ AGPCM, UZC, sekc, II, šk. 83, zv. I, 25/4, Delovanje KP STO, 4. junij 1957, Razprava Vittoria Vidalija na Izvršnem komiteju KP STO, 25. maj 1957.

¹⁷⁸ Valerio Riva, ur., *Oro di Mosca. I finanziamenti sovietici al PCI dalla rivoluzione d'Ottobre al crollo dell'URSS* (Milano: Mondadori, 1999), priloga II, dok. 5, 6, 10, 12, 15, 16, 17: Pisma predsednika Zunanje komisije CK KPSZ V. Grigorijana Stalinu, 2. 1. 1951, 1. 12. 1951; pismo odgovornega sekcije CK KPSZ za odnose z drugimi komunističnimi partijami M. Suslova Prezidiju CK KP SZ, 7. 5. 1953; M. Suslov Prezidiju CK KPSZ, tovarišema Malenkovu in Hruščovu, 8. 1. 1954; pismo odgovornega sekcije CK KPSZ za odnose z drugimi komunističnimi partijami V. Stepanova CK KPSZ, 25. 2. 1955; pismi odgovornega sekcije CK KPSZ za odnose z drugimi komunističnimi partijami B. Ponomareva CK KPSZ, 27. 1. 1956, 4. 12. 1956.

- Procacci, Giacomo et al., ur. *The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949*, Fondazione Feltrinelli, Annali, XXX (1994). Milano: Feltrinelli, 1994.
- RGASPI, Russian State Archive of Social-Political History, Moskva.
- Riva, Valerio. *Oro da Mosca. I finanziamenti sovietici al PCI dalla rivoluzione d'Ottobre al crollo dell'URSS*. Mondadori: Milano, 1999.
- SI AS, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana:
 - SI AS 1569, Centralni komite KP STO.
 - SI AS 1589, Centralni komite ZKS.
 - SI AS 1748, Ivan Regent.
 - SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve.
- *Sovetskij faktor v Vostočnoj Evrope 1944–1953. Dokumenty, 2 voll.* Moskva: Rosspen, 1999–2002.
- USDJ, Department of Justice, Washington, D.C.:
 - Federal Bureau Investigation (FBI): Freedom of Information Act (FOIA).
- TLWLA, Taminent Library/Robert F. Wagner Labor Archives, New York.

Literatura:

- Andrew, Christopher in Vasilij Mitrokhin. *L'archivio Mitrokhin. Le attività segrete del KGB in Occidente*. Milano: Rizzoli, 2007.
- Anikeev, Anatolij S. *Kak Tito ot Stalina ušel. Jugoslavija, SSSR i SŠA v načalnyj period «cholodnoj vojny» (1945–1957)*. Moskva: Isiran, 2002.
- Barchhausen, Christiane. *Tina Modotti. Verità e leggenda*. Milano: Giunti, 2003.
- Bettanin, Fabio. *Stalin e l'Europa. La formazione dell'impero esterno sovietico, 1941–1953*. Roma: Carocci, 2006.
- Bettiza, Enzo. Recenzija *Goli Otok. Italiani nel gulag di Tito*, avt. Giacoma Scottija. *La Stampa*, 21. 11. 2004.
- Bonelli, Alfredo. *Fra Stalin e Tito*. Trieste: IRSML-FVG, 1996.
- Campa, Valentin. *Mi testimonio. Experiencias de un comunista mexicano*. Mexico, D. F.: Ediciones de cultura popular, 1978.
- Caprara, Maurizio. *Lavoro riservato. I cassette segreti del PCI*. Milano: Feltrinelli, 1997.
- Carr, Barry. »La crisis del Partido comunista mexicano y el caso Trotsky 1939–1940«. V: *El comunismo: otras miradas desde America latina*, ur. Elvira Concheiro, Massimo Modonesi in Horacio Crespo. Mexico, D.F.: Universidad Nacional Autónoma de México, Centro de Investigaciones Interdisciplinarias en Ciencias y Humanidades, 2007.
- Cattaruzza, Marina. *L'Italia e il confine orientale*. Bologna: Il Mulino, 2006.
- Cenčić-Ceco, Vjenceslav. *Atentati na Tita*. Delnice: Spectrum, 2006.
- Clark, Katerina. *Moscow, the Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 2011.
- Clementi, Marco. *L'alleanza Stalin. L'ombra sovietica sull'Italia di Togliatti e De Gasperi*. Milano: Rizzoli, 2011.
- D'Amelio, Diego et. al., ur. *La difesa dell'italianità. L'Ufficio zone di confine a Bolzano, Trento e Trieste (1945–1954)*. Bologna: Il Mulino, 2015.
- de Leonardiis, Massimo. »La questione di Trieste.« V: *L'Italia del dopoguerra. Il trattato di pace con l'Italia*, ur. Romain H. Rainero in Giuliano Manzari. Gaeta: Stabilimento grafico militare, 1998.
- Dedijer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza*. Zagreb in Rijeka: Mladost i Spekter-Ljuburnija, 1980–84.
- Dedijer, Vladimir. *The Battle Stalin Lost*. New York: Grosset & Dunlap, 1972.
- Di Berardo, Stefano. *La poesia dell'azione. Vita e morte di Carlo Tresca*. Milano: Angeli, 2012.
- Diggins, John P. »The Italo-American Anti-Fascist Opposition.« *The Journal of American History* 54, št. 3 (december 1967).
- Dilas, Milovan. *Se la memoria non m'inganna... Ricordi di un uomo scomodo (1943–1962)*. Bologna: Il Mulino, 1987.
- Faber, Sebastian. »L'esilio degli intellettuali spagnoli e tedeschi in Messico. Due esperienze a confronto.« *Memoria e Ricerca*, št. 31 (2009).

- Fogar, Galliano. *Sotto l'occupazione nazista nelle province orientali*. Udine: Del Bianco, 1968.
- Gibiansky, Leonid. »L'Unione Sovietica, la Jugoslavia e Trieste.« V: *La crisi di Trieste – maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica*, ur. Giampaolo Valdevit. Trieste: Irsml-Fvg, 1995.
- Gibiansky, Leonid. »The Last Conference of the Cominform.« V: *The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949*, ur. Giacomo Procacci et al. Fondazione Feltrinelli, Annali, XXX (1994). Milano: Feltrinelli, 1994.
- Gibiansky, Leonid. »The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War. Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Jugoslavia and Bulgaria, 1946-1948.« *Cold War International History Project Bulletin*. Washington (D. C.): Wilson Center, 1998.
- Gibiansky, Leonid. »Tretskii vopros v kontse vtoroi mirovoi voiny (1944–1945).« *Slavyanovedenie* (Moscow), št. 3–4 (2001).
- Graziosi, Andrea. *Guerra e rivoluzione in Europa 1905–1956*. Bologna: Il Mulino, 2001.
- Gross, Ian T. »War as Revolution.« V: *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*, ur. Norman M. Naimark in Leonid Gibianskii. Boulder: Westview Press, 1997.
- Iatrides, John O. »Revolution or Self-Defense? Communist Goals, Strategy, and Tactics in the Greek Civil War.« *Journal of Cold War Studies* VII, št. 3 (2005).
- Jaffe, Philip J. *The Rise and Fall of American Communism*. New York: Horizon Press, 1975.
- Jersild, Austin. *The Sino-Soviet Alliance. An International History*. Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 2014.
- Judt, Tony. *Dopoguerra. Come è cambiata l'Europa dal 1945 a oggi (2005)*. Milano: Mondadori, 2007.
- Karlsen, Patrick. *Frontiera rossa. Il Pci, il confine orientale e il contesto internazionale 1941–1955*. Gorizia: LEG, 2010.
- Khrushchev, Sergei, ur. *Memoirs of Nikita Khrushchev, III. Statesman*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 2007.
- Kramer, Mark. »Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe.« V: *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*, ur. Vladimir Tismaneanu. Budapest: Central European University Press, 2010.
- Lampe, John R. *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2006.
- Maglio, Andrea. *Hannes Meyer. Un razionalista in esilio. Architettura, urbanistica e politica 1930–1954*. Milano: Angeli, 2002.
- Mark, Eduard. *Revolution by Degrees. Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947*. Cold War International History Project, Washington (D. C.), Working Paper, št. 31, 2001.
- Mastny, Vojtech. *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years*. New York: Oxford University Press, 1998.
- Millio, Anna. *La difficile intesa. Roma e Trieste nella questione giuliana, 1945–1954*. Trieste: Italo Svevo, 2011.
- Mistry, Kaeten. *The United States, Italy and the Origins of Cold War. Waging Political Warfare, 1945–1950*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2014.
- Moran, Dominic. *Pablo Neruda*. London: Reaktion Books, 2009.
- Nation, Craig R. *Black Earth, Red Star. A History of Soviet Security Policy, 1917–1991*. Ithaca: Cornell University Press, 1992.
- Pacini, Giacomo. *Le altre Gladio. La lotta segreta anticomunista in Italia. 1943–1991*. Torino: Einaudi, 2014.
- Pechatnov, Vladimir O. »The Soviet Union and the World, 1944-1955.« V: *The Cambridge History of the Cold War*, ur. Melvyn P. Leffer in Odd A. Westad. New York: Cambridge UP, 2010.
- Pernicone, Nunzio. *Carlo Tresca. Portrait of a Rebel*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Perovic, Jeronim. »The Tito-Stalin Split. A Reassessment in Light of New Evidence.« *Journal of Cold War Studies* IX, št. 2 (2007).
- Pirjevec, Jože. »Vittorio Vidali and the Cominform, 1947–1953.« V: *The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1943–1953*, ur. Francesca Gori in Silvio. London: Fondazione Giangiacomo Fel-

- trinelli, MacMillan Press LTD, 1996.
- Pirjevec, Jože. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.
 - Pons, Silvio. »Stalin and the European Communists after World War Two (1943–1948).« V: *Post-War Reconstruction in Europe. International Perspectives, 1945–1949, Past & Present*, ur. Mark Mazower, Jessica Reinisch in David Feldman, št. 6 (2011).
 - Pons, Silvio. *L'impossibile egemonia. L'URSS, il PCI e le origini della guerra fredda (1943–1948)*. Roma: Carocci, 1999.
 - Pons, Silvio. *La rivoluzione globale. Storia del comunismo internazionale, 1917–1991*. Torino: Einaudi, 2011.
 - Privitera, Francesco. »Socialismo vero, socialismo falso. La lotta dei cominformisti italiani nella Jugoslavia di Tito.« V: *Roma e Belgrado, gli anni della Guerra fredda*, ur. Marco Galeazzi. Ravenna: Longo, 1996.
 - Pupo, Raoul. *Trieste '45*. Roma in Bari: Laterza, 2011.
 - Raat, Dirk. »U. S. Intelligence Operations and Covert Action in Mexico, 1900–1947.« *Journal of Contemporary History* 22 (1987).
 - Rabel, Roberto G. *Between East and West. Trieste, the United States and the Cold War, 1941–1954*. Durham N. C., Duke University Press 1988.
 - Richardson, William H. *Mexico Through Russian Eyes, 1896–1940*. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press, 1988.
 - Romero, Federico. *Storia della guerra fredda. L'ultimo conflitto per l'Europa*. Torino: Einaudi, 2009.
 - Ryan, James G. *Earl Browder. The Failure of American Communism*. Tuscaloosa in London: The University of Alabama Press, 1997.
 - Savarino, Franco. »Bajo el signo del Littorio. La comunidad italiana en México y el fascismo.« *Revista Mexicana de Sociología* 64, št. 2 (april–junij 2002).
 - Schlögel, Karl. *Moscow 1937*. Cambridge: Polity, 2012.
 - Schuler, Friedrich E. *Mexico between Hitler and Roosevelt. Mexican foreign relations in the age of Lázaro Cárdenas, 1934–1940*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1998.
 - Scotti, Giacomo. *Il gulag in mezzo al mare. Nuove rivelazioni su Goli Otok*. Trieste: Lint, 2012.
 - Sema, Paolo. *Siamo rimasti soli. I comunisti del PCI nell'Istria occidentale dal 1943 al 1946*. Gorizia: Leg, 2004.
 - Snyder, Timothy. »'To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All'. The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947.« *Journal of Cold War Studies* 2 (1999).
 - Stavrakis, Peter J. *Moscow and Greek Communism, 1944–1949*. Ithaca: Cornell University Press, 1989.
 - Stuhlpfarrer, Karl. *Le zone di operazione Prealpi e Litorale adriatico, 1943–1945*. Gorizia: Edizioni Libreria Adamo, 1968.
 - Swain, Geoffrey. »The Cominform. Tito's International?.« *The Historical Journal* 35, št. 3 (september 1992).
 - Swain, Geoffrey. »The Comintern and Southern Europe, 1938–1943.« V: *Resistance and Revolution in Mediterranean Europe 1939–1948*, ur. Tony Judt. London in New York: Routledge, 1989.
 - Swain, Geoffrey. »Tito and the Twilight of the Komintern.« V: *International Communism and the Communist International, 1919–1943*, ur. Tim Rees in Andrew Thorpe. Manchester: Manchester University Press, 1999.
 - Troha, Nevenka. *Komu Trst? Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999.
 - Valdevit, Giampaolo. »Dalla crisi del dopoguerra alla stabilizzazione politica e istituzionale, 1945–1965.« V: *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità ad oggi. Il Friuli Venezia Giulia*, ur. Roberto Finzi, Claudio Magris in Giovanni Miccoli. Torino: Einaudi, 2002.
 - Valdevit, Giampaolo. *La questione di Trieste 1941–1954. Politica internazionale e contesto locale*. Milano: Angeli, 1986.
 - Valdevit, Giampaolo. *Trieste. Storia di una periferia insicura*. Milano: Bruno Mondadori, 2004.
 - Vidali, Vittorio. *Comandante Carlos*. Roma: Editori Riuniti, 1984.
 - Vidali, Vittorio. *Dal Messico a Murmansk*. Milano: Vangelista, 1975.
 - Vidali, Vittorio. *Giornale di bordo*. Milano: Vangelista, 1977.

- Vidali, Vittorio. *Ritorno alla città senza pace. Il 1948 a Trieste*. Milano: Vangelista, 1982.
- Volodarsky, Boris. *El caso Orlov. Los servicios secretos soviéticos en la Guerra civil de España*. Barcelona: Critica, 2013.
- Zanatoni, Marzio. *Albe Steiner. Cambiare il libro per cambiare il mondo. Dalla Repubblica dell'Ossola alle edizioni Feltrinelli*. Milano: Unicopli, 2013.
- Zubok, Vladislav in Constantine Pleshakov. *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.
- Zuccari, Maurizio. »Il PCI e la «scomunica» del '48. Una questione di principio.« V: *Dagli archivi di Mosca. L'URSS, il Cominform e il PCI (1943–1951)*, ur. Francesca Gori in Silvio Pons. Roma: Carocci, 1998.
- Zuccari, Maurizio. *Il dito sulla piaga. Togliatti e il PCI nella rottura fra Stalin e Tito, 1944–1957*. Milano: Mursia, 2011.

Patrick Karlsen

L'ULTIMA BATTAGLIA IN NOME DI STALIN.
IL COMUNISMO ADRIATICO E LA LOTTA DEL COMINFORM CONTRO TITO
(1947–1954)

RIASSUNTO

Il saggio ha l'obiettivo di inquadrare la politica del "comunismo adriatico" dalla fine della Seconda guerra mondiale fino alla vigilia dello scisma fra Stalin e Tito nel 1948, con la conseguente spaccatura nelle relazioni fra Jugoslavia e Unione Sovietica e l'espulsione della Jugoslavia dal campo dei Paesi socialisti. Al centro dell'analisi, è stata posta la figura di Vittorio Vidali, dirigente italiano (nativo di Muggia, vicino a Trieste) del movimento comunista e rivoluzionario di professione, con una lunga e articolata militanza nei servizi di informazione sovietici in diversi teatri dell'Europa e dell'America.

La scelta di concentrare l'attenzione su Vidali trova motivazione nel ruolo decisivo da lui svolto nel "comunismo adriatico" nelle fasi immediatamente precedenti la spaccatura Tito-Stalin e poi durante gli anni della lotta organizzata dal Cominform contro il partito e il regime jugoslavi dopo il 1948.

Il saggio dedica un'ampia trattazione e cerca, con l'ausilio di una documentazione largamente inedita, di fare chiarezza sulle circostanze che hanno condotto al ritorno di Vidali dal Messico a Trieste nel 1947, sottolineando la convergenza di interessi che ha fatto da sfondo alla decisione assunta in tal senso dal movimento comunista internazionale. Per comprendere al meglio tale decisione, è stato necessario soffermarsi in primo luogo sulle posizioni assunte da Vidali in merito alla "questione di Trieste", ovvero la contesa confinaria sorta fra Italia e Jugoslavia all'indomani della guerra in merito alla destinazione territoriale della città. Infatti, sin dalla fine del 1945 Vidali prese a maturare una posizione di distanza e infine di decisa condanna della politica della dirigenza jugoslava volta all'annessione di Trieste e alla sua trasformazione in VII Repubblica all'interno della Federazione di Belgrado. Tali posizioni furono espresse da Vidali in forma privata e confidenziale a dirigenti di partito con i quali egli intratteneva rapporti di amicizia: una corrispondenza intercettata dall'FBI e quindi nota alle autorità americane, che da quel momento giudicarono di buon grado l'arrivo nella Trieste occupata dal GMA (Governo militare alleato) di un dirigente comunista contrario alla linea annessionista, portata avanti dal Partito comunista sloveno di concerto con quello jugoslavo. L'intransigenza con cui i dirigenti sloveni perseguivano l'obiettivo dell'annessione aveva causato da tempo forti tensioni all'interno del movimento comunista locale: erano soprattutto larghi settori della sua componente italiana a manifestare un disagio crescente nei confronti di quell'obiettivo, tanto da far apparire concreto il rischio di una scissione su base nazionale al segretario del PCI Palmiro Togliatti. Quest'ultimo dunque vide in Vidali, dotato di grande carisma e circondato ancora della leggenda del "comandante Carlos" della guerra di Spagna, l'elemento ideale per dare ai militanti italiani del partito comunista di Trieste un punto di riferimento e una guida capace di arginare il loro scontento e sventare così il rischio di una scissione. Una finalità che, limitatamente all'abbassamento delle tensioni interne al movimento, era condivisa dagli stessi dirigenti jugoslavi, i quali, messi di fronte all'avallo sovietico e incoraggiati dal parere favorevole di un loro importante diri-

gente – Ivan Regent, amico di Vidali sin dai tempi della giovinezza –, si risolsero ad accettare la messa in porto dell'operazione. In effetti, anche l'Unione Sovietica era alla ricerca di un uomo da inviare a Trieste per incarnare la politica di conciliazione e compromesso con le potenze occidentali, imboccata da Stalin sin dal maggio 1945 e sfociata due anni più tardi nella sottoscrizione del Trattato di pace con l'Italia, che istituiva il Territorio libero di Trieste e rimuoveva dunque l'annessione della città alla Jugoslavia dall'orizzonte delle possibilità.

Tuttavia, le linee programmatiche attorno alle quali Vidali cominciò a definire la sua proposta politica una volta giunto a Trieste, finirono per cozzare con gli ambiziosi disegni egemonici coltivati dalla dirigenza jugoslava. Questi ultimi, volti a estendere il *patronage* di Belgrado sui movimenti comunisti dei Paesi confinanti e a trasformare la Jugoslavia nella potenza di riferimento dell'area danubiano-balcanica, acquistarono nuovo vigore man mano che il quadro internazionale dominato dalla Guerra fredda andava radicalizzandosi. Si tratta fondamentalmente dei motivi alla base prima dell'attacco del Partito comunista jugoslavo al PCI, consumato alla riunione fondativa del Cominform nel 1947, e poi della imprevista rottura tra Stalin e Tito dell'anno dopo. Nello spazio tra questi due eventi, la parabola politica di Vidali subì un completo ribaltamento di fortuna: dall'essere addittato come «nazionalista italiano» ed emarginato dal gruppo dirigente sloveno del PC del Territorio libero di Trieste, a suo potente e indiscusso leader fino alla fine degli anni Cinquanta. Di questo capitolo della sua avventura esistenziale, il saggio si sofferma sul ruolo direttivo da lui avuto nella lotta – armata, di intelligence e di propaganda – ingaggiata dalle strutture del Cominform contro il regime jugoslavo dal 1948 al 1955, nel tentativo di illuminarne i risvolti non solo politici e militari, ma anche psicologici e umani.

1.01

UDK: 070(497.4): 172.15:355.244.1(436)"1914/1916"

Jurij Perovšek*

»Psi s cveticami«:¹ slovenski vojaki in vojna s slovanskimi nasprotniki v slovenskem političnem časopisju 1914–1916**

IZVLEČEK

Za veliko večino Slovencev in slovenskih vojakov so bili na podlagi njihovega nespornega avstrijskega patriotizma slovanski nasprotniki monarhije izključno le njeni sovražniki. Tako razpoloženje sta v letih 1914–1916 spodbujala tudi vodilna slovenska politična dnevnik Slovenec in Slovenski narod, ki v odnosu do njih nista dopuščala misli o vzajemnosti Slovencev z drugimi Slovani. V vprašanju slovanstva so bile zanj odločilne frontne črte, postavljene med avstro-ogrsko ter nemško in z njima vojskujočimi se slovanskimi državami. Kljub posameznim prispevkom, v katerih o slovanskih nasprotnikih ni bilo težkih besed, je bila pot k slovanskemu identitetnemu samorazmisleku pri obeh listih tesno zaprta. Obstajala sta le avstrijska vrednostna bit in v njej zamejen odnos do slovanstva. Slovenec in Slovenski narod sta tako pomembno utrjevala stališče, da so Slovenci – kot tudi drugi habsburški Slovani – Avstrijci, tisti, ki to niso, pa so iz drugega sveta. Tak odnos je spočela vojna, ki je pripadnost slovanstvu podredila interesom držav, vojskujočim se v njej.

Ključne besede: prva svetovna vojna, Slovenci, avstrijski patriotizem, slovanski nasprotniki habsburške monarhije

ABSTRACT

»DOGS WITH FLOWERS«: SLOVENIAN SOLDIERS AND WAR WITH SLAVIC OPPONENTS IN SLOVENIAN POLITICAL NEWSPAPERS 1914–1916

For a vast majority of Slovenians and Slovenian soldiers there was no doubt that the Slavic opponents of the Monarchy were, due to their undisputed Austrian patriotism, nothing but enemies to the Monarchy. In the period from 1914 to 1916, such sentiments were encouraged by two Slovenian political daily newspapers, i.e. Slovenec and Slovenski narod, whose attitude allowed no ideas about interaction between Slovenians and the other Slavic nations. Regarding the issue of Slavic identity, they found the front lines which ran between Austria-Hungary and Germany on

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, jurij.perovsek@inz.si

** Za tisk pripravljen referat, podan na mednarodnem znanstvenem simpoziju *Prva svetovna vojna. Slovani na obeh straneh fronte* v Ruskem centru znanosti in kulture v Ljubljani, 10. 11. 2014.

¹ »Listek. Par podrobnosti o domačem domobranskem polku št. 27. Kako zlahka se dajo Rusi ujeti,« *Slovenec*, 26. 1. 1915, 1.

the one side and Slavic countries fighting them on the other to be the deciding factor. Despite some articles in which no harsh words were shared concerning Slavic opponents, the path to considering the mutual Slavic identity was decisively closed at both newspapers. There were only the Austrian sense of self-worth and its narrow attitude towards the Slavic identity and culture. Both Slovenec and Slovenski narod significantly consolidated the position that Slovenians – just like other Slavs in the Habsburg Monarchy – were Austrians, and those who did not feel the same came from a different planet. This attitude was the result of the war, which made Slavic affiliation inferior to the interests of countries fighting in it.

Key words: World War I, Slovenians, Austrian patriotism, Slavic opponents of the Habsburg Monarchy

Svetovna vojna, ki je izbruhnila leta 1914, je korenito spremenila dotedanji javni pogled na domovino in svet. Takratni edini množični medij – časopisni tisk – so zapolnila poročila o dogajanju na frontah in njegovih posledicah, ki so pustila le malo prostora za spremljanje razmer na drugih področjih. Vojna je dala časopisju značilen, do takrat nepoznan vojni pečat.² Na to je odločilno vplivala cenzura, ki je bila ves čas v službi vojske in zato tudi podrejena vojaškim interesom. Od tod je poleg predpisanega patriotičnega naboja izhajala vsebinska usmerjenost časopisov iz vojnih let.³

Prvi dve leti vojne je v slovenskem časopisju prevladovalo poročanje o bojevanju avstro-ogrske monarhije in nemškega cesarstva z njunimi slovanskimi nasprotnicami – Ruskim carstvom, Kraljevino Srbijo in Kraljevino Črno Goro. Vanj je podonavska monarhija vpoklicala tudi Slovence in jih pred predstavitvijo na jugozahodno vojskovališče postavila v položaj, ko so se s pripadniki drugih slovanskih narodov srečali na življenje in smrt. Časopisje je omenjeni položaj osvetlilo z različnih vidikov, glavni poudarek pa je veljal neposredni bojni izkušnji slovenskega vojaka s slovanskim nasprotnikom. O tem sta obširno poročala vodilna politična dnevnikarja katoliški *Slovenec* in liberalni *Slovenski narod*. Na marksistični strani takih poročil ni bilo, saj delavski tisk do poletja 1917 zaradi prepovedi ni izhajal.

Za *Slovenca* in *Slovenski narod* je bilo značilno, da zanju vprašanje medsebojnega bojevanja Slovanov ni bilo sporno. To je veljalo tudi za veliko večino slovenskih vojakov, saj so le redki posamezniki izražali nejevoljo nad bojevanjem proti slovanskemu nasprotniku in vojno razumeli kot spopad nemštva s slovanstvom.⁴ V pisanju

² Marko Štepec, »Slovenec 1914–1918,« v: *Slovenec: političen list za slovenski narod (1873–1945). Kratak pregled zgodovine ob 140-letnici njegovega izhajanja*, ur. Mateja Tomižek Perovšek (Ljubljana: Muzej novejša zgodovina Slovenije, 2013), 19.

³ Petra Svobljak, »Slovinci v primežu avstrijske cenzure,« v: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), 111.

⁴ Miha Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni. I. del. Od sarajevskega atentata do vojne z Italijo,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80 (45), št. 1 (2009): 37, 39, 41, 42–43, 49, 50, 54, 60. Miha Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni. II del. Vrhunec velike vojne,« *Časopis za zgodovino*

Slovenca in *Slovenskega naroda* so bili Slovenci Avstrijci, ki se borijo proti slovanskim sovražnikom habsburške države. To je slabega pol leta po začetku vojne nazorno izrekel *Slovenec*, ko je poudaril, kaj v tistem trenutku »učijo« avstrijski Slovani (»austriaci Slovani docent«):

»Ko se je napovedala vojska slovanskima državama Rusiji in Srbiji, nismo niti za trenutek dvomili, kje je naše mesto. V stari udanosti do Habsburžanov so se avstrijski Slovani podali na bojišča, da tamkaj krvavijo in umirajo za svojo skupno domovino in svojo vladarsko hišo. Ves svet ve, da so sovražniki na tihem računali na slabost avstrijskih Slovanov, češ, v danem trenutku bodo odrekli. Zaračunali so se, ker niso poznali naše nesebične zvestobe do Avstrije in cesarja«. Slovani – in med njimi seveda tudi Slovenci – smo pokazali »svoje neskajljeno avstrijsko domoljubje«.⁵

Avstrijski patriotizem je bil poleg katoliškega vrednostnega vodila tedaj gotovo nesporna bivanjska drža velike večine Slovencev. Njen resnični značaj je bilo mogoče čutiti kljub vojnemu absolutizmu, okrepljenemu nemškemu nacionalnemu pritisku in vojaški cenzuri. Slovenski narod je »rade volje žrtvoval življenje in kri na oltar domovine, življenje tisočih svojih najboljših sinov«, je konec leta 1914 izjavil *Slovenski narod*.⁶ Njegove besede so se navezovale na hude izgube t. i. slovenskih polkov na vzhodni, to je ruski fronti, s katerimi je bila seznanjena tudi javnost.⁷ Navzlic temu pa je zagotovil, da bo »tudi danes sredi titanskega viharja, ki pretresa zemeljsko oblo«, *Slovenec* »ostal nevpoignjen in neomajen v svoji zvestobi in vernosti do domovine, ki mu je bila zvezda vodnica v njegovem dejanju in nehanju«. Dobro leto in pol kasneje je *Slovenec* k temu dodal: »Pred sodbo zgodovine bo naš mali narodič stal velik. V tej vojni smo popolno-

in narodopisje 80 (45), št. 2-3 (2009): 83, 92, prim. tudi 87. Miha Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni. III. del. Poslednje leto vojne in monarhije«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80 (45), št. 4 (2009): 82, 97, 107–08. Gregor Antoličič, »Bog ohrani, Bog obvari Nam Cesarja, Avstrijo!. Izbruh prve svetovne vojne v habsburški monarhiji«, *Studia Historica Slovenica* 15, št. 2 (2015): 275.

⁵ »Avstrijsko stališče«, *Slovenec*, 12. 12. 1914, 1. O avstrijskem patriotizmu slovenskih vojakov gl. tudi »Iz doživljajev našega slavnega 17. pešpolka«, *Slovenec*, 27. 2. 1915, 1, 2. Svolfjšak, »Slovenci v primežu avstrijske cenzure«, 117, 121. Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, I«, 38, 39, 51, 52, 54–57, 59. Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, II«, 87, 93, 96, 101, 102, 107. Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, III«, 106–08. Gregor Jenuš, »Slovenci in velika vojna (1914–1918). Slovenska razdvojenost med zvestobo cesarju in željo po narodni avtonomiji«, *Studia Historica Slovenica* 15, št. 2 (2015): 307, prim. tudi 316. Prim. še Miomir Križaj, »Pošta iz ujetništva«, v: *Vojnozgodovinski zbornik*, 6, ur. Janez J. Švajncer (Logatec: Vojni muzej, 2001), 45, 48, 49.

⁶ »Božične misli«, *Slovenski narod*, 24. 12. 1914, 1.

⁷ Petra Svolfjšak, »Prva svetovna vojna«, v: *Enciklopedija Slovenije*, 9, ur. Marjan Javornik, Dušan Voglar in Alenka Dermastia (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995), 401–03. Petra Svolfjšak, »Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno«, v: *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov*, ur. Stane Grandina in Barbara Šatej (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999), 230. Damijan Guštin, »'Slovenski polki' na vzhodni fronti«, v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005), 128, 129, 131. O boleči izkušnji slovenskih vojakov v boju proti ruski armadi gl. tudi Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, I«, 46, 52.

⁸ »Ob novem letu«, *Slovenski narod*, 31. 12. 1914, 1.

ma pozabili nase in mislili samo na državo.« Naš narod je bil »s svojimi junaki zmeraj tam, kjer je bilo opraviti najhujše delo.«⁹ Slovenci in Hrvatje, ki so združeni pod habsburškim žezlom, hočejo tudi vse nadaljnje čase ostati cesarju najzvestejši narod.¹⁰

V enako vznesenem duhu so na Slovenskem slavili tudi avstrijske zmage proti slovanskim nasprotnikom. Ko so 2. decembra 1914, na 66-letnico vladanja avstro-ogrskega cesarja Franca Jožefa I., Avstrijci osvojili Beograd, je ljubljanski liberalni župan dr. Ivan Tavčar istega dne pozval prebivalce Ljubljane, naj v počastitev tega vojaškega uspeha razobesijo zastave. Županovemu pozivu »je vse z veseljem sledilo. Zvečer sta dve vojaški nadomestni kapeli svirali po mestu, spremljali pa sta jih večje množice z živahnimi klici. Grad je bil deloma razsvetljen in ob 9. uri je zadonelo 21 strelav iz topov, tako da je tudi daljša okolica izvedela za uspeh, ki ga je izvojevala avstrijska armada po dolgem heroičnem bojevanju proti Srbiji.«¹¹ Naslednji dan je *Slovenski narod* zmagoslavno spomnil na narodno pesem »Stoji, stoji tam Beligrad, za gradom teče rdeča kri, da bi gnala mlinske kamne tri ...«; pesem je nastala ob avstrijski osvojitvi Beograda leta 1789.¹² V Ljubljani so kasneje bučno proslavili še zavzetje Przemysla 3. junija 1915, Lvova 22. junija 1915 in Varšave 5. avgusta 1915.¹³ *Slovenski narod* je z občudovanjem pozdravil tudi zasedbo Brest-Litovska 26. avgusta 1915 in Cetinja 14. januarja 1916.¹⁴ Patriotično veselje je izstopalo ob zavzetju Lvova.¹⁵ *Narod* je častil »ljubljenе orle avstrijskih legij, častitljive znake habsburških vladarjev, zmagovite prapore cesarskih čet« in vzvišeno vojno umetnost avstrijskih vojskovodij, ki je premagala okorno rusko vojaško silo.¹⁶ Poleg tega je ljubljanski občinski svet na seji 23. junija 1915 ob soglasnem pozdravu »*Živela armada!*«, ki so ga svetniki izrekli stoje, na predlog liberalnega podžupana dr. Karla Trillerja ob padcu Lvova poslal telegrafsko čestitko vrhovnemu armadnemu poveljniku maršalu nadvojvodi Frideriku.¹⁷ Svojevrstno obeležje avstrijske domovinske privrženosti pa je zraslo med slovenskimi vojaki na Balkanu. Ustvaril ga je pripadnik ljubljanskega črnovojniškega pešpolka št. 27 akademski kipar Josip Urbanija. V spomin na polkovne boje na južnem vojskovališču je ob meji proti Srbiji in Črni gori postavil mogočen spomenik v obliki avstrijskega dvoglavega orla. Orel, postavljen na dva metra visok podstavek iz bosanskih skal, je z mogočne višine zrl na sovražno stran, pod njim pa so se »v kraljevski ponižnosti« razprostirali griči in doline bosanske dežele. Eno glavo

⁹ »Dve leti,« *Slovenec*, 26. 7. 1916, 1.

¹⁰ »Rusi nas ponujajo Italiji,« *Slovenec*, 2. 3. 1916, 1.

¹¹ »Dnevne vesti. Zavzetje Belgrada,« *Slovenski narod*, 3. 12. 1914, 3.

¹² »Belgrad,« *Slovenski narod*, 3. 12. 1914, 1.

¹³ »Dnevne vesti. Zavzetje Przemysla,« *Slovenski narod*, 4. 6. 1915, 3. »Dnevne vesti. Veselje v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 23. 6. 1915, 3. »Ljubljanski občinski svet,« *Slovenski narod*, 24. 6. 1915, 3, 4. »Dnevne vesti. Proslava zavzetja Lvova v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 24. 6. 1915, 3, 4. »Dnevne vesti. Ljubljana v zastavah,« *Slovenski narod*, 6. 8. 1915, 3.

¹⁴ »Brest Litovsk zaseden,« *Slovenski narod*, 27. 8. 1915, 1. »Cetinja pod avstrijsko zastavo,« *Slovenski narod*, 15. 1. 1916, 1.

¹⁵ »Dnevne vesti. Someščani!,« *Slovenski narod*, 23. 6. 1915, 3.

¹⁶ »V Lvovu vihrajo zopet cesarske zastave,« *Slovenski narod*, 23. 6. 1915, 1.

¹⁷ »Ljubljanski občinski svet,« *Slovenski narod*, 24. 6. 1915, 3.

je imel obrnjeno proti Črni gori, drugo pa proti Srbiji. Napol razprte perutnice, ki so v premeru merile sedem metrov, so bile pripravljene za takojšen, drzen polet. Ta dokaz patriotične misli je po *Slovincu* stal na odličnem in zaslužnem mestu ter potrjeval ničnost starorimskega izreka *Inter arma silent Musae* (Med vojno muze molče). »Nepremično sedi orel na skalovitem podstavku«, je pristavil *Slovenec*, »pod njim pa motijo tihoto strelji, ki švigajo iz naše in sovražne strani.«¹⁸

Iz doslej zapisanega lahko ugotovimo, da pripadnost slovanskemu rodu ni ovirala slovenskih vojakov v boju proti Rusom, Srbom in Črnogorcem. To so potrdila številna poročila in pričevanja o njihovem vojskovanju na slovanskih tleh. Seveda moramo upoštevati, da so pri njihovi objavi pazili na avstrijsko vojaškopolitično državno stališče in vojaškopropagandne zahteve, vendar je bil duh, ki jih je prežemal, dovolj zgovoren. Slovenski vojaki – Avstrijci, kot so sami poudarjali –¹⁹ so se proti Rusom neusmiljeno bojevali. Do njih in srbskih ter črnogorskih nasprotnikov so imeli prepoznaven vojaški odnos.²⁰ »Oh, naš 'na nož!'«, je po vrnitvi z ruskega bojišča v Ljubljano septembra 1914 pripovedoval ranjeni desetnik »železnega« 17. pešpolka, imenovanega tudi polk kranjskih Janezov, Alojzij Prek iz Dobrove. »Preko tega ni. Le škoda, da nismo imeli več prilike. Pa bomo šli še enkrat nanje, komaj čakam, da jih bomo dali na bajonet.«²¹ Karel Jakopič iz Male vasi pri Ježici pa je pisal sestri: na »rjavce« (Ruse) smo šli »kakor volkovi na plen«. Videlo se je, kaj znajo kranjski fantje.²² Posebno plat bojevanja proti Rusom pa je razkril vojak iz Bovškega, pripadnik 27. domobranskega strelskega polka v Galiciji:

»Bilo je /.../, ko smo napadli Ruse. Slišali so nas, ki smo slovensko govorili ter kričali. Tedaj je rekel eden od Rusov: 'Brate, ne streljati. Mi smo tudi Slovani!' Ali naša dolžnost do presvetlega cesarja, zavest, da branimo našo drago domovino in svoje drage – to nam je velevalo, da smo bili gluhi. V vojski je zvijača več kot hrabrost.«²³

Če verjamemo vojnemu kuratu Leopoldu Turšiču, ki je decembra 1914 spremljal 27. polk, naj bi se Rusi slovenskih vojakov bali.²⁴ Kot je zapisal v pismu, ki ga je ko-

¹⁸ »Spomenik slovenske zvestobe na južnem bojišču,« *Slovenec*, 29. 7. 1915, 1. Gl. tudi »Domači črnovojniški pešpolk št. 27,« *Slovenski narod*, 29. 7. 1915, 3.

¹⁹ »Kako so slovenski vojaki podirali lipo, na kateri je bil skrit sovražnik,« *Slovenec*, 28. 9. 1914, 3. O tem gl. tudi Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, I,« 52, 56.

²⁰ *Ibid.*, 36, 37, 44, 53, 54.

²¹ »Dohod dveh vlakov z ranjenci v Ljubljano,« *Slovenec*, 7. 9. 1914, 4. O neusmiljenem bojevanju Slovencev proti Rusom mož na moža gl. »Listek. Slike z vojne: kako se je naš alpinec boril z Rusi,« *Slovenec*, 22. 10. 1914, 1. »Iz pisem slovenskih junakov. Korošci si godejo v najhujšem boju,« *Slovenec*, 14. 11. 1914, 1. »Kako naskakujejo kranjski fantje,« *Slovenec*, 13. 3. 1915, 3. O neusmiljenem kaznovanju civilnih oseb, ki so na vzhodni fronti pomagale ruski vojski, gl. »Iz pisem slovenskih junakov. O ruskih vohunih,« *Slovenec*, 14. 11. 1914, 1.

²² »Kako naskakujejo kranjski fantje,« *Slovenec*, 13. 3. 1915, 3. O brezčutnem odnosu slovenskih vojakov do Rusov in Srbov gl. »Dnevne vesti. Celjski bataljon v boju,« *Slovenski narod*, 6. 10. 1914, 2–3. »Naši junaki. Pet mesecev ob topu, št. 47,« *Slovenec*, 13. 2. 1915, 2. »Krvavi Karpati,« *Slovenec*, 27. 2. 1915, 2. »Kako težko so zaslužena vojaška odlikovanja,« *Slovenec*, 13. 3. 1915, 4.

²³ »Iz pisem naših junakov. Kako smo oprostili 60 ujetih tovarišev,« *Slovenec*, 12. 12. 1914, 2.

²⁴ »Listek. Par podrobnosti o domačem domobranskem polku št. 27,« *Slovenec*, 26. 1. 1915, 1.

nec januarja 1915 objavil *Slovenec*, so domobrance poznali po srebrnih planikah na ovratniku in jim zaradi izvrstnega streljanja in vztrajnosti pravili »*psi s cveticami*«, na kar so naši fantje zelo ponosni.«²⁵ *Slovenec* je že pred tem, v začetku decembra, za bojevanje slovenskih vojakov proti Rusom uporabil povéd: »Naši vojni psi na delu.«²⁶

Na brezčuten odnos do slovanskih nasprotnikov so kazali tudi v *Slovincu* in *Slovenskem narodu* objavljeni poudarki o bojaželjnosti slovenskih vojakov, podkrepljeni s pohvalnimi poročili iz avstrijskega in nemškega tiska o njihovem zagrizenem bojevanju na slovanskih frontah.²⁷ Ob tem lahko kot zanimivost navedemo, da je bil sin ljubljanskega župana Tavčarja, rezervni praporščak poljskega topničarskega polka št. 25 Franc Boris Tavčar, leta 1915 odlikovan s srebrno medaljo za hrabrost I. razreda. O njegovem bojevanju so v uradno *Zlato knjigo armade* zapisali:

»Rezervni praporščak 25. poljskega topničarskega polka Franc Boris Tavčar se je pri vsaki priliki izkazal hrabrega in moškega. Kot poveljnik voda ter kot prvi oficir je vodil v bojih pri Polanah streljanje z redko hladnokrvnostjo, akoravno je lahka in težka sovražna artiljerija njegovo baterijo kar najljuteje obstreljevala. Njegov vpliv na moštvo je bil tako velik, da so njegovi vojaki v najljutejšem sovražnem ognju vzorno delovali naprej. Ko smo zapustili pozicijo pri Polanah, je ostal praporščak Tavčar na ukaz s svojim vodom tam ter ga je drugi dan z veliko spretnostjo sredi sovražnega ognja pripeljal k bateriji nazaj.«²⁸

Taka poročila, ki so služila k spodbujanju patriotičnega razpoloženja v domovini, so se lepo skladala z znanim sporočilom slovenske lojalistične nacionalne ideologije, ki ga je v svoji prvi in najuspešnejši pesniški objavi ob obisku cesarja Ferdinanda I. 1. septembra 1844 v Ljubljani zapisal Jovan Koseski (Janez Vesel): »Hrast se omaje in hrib, – zvestoba Slovincu ne gane!«²⁹ Ranjeni slovenski vojaki, ki so se zdravili v bolnici Linz-Urfahr v Gornji Avstriji, so ga novembra 1914 zapisali na koncu svojih

²⁵ Ibid.

²⁶ »Slike z vojne. Naši vojni psi na delu,« *Slovenec*, 15. 12. 1914, 3.

²⁷ »Junaštvo kranjskih vojakov,« *Slovenec*, 10. 9. 1914, 1. »Hrabri slovenski vojaki,« *Slovenec*, 14. 9. 1914, 1. »Iz boja slovanskih lovcev v Galiciji,« *Slovenec*, 14. 9. 1914, 2. »17. pešpolk na severu,« *Slovenec*, 28. 9. 1914, 2, 3. »Naša kri,« *Slovenec*, 29. 9. 1914, 1. »Junaštva naših kranjskih alpincev,« *Slovenec*, 1. 10. 1914, 1. »Naši polki v boju,« *Slovenec*, 10. 10. 1914, 1. »Listek. Slovenski vojaki – branilci Przemysla,« *Slovenec*, 21. 10. 1914, 1, 2. »Listek. Slike iz vojne: zmagoslavni slovenski junak v vojni vihri,« *Slovenec*, 22. 10. 1914, 2, 3. »Slike iz vojne. Slovenski vojaki – strah Rusom,« *Slovenec*, 15. 12. 1914, 3. »Listek. 'Ljubljanski cesarski strelci',« *Slovenec*, 5. 3. 1915, 1. »Slovenski vojaki ob Dnjestrju,« *Slovenec*, 7. 7. 1915, 6. »Dnevne vesti. Naši vojaki na bojišču,« *Slovenski narod*, 14. 9. 1914, 2. »Dnevne vesti. Pešpolk št. 17,« *Slovenski narod*, 28. 9. 1914, 2. »Dnevne vesti. Celjski bataljon v boju,« *Slovenski narod*, 6. 10. 1914, 2, 3. »Dnevne vesti. Pozdrav z bojišča,« *Slovenski narod*, 9. 11. 1914, 3. »O našem pešpolku št. 17,« *Slovenski narod*, 14. 4. 1915, 3. »Velike bitke na ruski fronti,« *Slovenski narod*, 8. 7. 1916, 1. Prim. tudi »Iz pisma naših junakov. S srbskega bojišča,« *Slovenec*, 12. 12. 1914, 2. O bojaželjnosti slovenskih vojakov gl. tudi Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, I,« 41, 52–54. Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, II,« 85, 86.

²⁸ »Dnevne vesti. Iz zlate knjige naše armade,« *Slovenski narod*, 6. 8. 1915, 3.

²⁹ »Slovenja presvitlimu, premilostljivimu gospodu in cesarju Ferdinandu Pervimu, ob veselim dohodu njih veličanstva v Ljubljano,« *Kmetijske in rokodelske novize*, 4. 9. 1844, [2]. Andrej Inkret, *Jovan Vesel Koseski. Vprašanje literarne zgodovine* (Maribor: Obzorja, 1971), 36, 63.

pozdravov, poslanih kranjskemu deželnemu glavarju dr. Ivanu Šusteršiču in njegovi soprogi.³⁰ Patriotskih izjav slovenskih vojakov v tisku ni bilo težko zaslediti.³¹ Obenem je *Slovenec* ugotavljal, da sta slovenski narod in slovenski vojak v tej vojni sijajno pokazala, kako razumeta pravo domoljubje v dejanju,³² *Slovenski narod* pa je opozoril na zapis, v katerem je Fjodor Mihajlovič Dostojevski skozi vrsto paradoksov zagovarjal vojno. V *Narodovi* predstavitvi zapisa Dostojevskega je bilo tudi naslednje: »Vojna povzdigne ljudskega duha in zavest lastnega dostojanstva, vojna napravi gospoda in hlapca enake, vojna je najvišji pojav ljudske dostojnosti, ker tedaj žrtvuje vsak ali svoje življenje, ali svoje zdravje ali del svojega imetja za občno korist.«³³ Temu je sprva pritegnil tudi književnik Stanko Majcen. Po vrnitvi s fronte v Galiciji, kjer so mu zmrznile noge in so ga že novembra 1914 z odlikovanjem za hrabrost poslali domov, nato pa je po daljšem okrevanju opravljal večinoma lažje vojaške naloge, je v katoliški reviji za književnost in umetnost *Dom in svet* zapisal:

»V eni izmed oktobrskih števil 'Naroda' je bil podlistek, v katerem Dostojevski hvali vojsko. Vse, kar stoji tam, je res.« Ne morem povedati, »kako mene vojska krepi. Daje mi zavest, da se veselo prenavljajo vrednote, da ugašajo vse tiste luči, s katerimi so ožarjali veliki lažnjivci in goljufi vse stvari, da te stvari zdaj dobivajo svojo lastno moč, njim samim določeno in da ima zdaj v teh lučih svet čisto drugačen obraz kakor prej. Kako je vse to tolažilno!«³⁴

Svoje rezko razmišljanje pa je Majcen nato opustil. V isti reviji je namreč kmalu zatem črtico »Nevernik« sklenil s spoznanjem, da vojak ne more ne živeti ne umreti za domovino. »V tistih časih to ni bilo patriotsko dejanje, saj je pisatelj izražal skepso do domovinske vojne. Vprašanje je, kako je črtica sploh lahko izšla ob cenzuri, ki je bila pozorna na vsakršno malodušje.«³⁵

»Iz pisem naših junakov«, kot se je imenovala ena od rubrik v *Slovenecu*, je bilo vidno tudi omalovaževanje slovanskih vojaških nasprotnikov.³⁶ Rusi naj ne bi imeli pravega poguma, bili naj bi slabi strelci in brez bojnega vzgiba. Omalovažujoč odnos je bilo čutiti tudi do Srbov in Črnogorcev.³⁷ Propaganda, ki je vela »Iz pisem naših

³⁰ »Iz pisem slovenskih junakov. Slovenski vojaki – vedno junaki!«, *Slovenec*, 14. 11. 1914, 1. Omenjeni verz so slovenski vojaki zapisali v naslednji obliki: »*Hrast se omaje in hrib, zvestoba Slovencev na gane!*« – Ibid.

³¹ »Dnevne vesti. Iz pisma slovenskega častnika,« *Slovenski narod*, 11. 9. 1914, 3. »Iz pisem slovenskih junakov. Misli na domovino. Slovenski fantje pozdravljajo domovino,« *Slovenec*, 14. 11. 1914, 1.

³² »Naši polki v boju,« *Slovenec*, 10. 10. 1914, 1.

³³ »Listek. Dostojevskij o vojni,« *Slovenski narod*, 10. 10. 1914, 2.

³⁴ Stanko Majcen, »Književnik v vojski,« *Dom in svet* 28, št. 1 (1915), 36.

³⁵ Ivan Vogrič, *Slovenski književniki in 1. svetovna vojna* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001), 34, 35.

³⁶ Na omalovaževanje slovanskih nasprotnikov in precenjevanje svojih vojaških sposobnosti, ki so jih poudarjali slovenski vojaki, opozarja tudi Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, I,« 44, 54.

³⁷ »Dohod dveh vlakov z ranjenci v Ljubljano,« *Slovenec*, 7. 9. 1914, 4, 5. »Dnevne novice. Sijajni uspehi tretjega vojnega zbora v zadnjih bojih na Ruskem,« *Slovenec*, 17. 9. 1914, 4. »Iz pisem slovenskih junakov. Srbi pred našimi vojaki beže,« *Slovenec*, 14. 11. 1914, 2. »Junaštvo slovenskega častnika – en

junakov«, je tako ustvarjala predsodke o nasprotnikih in njihovi manjvrednosti ter postala pomembna prвина bojevanja, njen vpliv pa je odmeval še daleč v povojni čas.³⁸ Vendar se omenjeno (samo)povzdigovanje »slovenskih junakov« ni ujemalo z dejansko sliko na ruskem vojskovališču. Poleti, jeseni in zgodaj pozimi leta 1914, ko so bili objavljeni članki o kakovosti ruskih vojaških enot (to potrjujejo tudi kasnejši spomini slovenskih vojakov), so, kot smo že opozorili, imeli slovenski polki in avstro-ogrska armada v boju z njimi zelo velike izgube.³⁹

Po *Slovencu* so si Rusi, zaščitniki sarajevskih morilcev,⁴⁰ za cilj postavili uničenje Avstro-Ogrske;⁴¹ zanj so se bili pripravljene posluževati tudi nečastnega in zločinskega bojevanja⁴² ter krvavega prisiljevanja svojih vojakov v boj. Po pričevanju slovenskega topničarja v Przemyslu naj bi namreč v neizmernem »zbiralniku ljudi« – ruski armadi⁴³ – njeni častniki s strojnimi puškami gnali vojake v boj.⁴⁴ »Ali bodo dajali komu odgovor?« se je o takem ravnanju spraševal pripadnik 97. pešpolka 4. stotnije računski podčastnik Franc Lapajne. »Zdi se mi,« je zapisal, »da bo po vojni morala Rusija prestatati še strašnejšo vojno: veliko krvavo revolucijo.«⁴⁵ Sicer pa naj bi se ruskim vojakom tudi drugače slabo godilo. Bili naj bi lačni in slabo obuti.⁴⁶

Kljub takim zapisom pa je *Slovenec* namenil svoj prostor tudi Rusom naklonjenim pričevanjem. Tako je Josip Šušteršič iz Šmartnega pri Litiji, ko je pisal o moriji ruskih vojakov v boju 17. pešpolka 4. februarja 1915 v Karpatih, takole opisal njegov zaključek:

»V tem že slišim z leve strani klic za naskok: 'Ura!' Kakor en mož planemo vsi z bajoneti proti sovražniku v strašni jezi, da vse pokoljemo. Rusi še enkrat podvojijo ogenj, nakar jih še mnogo pade izmed naših. Pa ko smo že čisto blizu njih, si mislim: zdaj bo pa strašno klanje. Pa ni bilo tako. Znano je že, da se Rusi nobene stvari bolj ne boje kot naših bajonetov. Tudi sedaj, ko zagledajo bajonete pred seboj, pomečejo svoje puške proč in

sam Slovenec ujel 25 Rusov,« *Slovenec*, 21. 11. 1914, 1. »Iz pisem naših junakov. Tisti, ki imajo kratke hlače in pero za kapo,« *Slovenec*, 12. 12. 1914, 2. »Slike iz vojne. Slovenski vojaki – strah Rusom,« *Slovenec*, 15. 12. 1914, 3. »Listek. Kako zlahka se dajo Rusi ujeti,« *Slovenec*, 26. 1. 1915, 1. »Krvavi Karpati,« *Slovenec*, 27. 2. 1915, 2. »Na črnogorski meji,« *Slovenski narod*, 16. 10. 1914, 2. »Dnevne vesti. Kako je ušel iz vjetništva?,« *Slovenski narod*, 31. 12. 1914, 3.

³⁸ Štepec, »Slovenec 1914–1918,« 18.

³⁹ O omahujoči držbi slovenskih vojakov, ki se je med njimi porodila zaradi neuspehov in velikih izgub avstro-ogrske vojske v Galiciji in na Karpatih, gl. Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, I,« 44, 46, 48, 49.

⁴⁰ Tako razmišljanje je bilo uveljavljeno tudi med večino slovenskih vojakov. – Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, I,« str. 37.

⁴¹ »Za bodočnost Evrope,« *Slovenec*, 31. 8. 1914, 1.

⁴² »Vojaški kurat, Slovenec Rozman padel v boju pri Lvovu,« *Slovenec*, 10. 9. 1914, 2.

⁴³ »Ruska ofenziva,« *Slovenec*, 28. 9. 1916, 1.

⁴⁴ »Iz pisem slovenskih junakov. Kako so ruski časniki vodili svoje vojake v smrt,« *Slovenec*, 14. 11. 1914, 1. Prim. tudi »Listek. Kako zlahka se dajo Rusi ujeti,« *Slovenec*, 26. 1. 1915, 1. »Listek. Slovenski junaki: 'ko bi vaših halamutov ne bilo!',« *Slovenec*, 15. 4. 1915, 1.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ »Naši junaki. Zmaga bo naša,« *Slovenec*, 13. 2. 1915, 2. »Listek. Stankova pisma,« *Slovenec*, 3. 5. 1915, 1–2. Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, I,« 57.

roke kvišku in kličejo: Brate! Brate! Ko jih vidimo kot svoje ujetnike, nas mine vsa jeza in začeli smo si podajati roke in se smejati drug drugemu. Delili smo jim kruh in druge reči, a oni nam cigarete in tobak. Ko bi nas tedaj kdo videl, bi mislil, da smo stari prijatelji po dolgem času zopet skupaj prišli. Vsak si je mislil: 'Vi ste storili svojo dolžnost in mi pa svojo; zdaj, ko ste naši ujetniki, niste več naši sovražniki.'⁴⁷

Šušteršič je v svojem pismu Rusom sicer priznaval trdovratnost v boju.⁴⁸ Taka, sicer maloštevilna priznanja so izrekli tudi drugi slovenski vojaki.⁴⁹ Prav tako je bilo mogoče v *Slovenecu* in *Slovenskem narodu* prebrati kratke pohvalne besede o bojevanju srbskih in črnogorskih vojakov.⁵⁰ *Slovenski narod* je opozoril še na pohvalno mnenje o bojevanju Srbov, ki je krožilo v avstrijskih vojaških krogih in nemškem

⁴⁷ »Krvavi Karpati,« *Slovenec*, 27. 2. 1915, 2. Podobno izkušnjo je svojemu sinu Andreju Zlobcu med vojno zaupal njegov oče, ki se je v starosti 45 let bojeval na ruski fronti. Na bojnem polju je nenadoma zagledal mladega Rusa, ki je bil tako blizu mene, da sva si gledala iz oči v oči. Mirno in prijazno me je gledal. Strmel sem v črno cev njegove puške in čvrsto stiskal svojo karabinko. Žal mi je bilo prijetelega mladeniča, ki je prišel pred mojo puško na podoben način, kot jaz pred njegovo. Mladi Rus je položil puško poleg sebe v brazdo in polglasno zašepetal: 'Njet e strejat! Ja tože čelovek!' Nasmehnil sem se mu in odkimal. Ne, ne bom streljal! Oba sva enako čutila. Živeti hočeva, ne umreti – ne za carja in ne za cesarja! Iskreno upam, da je moj ruski prijatelj ostal živ, saj je v naslednjem trenutku jeknilo povelje: 'Feuer!' Streljal sem proč.« – Andrej Zlobec, *V viharju prve svetovne vojne* (Ljubljana: samozaložba D. Kunaver, 2010), 84. O tem, da slovenski vojaki niso hoteli streljati na Ruse in so raje padli v njihovo ujetništvo, gl. Svovljšak, »Slovinci v primežu avstrijske cenzure,« 118. Petra Svovljšak ob tem opozarja, da so po podatkih, s katerimi je razpolagal Oddelek za vojne ujetnike pri Skupnem centralnem poizvedovalnem uradu na Dunaju, na podlagi stanja, v katerem so vojaki padli v ujetništvo, to je deleža ranjenih ali neranjenih vojakov, v Oddelku mogli sklepati, ali se je vojak predal ali je bil dejansko zajet na bojnem polju. Po omenjenih podatkih je bilo novembra 1914 neranjenih 20, ranjenih pa 80 odstotkov ujetih slovenskih vojakov. – Ibid.

⁴⁸ »Krvavi Karpati,« *Slovenec*, 27. 2. 1915, 2.

⁴⁹ »Dnevne vesti. Iz pisma slovenskega častnika,« *Slovenski narod*, 11. 9. 1914, 3. »Listek. Stankova pisma,« *Slovenec*, 3. 5. 1915, 1, 2.

⁵⁰ »Bitka pri Loznici,« *Slovenski narod*, 30. 9. 1914, 3. »Na črnogorski meji,« *Slovenski narod*, 16. 10. 1914, 2. »Prošnja Crnegore za mir,« *Slovenski narod*, 18. 1. 1916, 1. »Listek. Iz vojne: denarnica rešila življenje,« *Slovenec*, 10. 12. 1914, 1. O pohvalnem gledanju slovenskih vojakov na bojevanje Srbov oziroma vojaški solidarnosti z njimi gl. tudi Jakob Ciglar, »Matija Malešič – vojni dnevnik 1914,« v: *Vojnozgodovinski zbornik*, 5, ur. Janez J. Švajncar (Logatec: Vojni muzej, 2000), 44. Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, I,« 54, 59. Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, II,« 86, 87. Sluga ob tem opozarja na zgražanje slovenskega častnika Janka Hacina zaradi surovega ravnanja avstro-ogrške vojske s srbskimi vojnimi ujetniki in njenega nasilja nad srbskim civilnim prebivalstvom. Na te novice, ki so ga dosegle na ruski fronti, se je Hacin v svojem dnevniku odzval z besedami: »'Naši ropajo in morijo po Srbiji huje od roparskih drhali in podobno tudi po Bosni'.« – Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, I,« 50. Leta 1916 je Hacin prebegnil na rusko stran, ruski generalštab pa ga je nato poslal v Švico. Od tu je s pomočjo svojih zvez na Dunaju Rusiji posredoval pomembne podatke o vojaških operacijah in drugih pomembnih odločitvah centralnih sil. Konec leta 1917 so bile njegove zveze z Dunajem pretrgane, leta 1918 pa je bila ruska obveščevalna služba v Švici razpuščena. – »Hacin Janko,« v: *Slovenski biografski leksikon*, 2, ur. Izidor Cankar et al. (Ljubljana: Zadruga gospodarska banka, 1926), 283. O surovem ravnanju s črnogorskimi vojnimi ujetniki je v svojem dnevniku pisal desetnik Matija Malešič, ki je poveljeval 2. oddelku 2. voda avstroogrškega pehotnega polka št. 22 Graf von Lacy. – Ciglar, »Malešič – vojni dnevnik,« 48.

tisku.⁵¹ Omeniti velja, da sta lista poročala tudi o znosnem ali celo dobrem ravnanju ruske strani s slovenskimi vojnimi ujetniki.⁵² Drugačnih poročil skorajda ni bilo.⁵³ Podobno izkušnjo naj bi imela tudi večina Slovencev v srbskem in črnogorskem vojnem ujetništvu.⁵⁴ Enemu izmed njih pa se je zgodilo, da je slišal očitke o izdaji slovanstva.⁵⁵ Podoben očitek je *Slovenec* naslovil na Rusijo, ko je moskovski dnevnik *Russkoe slovo* konec februarja 1916 objavil članek, v katerem je zapisal, da lahko Italija od Antante pričakuje podporo pri svojih ozemeljskih težnjah do slovenskega Primorja.⁵⁶

Poročila o sorazmerno ugodnih razmerah, v katerih so živeli slovenski vojni ujetniki v Rusiji, Srbiji in Črni gori, so lahko bila napisana tudi z mislijo na cenzurna očala ujetniških oblasti. Na pisma vojnih ujetnikov sta bili dejansko pozorni cenzura v ujetniških taboriščih in avstrijska cenzura korespondence in tiska, zato sta *Slovenec* in *Slovenski narod* objavila tisto, kar je prestalo cenzurni preizkus. Pri tem ju je verjetno vodila tudi misel, da bi olajšala skrb svojcev za svoje može in fante, ki so bili v vojnem ujetništvu, in tako prispevala k mirnejšemu sprejemanju vojne med prebivalstvom. Ujetništvo slovenskih vojakov listoma očitno ni služilo kot podlaga za razpihovanje sovražnega čustva do slovanskih nasprotnikov habsburške monarhije. Morda so pri tem upoštevali dejstvo, da je glavno breme njenega tedanjega vojskovanja potekalo na slovanskih tleh. Na to je spomladi 1915 opozoril *Slovenski narod*, ko je zapisal, da v tedanji stopnji svetovne vojne najbolj trpijo slovanski narodi. Vsi boji na vzhodnem in južnem vojskovališču so se vršili na (avstro-ogrskih) »slovanskih tleh, v Galiciji na poljskih in rutenskih tleh, v Bukovini na rutenskih tleh, v Karpatih na slovaških tleh, v Sremu in v Bosni in v Dalmaciji na hrvatskih tleh, na Primorskem na slovenskih tleh.«⁵⁷ Glede Primorske je treba omeniti, da so se tu Slovenci borili

⁵¹ »Bitka pri Loznici,« *Slovenski narod*, 30. 9. 1914, 3. »Naši boji proti Srbiji,« *Slovenski narod*, 14. 11. 1914, 1.

⁵² »Listek. Pismo Slovenca iz ruskega ujetništva,« *Slovenec*, 28. 10. 1914, 2. »V ruskem ujetništvu. Pismo slovenskega vojaka iz ruskega ujetništva,« *Slovenec*, 21. 11. 1914, 8. »Pismo iz ruskega vjetništva v Sibiriji,« *Slovenski narod*, 12. 11. 1914, 2. »Dnevne vesti. Pismo iz ruskega vjetništva,« *Slovenski narod*, 21. 12. 1914, 3. Prim. tudi Svolfšak, »Slovenci v primežu avstrijske cenzure,« 119. Križaj, »Pošta iz ujetništva,« 47, 49. Marko Štepec, »Kot teleta smo bili.«. Izkušnja in spomin na Galicijo,« *Studia Historica Slovenica* 15, št. 2 (2015): 368, 369.

⁵³ Prim. »Dnevne vesti. Kako je ušel iz vjetništva?,« *Slovenski narod*, 31. 12. 1914, 3.

⁵⁴ »Dnevne vesti. Pismo ranjenega, v srbskem vjetništvu se nahajajočega rezervnega častnika,« *Slovenski narod*, 2. 10. 1914, 2. »Pismo iz črnogorskega vjetništva,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1914, 3, 4. »Dnevne vesti. V srbskem vjetništvu,« *Slovenski narod*, 12. 11. 1914, 3. »Iz pisem slovenskih junakov. Slovenski mornar – črnogorski jetnik,« *Slovenec*, 14. 11. 1914, 2. »Iz srbskega ujetništva,« *Slovenec*, 7. 4. 1915, 5. »Slovenec pobegnil na konju črnogorskega kralja,« *Slovenec*, 12. 2. 1916, 3. Prim. tudi »Dnevne vesti. Iz Kragujevca v Srbiji,« *Slovenski narod*, 15. 2. 1916, 3. – O slabem, celo surovem ravnanju s slovenskimi in drugimi avstrijskimi vojaki v srbskem ujetništvu, gl. »Listek. Kako je Slovenec pobegnil iz srbskega ujetništva,« *Slovenec*, 16. 1. 1915, 1, 2. »Dnevne novice. Grozovitosti na Srbskem. – Bolnike hočejo moriti!,« *Slovenec*, 1. 4. 1915, 5. Svolfšak, »Slovenci v primežu avstrijske cenzure,« 119, 120. Štepec, »Kot teleta smo bili,« 368.

⁵⁵ »Slovenec pobegnil na konju črnogorskega kralja,« *Slovenec*, 12. 2. 1916, 3.

⁵⁶ »Rusi nas ponujajo Italiji,« *Slovenec*, 2. 3. 1916, 1.

⁵⁷ »Dnevne vesti. V sedanji svetovni vojni,« *Slovenski narod*, 19. 6. 1915, 3.

tudi med seboj. Na soškem bojišču so se beneški Slovenci v uniformah italijanske vojske bojevali s Slovenci v uniformah avstro-ogrske vojske.⁵⁸

O razmerah v ruskem ujetništvu in spominu nanje se je ohranilo zanimivo zgodovinsko gradivo v rodbini Benko iz Križ pri Čemšeniku. Čeprav se ne navezuje na pisanje *Slovenca* in *Slovenskega naroda* v letih 1914–1916, ga vseeno omenjamo, saj gre za doslej neznano izkušnjo slovenskega vojnega ujetnika z vzhodne fronte med prvo svetovno vojno.

Omenjeno gradivo je v svojem delu *Hiša mojega očeta* predstavil Dušan Benko, nečak slovenskega vojnega ujetnika Janeza Benka. Janez Benko, zajet kot pešak v Galiciji, je bil v vojnem ujetništvu v kraju Lohvice v Ukrajini. Tu je delal v večjem mizarskem podjetju in dobro zaslužil. V Ukrajini je bil kot vojni ujetnik tudi njegov brat Jože. Brata sta v ujetništvu kmalu vzpostavila medsebojno pisemsko zvezo, verjetno s pomočjo domačih, ki sta jim vsak iz svojega kraja sporočala, kako je z njima, domači pa so jima pisali nazaj. Pisma domačim in tista od doma so potovala z veliko zamudo, kar pa ni mogoče reči za njuno medsebojno dopisovanje, ko sta izvedela drug za drugega. Brata sta svoje dopisovanje nasloвила *Tedenski vestnik* s podnaslovom *za Razvedrilo dveh ljubečih bratov*. Na vsaki prvi strani *Vestnika* (pisma) sta bila navedena njegova zaporedna številka in datum. Za ponazoritev razmer v ujetništvu je zanimiva šestnajsta številka *Vestnika* z dne 13. januarja 1917. V njej so bila ob novicah od doma še Janezova navodila Jožetu, kako naj pride v Lohvice. Janez je Jožetu pisal, do kod naj se pelje z vlakom in kje naj najame izvoščka, da ga bo pripeljal do njega. Jože je namreč Janezu sporočil, da želi pobegniti in se mu pridružiti, da bosta skupaj krenila domov. Janez in Jože Benko očitno nista imela težkega ujetniškega življenja. Janez je bratu tako rekoč javno, po redni pošti poslal pismo, v katerem mu je odkrito, brez kakih šifer sporočil, da z navdušenjem soglašja z njegovim nameranim pobegom, in mu posređoval navodila, kako naj pride do njega. Obvestil ga je tudi, da je

»od Harkovske gubernije /.../ že tukaj par plenjenih (ujetnikov – op. J. P.), ki so utekli od tam in prišli v Lokvico. Mnogo jih je, ki se po svoji volji predstavljajo. Da sliši se celo! Ako pride na komitet vojenoplenjeni (vojni ujetnik – op. J. P.), se mu da volja, naj si gre iskat službe kamor želi. Ta služba se dobi kaj lahko.«

Brata sta si torej brez bojazni pred vojaško cenzuro mirno dopisovala in pripovedovala o svojem ujetniškem življenju ter brez trohice strahu načrtovala, kako in kdaj ter po kateri poti se bosta vrnila domov.⁵⁹

Po Benkovem rodbinskem izročilu je v Janezovem ujetniškem življenju prostor našla tudi ljubezen. Vanj se je zagledala Evdokija Harapan, hči lastnika podjetja, v katerem je delal. Tudi Janez do nje ni bil ravnodušen in ljubezenski plamen je tako močno zagorel, da mu je Evdokija podarila bel, lastnoročno izvezen šal iz domačega platna, posejan s prekrasnimi ornamentami. Šal – del ženitovanjske opreme, ki ga ne-

⁵⁸ Svolfšak, »Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub,« 232.

⁵⁹ Dušan Benko, *Hiša mojega očeta* (Križe: rodbina Benko, 2014), 50, 51, 53, 56.

vesta izroči svojemu izvoljencu – je dva metra dolg, s cirilično inicialko njenega priimka na enem koncu, na drugem koncu pa z latinično inicialko Janezovega priimka. Ženin ga na poročnem obredu nosi ovitega okoli pasu ter počez križem čez rame. Janez Benko si ga ni ovil, ker je po oktobrski revoluciji, najverjetneje spomladi 1918, žalostnega srca zapustil Rusijo, šal pa je vzel s seboj. Brat Jože je namreč skladno z njegovimi navodili prišel v Lohvice in s svojo prisotnostjo vplival na Janeza, da je z njim (komajda) pobegnil v domovino. V tistih nemirnih časih so ujetniki množično izkoriščali tedanje razmere in bežali domov. Brata so po vrnitvi iz ujetništva najprej napotili v Judenburg, nato pa za tri mesece na soško fronto. Po koncu vojne sta se peš vrnila domov, Janez z mislijo na Evdokijo, ki je ni pozabil. V poznih letih je hudo domušno polglasno razmišljal: »Bogsigavedi, če moji otroci nimajo kakega brata ali sestre v Ukrajini!« Evdokijin šal se je ohranil do danes in še dolga desetletja kasneje je Janezova družina vsako leto v maju, v času šmarnic (majniška Marijanska pobožnost – op. J. P.), z njenim šalom in podobo Janeza Benka v domači hiši okrasila visečo podobo Matere božje neznani Evdokiji v spomin.⁶⁰

Ob omenjeni posamezni izkušnji se je dojemanje ruskega (slovanskega) nasprotnika, ki ga je v javnosti krojilo politično časopisje, opiralo tudi na zgodovinsko antropološki razmislek o značaju ruskega človeka. Leta 1915 ga je prispeval profesor na ljubljanskem bogoslovju, teolog, zgodovinar in raziskovalec starocerkvenoslovanskega slovstva dr. Franc Grivec. V katoliški reviji za kulturnosociološka vprašanja *Čas* je objavil daljšo razpravo »Ruski problem«, v kateri je obravnaval tudi ruski značaj.⁶¹ Besedilo, ki je zadevalo to vprašanje, je 1. maja 1915 povzel *Slovenec*. Ob tem je

⁶⁰ Ibid., 53–57, 158. O šmarnicah gl. Marijan Smolik, *Liturgika. Pregled krščanskega bogoslužja* (Celje: Mohorjeva družba, 1995), 222–23. Benko v svojem delu opozarja tudi na druge primere, ko slovanski vojni ujetniki v ruskem ujetništvu niso živeli v slabih razmerah. Spominja se, da je bral, kako so »Rusi avstrijske in nemške ujetnike ob popisu spraševali: 'Germanski ali Slavanski?' Tiste, ki so se izjavili, da so nemškega rodu, so zvečine poslali onstran Urala, v Sibirijo, ujetnike slovanske krvi pa so razporedili po evropskem delu Rusije. Mnogim med njimi se ni slabo godilo. Ne le zgodba Benkovega Janeza, tudi pripoved 'Trideset in eden' (Osip Šest, *Enaintrideset in eden. Knjiga o vojnem ujetništvu* (Ljubljana: Vodnikova družba, 1937) – op. J. P.), ki jo je po prvi vojni napisal publicist in režiser Osip Šest, govori o skupini častnikov avstroogrške vojske – Slovencev, Hrvatov, Čehov in Poljakov –, ki so že prvo leto vojne padli v rusko ujetništvo in v njem živeli vse do konca morije. Prav nič hudega jim ni bilo. Ruska komanda jih je nastanila v mestu Rjazan, bivali so v veliki hiši z vrtom, v katerem so gojili razne povrtnine; omislili so si celo bazen. Vse do izbruha revolucije so redno prejeli plačo, se sprehajali po mestu in njegovem obrobju, ljubimkali z rjazanskimi lepoticami, počenjali še to in ono, vse sicer pod dozdevnim nadzorom stražarja, s katerim so bili prav prijateljsko povezani. Obilni prosti čas nekajletnega ujetništva so pač preživljali na razne načine, nekateri tudi s študijem.« (Benko, *Hiša mojega očeta*, 58.) Šest je bil v ruskem ujetništvu od leta 1915. Po revoluciji je najprej delal v gledališču v Rjazanu, kasneje pa se je v Moskvi seznanil z znamenitim ruskim igralcem, režiserjem in teatrologom Konstantinom Sergejevičem Stanislavskim. V domovino se je vrnil leta 1919. – Kot utemeljeno opozarja Petra Svovlšak, pa je obstajala tudi drugačna slika življenja slovenskih vojnih ujetnikov v Rusiji. Iz mnogih ujetniških taborišč so poročali o slabih življenjskih razmerah, lakoti, nenavadnih in težkih vremenskih pogojih, težaškem delu, ki so ga morali opravljati, predvsem v rudnikih ali na železnicah. Po oktobrski revoluciji so se življenjske razmere vojnih ujetnikov še poslabšale, zlasti za častnike. – Svovlšak, »Slovinci v primežu avstrijske cenzure,« 118, 119.

⁶¹ Franc Grivec, »Ruski problem,« *Čas* 9, št. 3 (1915): 121–37. Obravnavo značaja ruskega človeka gl. na str. 126–31.

opozoril na aktualnost Grivčeve razprave, saj ruski značaj »tudi na bojnem polju kaže toliko zanimivega in zagonetnega«. ⁶²

Glavni poudarek *Slovenčevega* povzetka Grivčeve razprave je veljal opozorilu, da se na dnu ruskega značaja še vedno skrivajo »dobrodušna mehkost, gibčna sanjavost, demokratična ljudomilost in anarhistična svobodoljubnost staroruske slovanske narave«. Temu so se skozi zgodovino pridružili različni tuji vplivi, ki jih Rusi v sebi še niso uredili. Ob zgodovinskih in kulturnih nasprotjih so se soočali tudi s presenetljivimi nasprotji v naravi in gospodarstvu. ⁶³

»Rus se je moral vedno boriti z neprijazno naravo brez upa, da si jo popolnoma ukloni«, je povzegal *Slovenec*. V boju z njo se je navadil na največja nasprotja. Brez težave prenaša skrajni mrz in skrajno vročino. Nepričakovane spremembe, velike katastrofe in nesreče ga ne spravijo iz ravnotežja. V ruskem značaju je mešanica moči in slabosti, ognjevitosti in apatije, trdovratne konservativnosti in lahkotne gibčnosti, sanjavosti in delavnosti, trdnosti in dobrodušnosti, brezčutnosti in dobrote. Rus ve, kaj sta trpljenje in bolečina, zato se odlikuje po sočutju, usmiljenosti, dobrodelnosti in po idealni požrtvovalnosti. Ker je obenem s tiranstvom narave prenašal tudi tiranstvo absolutne države, se zna tudi žrtvovati. Zato rusko ljudstvo, ki je miroljubno in malo bojevito, daje vztrajne vojake, ljubezen do širše domovine pa ga navaja na ekspanzivno politiko. »V zadnjem desetletju je ruski narod dobil priložnost, da je razvil aktivne zmožnosti in spretnosti svoje 'široke nature', je sklenil *Slovenec*. »Zato se je Rusija zares nepričakovano okrepila. Mogoče je, da se bo tudi ruski značaj okrepil in konsolidiral ter nasprotja spravil v lepše soglasje.« ⁶⁴

Povzetek iz Grivčeve razprave je kazal razumevanje in naklonjenost ruskemu človeku in omilil prevladujočo negativno podobo, ki sta jo v času, ko so se Slovenci bojevali na slovanskih tleh, *Slovenec* in *Slovenski narod* prikazovala o ruskih nasprotnikih monarhije. ⁶⁵ V veliki meri sta jo oblikovala po izbranih pisemih slovenskih vojakov, ki sta jih neprekinjeno objavljala. Pisma so v njuni uredništvu posredovali različni naslovniki oziroma sta bila naslovnika lista sama. *Slovenski narod* si je svoje pošiljatelje verjetno pridobil tudi s pozivom, ki ga je objavil konec septembra 1914. V njem je opozoril, da je

»sedanja vojna /.../ za zgodovino našega naroda in naših dežel velikega pomena, in kdor bo kdaj pisal zgodovino te dobe, temu bo dobro došlo vse, kar se bo iz sedanjih časov ohranilo pisemenih spominov. Dobro bi torej bilo in velike koristi, če bi si ljudje zapisovali najvažnejše stvari, ki se zgode sedaj. /.../ Zaslužno bo, če si vojaki zapišejo, kaj so doživeli

⁶² »Listek. Ruski značaj,« *Slovenec*, 1. 5. 1915, 1.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Kot obliko prijaznejšega odnosa do Rusov bi lahko šteli tudi objavo novele Antona Pavloviča Čehova *Kmetje* septembra 1916 v *Slovenskem narodu*. Novela je izšla v dvanajstih nadaljevanjih. – »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.,« *Slovenski narod*, 11. 9. 1916, 1, 2; 12. 9. 1916, 1; 13. 9. 1916, 1; 14. 9. 1916, 1; 15. 9. 1916, 1; 16. 9. 1916, 1; 18. 9. 1916, 1; 20. 9. 1916, 1; 21. 9. 1916, 1; 22. 9. 1916, 1; 25. 9. 1916, 1, 2; 26. 9. 1916, 1; 27. 9. 1916, 1.

na bojiščih in zaslužno bo, če si posamezniki zapišejo, kaj so v svoji občini videli in doživeli. /.../ Take stvari, posamičnosti, ki so zanimive za dotični kraj, naj bi se vse zapisovale, pa tudi doživljaji vojakov, ki so prišli z bojišča. Na ta način se lahko zbere mnogo gradiva, ki bo bodočim zgodovinarjem gotovo dobro služilo in jim omogočilo napraviti zanimivo in pravično sliko o razmerah v sedanji veliki dobi.«⁶⁶

Slika, razvidna iz pisanja obeh vodilnih slovenskih političnih dnevnikov o bojevanju Slovanov na obeh straneh fronte v letih 1914–1916, se nam pokaže takole: za veliko večino Slovencev in slovenskih vojakov so bili na podlagi njihovega nespornega avstrijskega patriotizma⁶⁷ slovanski nasprotniki monarhije izključno le njeni sovražniki. Tako razpoloženje sta spodbujala tudi vodilna slovenska politična dnevnik *Slovenec* in *Slovenski narod*, ki v odnosu do njih nista dopuščala misli o vzajemnosti Slovencev z drugimi Slovani. V vprašanju slovanstva so bile zanju odločilne frontne črte, postavljene med avstro-ogrsko ter nemško in z njima vojskujočimi se slovanskimi državami. Kljub posameznim prispevkom, v katerih o slovanskih nasprotnikih ni bilo težkih besed, je bila na straneh obeh listov pot k slovanskemu identitetnemu samorazmisleku tesno zaprta. Obstajala sta le avstrijska vrednostna bit in v njej zamejen odnos do slovanstva. *Slovenec* in *Slovenski narod* sta tako pomembno utrjevala stališče, da so Slovenci – kot tudi drugi habsburški Slovani – Avstrijci, tisti, ki to niso, pa so iz drugega sveta. Tak odnos je okrepila vojna, ki je pripadnost slovanstvu podredila interesom držav, vojskujočih se v njej.

Viri in literatura

Časopisni viri:

- Koseski, J. [ovan]. »Slovenja presvitlimu, premilostljivimu gospodu in cesarju Ferdinandu Pervimu, ob veselim dohodu njih veličanstva v Ljubljano.« *Kmetijske in rokodelske novize*, 4. 9. 1844, [1–3].
- *Slovenec*, 31. 8. 1914, 1, »Za bodočnost Evrope.«
- *Slovenec*, 7. 9. 1914, 4, 5, »Dohod dveh vlakov z ranjenci v Ljubljano.«
- *Slovenec*, 10. 9. 1914, 1, »Junaštvo kranjskih vojakov.«
- *Slovenec*, 10. 9. 1914, 2, »Vojaški kurat, Slovenec Rozman padel v boju pri Lvovu.«
- *Slovenec*, 14. 9. 1914, 1, »Hrabri slovenski vojaki.«
- *Slovenec*, 14. 9. 1914, 2, »Iz boja slovenskih lovcev v Galiciji.«
- *Slovenec*, 17. 9. 1914, 4, »Dnevne novice. Sijajni uspehi tretjega vojnega zbora v zadnjih bojih na Ruskem.«
- *Slovenec*, 28. 9. 1914, 2, 3, »17. pešpolk na severu.«

⁶⁶ »Dnevne vesti. Zapisujte doživljaje med vojno!«, *Slovenski narod*, 28. 9. 1914, 2.

⁶⁷ Kot so opozorili Janez Cvirn, Jure Gašparič in Vlasta Stavbar, je na Slovenskem še na predvečer razpada Avstro-Ogrske prevladovalo stališče o ohranitvi preurejene in z interesi avstrijskih narodov usklajene monarhije. – Janez Cvirn in Jure Gašparič, »'Neizbežnost' razpada habsburške monarhije – slovenski pogled«, *Studia Historica Slovenica* 5, št. 1-2-3 (2005): 444. Vlasta Stavbar, »Izjave v podporo Majniške deklaracije«, *Zgodovinski časopis* 46, št. 3 (1992): 357–81. Vlasta Stavbar, »Izjave v podporo Majniške deklaracije«, *Zgodovinski časopis* 46, št. 4 (1992): 497–507. Vlasta Stavbar, »Izjave v podporo Majniške deklaracije«, *Zgodovinski časopis* 47, št. 1 (1993): 99–106. Tako stališče je prevladovalo tudi med vojaki. (Prim. Svovljšak, »Slovenci v primežu avstrijske cenzure«, 125. Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, II«, 95, 96, 101, 102. Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni, III«, 107).

- *Slovenec*, 28. 9. 1914, 3, »Kako so slovenski vojaki podirali lipo, na kateri je bil skrit sovražnik.«
- *Slovenec*, 29. 9. 1914, 1, »Naša kri.«
- *Slovenec*, 1. 10. 1914, 1, »Junaštva naših kranjskih alpincev.«
- *Slovenec*, 10. 10. 1914, 1, »Naši polki v boju.«
- *Slovenec*, 21. 10. 1914, 1, 2, »Listek. Slovenski vojaki – branilci Przemysla.«
- *Slovenec*, 22. 10. 1914, 1, 2, »Listek. Slike iz vojne. Kako se je naš alpinec boril z Rusi. Zmagoslavni slovenski junak v vojni vihri.«
- *Slovenec*, 28. 10. 1914, 2, »Listek. Pismo Slovenca iz ruskega ujetništva.«
- *Slovenec*, 14. 11. 1914, 1, 2, »Iz pisem slovenskih junakov. Misli na domovino, Slovenski fantje pozdravljajo domovino, Kako so ruski časniki vodili svoje vojake v smrt, Slovenski vojaki – vedno junaki!, Korošci si godejo v najhujšem boju, O ruskih vohunih, Slovenski mornar – črnogorski jetnik, Srbi pred našimi vojaki beže.«
- *Slovenec*, 21. 11. 1914, 1, »Junaštvo slovenskega častnika – en sam Slovenec ujel 25 Rusov.«
- *Slovenec*, 21. 11. 1914, 8, »V ruskem ujetništvu. Pismo slovenskega vojaka iz ruskega ujetništva.«
- *Slovenec*, 10. 12. 1914, 1, »Listek. Iz vojne: denarnica rešila življenje.«
- *Slovenec*, 12. 12. 1914, 1, »Avstrijsko stališče.«
- *Slovenec*, 12. 12. 1914, 2, »Iz pisem naših junakov. 'Tisti, ki imajo kratke hlače in pero za kapo', Kako smo oprostili 60 ujetih tovarišev. S srbskega bojišča.«
- *Slovenec*, 15. 12. 1914, 3, »Slike z vojne. Slovenski vojaki – strah Rusom. Naši vojni psi na delu.«
- *Slovenec*, 26. 1. 1915, 1, »Listek. Par podrobnosti o domačem domobranskem polku št. 27. Kako zlahka se dajo Rusi ujeti.«
- *Slovenec*, 13. 2. 1915, 2, »Naši junaki. Zmaga bo naša. Pet mesecev ob topu, št. 47.«
- *Slovenec*, 27. 2. 1915, 1, 2, »Iz doživljajev našega slavnega 17. pešpolka.«
- *Slovenec*, 27. 2. 1915, 2, »Krvavi Karpati.«
- *Slovenec*, 5. 3. 1915, 1, »Listek. 'Ljubljanski cesarski strelci'.«
- *Slovenec*, 13. 3. 1915, 3, »Kako naskakujejo kranjski fantje.«
- *Slovenec*, 13. 3. 1915, 4, »Kako težko so zaslužena vojaška odlikovanja.«
- *Slovenec*, 7. 4. 1915, 5, »Iz srbskega ujetništva.«
- *Slovenec*, 15. 4. 1915, 1, »Listek. Slovenski junaki: 'ko bi vaših halamutov ne bilo'...«
- *Slovenec*, 3. 5. 1915, 1, 2, »Listek. Stankova pisma.«
- *Slovenec*, 7. 7. 1915, 6, »Slovenski vojaki ob Dnjestru.«
- *Slovenec*, 29. 7. 1915, 1, »Spomenik slovenske zvestobe na južnem bojišču.«
- *Slovenec*, 12. 2. 1916, 3, »Slovenec pobegnil na konju črnogorskega kralja.«
- *Slovenec*, 2. 3. 1916, 1, »Rusi nas ponujajo Italiji.«
- *Slovenec*, 26. 7. 1916, 1, »Dve leti.«
- *Slovenec*, 28. 9. 1916, 1, »Ruska ofenziva.«
- *Slovenski narod*, 11. 9. 1914, 3, »Dnevne vesti. Iz pisma slovenskega častnika.«
- *Slovenski narod*, 14. 9. 1914, 2, »Dnevne vesti. Naši vojaki na bojišču.«
- *Slovenski narod*, 28. 9. 1914, 2, »Dnevne vesti. Pešpolk št. 17. Zapisujte doživljaje med vojno!«
- *Slovenski narod*, 30. 9. 1914, 3, »Bitka pri Loznici.«
- *Slovenski narod*, 2. 10. 1914, 2, »Dnevne vesti. Pismo ranjenega, v srbskem vjetništvu se nahajajočega rezervnega častnika.«
- *Slovenski narod*, 6. 10. 1914, 2, 3, »Dnevne vesti. Celjski bataljon v boju.«
- *Slovenski narod*, 10. 10. 1914, 1, 2, »Listek. Dostojevskij o vojni.«
- *Slovenski narod*, 16. 10. 1914, 2, »Na črnogorski meji.«
- *Slovenski narod*, 31. 10. 1914, 3, 4, »Pismo iz črnogorskega vjetništva.«
- *Slovenski narod*, 9. 11. 1914, 3, »Dnevne vesti. Pozdrav z bojišča.«
- *Slovenski narod*, 12. 11. 1914, 2, »Pismo iz ruskega vjetništva v Sibiriji.«
- *Slovenski narod*, 12. 11. 1914, 3, »Dnevne vesti. V srbskem vjetništvu.«
- *Slovenski narod*, 14. 11. 1914, 1, »Naši boji proti Srbiji.«
- *Slovenski narod*, 3. 12. 1914, 1, »Belgrad.«
- *Slovenski narod*, 3. 12. 1914, 3, »Dnevne vesti. Zavzetje Belgrada.«
- *Slovenski narod*, 21. 12. 1914, 3, »Dnevne vesti. Pismo iz ruskega vjetništva.«

- *Slovenski narod*, 24. 12. 1914, 1, »Božične misli.«
- *Slovenski narod*, 31. 12. 1914, 1, »Ob novem letu.«
- *Slovenski narod*, 31. 12. 1914, 3, »Dnevne vesti. Kako je ušel iz vjetništva?«
- *Slovenski narod*, 14. 4. 1915, 3, »O našem pešpolku št. 17.«
- *Slovenski narod*, 4. 6. 1915, 3, »Dnevne vesti. Zavzetje Przemysla, Veselje v Ljubljani.«
- *Slovenski narod*, 19. 6. 1915, 3, »Dnevne vesti. V sedanji svetovni vojni.«
- *Slovenski narod*, 23. 6. 1915, 1, »V Lvovu vihrajo zopet cesarske zastave.«
- *Slovenski narod*, 23. 6. 1915, 3, »Dnevne vesti. Someščani!«
- *Slovenski narod*, 24. 6. 1915, 3, 4, »Ljubljanski občinski svet.«
- *Slovenski narod*, 24. 6. 1915, 4, »Dnevne vesti. Proslava zavzetja Lvova v Ljubljani.«
- *Slovenski narod*, 29. 7. 1915, 3, »Domači črnovojniški pešpolk št. 27.«
- *Slovenski narod*, 6. 8. 1915, 3, »Dnevne vesti. Ljubljana v zastavah. Iz zlate knjige naše armade.«
- *Slovenski narod*, 27. 8. 1915, 1, »Brest Litovsk zaseden.«
- *Slovenski narod*, 15. 1. 1916, 1, »Cetinje pod avstrijsko zastavo.«
- *Slovenski narod*, 18. 1. 1916, 1, »Prošnja Crnegore za mir.«
- *Slovenski narod*, 15. 2. 1916, 3, »Dnevne vesti. Iz Kragujevca v Srbiji.«
- *Slovenski narod*, 8. 7. 1916, 1, »Velike bitke na ruski fronti.«
- *Slovenski narod*, 11. 9. 1916, 1, 2, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«
- *Slovenski narod*, 12. 9. 1916, 1, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«
- *Slovenski narod*, 13. 9. 1916, 1, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«
- *Slovenski narod*, 14. 9. 1916, 1, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«
- *Slovenski narod*, 15. 9. 1916, 1, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«
- *Slovenski narod*, 16. 9. 1916, 1, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«
- *Slovenski narod*, 18. 9. 1916, 1, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«
- *Slovenski narod*, 20. 9. 1916, 1, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«
- *Slovenski narod*, 21. 9. 1916, 1, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«
- *Slovenski narod*, 22. 9. 1916, 1, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«
- *Slovenski narod*, 25. 9. 1916, 1, 2, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«
- *Slovenski narod*, 26. 9. 1916, 1, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«
- *Slovenski narod*, 27. 9. 1916, 1, »Listek. Kmetje. Rusko spisal Anton Čehov. Poslovenil V. V.«

Literatura:

- »Hacin Janko.« V: *Slovenski biografski leksikon*, 2, ur. Izidor Cankar et al., 283, 284. Ljubljana: Zadrúžna gospodarska banka, 1926.
- Antoličič, Gregor. »Bog ohrani, Bog obvari Nam Cesarja, Avstrijo! Izbruh prve svetovne vojne v habsburški monarhiji.« *Studia Historica Slovenica* 15, št. 2 (2015): 259–80.
- Benko, Dušan. *Hiša mojeja očeta*. Križe: rodbina Benko, 2014.
- Ciglar, Jakob. »Matija Malešič – vojni dnevnik 1914.« V: *Vojnozgodovinski zbornik*, 5, ur. Janez J. Švajncer, 43–57. Logatec: Vojni muzej, 2000.
- Cvirn, Janez in Jure Gašparič. »'Neizbežnost' razpada Habsburške monarhije – slovenski pogled.« *Studia Historica Slovenica* 5, št. 1–2–3 (2005): 443–56.
- Grivec, F.[ranc]. »Ruski problem.« *Čas* 9, št. 3 (1915): 121–37.
- Guštin, Damijan. »'Slovenski polki' na vzhodni fronti.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 128–31. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Inkret, Andrej. *Jovan Vesel Koseski. Vprašanje literarne zgodovine*. Maribor: Obzorja, 1971.
- Jenuš, Gregor. »Slovenci in velika vojna (1914–1918). Slovenska razdvojenost med zvestobo cesarju in željo po narodni avtonomiji.« *Studia Historica Slovenica* 15, št. 2 (2015): 301–19.
- Križaj, Miomir. »Pošta iz ujetništva.« V: *Vojnozgodovinski zbornik*, 6, ur. Janez J. Švajncer, 44–49. Logatec: Vojni muzej, 2001.
- M.[ajcen], S.[tanko]. »Književnik v vojski.« *Dom in svet* 28, št. 1 (1915): 36.
- Sluga, Miha. »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni. I. del. Od sarajevskega atentata do vojne z Italijo.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80 (45), št. 1 (2009): 31–62.

- Sluga, Miha. »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni. II. del. Vrhunec vélike vojne.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80 (45), št. 2–3 (2009): 82–112.
- Sluga, Miha. »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni. III. del. Poslednje leto vojne in monarhije.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80 (45), št. 4 (2009): 79–109.
- Smolik, Marijan. *Liturgika. Pregled krščanskega bogoslužja*. Celje: Mohorjeva družba, 1995.
- Stavbar, Vlasta. »Izjave v podporo Majniške deklaracije.« *Zgodovinski časopis* 46, št. 3 (1992): 357–81.
- Stavbar, Vlasta. »Izjave v podporo Majniške deklaracije.« *Zgodovinski časopis* 46, št. 4 (1992): 497–507.
- Stavbar, Vlasta. »Izjave v podporo Majniške deklaracije.« *Zgodovinski časopis* 47, št. 1 (1993): 99–106.
- Svolfšak, Petra. »Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno.« V: *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej, 225–40. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999.
- Svolfšak, Petra. »Prva svetovna vojna.« V: *Enciklopedija Slovenije*, 9, ur. Marjan Javornik, Dušan Voglar in Alenka Dermastia, 398–409. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
- Svolfšak, Petra. »Slovenci v primežu avstrijske cenzure.« V: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, 109–27. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Šest, Osip. *Enaintrideset in eden. Knjiga o vojnem ujetništvu*. Ljubljana: Vodnikova družba, 1937.
- Štepec, Marko. »'Kot teleta smo bili'. Izkušnja in spomin na Galicijo.« *Studia Historica Slovenica* 15, št. 2 (2015): 357–76.
- Štepec, Marko. »Slovenec 1914–1918.« V: *Slovenec: političen list za slovenski narod (1873–1945). Kratek pregled zgodovine ob 140-letnici njegovega izhajanja*, ur. Mateja Tominšek Perovšek, 18–23. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2013.
- Vogrič, Ivan. *Slovenski književniki in 1. svetovna vojna*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.
- Zlobec, Andrej. *V viharju prve svetovne vojne*. Ljubljana: samozaložba D. Kunaver, 2010.

Jurij Perovšek

»DOGS WITH FLOWERS«: SLOVENIAN SOLDIERS AND WAR WITH SLAVIC
OPONENTS IN SLOVENIAN POLITICAL NEWSPAPERS 1914–1916

SUMMARY

During the first two years of WWI, the Slovenian newspapers mostly reported about the fight between Austria-Hungary and the German Empire on the one side and their Slavic opponents, i.e. the Russian Empire, the Kingdom of Serbia, and the Kingdom of Montenegro, on the other. The Monarchy drafted Slovenians to combat, placing them in an imminent position where they had to fight for their lives facing some other Slavic nations right before sending them to the Western front. The newspapers reported on this situation from various perspectives, but the main focus was the direct war experience of Slovenian soldiers with the Slavic enemies. This was extensively reported by the leading political daily newspapers, the Catholic *Slovenec* and the liberal *Slovenski narod*. There were no such reports on the Marxists side as there were virtually no labour press publications during the war.

It was typical of *Slovenec* and *Slovenski narod* not to consider the issue of fighting amongst Slavs as controversial. This was also true for the vast majority of Slovenian soldiers as only a few individuals showed discontent over the fight against Slavic enemies and understood the war as a feud between the Germanic and Slavic world. In articles published by *Slovenec* and *Slovenski narod*, Slovenians were in fact Austrians who were fighting against the Slavic enemies of the Habsburg Empire.

The Austrian patriotism was the undisputed existential attitude of the majority of Slovenians at the time. Its true character could be sensed despite the war absolutism, strengthened German national pressure, and military censorship. Being a part of the Slavic family did not hinder Slovenian soldiers in their fight against Russians, Serbs, and Montenegrins. This has been confirmed by numerous reports and testimonies about their warfare on Slavic soil. Nonetheless, it must be taken into account that the

two newspapers made sure to feature the Austrian military and political position and military propaganda demands in their articles, but their pervasive spirit was sufficiently observant. In addition to such reporting, *Slovenec* and *Slovenski narod* also published testimonies which were in favour of the Slavic enemies and which included brief praising statements concerning their fight. Moreover, both newspapers also reported how the handling of Slovenian war prisoners by Russians, Serbians, and Montenegrins was bearable, even good. The main message of their writing was that the Slavic opponents of the Monarchy are nothing but enemies of the Monarchy. In their attitude, neither *Slovenec* nor *Slovenski narod* allowed any ideas of possible Slavic integration among Slovenians. Regarding the issue of Slavic identity, they found the front lines which ran between Austria-Hungary and Germany on the one side and Slavic countries fighting them on the other to be the deciding factor. The path to the consideration of a common Slavic identity was tightly closed as far as these two newspapers were concerned. There were only the Austrian sense of self-worth and its narrow attitude towards the Slavic identity and culture. Both *Slovenec* and *Slovenski narod* significantly consolidated the position that Slovenians – just like other Slavs in the Habsburg Monarchy – were Austrians, and those who did not feel the same came from a different planet. This attitude was the result of the war, which made Slavic affiliation inferior to the interests of countries fighting in it.

1.01

341.222(497.4:497.5)"1780/1848"

Filip Čuček*

K problematiki štajersko-hrvaške dravske meje konec 18. stoletja

IZVLEČEK

Na podlagi arhivskega gradiva se avtor posveča štajersko-hrvaški mejni reki Dravi (med Ormožem in Središčem) konec 18. stoletja, ko so se (zaradi sprememb rečne struge) pristojni organi pod Marijo Terezijo in Jožefom II. pričeli ukvarjati z nastalimi obmejnimi spori. Potem ko je Drava v 18. stoletju močno poplavljala, so se oškodovani obmejni prebivalci (na štajerski strani) vse bolj pritoževali in skušali rešiti nastali položaj. Avtorja predvsem zanima, kako je spreminjanje rečne struge vplivalo na življenje prebivalcev ob reki in kako so na prelomu stoletja (preden je bila meja v začetku 19. stoletja usklajena in izrisana) reševali medsebojne lokalne zaplete.

Ključne besede: Avstrija, Ogrska, štajersko-hrvaška meja, 18. stoletje, Drava, Ormož, Središče

ABSTRACT

ON THE ISSUE OF THE STYRIAN-CROATIAN BORDER ON THE RIVER DRAVA AT THE END OF THE 18TH CENTURY

On the basis of the archival materials the author focuses on the Styrian-Croatian border river Drava (between Ormož and Središče) at the end of the 18th century, when (due to the river bed changes) the competent authorities under Maria Theresa and Joseph II started to focus on the consequent border disputes. After the massive floods of the river Drava in the 18th century, the border residents who suffered damages (on the Styrian side) complained more and more frequently, trying to solve the situation at hand. The author is specifically interested in how the river bed changes influenced the life of the residents of the areas by the river and how these people solved the mutual local disputes at the turn of the century (before the border was agreed upon and drawn at the beginning of the 19th century).

Keywords: Austria, Hungary, Styrian-Croatian border, 18th century, Drava, Ormož, Središče

Območje »slovensko-hrvaške« meje je bilo v preteklosti prizorišče številnih sporov, ki so izhajali iz administrativnih meddeželnih razmerij (v obdobju Avstro-Ogr-

* dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana, filip.cucek@inz.si

ske tudi iz (sko raj) meddržavnih razmerij), v času oblikovanja nacionalnih ideologij iz povsem nacionalnih vzgibov,¹ do sporov pa je prihajalo tudi zaradi lokalnih zemljiško-gospodarskih oziroma kmečko-posestnih razmerij na avstrijskih deželnih mejah. Na delu štajersko-hrvaške meje, ki je predmet te razprave, je pomembno vlogo odigrala deželna mejna reka Drava. Zemljiški posestniki, ki so imeli svojo posest ob reki (deželni meji), so se bili prisiljeni soočiti z dejstvom, da jim lahko deroča voda kadarkoli odnese rodovitno zemljo oziroma prestavi njihovo posest. Ker je Drava (na delu svojih vodotokov) zaradi preobilice vode pogosto menjavala svoj tok, ustvarjala številne otoke in na eni strani »povečevala«² zdaj štajersko, drugič pa hrvaško zemljiško posest (ter obenem vplivala še na potek deželne meje), je vse do konca 20. let 19. stoletja, ko je bila štajersko-hrvaška meja usklajena, prihajalo do številnih trenj in napetosti.²

* * *

Čeprav je habsburška monarhija v drugi polovici 18. stoletja začela načrtno razvijati plovbo po sladkih vodah,³ se mejnim rečnim sporom na lokalni ravni v tem »projektu«³ seveda niso posebej posvečali. S težavami na reki Dravi (na mejnem območju med mariborskim okrožjem in varaždinskim komitatom) sta se začela Marija Terezija in Jožef II. »spopadati«³ šele sredi sedemdesetih let. Proti koncu 18. stoletja so pristojni organi tako začeli analizirati obstoječe spore oziroma probleme, ki jih je narasla voda prinašala obmejnim prebivalcem med Ormožem in Središčem. Deroča reka je (ob najhujših vodotokih) marsikje spremenila strugo in presekala obstoječo (npr. štajersko) posest, ta pa je potem prešla na novega (hrvaškega) lastnika (oziroma si jo je ta prisvojil). V skladu s tem bi se moral spremeniti davek na posest, kar pa se ni zgodilo, saj so deželne deske še zmeraj beležile stare razmere in dajatve (štajerski kmet je npr. še zmeraj plačeval davek na posest, ki je po novem ležala na hrvaški stra-

¹ O slovensko-hrvaških političnih odnosih v 19. stoletju širše gl. *Darko Darovec et al., ur., Slovensko-hrvaško sosjedstvo. Hrvatsko-slovensko susjedstvo.* (Koper: Univerza na Primorskem, ZRS, Univerzitetna založba Annales in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2011). Andrej Rahten, *Zaveznštva in delitve. Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918* (Ljubljana: Nova revija, 2005). Nataša Podgoršek, *Slovensko-hrvaška vzajemnost. Zgodovina slovensko-hrvaških političnih odnosov v drugi polovici 19. stoletja: 1848–1903* (Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča, 2009). Petar Korunić, *Jugoslavenska ideologija u Hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870* (Zagreb: Globus: Centar za povijesne znanosti sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, 1986). Marko Zajc, *Kje se slovensko neba in hrvaško začne. Slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2006).

² Prim. npr. Marko Zajc, »Sotla, majhna voda,«³ *Zgodovina za vse* 19, št. 1-2 (2012): 101–13. Waltraud Heindl in Edith Sauer, »Grenzen und Grenzüberschreitung. Die Bedeutung der Grenze für die staatliche und soziale Entwicklung des Habsburgerreiches von der Mitte des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts,«³ v: *Ästhetik und Ideologie* (Wien: Bundesministerium für Wissenschaft und Verkehr, 1997), 277–90.

³ Prim. Stanislav Južnič, »Gabrijel Gruber in navigacijski inženir Jurij Vega – 2. del,«³ *Arhivi* 29, št. 1 (2006): 36–63. Othmar Pickl, »Mur und Drau als Verkehrswege nach dem Südosten,«³ v: *Razvoj prometnih zvez v panonskem prostoru do 1918. leta*, ur. Vanek Šiftar et al. (Maribor: Univerza v Mariboru, 1977), 225–35.

Tok reke Drave na štajersko-hrvaški meji konec 18. stoletja

Valentić, Mirko et al. (ur.). *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća. Varaždinska županija. Oris terena*. Zagreb, 2005

ni). Vse to je sprožalo nezadovoljstvo med dotičnim prebivalstvom, na drugi strani pa puščalo deželno mejo pravno neuskajeno.

Spreminjanje dravske struge je bilo v preteklosti (še posebej sredi 18. stol.)⁴ pereč problem za prebivalce ob reki. Pritožbe obmejnih podložnikov je posebna mejna komisija prvič obravnavala ob predvideni davčni reformi leta 1754,⁵ toda revizija je bila začeta zgolj z Ogrsko, ne pa s Hrvaško (ta se je strinjala, da se zadeva ureja med Štajersko in Ogrsko). Zadeva je tako ostala nedorečena. Mešana komisija je sicer zaslišala številne priče, toda umanjale so topografske karte. Pritožbe je leta 1773 ponovno popisal pravni zastopnik ormoškega gospostva grof Brandis (deroča voda naj bi v Središču prestavila vrtove, njive in travnike, skupaj slabih 100 hektarjev)⁶ – obstajala naj bi tudi dokumentacija iz leta 1765⁷ – toda to ni rešilo težav (upraviteljica ormoškega gospostva Polixena Welsersheimb naj prav tako ne bi podpisala dokumentov za odpis dolgov).⁸ Tako so se dunajske oblasti šele sredi sedemdesetih let začele resneje spopadati s tem problemom. Konec januarja 1775 so stanovi navajali, da se nekdanje

⁴ Fran Kovačič, *Trg Središče. Krajepis in zgodovina* (Maribor: Zgodovinsko društvo za Sl. Št., 1910), 485.

⁵ Prim. Vlado Valentič, »Prebivalstvo Ljubljane pred dvesto leti,« *Kronika 2*, št. 3 (1954): 191. Jože Curk, »Oris Ormoža in Središča v fasiskem popisu iz leta 1754,« v: *Ormož skozi stoletja III*, ur. Peter P. Klasinc (Ormož: Skupščina občine, 1988), 73.

⁶ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Stmk - Kroatien, 38 ex Februar 1779.

⁷ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. - Kroatien, 34 ex April 1788.

⁸ Prim. AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. - Kroatien, 028 ex Jänner 1786.

štajersko ozemlje vrne matični deželi, kar je prizadetim gotovo vlivalo določen optimizem. Februarja 1775 je bil izdan dekret, ki naj bi končno uravnal vprašanje davčne obveznosti na območjih, ki jih je ustvarila spremenjena dravska struga,⁹ prav tako pa je opredeljeval povračilo zaradi »vodne« škode (češ da naj se nadomestila v prihodnje povišajo) in se resno »animal« za nastalo stanje (kdaj so posestva postala hrvaška, kako je z vprašanjem restitucije in ureditvijo davka itd.). Dunaj je septembra 1775 vse to sprejel in potrdil, hkrati pa zapovedal, da se morajo postopki peljati naprej z natančno izdelano topografsko karto (ne da bi kršili pravice ene in druge strani), ki bo opredelila, kdo je upravičen do odškodnine in kdo ne (gospostvo Ormož je zadevo seveda hotelo čimprej zaključiti, zato je pridobilo pristojnega sodnika). Kljub vsemu je bil oktobra 1775 izdan cesarski rekurz, ki je podložnikom nekoliko popravil pravni položaj, toda zataknilo se je pri izvajanju določil v praksi (težko je bilo ugotoviti prvotno stanje na vseh odsekih reke, pridobiti relevantne priče in sprejeti končno odločitev). Komisija je sicer pregledala teren, tudi okrožni glavar je bil seznanjen s spornimi razmerami, temu pa je z vsemi sredstvi nasprotovala hrvaška stran, kar je seveda upočasnilo zastavljeni projekt. Kljub vsemu je bila detektirana stara struga, kar bi moralo pravico do ozemlja vrniti ormoškimi podložnikom, težko pa je bilo pridobiti relevantne priče, ki bi to stanje potrjevale (to je proces ponovno upočasnilo). Razen tega do določitve ustreznega davka na spornih področjih še sploh ni prišlo. Glede na vse to je poročevalec predlagal določitev nove mešane komisije, ki bi ponovno pretresla zadevo in povsem na novo definirala obmejno posest, obtožbe, ki so se »vlekle« že več desetletij, pa bi bilo treba opustiti in reorganizirati obmejno življenje na pravni podlagi.¹⁰

Septembra 1777 je notranjeavstrijski gubernij prejel dopis dvorne pisarne, v katerem so slednjo zanimali stanje ob reki Dravi (med Ormožem in Središčem),¹¹ poplavljenost obrečnih gozdov, pašnikov, travnikov, polj in livad ter s tem povezanih sprememb rečne struge. Zaradi neurejenega stanja na meji je bilo namreč treba ponovno ugotoviti davčna bremena, ki so šla prizadetim kmetom, prav tako pa še odškodnino za izgubljeno posest.¹² Gubernij je novembra poslal odgovor, v katerem je navajal, da je spreminjanje dravske struge povzročil silen vdor vode, to pa je obenem občutno podaljšalo potovanje na območju okrog Ormoža (in sicer za tri ure »v dolžino« in dve uri »v širino«). Glede na takšno stanje je gubernij predlagal gradnjo novih cest in obojestransko izdelavo topografske karte, ki bi ponovno vzpostavila red na davčnem področju (pravno osnovo je sicer podajal rekurz iz oktobra 1775). Poročevalec je menil, da bi bilo treba na problematičnih odsekih določiti novo davčno breme in

⁹ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. - Kroatien, 013 ex September 1777.

¹⁰ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Stmk - Kroatien, 38 ex Februar 1779.

¹¹ Prim. *Vinko Rajšp et al., Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Zv. 6* (Ljubljana: ZRC SAZU in ARS, 2000), 217–26.

¹² AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. - Kroatien, 013 ex September 1777.

dokončno ugotoviti vzrok škode (po njegovem je to bila voda, nikakor pa ne hrvaški podložniki, na kar so namigovali nekateri posamezniki).¹³

Na štajerski strani je sporno ozemlje pregledala posebna komisija, ki je ocenila, da je treba preostalo posest zavarovati in začeti z vodogradnjo (komisija je imela lažje delo tam, kjer so bile navzoče tudi priče, saj so lahko potem zadevo hitreje zaključili). Na odsekih, ki jih komisiji ni uspelo temeljito pregledati, je bila potrebna še dodatna analiza terena. Območje je morala tako obiskati nova komisija, ki bi podala ekspertizo o spornem ozemlju (ali so mejo spremenili poplavni nanosi ali pa deroča reka). Za komisijo so bili predvideni strokovnjaki, ki so poznali teren in so znali analizirati pretok vode, ob njih pa naj bi se ogleda udeležili še komisijski aktuar, upravitelj in pisar ormoškega gospostva, mestni sodnik, pravni zastopnik mesta Ormož in razne priče (brodarji). Razen tega bi bilo treba pregledati še nasprotno stran pa tudi ceste (proti Zavrču in Varaždinu),¹⁴ ki jih je voda zalila oziroma prestavila drugam.¹⁵

Ne glede na smelo zastavljene načrte pa se »nasprotna« stran, ki je imela od prestavljene struge dejansko še največ koristi, z njimi ni strinjala (še sploh gospod (plemeniti) Warkitsch, lastnik gosposčine ob stari dravski strugi). Na prihod mariborskega okrožnega glavarja se je hrvaška stran dobro pripravila, saj je njegov voz obstopilo pet Warkitschevih ljudi, »družbo« pa jim je delal še oborožen gozdar. Glavarju se je komaj uspelo obraniti (ohranil je mirno kri), tako da do kakšnih hujših ekscesov ni prišlo. Na dogodek pa sta obe strani gledali s svojimi očmi. Warkitsch je okrožnega glavarja obtožil, češ da mu je šlo zgolj za denar in da je hotel zaslužiti z »nečednimi« posli, ki bi jih dobil z oddajo del na reki. Štajerska stran je te trditve seveda zavračala, saj naj bi okrožnega glavarja že zaslišala komisija, ki pri njem nikakor ni odkrila ničesar sumljivega. Po njenem mnenju naj bi se z nečednimi posli pečal prav Warkitsch, ki je mešetaril med hrvaškimi in štajerskimi obmejnimi podložniki (ti so njegovo nesramno početje tudi odkrili). Po mnenju poročevalca bi moral biti Warkitsch kaznovan, saj je vendarle treba ohraniti ugled in zagotoviti varnost državnih uradnikov, ki zgolj opravljajo svoje delo.¹⁶

Dvorna pisarna je dobljeno poročilo skrbno prebrala in arhivirala, konec leta 1777 pa še enkrat poudarila težave na Dravi (gospostvo Ormož) in problematizirala prestavljeno ozemlje oziroma oškodovano lastnino, prav tako pa tudi lastnike spornih parcel, ki še niso bili pravno obravnavani (se pravi, da o morebitni odškodnini še ni bilo ne duha ne sluha). Na drugi strani je dvorna pisarna navajala (po poročilu varaždinskega komitata in mariborskega okrožnega glavarja), da je skušala štajerska stran za preprečitev novih poplav zajezi reko, hrvaška stran pa naj bi to z vsemi sredstvi ovirala. Zato je predlagala ustanovitev obojestranske komisije, ki bi (z vsemi

¹³ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Stmk - Kroatien, 38 ex Februar 1779.

¹⁴ Hrvaško stran reke prim. v Mirko Valentić et al., ur., *Hrvaška na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća. Varaždinska županija* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005), 123–35.

¹⁵ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Stmk - Kroatien, 38 ex Februar 1779.

¹⁶ Ibid.

Ormož z okolico na štajerski karti

Rajšp, Vinko et al. (ur.). *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*. Zv. 6. Sekcija 197. Ljubljana, 2000

Hrvaška stran južno od Ormoža

Valentić, Mirko et al. (ur.). *Hrvaška na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*. Varaždinska županija. Sekcija 3. Zagreb, 2005

podpisanimi protokoli in pooblastili) intenzivno pregledala teren, izprašala relevantne priče in dobljene rezultate posredovala v presojo oblastem.¹⁷

Toda zadeva je očitno »zorela« kar nekaj časa. Medtem je dunajski dvor bral dopis, kjer je (najbrž gubernijski) pisec navajal, da se bodo podložniki, ki naj bi se že leta trudili urediti razmere, očitno primorani za uskladitev davčnih bremen obrniti neposredno na cesarico. V poročilu je najvišje dvorne kroge spraševal, ali je potrebna še kakšna vizitacija reke in kako je z ozemlji, ki so v celoti prešla na hrvaško stran (saj lastnina podložnikov ne sme biti odvisna od spremenjenega toka reke). Zato je gubernij zahteval poročilo dvora glede imenovanja nove komisije, prav tako pa tudi ekspertizo prizadetih.¹⁸ Na podlagi tega je leta 1779 sporne predele obiskala Navigacijska direkcija (delovala je med leti 1772–1781 pod vodstvom Gabrijela Gruberja, sicer tudi člana navigacijske komisije, ki je od leta 1774 delovala v Gradcu), detektirala stanje in podala oceno škode, ki jo je povzročila voda, v prilogi (september 1779) pa podala mogoče rešitve, načrte in mnenje (izdelal jih je »Gruberjev« inženir Ignaz Kunsti),¹⁹ po katerem bi stroški vodne zapore (z njo bi preusmerili tok vode) znašali okrog 30.000 goldinarjev. V poročilu iz januarja 1780 so stanovi navajali, da so podložniki sami prevzeli stroške tega ogleda, davek pa še zmeraj plačujejo po starem. Zato naj bi komisija na novo določila davčna bremena (in glede davka zadržala oškodovane prebivalce na isti strani reke kot poprej). Toda Kunstijeva zamisel ni prišla v poštev, saj je bila domnevno predraga, poleg tega pa je moral biti pred tem opravljen še popoln ogled spornih odsekov, ki jih je bilo še precej.²⁰

Ne glede na podano so bili prizadeti ormoški podložniki še zmeraj brez pravne zaščite. Gubernij je sicer menil, da morajo svoje bivše parcele dobiti nazaj ali pa da se jim (na podlagi poročila iz novembra 1777) odpiše del davka. V ta namen so ponovno apelirali za novo mešano komisijo, ki naj bi razrešila zapleteni položaj (stanje stare struge je bilo (skupaj s stroški in pravnimi možnostmi) delno že detektirano z reambulacijo (ki naj bi trajala nekaj dni) na stroške ormoškega gospostva. Ko so oktobra 1780 stanovi na graški gubernij naslovili pismo, v katerem so (v skladu z dekretom iz septembra 1780) zahtevali povračilo stroškov, ki so jih založili za mejno komisijo, se je zadeva počasi začela odvijati naprej. Hrvaška stran je glede tega privolila, da sporno ozemlje pregleda inženir, v skladu s tem pa bi se nato izdelala avtentična karta terena. Na podlagi karte naj bi se tudi na novo določila višina davka za ozemlja ob reki. Gubernij je načelno sprejel stanovsko mnenje (stroškov komisije sicer ni hotel prevzeti nase) in menil, da je dejansko treba razjasniti zadevo, določiti davek in končno izrisati novo stanje. Na koncu je bilo dogovorjeno, da bo spomladi prišel inženir,

¹⁷ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. - Kroatien, 044 ex Dezember 1777.

¹⁸ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. - Kroatien, 028 ex Jänner 1786.

¹⁹ Prim. Stanislav Južnič, »Gabrijel Gruber in navigacijski inženir Jurij Vega,« *Arhivi* 26, št. 1 (2003): 69–79. Južnič, »Gabrijel Gruber – 2. del,« 46.

²⁰ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. - Kroatien, 016 ex Juni 1781.

ki bo skupaj s predstavniki ormoškega in čakovskega gospostva analiziral stanje (in opazke zabeležil, saj naj bi mape bile osnova za nadaljnje delo), stroške pa naj bi si obe gospostvi razdelili.²¹

Toda smeli načrti so ponovno naleteli na precej ovir. Maja 1781 je varaždinski komitat izjavil, da ne bo prevzel nobenih stroškov za komisijo, pač pa naj to izpelje ormoško gospostvo (lastnik gospostva Leopold Königsacker nad tem seveda ni bil najbolj »navdušen«, kljub temu pa ga je k temu »prisilila« resolucija iz junija 1781). Številni že opravljeni ogledi niso obrodili sadov, kot je bilo načrtovano. Zadeva se je na koncu spet zavlekla za nekaj let, dokler ni mejna komisija sredi leta 1785 (zaradi pritožb štajerskih podložnikov v zvezi z mejnim sporom oziroma posestvi, ki jim jih je odnesla Drava) ponovno preučila stanja ob reki in predložila novih načrtov. Ogled je namreč pokazal, da je bila stara struga za slabo miljo prestavljena »v širino« in miljo in pol »v dolžino« (na štajersko škodo). Stroške za opravljeno delo je mariborski okrožni urad »naložil« krajem med Veliko Nedeljo in Središčem.²² Vasi, ki so utrpeli najhujše izgube, Hardek, Pušenci, Loperšice, Obrež, Grabe in Frankovci, so se sprva upirale plačilu stroškov, konec leta 1785 pa so se (v več dopisih) vendarle strinjale (zastopal jih je središki pisar Johann Kasimir Lassacher Weyersberg), da bodo poravnale stroške komisije, seveda v upanju, da bo njeno delo obrodilo sadove.²³

V skladu s tem (in na podlagi več poročil in resolucij) je gubernij sklenil, da bo dokončno uredil mejne spore med Ormožem in Hrvaško. Mariborski okrožni urad je leta 1786 ukazal sporni teren ponovno izmeriti. Na ogrski strani je pooblastilo za izvedbo dobil varaždinski komitat (budimski namestnik je nedvoumno zapisal, da obstaja spor zaradi nove dravske struge, kar je razvidno iz katastra, in da ga je treba razrešiti), ki pa je zadevo (namesto v paru s štajersko stranjo) hotel izvesti kar sam. Zato je dvorna resolucija iz avgusta 1786 določila nove delegacije ormoškega gospostva, mariborskega urada, varaždinskega komitata in hrvaških gospostev, da bi pregledali zadevo in sprejeli smernice za nadaljnje delo. Po poročilu mariborskega urada se je ugotovilo, da je štajerska stran dejansko na izgubi, njeno nekdanjo posest pa je »okupirala« hrvaška stran (seveda je bilo stališče hrvaške strani ravno nasprotno).²⁴ Zaradi vsega tega se je konflikt zgolj stopnjeval, oškodovanci (zastopal jih je šolski mojster Franc Jožef) pa so ponovno zahtevali mešano mejno

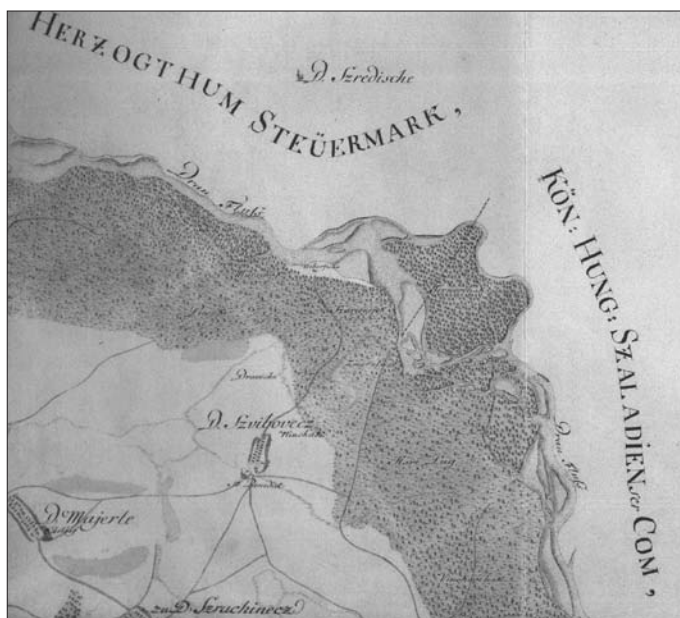
²¹ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. - Kroatien, 20 am November 1780; 016 ex Juni 1781.

²² Območje prim. v Andrej Hozjan, »Reka Drava in njeni signifikantni kraji na jožefinski vojaški izmeri za ozemlje republike Slovenije = Die Drau und seine bedeutende Siedlungen auf der josephinischen Landesaufnahme für das Gebiet der Republik Slowenien.« v: *Ekonomska i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša = Economic- and ecohistory. Scientific research journal for economic and environmental history* 3, št. 3 (2007): 202–04.

²³ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. - Kroatien, 028 ex Jänner 1786.

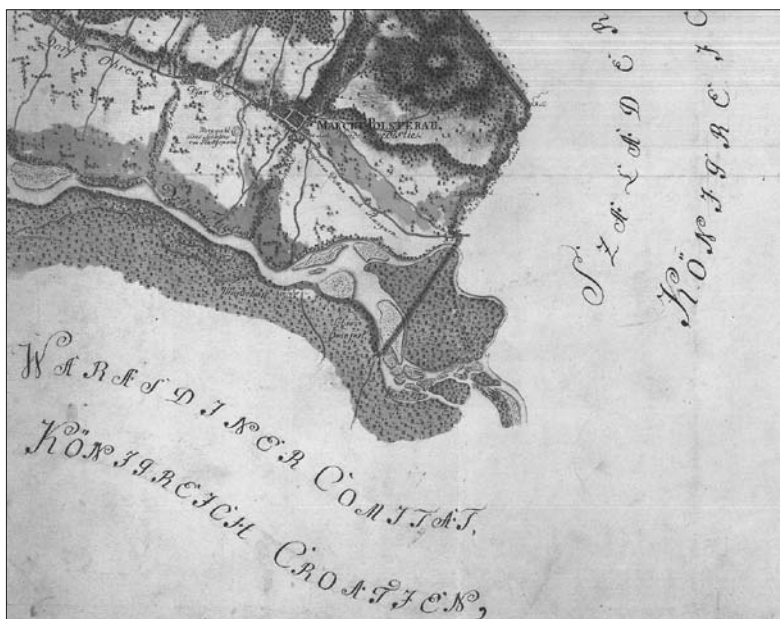
²⁴ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. - Kroatien, 122 ex August 1786; 46 ex April 1787.

Hrvaško ozemlje južno od Središča ob Dravi

Valentić, Mirko et al. (ur.). Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća. Varaždinska županija. Sekcija 4. Zagreb, 2005

Središče ob Dravi

Rajšp, Vinko et al. (ur.). Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Zv. 6. Sekcija 198. Ljubljana, 2000

komisijo, ki je konec leta opravila terensko delo (stroške so morali ponovno plačati podložniki ob meji).²⁵

Kakorkoli, ogledi mešanih komisij so bolj ali manj prinašali določene rešitve, toda na koncu se je zmeraj nekje zataknilo. Zato je dvorna pisarna avgusta 1787 poslala zahtevo za dokumentacijo (oziroma korespondenco) prejšnje upraviteljice ormoškega gospostva Polixene Welsersheimb z mariborskim uradom in notranjeavstrijskim gubernijem, da bi ponovno preučila zahteve, ki so se kopičile že vse od šestdesetih let naprej. Hrvaškemu banu Ferencu Balassi je bilo tako naročeno, da poišče navedene dokumente v arhivu. Toda po njegovih navedbah je bilo gradivo izgubljeno (našel se je zgolj dvorni reskript, ki je potrjeval začetke hrvaško-štajerskih mejnih sporov že v tridesetih letih). Z iskanjem aktov so sicer nadaljevali in jih iskali tudi na varaždinskem komitatu, kjer so v uradnih protokolih komitata sicer našli nekaj fragmentarnih dokumentov mejne komisije, ostalega gradiva pa ne, zato so sklepali, da so najbrž zgoreli v požaru leta 1776.²⁶

* * *

Vsi ti poskusi, da bi se stanje na rečni meji med Štajersko in Hrvaško pri Ormožu normaliziralo oziroma da bi se sporna območja, ki so bila predmet spotike že več desetletij, končno pravno uredila (z ustreznim plačilom davka in odškodnine), so bili konec 18. stoletja vse prej kot uspešni. Tudi v nadaljevanju so se spori med »sosed« še zmeraj pojavljali, toda v devetdesetih letih je vendarle prišlo do prvih oprijemljivih rezultatov. Tako je mejni komisiji leta 1795 uspelo razdeliti gozd, ki sta si ga lastili štajerski gospostvi Velika Nedelja in Muretinci na eni strani ter Varaždin na drugi strani, prav tako pa leta 1797 tudi dravski otok Brode, ki je bil jedro spora med Središčem in Varaždinom.²⁷ Komisija se je z mejo (tudi rečno) ukvarjala več let in poskušala rešiti nastali problem, pri tem pa bila večinoma neuspešna.²⁸

Zaradi pogostih mejnih sporov in neurejenih razmer je bilo leta 1828 (po izdelavi franciscejskega katastra za Štajersko v letih 1819–1825)²⁹ določeno, da se meja s Hrvaško končno pregleda in uredi. Štajerski stanovi so za predsednika mejne komisije imenovali grofa Antona Attemsa, na čelu hrvaške komisije pa je bil knez Phi-

²⁵ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. - Kroatien, 028 ex Jänner 1786; 004 ex Martio 1787.

²⁶ AT-OeStA, AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. - Kroatien, 34 ex April 1788.

²⁷ Mejne spore Središčanov z njihovimi hrvaškimi sosedi je prikazal že Fran Kovačič, a ne v smislu urejanja meddeželne meje (oziroma meje med posestniki), pač pa večdesetletnega »nagajanja« glede služnostnih pravic, paše ipd. (od šestdesetih let 18. stoletja do tridesetih let 19. stoletja). Žal je Kovačič pri svojem opisovanju zelo poljuden oziroma precej skop pri sklicevanju na svoje vire. Prim. Kovačič, *Trg Središče*, 485–504.

²⁸ StLA, Statthalt, 78-5063/1885, K 2930, Landesgrenze Steieremmark-Croatien, št. 14334, 12. 11. 1829; št. 6735, 30. 9. 1831.

²⁹ Več o tem gl. *Zbirka Franciscejski kataster za Štajersko. Dosje zbirke* (Maribor: Pokrajinski arhiv, 2009). SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, 1823–1869.

lipp Bathyan. Stanovi so zadolžili zemljiške gosposke in okrajne oblasti, ki so bile kakorkoli povezane s spornimi zemljišči, da pripravijo potrebno dokazno gradivo v izvorniku ali overovljene prepise, na podlagi katerih bi lahko odločali o poteku meje. Komisija, ki je opravljala delo na meji mariborskega okrožja in varaždinskega komitata, se je sestala 31. avgusta 1829.³⁰ Med svojim delom je naletela na težave z mejo predvsem na njenih rečnih odsekih. Ker se meja med Varaždinom in Središčem ni ujemala s potekom meje v starejših kartah, je bila v novem osnutku nekoliko spremenjena oziroma prilagojena trenutnim razmeram.³¹ Sedmega oktobra je komisija končala delo in sprejela zaključne sklepe. Pri spornih ozemljih do Ormoža (ki so bila dotlej v skupni rabi) je Štajerska obdržala večji del dravskega otoka (Brode) med Varaždinom in Središčem z gozdom občine Grabe, medtem ko je naslednji otok (Sekel), ki je v starejših listinah pripadal Hrvaški, ostal v hrvaški lasti. Ostala sporna ozemlja do Ormoža so pripadla Štajerski, tako da je bila Štajerska po določitvi meje na tem delu v ugodnejšem položaju kot hrvaška stran.³²

Meja med Štajersko (celjsko in mariborsko okrožje) in Hrvaško (zagrebški in varaždinski komitat) je bila tako usklajena in izrisana jeseni 1829, mariborsko in celjsko okrožno glavarstvo pa sta 12. novembra oziroma 6. decembra 1829 poslali na graški gubernij dopis, v katerem sta ga seznanjali z doseženim stanjem na štajersko-hrvaški meji.³³ Na posameznih predelih je meja sicer (ponovno) razdelila posest, tako da je bil del te v eni deželi in del v drugi, to pa je na štajersko-hrvaški meji tudi v nadaljevanju sprožalo številne mejne spore med posestniki.³⁴

Viri in literatura

Arhivski viri:

- OeStA, Österreichisches Staatsarchiv:
 - AT-OeStA/AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. – Kroatien; Stmk – Kroatien.
- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, 1823–1869.
- StLA, Steiermärkisches Landesarchiv:
 - Statthalt 78-5063/1885, K 2930, Landesgrenze Steiermark-Croatien.

Literatura:

- Curk, Jože. »Oris Ormoža in Središča v fasijskem popisu iz leta 1754.« V: *Ormož skozi stoletja III*, ur. Peter P. Klasinc, 73–79. Ormož: Skupščina občine, 1988.

³⁰ StLA, Statthalt, 78-5063/1885, K 2930, Landesgrenze Steiermark-Croatien, št. 14334, 12. 11. 1829.

³¹ StLA, Statthalt, 78-5063/1885, K 2930, Landesgrenze Steiermark-Croatien, Übereinkommen, št. 14209, 16. 9. 1829.

³² StLA, Statthalt, 78-5063/1885, K 2930, Landesgrenze Steiermark-Croatien, št. 14334, 12. 11. 1829.

³³ Prim. StLA, Statthalt, 78-5063/1885, K 2930, Landesgrenze Steiermark-Croatien, št. 14334, 12. 11. 1829; Übereinkommen, št. 12757, 6. 12. 1829.

³⁴ Več gl. v Ivanka Zajc Cizelj, *Okrožni urad Celje 1798–1850* (Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 1998), 12–19.

- Heindl, Waltraud in Edith Sauer. »Grenzen und Grenzüberschreitung. Die Bedeutung der Grenze für die staatliche und soziale Entwicklung des Habsburgerreiches von der Mitte des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts.« V: *Ästhetik und Ideologie*, 277–90. Wien: Bundesministerium für Wissenschaft und Verkehr, 1997.
- Hozjan, Andrej. »Reka Drava in njeni signifikantni kraji na jožefinski vojaški izmeri za ozemlje republike Slovenije = Die Drau und seine bedeutende Siedlungen auf der josephinischen Landesaufnahme für das Gebiet der Republik Slowenien.« V: *Ekonomika i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša = Economic- and ecohitory. Scientific research journal for economic and environmental history* 3, št. 3 (2007): 190–205.
- Mirko Valentić, Alexander Buczynski, Ivana Horbec, Milan Kruhek in Mica Orban Kljaić, ur. *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća. Varaždinska županija*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.
- Južnič, Stanislav. »Gabrijel Gruber in navigacijski inženir Jurij Vega.« *Arhivi* 26, št. 1 (2003): 69–80.
- Južnič, Stanislav. »Gabrijel Gruber in navigacijski inženir Jurij Vega - 2. del.« *Arhivi* 29, št. 1 (2006): 35–63.
- Korunić, Petar. *Jugoslavenska ideologija u Hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870*. Zagreb: Globus: Centar za povijesne znanosti sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, 1986.
- Kovačič, Fran. *Trg Središče. Krajepis in zgodovina*. Maribor: Zgodovinsko društvo za Sl. Št., 1910.
- Pickl, Othmar. »Mur und Drau als Verkehrswege nach dem Südosten.« V: *Razvoj prometnih zvez v panonskem prostoru do 1918. leta*, ur. Vanek Šiftar in Janko Kuster, 225–40. Maribor: Univerza v Mariboru, 1977.
- Podgoršek, Nataša. *Slovensko-hrvaška vzajemnost. Zgodovina slovensko-hrvaških političnih odnosov v drugi polovici 19. stoletja: 1848–1903*. Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča, 2009.
- Rahten, Andrej. *Zaveznštva in delitve. Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918*. Ljubljana: Nova revija, 2005.
- Vinko Rajšp, Marija Grabnar in Vladimir Kološa, ur. *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Zv. 6*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2000.
- Darko Darovec, Petar Strčić, Breda Biščak, Hrvoje Ratkajec, Karmen Medica, Simon Kerma, Milan Bufon in Jože Pirjevec, ur. *Slovensko-hrvaško sosedsstvo. Hrvatsko-slovensko susjedstvo*. Koper: Univerza na Primorskem, ZRS, Univerzitetna založba Annales in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2011.
- Valenčič, Vlado. »Prebivalstvo Ljubljane pred dvesto leti.« *Kronika* 2, št. 3 (1954): 191–200.
- Zajc Cizelj, Ivanka. *Okrožni urad Celje 1798–1850*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 1998.
- Zajc, Marko. »Sotla, majhna voda.« *Zgodovina za vse* 19, št. 1-2 (2012): 101–13.
- Zajc, Marko. *Kje se slovensko neha in hrvaško začne. Slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- *Zbirka Franciscejski kataster za Štajersko. Dosje zbirke*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2009.

Filip Čuček

ON THE ISSUE OF THE STYRIAN-CROATIAN BORDER
ON THE RIVER DRAVA AT THE END OF THE 18TH CENTURY

S U M M A R Y

The provincial border river Drava played an important role in the part of the Styrian-Croatian border which is the subject of this discussion. Frequent changes of its flow (at certain parts of its water courses), resulting from the excess amounts of water (especially in the middle of the 18th century), caused numerous conflicts and tensions until the end of the 1920s, when the Styrian-Croatian border was finally agreed upon.

The river bed changes used to represent a pressing problem for the people who lived by the river Drava. The complaints of the serfs from the border areas were considered for the first time by the special

border commission in 1754 in the context of the proposed tax reform, but the revision was initiated only in connection with Hungary and not with Croatia. The complaints were recompiled in 1773 by Count Brandis, a legal representative of the Ormož Seignior, but the problems remained unsolved. The authorities in Vienna thus only started to deal with this issue more seriously in the middle of the 1870s. In February 1775 a decree was issued in order to finally settle the question of tax liability (and the compensation for damages) in the areas, affected by the changed Drava river bed. An imperial appeal issued in October 1775 somewhat improved the legal status of the serfs, but the practical enforcement of the provisions turned out to be problematic.

As the situation at the border still remained unsolved, the tax burdens of the affected peasants had to be re-determined and the compensation for the lost estates had to be established as well. Consequently the Gubernium proposed the elaboration of a topographic map of both sides of the border to settle the taxation matters. A special commission reviewed the disputed territory on the Styrian side. It concluded that the remaining estates should be protected and that water construction should be initiated. Regardless of the ambitious plans, the “opposite” side, which actually profited the most from the changed river bed, refused to agree with the plans.

Because the matter came to a “standstill”, the Navigation Directorate visited the disputed areas in 1779 in order to determine the situation and assess the damages caused by the water. In the annex the Directorate also stated possible solutions, plans and the opinion of engineer Ignaz Kunsti stating that the construction of a barrage would amount to approximately 30.000 goldinars. But Kunsti’s idea was not taken into account because it was supposedly too expensive, and the affected serfs in Ormož would remain without legal protection. At the end of 1780 the Croatian side nevertheless finally agreed to the inspection of the disputed territory by an engineer in order to draw up an authentic map of the territory.

However, the ambitious plans yet again stumbled upon numerous obstacles. In May 1781 the Varaždin County stated that it would not assume any costs for the Commission, and that the Ormož Seignior should carry out this project. Once again the matter dragged on for a few years until the border commission re-examined the situation by the river in the middle of 1785 and came up with new plans. The examination revealed that the old river bed had moved for almost a mile “in width” and a mile and half “in length” (to the detriment of the Styrian side). In 1786 the District Office of Maribor issued an order to perform a new survey of the disputed territory together with the Varaždin County, but the Hungarian side wanted to carry it out by itself (and not in cooperation with the Styrian side). Therefore in August 1786 a new delegation of the Ormož Seignior, the District Office of Maribor, the Varaždin County and the Croatian seignories was appointed to review the matter and adopt the guidelines for future work. The District Office of Maribor established that the Styrian side was in fact the one who had suffered losses and that its previous estates had been “occupied” by the Croatian side (who claimed the opposite). Thus the conflict intensified (and work came to a standstill). The aggrieved parties finally demanded a new border commission.

The examinations performed by the mixed commissions managed to bring about certain solutions, but ultimately they always somehow proved to be ineffective. A part of the Styrian-Croatian border was already determined at the end of the 18th century, while in the beginning of the 19th century the mixed commissions attempted to solve the border issues more or less unsuccessfully. Due to frequent border disputes and disorder, in 1828 a decision was reached that the border with Croatia should be reviewed and regulated. The border was agreed upon and drawn in the autumn of 1829. However, in certain areas it divided the estates, and the changing riverbeds as well as inconsistent land relations caused numerous border disputes between landowners.

1.01

UDK: 323.14 (=163.2/.6):329.15(497.1)"198"

Marko Zajc*

Razumevanje jugoslovanstva v Sloveniji (in Slovenije v jugoslovanstvu) v začetku osemdesetih let

IZVLEČEK

Članek poskuša predstaviti pomembne razprave o nacionalizmu, slovenstvu in jugoslovanstvu v začetku osemdesetih let dvajsetega stoletja in opozoriti na (so)odvisnost nacionalizma (ter percepcij tega) od družbenega sistema in socialnih vprašanj. V prispevku avtor opredeli razloge za zgodovinsko raziskovanje nacionalizma/nacionalnega vprašanja v Sloveniji in Jugoslaviji v začetku osemdesetih let. Kritično obravnava uveljavljeno periodizacijo osemdesetih let 20. stoletja v slovenski javnosti in zgodovinopisju ter prikaže osnovne poteze obravnavane dobe. V osrednjem delu članka avtor analizira različne poglede na nacionalno vprašanje v Zvezi komunistov Jugoslavije. V zaključku pa poudari povezavo med dojemanjem nacionalnega vprašanja in dojemanjem družbene lastnine v poznem samoupravljanju.

Ključne besede: jugoslovanstvo, Slovenija, osemdeseta, nacionalno vprašanje, nacionalizem, Zveza komunistov Jugoslavije

ABSTRACT

THE INTERPRETATION OF YUGOSLAVISM IN SLOVENIA (AND OF SLOVENIA WITHIN YUGOSLAVISM) IN THE EARLY 1980S

The paper attempts to present the important discussions on nationalism, Slovenianism and Yugoslavism from the early 1980s and call attention to the (inter)dependence of nationalism (and its perceptions) and the social system and social issues. It lays out reasons for the historical study of nationalism/the national question in Slovenia and Yugoslavia in the early 1980s. The paper presents a critical overview of the established periodisation of the 1980s in Slovenian public opinion and history and sketches out the basic contours of the period in question. The main part of the paper is the analysis of different attitudes towards the national question in the League of Communists of Yugoslavia. The conclusion establishes a connection between the interpretation of the national question and the interpretation of social property in the late self-management period.

Keywords: Yugoslavism, Slovenia, 1980s, national question, nationalism, League of Communists of Yugoslavia

* dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana, marko.zajc@inz.si

Uvod

»Spomnim se, kako je pred nekaj meseci precej razburila duhove napaka pri prevodu nekega stavka Marka Bulca v srbohrvaščino: Bulc je rekel, da se moramo pač sprijazniti s tem, da so zdaj v Jugoslaviji bolj revne in manj revne republike – prevajalec za srbohrvaške časnike je reven po homonimiji prevedel z besedo *revan*, tj. 'priden, prizadeven, marljiv', tako da se je misel, nazaj prevedena v slovenščino, glasila: so bolj in manj pridne republike. Na prvi pogled nevtralen spodrsljaj, pogojen s povsem 'zunanjjo' homonimijo, ki je v stiski s časom pač zapeljala prevajalca – toda, kot da ni bilo vsakomur prav tako na prvi pogled jasno, ob kaj je 'trčil' ta spodrsljaj, kaj je z njim vdrlo na dan: stara fantazmatska predstava Slovencev kot 'pridnih' za razliko od 'lenih južnih bratov'.«

Kako so Slovenci postali pridni in kako bodo, če bodo pridni, pridni tudi ostali, Problemi (Razprave) I/1981 in II/1982, str. 85. Redigiran zapisnik okrogle mize, ki je bila 13. 8. 1981 v prostorih uredništva *Problemov*.

Avgusta 1981 so ljubljanski teoretiki družbe in filozofi na uredništvu revije *Problemi* razpravljali o »slovenski ideologiji«. Časopis *Problemi* (Razprave) je kasneje objavil zapisnik okrogle mize v obliki šaljivega dramskega teksta, kot debato »neznanih« izdelanih likov s psevdonimi (Bogoljub, Stanislav, Žika, Josip, Venčeslav in Zdenka). Vsak karakter je, kot se pri filozofski razpravi spodobi, zagovarjal določeno teoretsko stališče. Anekdota o napačnem prevodu besede *reven* v »srbohrvaščino« in »pravilnem« prevodu nazaj v slovenščino je kritičnim intelektualcem pomenila odlično izhodišče za analizo prislovične slovenske pridnosti kot ideološke kategorije. Seveda se razpravljavci niso držali izbrane teme kot pijanec plota, temveč so svobodno zaplavali v utemeljevanje lastnih filozofskih stališč (Lacan, Althusser) in v prefinjeno kritiko jugoslovanskega samoupravnega sistema (kar je bil najverjetneje tudi razlog za uporabo psevdonimov).¹ Zgodovinarji/zgodovinarju, ki se zanima za to obdobje in za študij nacionalizmov, pa se postavlja vprašanje časovne umeščenosti: obstaja razlog, da so o tej temi razpravljali ravno takrat? Sodeč po opombi v *Problemih* je razpravo uporabil Slavoj Žižek za raziskovalno nalogo »o vlogi nezavednih fantazem v procesu oblikovanja identitete Slovencev«. ² Torej obstaja verjetnost, da so omenjeni karakterji zgolj plod Žižkove bujne teoretske domišljije. Vprašamo se lahko, zakaj je Znanstvena skupnost Slovenije ravno takrat financirala raziskovanje omenjene tematike. So odločevalci zaznali, da slovenska družba potrebuje raziskovanje slovenstva? Po drugi strani omenjena anekdota opozarja na konstituiranje slovenske ideologije v razmerju do jugoslovanstva, ki ga naši diskutanti, kljub uporabi zapletenih teoretskih orodij, niso problematizirali. Je bilo utemeljevanje slovenstva skozi jugoslovanstvo tako očitno, da se pronicljivim kritičnim teoretikom tega ni zdelo vredno problematizirati?

¹ »Kako so Slovenci postali pridni in kako bodo, če bodo pridni, pridni tudi ostali,« *Problemi* (Razprave) 19/20, št. II/I, 85–97.

² Slavoj Žižek, *Jezik, ideologija, Slovenci* (Ljubljana: Delavska enotnost, 1987), 3.

Motivacija

Čemu raziskovati nacionalizem/nacionalno vprašanje v Sloveniji in Jugoslaviji v začetku osemdesetih let? Razloge lahko utemeljimo na treh ravneh. (1) Pomen za slovensko zgodovinopisje in zgodovinopisje Slovenije. Začetek osemdesetih let oz. prva polovica devetega desetletja 20. stoletja ni v središču pozornosti slovenskih zgodovinarov in zgodovinarjev. Avtorji zgodovinskih pregledov sicer obravnavajo to razdobje,³ vendar praviloma v navezavi z drugo polovico osemdesetih ali začetkom devetdesetih let. Izjema v tem pogledu so prispevki Aleša Gabriča, ki se posvečajo zgolj omenjenemu obdobju.⁴ S takšno konceptualizacijo sicer ni nič narobe, raziskovalci se običajno posvečajo burnemu prelomu iz osemdesetih v devetdeseta leta, nazaj pa sežejo predvsem zato, da bi osvetlili prelomna leta demokratizacije in osamosvojitve.⁵ Kljub temu lahko ima uveljavljeni pristop nekatere nehotene anahronistične učinke: ustvarja se vtis relativne nepomembnosti tega obdobja, hkrati se vzpostavlja vtis historične nujnosti slovenske poti »v demokracijo in samostojnost«.⁶ V resnici ni v slovenski zgodbi osemdesetih let nič nujnega niti predvidljivega, predvsem pa se zanemarija preprosto dejstvo, da je bila prihodnost odprta in da akterji niso mogli vedeti, kaj se bo v prihodnosti zgodilo. Avtor teh vrstic vidi svoj skromni prispevek v okviru slovenskega zgodovinopisja predvsem v reinterpretaciji razprav o nacionalizmu, jugoslovanstvu in slovenstvu ter v poskusu umeščanja omenjenih debat v širši kontekst krize jugoslovanskega socializma in vzpona partikularnih nacionalizmov.

(2) Razumevanje slovensko-jugoslovanske debate v začetku osemdesetih osvetljuje del zapletenih družbenih razmer, ki so soustvarjale ozračje jugoslovanskega razpada (v smislu družbenoekonomskega sistema in v smislu razmerij na ravneh republike/pokrajine – federacije).⁷ Motivacija za »promocijo« slovenskega primera pa ne bi

³ Za razumevanje Slovenije v osemdesetih je treba omeniti dve monografiji o družbenopolitičnih organizacijah: Blaž Vurnik, *Med Marxom in punkom. Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije 1980–1990* (Ljubljana: Modrijan, 2005). Stefano Lusa, *Razkroj oblasti. Slovenski komunisti in demokratizacija države* (Ljubljana: Modrijan, 2012).

⁴ Aleš Gabrič, »Kulturniška 'opozicija' podira tabuje,« v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2006), 1153–58. Aleš Gabrič, »Politična kriza,« v: *Slovenska novejša zgodovina*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2006), 1148–51. Aleš Gabrič, »Na zahodu vzhodnega sveta,« v: *Slovenska novejša zgodovina*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2006), 1158–65. Aleš Gabrič, »Cultural Activities as Political Action,« v: *The Repluralization of Slovenia in the 1980's. New Revelations from Archival Records*, ur. Lepoldina Plut-Pregelj, Aleš Gabrič in Božo Repe (Washington: University of Washington, 2000), 16–36.

⁵ Gl. Božo Repe, *Slovinci v osemdesetih letih* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001). Božo Repe, *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije* (Ljubljana: Modrijan, 2002). Oto Lutar, ur., *The Land in Between. A History of Slovenia* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008).

⁶ Prim.: Stane Granda, *Slovenia. An historical Overview* (Ljubljana: Government communication office, 2008), 252, 253.

⁷ Pregled interpretacij jugoslovanskega razpada: Jasna Dragović-Soso, »Why did Yugoslavia Disintegrate? An Overview of Contending Explanations,« v: *State Collapse in South-Eastern Europe. New*

smela biti glavni razlog za naše raziskovanje: ne zanima nas poudarjanje slovenskih posebnosti. Slovenske razmere so lahko razumljive zgolj v jugoslovanskem kontekstu in obratno, jugoslovanskega konteksta ne moremo razumeti brez slovenske komponente. Jugoslovanske študije so v desetletjih po razpadu države postale obsežno večdisciplinarno mednarodno raziskovalno področje z različnimi fokusi zanimanja.⁸ Za našo temo so zanimive predvsem študije državnega sistema (npr. Dejan Jović),⁹ jezikovne politike (npr. Cvetković-Sander),¹⁰ nacionalizma intelektualcev (npr. Dragović-Soso),¹¹ študije jugoslovanske medijske krajine (npr. Kolstø)¹² ter študije zunanjepolitičnih akterjev in evropske diplomacije (npr. Radeljić).¹³ V zadnjem času zgodovinske socialistične Jugoslavije odkriva vlogo in pomen socialnih razlik v zadnjih desetletjih države. Avtorji kolektivne monografije z naslovom *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism* (2016) »poskušajo pripeljati razred nazaj« v center akademskega zanimanja. Posvečajo se predvsem vprašanju, kako je razredna teorija vplivala na politike in kako je ljudsko, »grassroot« razumevanje razreda vplivalo na politiko. Avtorji ne poudarjajo razlik med posameznimi republikami in pokrajinami, ampak raziskujejo socialno diferenciacijo in nezadovoljstvo znotraj posameznih skupnosti/okolij. Avtorji opozarjajo, da historiografija o Jugoslaviji (sicer upravičeno) operira predvsem z etno-nacionalnimi kategorijami, vendar zanemarija vprašanje socialne neenakosti, zato predlagajo poglobljeno raziskovanje »križanja« in »prepletanja« socialnega z etno-nacionalnim.¹⁴ Njihova perspektiva je vplivala tudi na naš prispevek: čeprav so osrednja tema prispevka etno-nacionalne kategorije, pa je študij arhivskih virov in publicistike pokazal veliko soodvisnost nacionalnega in socialnega, na ravni teorije in ideologije ter na ravni politik in družbene kritike. V socialistični Jugoslaviji je bilo razmerje med razrednim in nacionalnim težko ulovljivo in fluidno. Še zlasti v razpravah in resolucijah Zveze komunistov so se pod plaščem

Perspectives on Yugoslavia's Disintegration, ur. Jasna Dragović Soso in Lenard Cohen (Purdue University Press, 2008), 2.

⁸ Splošni pregledi historiografije izven prostora bivše Jugoslavije: Holm Sundhaussen, *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen* (Wien, Köln in Weimar: Böhlau, 2012), 205–306. Viktor Meier, *Yugoslavia. A History of its Demise* (London in New York: Routledge, 1999), 83–85. Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević* (Oxford: Westview Press, 2002). Kate Hudson, *Breaking the South Slav Dream. The Rise and Fall of Yugoslavia* (London: Pluto Press, 2003). John R. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country* (Cambridge University Press, 2000).

⁹ Dejan Jović, *A State that Withered Away* (West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2009).

¹⁰ Ksenija Cvetković-Sander, *Sprachpolitik und Nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1954–1991)* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011).

¹¹ Jasna Dragović-Soso, *Saviours of the Nation, Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (London: Hurst & Company, 2002).

¹² Pål Kolstø, ur., *Media Discourse and the Yugoslav Conflicts, Representations of Self and Other* (Farnham: Ashgate, 2009).

¹³ Branislav Radeljić, *Europe and the Collapse of Yugoslavia. The Role of Non-State Actors and European Diplomacy* (London in New York: I. B. Tauris, 2012).

¹⁴ Rory Archer, Igor Duda in Paul Stubbs: »Bringing class back in. An introduction,« v: *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, ur. Rory Archer (London in New York: Routledge, 2016), 2, 3.

istih definicij in izhodišč skrivala zelo različna pojmovanja o tem, kaj je razredno in kaj nacionalno.

(3) Pomen za mednarodno primerjalno zgodovinopisje. Razmerje med slovenskim nacionalizmom in jugoslovanskim »nacionalizmom« je zanimivo tudi za historične primerjave nacionalizmov, bodisi na način asimetričnega primerjanja bodisi na način sistematičnih primerjav dveh ali več zgodovinskih družb.¹⁵ Čeprav ponuja razmerje Slovenija – Jugoslavija več priložnosti za metodološko utemeljeno primerjavo, pa lahko poudarimo predvsem jezikovno problematiko. Kot v svojih delih poudarja T. Kamussela, sta si pojma »narod« in »jezik« zelo podobna: oba sta čisti askriptivni etiketi, ki nimata predpisanih objektivnih kriterijev, kdaj postane določen »govor« jezik ali skupina narod. Kamussela se zavzema predvsem za dekonstrukcijo pojmovanja jezika kot »naravne« historične danosti. Jezik pojmuje kot konstruiran in kompleksen politični pojav, tesno povezan z razvojem naroda/nacionalizma in države. V srednji Evropi se je uveljavil etnolingvistični nacionalizem, ki legitimira državo s prepletanjem jezika, naroda in države, kar Kamussela imenuje normativni izomorfizem.¹⁶

Zakaj je treba omenjati splošne teze o jeziku in narodu v zvezi s slovenskim nacionalizmom v zgodnjih osemdesetih letih? Kot idealna situacija normativnega izomorfizma se vsiljuje stanje, ko pripadniki naroda v svoji državi uporabljajo zgolj standardizirano varianto narodnega jezika. Kot bomo videli v nadaljevanju, so bile dileme, kje in kdaj uporabljati slovenski jezik, izredno pomembne za pozicioniranje razmerij med slovenstvom in jugoslovanstvom.¹⁷ Čeprav je bila uporaba slovenščine v uradnem poslovanju SRS in samoupravnih organov zagotovljena z ustavo, je bilo z ustavo določeno tudi, da neznanje slovenščine ne more nikogar ovirati pri uresničevanju pravic in interesov.¹⁸ Po drugi strani pa je ustava jasno določala, da je »Slovenija država, ki temelji na suverenosti slovenskega naroda«.¹⁹ Položaj slovenskega jezika in vlogo jezikovnih vprašanj v debatah o nacionalizmu je mogoče uporabiti v primerjavah s položajem »šibkejših« ali »manjših« jezikov/narodov/nacionalizmov v večnacionalnih državah. Verjetno bi – v maniri komparativnega zgodovinopisja – takšne historične primerjave odkrивale predvsem razlike, in ne podobnosti.²⁰

¹⁵ Jürgen Kocka in Heinz-Gerhard Haupt: »Comparison and Beyond Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History,« v: *Comparative and Transnational History*, ur. Jürgen Kocka in Heinz-Gerhard Haupt (New York in Oxford: Berghahn Books, 2009), 5–10.

¹⁶ Tomasz Kamusella, *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe* (Houndmills in New York: Palgrave Macmillan, 2009), 23–37.

¹⁷ Aleš Gabrič, »Uveljavljanje slovenščine kot uradnega jezika po drugi svetovni vojni,« v: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 213–40.

¹⁸ *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije. Ustava Socialistične republike Slovenije* (Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list SR Slovenije, 1974), 333, čl. 212.

¹⁹ *Ibid.*, 235.

²⁰ Kocka in Haupt, »Comparison and Beyond,« 15.

Periodizacija in osnovne poteze obravnavanega obdobja

Kako opredeliti zgodnja osemdeseta? Kot smo že omenili, se je v slovenskem zgodovinoписju in v slovenski javnosti uveljavila percepcija osemdesetih let kot relativno homogenega obdobja z določenimi razpoznavnimi atributi. S perspektive zanimanja za zgodnja osemdeseta pa lahko hitro ugotovimo, da deveto desetletje 20. stoletja ni bilo homogeno. Razdobje med Titovo smrtjo in osamosvojitvijo Slovenije (med dogodkoma, ki običajno zamejujeta osemdeseta leta) je bilo nesporno obdobje velikih sprememb v politiki in družbi na splošno. Torej lahko trdimo, da je bila razlika med letoma 1982 in 1989 neprimerno večja kot razlika med letoma 1972 in 1979. Razumevanje osemdesetih kot desetletja velikih sprememb in razumevanje osemdesetih kot relativno homogenega obdobja si nasprotujeta, čeprav sta obe pojmovanji močno zakoreninjeni v slovenskem zgodovinoписju in priljubljenih medijskih interpretacijah. Povsem razumljivo je, da so splošni pregledi zgodovine tega obdobja in pregledi zgodovine družbenopolitičnih organizacij obdobje obravnavali enotno. Samo na ta način je bilo mogoče prikazati omenjene spremembe. Če pa želi zgodovinoписje bolje razumeti strukture, procese in akterje v tem obdobju, potem mora narediti dvoje: iz metodoloških razlogov je treba dekonstruirati osemdeseta kot enotno obdobje in – prav tako iz metodoloških razlogov – »pozabiti« na dogodke, ki so se zgodili »potem«. Seveda to »razstavljanje« in »pozabljenje« nista sama sebi namen in imata smisel zgolj, če poskušamo v naslednji fazi obdobje na novo umestiti v širši zgodovinski kontekst. Sama periodizacija pa je odvisna od tematike (ekonomija in socialna vprašanja zahtevajo običajno daljša obdobja) in od ambicij zgodovinarke/zgodovinarja in končnega izdelka (članek, monografija, kratek pregled ipd.).

V našem primeru smo izbrali obdobje med kosovsko krizo²¹ (april 1981) in izbruhom spora glede skupnih jeder v izobraževanju²² (avgust 1983). Glavna razloga za izbor obdobja sta očiten porast javnih razprav o naravi slovenskega nacionalizma in vprašanje odnosa z jugoslovanstvom, ki terja podrobnejšo analizo. Kosovski dogodki so vprašanje nacionalizmov ponovno potisnili v središče javnih (in manj javnih) razprav, povečala se je občutljivost za »negativne pojave nacionalizma«, po drugi strani pa so zvezne oblasti (državne in partijske) pričele pospešeno propagirati jugoslovansko »skupništvo« (»zajedništvo«). Obdobja nismo zaključili z izbruhom spora o skupnih jedrih zato, ker bi se tovrstne razprave takrat zaključile, ampak zato, ker so z razpravo o skupnih jedrih prešla na drugo, lahko bi rekli višjo raven (medijska odmevnost, podpora slovenskega vodstva kulturniškim krogom v Sloveniji).

O kakšnem času govorimo? Gre za obdobje, ko osnovne postavke političnega

²¹ Za kratek, a informativen pregled dogajanj na Kosovu v začetku osemdesetih gl. Jurij Hadalin, »Odnos varnostno-obveščevalnih služb do albanske manjšine v Jugoslaviji po izbruhu demonstracij na Kosovu leta 1981,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 313–28.

²² Gabrič, »Kulturniška 'opozicija' podira tabuje,« 1153. Gabrič, »Na zahodu vzhodnega sveta,« 1158. Lepoldina Plut-Pregelj, »Slovenia's Concerns About the proposed Yugoslav Core Curriculum in the 1980's,« v: *The Repluralization of Slovenia in the 1980's*, ur. Lepoldina Plut-Pregelj, Aleš Gabrič in Božo Repe (Washington: University of Washington, 2000), 58–78.

sistema in medrepubliških odnosov (kot se je izrazil Božo Repe) še niso bile postavljenе pod vprašaj.²³ Pozno delavsko samoupravljanje v obliki delegatskega sistema, zakoličenega z ustavo 1974, je veljalo za edino »pravo pot«. Zveza komunistov je sicer imela z ustavo zagotovljen položaj »vodilne idejne in politične sile delavskega razreda«,²⁴ vendar v sistemskem smislu ni bila nadrejena ostalim štirim priznanim družbenopolitičnim organizacijam. Po načelih glavnega arhitekta jugoslovanskega sistema Edvarda Kardelja je bila Zveza komunistov manjšina, ki družbi ne vsiljuje svoje monopolistične oblasti. Komunistična organizacija naj bi bila »sestavni del demokratičnega pluralizma samoupravnih interesov«, ne pa »nekakšna politična sila nad temi interesi ali zunaj njih«. ²⁵ Kljub temu je o najpomembnejših zadevah še vedno odločal vrh Zveze komunistov. Časopisi odkrivajo dinamično ter do neke mere potrošniško in razslojeno družbo, ki so jo poskušali voditelji na modernistično-socialističen način voditi v smeri odmiranja države in »prave«, socialistične demokracije. Sistem, ki je bil zasnovan kot najboljša rešitev proti etatizmu in birokraciji, je do začetka osemdesetih postal povsem nepregleden in zbirokratiziran.

Poleg tega so politično in družbeno klimo v tem obdobju že določale zaostrene gospodarske razmere: v letu 1982 je Mednarodni denarni sklad (MDS) zaostрил pogoje za reprogramiranje kreditov. Zahteval je makroekonomsko stabilizacijo in gospodarske reforme za spodbujanje izvoza. Jugoslovansko vodstvo po letu 1982 je bilo prisiljeno voditi politiko varčevanja, omejevanja domače porabe in izvoza na konvertibilen Zahod, kar je globoko poslabšalo življenjsko raven državljanov. Leta 1982 so bile npr. ukinjene subvencije za živila, cene bencina, ogrevanja, hrane in prevoza so se leta 1983 povečale za eno tretjino, skoraj vsi gospodarski kazalci po letu 1982 so bili negativni,²⁶ inflacija pa je bila že v začetku osemdesetih približno 45-odstotna.²⁷ Slovenija je zaradi razvitosti in umeščenosti v zahodne tokove lažje blažila posledice takšne politike kot druge republike. Za našo temo je pomembno, da so gospodarske razmere dajale ton razpravam o spremembi ustavnega sistema v smeri krepitve federacije. Čeprav je slovensko vodstvo podpiralo izvozno usmeritev in prilagajanje zahodu, pa se je odločno uprlo centralističnim ustavnim reformam, ki jih je podpiral MDS. Zagovarjalo je stališče, da republiška avtonomija ni glavna težava gospodarske krize, ampak federalno omejevanje republik in podjetij.²⁸ Susan Woodworth je slovensko stališče komentirala z ugotovitvijo, da »so bili tisti (op. M. Z.: Slovenci), ki so imeli najbolj zahodne in liberalne poglede, hkrati najbolj konservativni glede reform in najbolj nacionalistični. Vztrajali so na ekskluzivni prioriteti nečesa, kar so imeno-

²³ Repe, *Slovenci v osemdesetih*, 5.

²⁴ *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije*, 25, Temeljna načela, čl. VIII.

²⁵ Edvard Kardelj, *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (Ljubljana: ČGP Komunist, 1977), 179.

²⁶ Susan L. Woodworth, *Balkan Tragedy* (Washington: The Brookings Institution, 1995), 51, 52.

²⁷ Zdenko Čepič, »Gospodarska kriza,« v: *Slovenska novejša zgodovina*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2005), 1152.

²⁸ Jože Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), 138, 139.

vali nacionalni interes lastne republike.«²⁹ Je bil slovenski položaj resnično najbolj nacionalističen? Trdimo lahko najmanj to, da so posamezne republike krizo reševale glede na svoj položaj in notranjo strukturo. To potrjuje tudi Susan Woodworth, ko poudarja katastrofalno stanje srbskega gospodarstva in stremljenja srbskega vodstva, da bi težave rešili tudi s pomočjo centralističnih reform.³⁰

Pomen ekonomskih razlogov za razplamtevanje nacionalističnih razprav v večnacionalni državi je nesporen, vendar ni nepomembno, kako se ta potreba kanalizira. Upoštevati moramo obstoječe razlike med jugoslovanskimi republikami na ravni nacionalnih ideologij, diskurzov in akademskih/kulturniških/literarnih struktur. Najbolj očiten primer je različno videnje nacionalnega vprašanja, ki se je v Jugoslaviji do začetka osemdesetih let že večkrat »odprlo« in »zaprla«. Spomin na »hrvatsko proljeće« (ali vzpon hrvaškega nacionalizma, odvisno od perspektive) ter na čistke v hrvaški politiki (in družbi) v letih 1971/72³¹ je bil v začetku osemdesetih še zelo živ. Politične in akademske razprave o razmerjih med narodi/jeziki/kulturami/religijami, ki so prej mobilizirale zgolj vpletene kulturniško-politične kroge, so v razmerah občega padca standarda postajale kanal za ljudsko nezadovoljstvo. Npr.: razlike med slovensko in srbsko kulturniško elito so bile (pod plaščem enotnosti) uveljavljene in dobro poznane.

Kljub temu je v začetku osemdesetih »razkritje« slovenskega »separatizma« v srbskem tisku (in srbskega unitarizma v slovenskem) delovalo škandalozno. Zakaj? K razumevanju tega nam bi lahko pomagalo videnje jugoslovanstva kot delujočega nesorazuma. Koncept delujočega nesorazuma, ki ga predlagamo, poudarja, da je bilo uradno jugoslovanstvo poslednja meja kompromisa med relevantnimi akterji, torej je bilo vedno »izpogajano« med različnimi, tudi povsem nasprotnimi pogledi. Da bi dosegli sporazum o skupnih izhodiščih, je bilo jugoslovanstvo vedno zastavljeno na način, ki je omogočal različne interpretacije, in to do mere, ko je sporazum o tem, kaj je jugoslovanstvo (oziroma kaj bi moralo biti), dobil značaj nesorazuma, ki je deloval.³² Radikalnost našega predloga z vidika historiografije o Jugoslaviji je v tem, da ne verjamemo v homogenost jugoslovanstva, torej v eno jedro jugoslovanske ideologije, ampak opozarjamo na kontekstualnost in fluidno naravo jugoslovanstva.

Dekonstrukcija jugoslovanstva kot homogene ideologije sicer sama po sebi ne pomaga bolje razumeti vzpona nacionalizmov, omogoča pa odpiranje drugačnih perspektiv. Gospodarska kriza osemdesetih je debatam o nacionalizmu dala večjo težo in jih potisnila v središče javnega življenja. Nastala je eksplozivna mešanica kulturniških in ekonomsko-političnih argumentov, ki je jugoslovanstvo predstavljala kot nesorazum. Na to argumentacijo je navezana še ena teza: slovenski nacionalizem

²⁹ Woodworth, *Balkan Tragedy*, 62.

³⁰ Ibid., 65, 66.

³¹ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 379–462.

³² Marko Zajc, »Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s. Propositions, Theses, Questions,« *Südosteuropäische Hefte* 4 (1): 46–65.

je imel (tudi zaradi relativne nacionalne homogenosti republike) v obdobju socialistične Jugoslavije poseben položaj – dovoljeno mu je bilo večje izražanje nacionalne suverenosti kot drugim priznanim narodom. Dojemanje Slovenije kot »države slovenskega naroda« je bilo del uradne ideologije, medtem ko so podobna gesla drugje v Jugoslaviji izzvala vsaj negodovanje, če ne celo represalij oblasti.

Zveza komunistov in nacionalno vprašanje v letih 1981–83

Jugoslovanska komunistična organizacija je bila skozi vse obdobje obstoja soočena z nacionalnim vprašanjem.³³ Najpomembnejši »kanonski« tekst o nacionalnem vprašanju v drugi Jugoslaviji je bil prav gotovo Kardeljev predgovor k drugi izdaji *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja* leta 1957,³⁴ ki bi ga lahko opredelili kot bazično besedilo jugoslovanskega socialističnega federalizma. V predgovoru je Kardelj identificiral tri dejavnike, ki bi lahko ponovno odprli nacionalno vprašanje: ostanke klasičnega buržoaznega nacionalizma, birokratski centralizem in veledržavni hegemonizem ter velike razlike v gospodarski razvitosti posameznih delov Jugoslavije.³⁵ Reinterpretacije Kardeljevih »faktorjev« so imele pri nacionalnih debatah v Zvezi komunistov veliko vlogo. Dinamiko razprav o nacionalizmih znotraj jugoslovanske in slovenske komunistične organizacije v letih 1981–83 lahko spremljamo skozi članke in poročila v slovenski izdaji *Komunista*, sicer glavnega »organa« Zveze komunistov, v katerem so objavljali jugoslovanske in slovenske prispevke. Če je leto 1981 zaznamovalo predvsem iskanje enotnosti glede »kontrarevolucije« na Kosovu, pa je bilo leto 1982 že v znamenju razhajanj v ocenah, kaj so glavne nevarnosti nacionalizma v Jugoslaviji.

Mnenjski voditelji so poudarjali Kardeljevo mnenje, da nacionalizem ni namenjen reševanju nacionalnih vprašanj, pač pa je le maska za negativne politične tendence, ki so nasprotne socialističnemu samoupravljanju (birokracija, tehnokracija, politikantstvo, karierizem). Nacionalizem zamegljuje dejstvo, da je osnovni konflikt v družbi razredne narave, ne pa konflikt med narodi Jugoslavije oziroma znotraj federacije. V razmerah jugoslovanske socialistične ureditve se pravi razredni konflikt odvija med »interesi delavskega razreda« in »birokratsko-tehnokratskimi interesi«.³⁶ Vodilni komunistični politiki in teoretiki so uporabljali besednjak boja proti etatizmu, ki ga je prav tako vzpostavil Kardelj v svojih govorih in razpravah. Če upo-

³³ Pregled odnosa KPJ do nacionalnega vprašanja v obdobju 1920–41: Jurij Perovšek, *Samoodločba in federacija. Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012). Pregled odnosa KPJ/ZKJ do nacionalnega vprašanja po 2. svetovni vojni: Aleš Gabrič, »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju,« v: *Jugoslavija v hladni vojni*, ur. Jasna Fischer (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino and University of Toronto, 2004), 403–24. Pedro Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1963–1983* (Bloomington: Indiana University Press, 1984).

³⁴ Edvard Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957), XIII–LXXVI.

³⁵ Ibid., XLIX–LIII.

³⁶ Drago Košmrlj, »Kakšen boj proti nacionalizmu,« *Komunist*, 18. 9. 1981, 9.

števamo Kardeljevo prepričanje, da je socialistična država zgolj prehodnega značaja in mora pripraviti pogoje za lastno odmiranje, potem so največji negativni pojavi v družbi procesi etatizacije.

Komunistične debate v letih 1981–83 so se lomile ravno glede interpretacije nevarnih procesov etatizacije kot podlage za nacionalizem. O tem, da so težnje »po poddržavljanju družbenega življenja« nevarne, je v vodstvu ZKJ vladal splošen konsenz. Prav tako je vladalo soglasje o tem, da je edina prava rešitev krepitev samoupravnih odnosov. Dušan Dragosavac, član predsedstva CK ZKJ, je oktobra 1981 jasno povedal, da je treba v resnici doseči prevlado družbenega značaja proizvodjalnih sredstev, »tako da ne bi bila niti last tistih, ki delajo v neki delovni organizaciji, niti v panogi, niti v občini, niti v pokrajini in niti v republiki, temveč da bi postala v pravem pogledu družbena sredstva.«³⁷ Nacionalizmi niso bili nevarni samo kot protiustavne težnje, po mnenju vodilnih jugoslovanskih komunistov so nacionalizmi ogrožali razvoj družbene lastnine, enega izmed temeljev samoupravne ureditve. Vendar si politiki in teoretiki niso bili edini, katera oblika poddržavljanja je hujša: centralizem ali republiški etatizmi.

Značilnost znotrajpartijskih razprav o nacionalizmu in etatizmu v tem obdobju je bil abstrakten marksistični diskurz v kombinaciji s suhim besednjakom poznega samoupravljanja. Brez poznavanja samoupravnega diskurza oz. političnega jezika raziskovalci težko razberemo, kdaj so akterji sploh razpravljali o nacionalizmu in razmerjih med jugoslovanskimi narodi ali republikami. Dober primer različnih pogledov na etatizem in nacionalizem sta razpravi srbskega politologa Najdana Pašića in slovenskega politika Sergeja Kraigherja, ki ju je *Komunist* objavil leta 1982.

Najdan Pašić je že v naslovu opozoril na nevarnost teritorialnega zapiranja v Jugoslaviji. Čeprav je državni kapital v Jugoslaviji prepovedan z ustavo, pa se obnavljajo državno-lastninski monopoli v prikritih oblikah. Reorganizacija jugoslovanske federacije v smeri širjenja pravic republik je po njegovem mnenju okrepila predvsem poklicno politično-upravljavsko plast v republikah in pokrajinah, ne pa združeno delo. Pašić je ta fenomen imenoval decentralizirani etatizem: »Živimo v razmerah splošne odvisnosti od ožje teritorialne pripadnosti človeka, skupin, nacionalnih skupnosti, itd.« Od ožje teritorialne plasti so poleg poklicnih upravljavcev odvisne tudi samoupravne institucije, inteligenca in ne nazadnje tudi sami komunisti: »Širše razredno in komunistično istovetenje v jugoslovanskih okvirih je oslABLJENO, celo povsem pušČENO v nemar.« Decentralizirani etatizem povzroča tudi vzporedno odločanje v družbi. Namesto ustavne poti skozi samoupravne delegatske institucije se odločanje kanalizira s povezovanjem vodstev podjetij ali bank z ozkim političnim vrhom. K temu pripomore pretirana institucionalizacija samoupravnih organov, kjer nastajajo birokratski aparati, ki pridobivajo moč nad združenim delom. Seveda se »nosilci decentraliziranega etatizma« hitro navežejo na lokalizme in nacionalizme. Pašić ni pre-

³⁷ M. Tomašević, »Interes nacionalistov ni interes ljudstva. Naš gost: Dušan Dragosavac, član predsedstva CK ZKJ,« *Komunist*, 16. 10. 1981, 5.

dlagal konkretnih rešitev, je pa opozoril, da se mora partija otresti operativno-upravljaljskih funkcij in se posvetiti kreipitvi »tvorne enotnosti delavskega razreda«. ³⁸

Razprava Sergeja Kraigherja je temeljila na enaki ideološki podlagi, vendar je imela povsem drugačne poudarke. Kraigher je kot tedanji predsednik predsedstva SFRJ (1981–82) in vodja zvezne komisije za pripravo programa ekonomske stabilizacije (1981–83) v razpravo vključeval tudi ekonomske argumente. Poudaril je ekonomsko samostojnost narodov in narodnosti v Jugoslaviji, ki se vse bolj neposredno povezuje z ekonomsko samostojnostjo človeka. Če je nacionalno vprašanje v Jugoslaviji rešeno, potem narodi in narodnosti niso samostojni samo politično, pač pa tudi ekonomsko, kar pomeni, da svobodno razpolagajo s presežnim delom. To razpolaganje s presežkom pa je mogoče, trdi Kraigher, samo če se kot osnovno načelo družbenih odnosov uveljavlja načelo delitve po delu. Nepravilno bi bilo vse procese, ki se pojavljajo v odnosih med gospodarskimi organizacijami različnih republik in pokrajin, spreminjati v problematiko mednacionalnih odnosov.

Kraigher se ne strinja, da je glavni razlog gospodarskih težav in nacionalizma razbijanje enotnega jugoslovanskega trga na osem republiških oz. pokrajinskih trgov, čeprav takšne tendence obstajajo. Vzrokov se ne bi smelo mešati s posledicami. Pravi razlogi ne tičijo v prevelikih pravicah republik in pokrajin, pač pa v slabem delovanju dobro zasnovanega samoupravnega sistema (nesamoupravni odnosi, monopolistično delovanje delovnih organizacij v navezi z državnimi organi, vpliv multinacionalk, neizpolnjevanje ukrepov ekonomske politike itd.). Ekonomska samostojnost narodov ne nasprotuje enotnemu jugoslovanskemu trgu, če jo pojmuje kot svobodno vključevanje v gospodarska integracijska gibanja v državi in širše. Če pa nacionalno gospodarstvo pojmuje v smislu izoliranega ekonomskega mehanizma, potem ne moremo govoriti o nacionalni ekonomiji, pač pa o republiškem etatizmu. Kraigher svari pred »centralističnim egalitarizmom z birokratsko prisilo«. Jugoslovanski trg premalo selekcionira poslovanje slabih oz. spodbuja nadpovprečne organizacije združenega dela, s čimer se slabijo ekonomski motivi delavcev v delovnih organizacijah za dvig produktivnosti: izgube se socializirajo in se spremenijo v družbeni strošek. Eden izmed glavnih dejavnikov slabega gospodarjenja naj bi bila tudi monetarna in emisijska politika centralne Narodne banke, ki povzroča pomembna prelivanja akumulacijskih sredstev, kar izziva lokalistične reakcije. ³⁹

Čeprav tez obeh teoretikov ne moremo obravnavati zgolj kot apologijo republiških politik, pa kljub temu lahko razberemo osnovne poteze interesov srbskega in slovenskega komunističnega vodstva. Pašić in Kraigher razmišljata v okvirih sistema. Pašić meditira o preseganju decentralizacije, enotnosti jugoslovanskega trga in jugoslovanskih komunistov, Kraigher pa odkrito zagovarja ekonomsko samostojnost narodov in osnovno načelo delitve po rezultatih dela (kar gre v korist Slovenije kot

³⁸ Najdan Pašić, »Korenine in posledice teritorialnega zapiranja,« *Komunist*, 29. 1. 1982, 6.

³⁹ Sergej Kraigher, »V iskanju odgovora na stara vprašanja v spremenjenih razmerah ali na nova vprašanja se naša progresivna družbena misel nenehno sooča z družbeno prakso,« *Komunist*, 5. 2. 1982, 12–17.

najbolj razvite republike). Prvi se nagiba k spremembam, drugi zavzeto zagovarja »kardeljistično« strukturo jugoslovanskega sistema na vseh ravneh družbe. Pašić vidi glavno zlo v pravicah republik in pokrajini, Kraigher poudarja slabosti delovanja zveznega sistema, ki povzročata republiške reakcije. Prvi razmišlja o Jugoslaviji kot o nacionalnem okviru, drugi se nagiba k poistovetenju republik z narodi (ena izmed osnovnih značilnosti slovenskega gledanja na mednacionalne odnose v Jugoslaviji).

Slovenstvo komunistično vodstvo se je v zaostrenih gospodarskih razmerah balo predvsem centralistične ofenzive. Na seji predsedstva CK ZKS 12. oktobra 1981, kjer so razpravljali o tedaj aktualni stabilizaciji in konkretnih gospodarskih vprašanjih, je Viktor Avbelj opozoril, da se krepijo centralistični pritiski. Citiral je članek Nenada Kecmanovića iz NIN-a, v katerem je pisec razglabljal o povampirjenih republikah in potrebi po centralizaciji. »Mislim, da gredo tudi nekateri poizkusi direktno na to, da bi hoteli politiko močne roke, ki naj v Jugoslaviji razrešuje vse, kar je spornega.«⁴⁰ Močne centralistične roke pa se ni bal samo Avbelj, ampak tudi predsednik CK ZKS France Popit, ki je sicer slovensko ZK vodil »z železno disciplino«.⁴¹ Popit je bil do centralističnih poizkusov zelo oster. Samoupravljanje ni samo pravi sistem družbene ureditve, je tudi predpogoj za obstoj jugoslovanske države: »Mislim, če bi mi odstopili od samoupravljanja, da se ta država razpade. To lahko trdim toliko daleč, ker noben etatizem, nobena centralizacija, nobena druga varianta, ki bi lahko prišla v poštev, ne more nadomestiti samoupravljanja in da je samoupravljanje istočasno tudi kohezijska sila, ki drži to državo pokonci in skupaj. Ker kakor hitro bomo šli od tega stran, je potem tu konec.«⁴² Republike so lahko problematične, če jih gledamo s tehnokratsko-birokratskega vidika. Če pa republiko obravnavamo kot samoupravno interesno skupnost, potem pravice republik ne ovirajo delovanja gospodarstva. »Kakor da so republike tiste, ki so veliko zlo. Naj se to poskusi. Jugoslavija lahko eksistira samo kot socialistična, samoupravna, federativno urejena Jugoslavija. Samo na tej osnovi. Drugače pa lahko samo s silo to skupaj držimo. To lahko nekaj časa traja, dolgo pa ne. /.../ ali bo sedaj to ojačalo samoupravno Jugoslavijo ali pa jo bo zaradi težav, v katerih smo, spet vrnilo nazaj. Samo tisti, ki misli, da se da to vrniti samo do nivoja federacije, ne pa do nivoja likvidiranja samoupravljanja in trde roke, se zelo moti.«⁴³

Zaključek

Okvir poznega samoupravljanja ni nevtralen: po eni strani sistem »samoupravne demokracije« omogoča dovolj prostora za nacionalistične projekte, po drugi strani pa ideologija samoupravljanja propagira odnose vključevanja posameznikov v različ-

⁴⁰ SI AS 1589/IV, šk. 470, a. e. 3963, Magnetogram 97. seje predsedstva CK ZKS z dne 12. 10. 1981, trak 11/1-PV.

⁴¹ Repe, *Slovenci v osemdesetih*, 10.

⁴² SI AS 1589/IV, šk. 470, a. e. 3963, Magnetogram 97. seje predsedstva CK ZKS z dne 12. 10. 1981, trak 19/2-PV.

⁴³ *Ibid.*, trak 20/1-VH.

ne ravni življenja. Skoraj vsak občan je hkrati tudi večkratni delegat. Poleg tega je vprašanje naroda povezano z vprašanjem lastnine. V gospodarstvu so se npr. borili proti državno-lastninskim in skupinsko-lastninskim odnosom. Ni sprejemljivo, če se delavci preveč navežejo na delovno organizacijo, kot da je njihova lastnina. To so že nastavki kapitalistične miselnosti. Organizacija združenega dela je dejansko njihova po »družbenosti«, namenjena je združevanju dela in družbenih sredstev.⁴⁴ Ni namenjena samo pridobivanju dobička in vzdrževanju osebnih dohodkov delavcev, ampak tudi širši reprodukciji družbe. Poenostavljeno bi lahko rekli: organizacija združenega dela je RES njihova, ampak ni SAMO njihova.

Podobno analogijo bi lahko potegnili glede nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji: partikularno nacionalno je sprejemljivo, če je umeščeno (»podružbljeno«) znotraj socialističnega in samoupravnega jugoslovanstva, če je v pravih razmerjih z drugimi pripadnostmi oziroma temelji na enotnem delavskem razredu. »Bratstvo in enotnost« ni bila zgolj ponavljana fraza: enotnost je bila mišljena kot enotnost delavskega razreda, bratstvo pa kot bratstvo narodov.

Nazor, ki je veljal v Sloveniji za unitarističnega, v Beogradu pa za jugoslovanskega ali »federalnega« (večje poenotenje države) je temeljil na analogiji samoupravljanja in odmiranja države. Jugoslovanski narodi in narodnosti (ter republike in pokrajine) so zgolj sestavni deli višje kakovosti – jugoslovanstva oz. Jugoslavije. »Sestavni deli« naj bi imeli lastnosti samo znotraj jugoslovanstva v razmerju z drugimi »sestavnimi deli«. Jugoslovanski narodi in narodnosti naj bi imeli vse pravice, vendar zgolj v nekakšnem »narodnem« eklekticizmu, kjer so, čeprav upoštevani, podrejeni višji, jugoslovanski entiteti. Če si dovolimo analogijo z delovnimi organizacijami, lahko odkrijemo naslednjo logiko: slovenstvo naj bi bilo RES »slovensko«, vendar ne SAMO »slovensko«, ampak tudi jugoslovansko. Slovenstvo torej ni samo slovenska stvar, ampak zadeva vso Jugoslavijo. Na videz tавтоloško preigravanje jugoslovanstva ni trivialno in nedolžno, v različnih formulacijah odnosa slovensko – jugoslovansko se skrivajo bistveno drugačni pogledi na nacionalno vprašanje in na ustroj jugoslovanske države. Tega so se zavedali tudi tedanji akterji.

Slovensko dojemanje je prav tako temeljilo na odmiranju države, vendar na doslednem zagovarjanju Kardeljevih izhodišč o nacionalnem vprašanju, predvsem pa je bilo poudarjeno mnenje, da so jugoslovanski narodi objektivno dejstvo, ki imajo zagotovljeno državnost (narodnosti pa določene pravice) in so tudi ekonomske skupnosti. Republike (kot odraz suverenih jugoslovanskih narodov) pa so predvsem samoupravne interesne skupnosti, zato so ključne za delovanje delavskega samoupravljanja. Oboji so se strinjali s teorijo odmiranja države, postavljalo pa se je konkretno vprašanje, na katerem koncu naj bi država pričela odmirati: pri centru ali pri republikah.

⁴⁴ Ivan Kristan, *Samoupravljanje. Gradivo za učence srednjih šol* (Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo, 1976), 75.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1589/IV.

Literatura:

- Archer, Rory, Igor Duda in Paul Stubs. »Bringing class back in. An introduction.« V: *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, ur. Rory Archer, Igor Duda in Paul Stubs, 1–20. London in New York: Routledge, 2016.
- Cvetković-Sander, Ksenija. *Sprachpolitik und Nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1954–1991)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011.
- Čepič, Zdenko. »Gospodarska kriza.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, I*, 1151–53, ur. Jasna Fischer et al. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2005.
- Dragović-Soso, Jasna. »Why did Yugoslavia Disintegrate? An Overview of Contending Explanations.« V: *State Collapse in South-Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, ur. Jasna Dragović Soso in Lenard Cohen, 1–29. Purdue University Press, 2008.
- Dragović-Soso, Jasna. *Saviours of the Nation, Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London: Hurst & Company, 2002.
- Gabrič, Aleš. »Cultural Activities as Political Action.« V: *The Repluralization of Slovenia in the 1980's. New Revelations from Archival Records*, ur. Lepoldina Plut-Pregelj, Aleš Gabrič in Božo Repe, 16–36. Washington: University of Washington, 2000.
- Gabrič, Aleš. »Kulturniška 'opozicija' podira tabuje.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 1153–58. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2006.
- Gabrič, Aleš. »Na zahodu vzhodnega sveta.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 1158–65. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2006.
- Gabrič, Aleš. »Politična kriza.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, I*, ur. Jasna Fischer et al., 1148–51. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2006.
- Gabrič, Aleš. »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju.« V: *Jugoslavija v hladni vojni*, ur. Jasna Fischer, 403–424. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in University of Toronto, 2004.
- Gabrič, Aleš. »Uveljavljanje slovenščine kot uradnega jezika po drugi svetovni vojni.« V: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič, 213–240. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Granda, Stane. *Slovenia. An historical Overview*. Ljubljana: Government communication office, 2008.
- Hadalin, Jurij. »Odnos varnostno-obveščevalnih služb do albanske manjšine v Jugoslaviji po izbruhu demonstracij na Kosovu leta 1981.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 313–28.
- Hudson, Kate. *Breaking the South Slav Dream. The Rise and Fall of Yugoslavia*. London: Pluto Press, 2003.
- Jović, Dejan. *A State that Withered Away*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2009.
- Kamusella, Tomasz. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Houndmills and New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Kardelj, Edvard. *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957.
- Kardelj, Edvard. *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. Ljubljana: ČGP Komunist, 1977.
- Kocka, Jürgen in Heinz-Gerhard Haupt. »Comparison and Beyond Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History.« V: *Comparative and Transnational History*, ur. Jürgen Kocka in Heinz-Gerhard Haupt, 1–32. New York in Oxford: Berghahn Books, 2009.

- Kolstø, Pål, ur. *Media Discourse and the Yugoslav Conflicts, Representations of Self and Other*. Farnham: Ashgate, 2009.
- Košmrlj, Drago. »Kakšen boj proti nacionalizmu.« *Komunist*, 18. 9. 1981.
- Kraigher, Sergej. »V iskanju odgovora na stara vprašanja v spremenjenih razmerah ali na nova vprašanja se naša progresivna družbena misel nenehno sooča z družbeno prakso.« *Komunist*, 5. 2. 1982.
- Kristan, Ivan. *Samoupravljanje. Gradivo za učence srednjih šol*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo, 1976.
- Lampe, John R. *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country*. Cambridge University Press, 2000.
- Lusa, Stefano. *Razkroj oblasti, Slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana: Modrijan, 2012.
- Luthar, Oto, ur. *The Land in Between. A History of Slovenia*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008.
- Meier, Viktor. *Yugoslavia. A History of its Demise*. London in New York: Routledge, 1999.
- Pašić, Najdan. »Korenine in posledice teritorialnega zapiranja.« *Komunist*, 29. 1. 1982.
- Perovšek, Jurij. *Samoodločba in federacija. Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Plut-Pregelj, Lepoldina. »Slovenia's Concerns About the proposed Yugoslav Core Curriculum in the 1980's.« V: *The Repluralization of Slovenia in the 1980's. New Revelations from Archival Records*, ur. Lepoldina Plut-Pregelj, Aleš Gabrič in Božo Repe, 58–78. Washington: University of Washington, 2000.
- Prinčič, Jože. *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- *Problemi (Razprave)* 19/20, št. II/I (1981/1982), 85–97. »Kako so Slovenci postali pridni in kako bodo, če bodo pridni, pridni tudi ostali.«
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Radeljić, Branislav. *Europe and the Collapse of Yugoslavia. The Role of Non-State Actors and European Diplomacy*. London in New York: I. B. Tauris, 2012.
- Ramet, Pedro. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1963–1983*. Bloomington: Indiana University Press, 1984.
- Ramet, Sabrina P. *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*. Oxford: Westview Press, 2002.
- Repe, Božo. *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Repe, Božo. *Slovenci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.
- Sundhaussen, Holm. *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*. Wien, Köln in Weimar: Böhlau, 2012.
- Tomašević, M. »Interes nacionalistov ni interes ljudstva. Naš gost: Dušan Dragosavac, član predsedstva CK ZKJ.« *Komunist*, 16. 10. 1981.
- *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije. Ustava Socialistične republike Slovenije*. Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list SR Slovenije, 1974.
- Vurnik, Blaž. *Med Marxom in punkom. Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije 1980–1990*. Ljubljana: Modrijan, 2005.
- Woodworth, Susan L. *Balkan Tragedy*. Washington: The Brookings Institution, 1995.
- Zajc, Marko. »Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s. Propositions, Theses, Questions.« *Südosteuropäische Hefte* 4, št. 1 (2015): 46–65.
- Žižek, Slavoj. *Jezik, ideologija, Slovenci*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1987.

Marko Zajc

THE INTERPRETATION OF YUGOSLAVISM IN SLOVENIA (AND OF SLOVENIA
WITHIN YUGOSLAVISM) IN THE EARLY 1980S

S U M M A R Y

The paper attempts to present the important discussions of nationalism, Slovenianism and Yugoslavism from the early 1980s and call attention to the (inter)dependence of nationalism (and its perceptions) and the social system and social issues. In doing so, it stems from the assumption that it is impossible to understand the national question/nationalism in the treated period without being familiar with the specifics of later-period workers' self-management neither at the theoretical (ideological) nor the structural (practical) level. The paper initially lays out the reasons for the historical study of nationalism/national question in Slovenia and Yugoslavia in the early 1980s. The work presents a critical overview of the established periodisation of the 1980s in the Slovenian public opinion and history as well as the basic outlines of the period in question, also touching on the economic and social situation at the time. In order to better understand the concept of Yugoslavism, the paper proposes to interpret it as a "working misunderstanding" which highlights the contextuality and fluid nature of Yugoslavism. The official Yugoslav ideology was always the last line of compromise between the actors and it was always "negotiated" from differing, even contradictory theses. The main part of the article uses an analysis of articles published in the *Komunist* newsletter and of archived materials pertaining to the Central Committee of the League of Communists of Slovenia to present and analyse the various attitudes towards the national question held by members of the League of Communists of Yugoslavia during the period in question. In the conclusion, the paper underlines the connection between the interpretation of the national question and the interpretation of social property in self-management. Both the Slovenian leaders (who were in favour of the republics having more rights) and the proponents of a more unified Yugoslavia agreed with the theory of the withering away of the state, but one question remained: where was the withering away supposed to begin, at the centre or in the republics?

1.01

UDK: 929 Riefenstahl L:791.43:32.019.5930(430)"1933/1938"

Nataša Höinig*

Leni Riefenstahl v službi tretjega rajha

IZVLEČEK

*Riefenstahlova je bila Hitlerjeva osebna režiserka, njeni štiri dokumentarno-propagandni filmi pa so bili posneti po Hitlerjevih navodilih za potrebe nacistične stranke. Članek vsebuje teoretično podlago, na katero se opira praktični del oz. analiza omenjenih filmov. Zajeto je obdobje med leti 1933 in 1938, obdobje v katerem je Riefenstahlova ustvarjala za nacistični režim. Minister za propagando, Joseph Goebbels, je te filme zelo spretno uporabil v svoji propagandni strategiji. V propagandno-ideološkem in političnem smislu je najpomembnejši *Triumph volje*, ideologija arijske rase pa je najbolj izražena v *Olympii*. Film je opredeljen kot zgodovinski vir, prikazana je njegova uporabna vrednost.*

Ključne besede: film, analiza, nacionalsocializem, propaganda, Leni Riefenstahl

ABSTRACT

LENI RIEFENSTAHL IN THE SERVICE OF THE THIRD REICH

*Leni Riefenstahl, Hitler's personal film director, produced four documentary propaganda films following Hitler's instructions for the needs of the Nazi Party. The article presents the theoretical framework that serves as the basis for the practical part, i.e. the analysis of these films. The discussion covers the period from 1933 to 1938, when Riefenstahl did her work for the Nazi regime. The then Reich Minister of Propaganda Joseph Goebbels used her films very effectively as part of his propaganda strategy. The *Triumph of the Will* made the greatest impact in terms of propaganda, ideology and politics, whereas the ideology of the Aryan race was most strongly supported in *Olympia*. The film is defined as a historical source and presented is its historic value.*

Key words: film, analysis, National Socialism, propaganda, Leni Riefenstahl

Značilnosti filma kot zgodovinskega vira

V zgodovini 20. stoletja film zavzema zelo pomembno mesto kot tehničen in izrazen instrument. Ne samo da neposredno in živo prikazuje dejstva in dogajanja,

* mag., mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, natasa.henig@inz.si

ampak tudi ideje, običaje, modo in vzorce obnašanja. Številni filmi omogočajo istočasno sliko stvarnosti in njeno interpretacijo. Filme treba razumeti kot dokumente, kronološko in kulturno umeščene v določen časovni okvir.¹ Predstavljajo medij, ki odpira prostor za vizualizacijo realnega dogajanja, izmišljenih zgodb, mitov ipd. Zelo hitro so postali dejavniki zabave, umetnosti in spektaklov.

Zaradi svoje posebne oblike ima med vsemi umetnostnimi vrstami film z zgodovino najbolj neposredno in zapleteno razmerje. Pri *evidenčnem položaju* filma, pojma evidence ne razumemo kot dejstva neposredne navezave na *resnico* ali *realnost*, temveč kot fenomen zaupanja gledalca, zajetega v predpostavki, da se človek enostavno najbolj zanaša na videno, ne da bi se ob tem dejansko spraševal o resničnosti podob na platnu.²

Tako kot obsežna razstava je tudi film montaža podob, zbirka, nekaj, nad čimer *bdi* režiser, ki mora vsako posamezno delo na tej razstavi izoblikovati in kontekstualizirati. Prizor ali posnetek je lahko *najden objekt* – s tem sta mišljena dokumentarna resničnost, nekaj, kar bi se lahko na enak način zgodilo tudi brez prisotnosti režiserja in filmske ekipe, in tudi nekaj v celoti ustvarjenega z uporabo igralcev, statistov, z neverjetnimi učinki ognja in dima, z vsemi triki narativnega ali dramskega filma.³

Filmi so producirani in konzumirani v specifičnih zgodovinskih kontekstih. Film ali kinematografija ni samo zbirka posameznih filmov, je niz kompleksnih, interaktivnih sistemov človeške komunikacije, poslovne prakse, družbene interakcije, umetniških zmožnosti in tehnologije. Zato mora vsaka definicija filmske zgodovine priznati, da razvoj kinematografije zajema spremembe v filmu kot specifični tehnologiji, filmu kot industriji, filmu kot sistemu avdio-vizualne reprezentacije in filmu kot družbeni instituciji.⁴

Razumeti film zgodovinsko bi pomenilo, da ga razumemo kot specifično kombinacijo ozadij ali generativnih mehanizmov. Vsak film, tudi najbolj rutinski, je zgodovinsko edinstven, ker predstavlja določeno razvrstitev elementov. Ta edinstvenost pa ne pomeni, da mora zgodovinar vsak film razumeti kot nerazložljiv zgodovinski primer; kar se od filma do filma razlikuje, je posamezna razvrstitev, ne pa sam sistem elementov.⁵

Filmi nastajajo iz želje, da se določena vsebina posreduje vizualno. Vse kategorije predstavljajo pomemben zgodovinski vir, ki bi moral biti obravnavan enakopravno z drugimi viri in ne zgolj kot pomožno sredstvo, ki služi podrobnejšemu pojasnjevanju

¹ Mario Ričardi, *Vek italijanskega filma* (Beograd: Clio 2008), 9.

² Simon Popek in Andrej Šparoh, ur. *Kako pisati zgodovino filma oziroma zgodovino umetnosti. Mednarodni kolokvij filmske teorije in kritike* (Ljubljana: Slovenska kinoteka in Revija Ekran, 2000), 10, 11.

³ Michael Benson, »Zgodovina/Umetnostna zgodovina/Filmska zgodovina. 'Black Square on Red Square' kot zgodovinski dogodek, umetniška akcija in filmska scena,« v: *Kako pisati zgodovino filma oziroma zgodovino umetnosti. Mednarodni kolokvij filmske teorije in kritike*, ur. Simon Popek in Andrej Šparoh, (Ljubljana: Slovenska kinoteka in Revija Ekran, 2000), 13.

⁴ Douglas Gomery in Robert C. Allen, »Predmet raziskovanja filmske zgodovine,« v: *Kako pisati zgodovino filma*, 25, 26.

⁵ Ibid, 29.

preteklosti. Kot deskriptivno-ilustrativno sredstvo za beleženje dogajanja in stanja presega dogmatične elemente. V nasprotju ostalim arhivskim gradivom ne pričuje, ampak nastaja v trenutku dogajanja. Ideološki vplivi so prisotni, toda treba se je omejiti samo na filme, ki so oblikovani kot končni proizvodi, namenjeni izključno javnemu prikazovanju. Film služi tudi spoznavanju političnih dogajanj, preučevanju psiholoških, kulturnih, umetniških in družbenih značilnosti, analizi posameznikov ali celih slojev prebivalstva pa tudi sociološki analizi določenega obdobja. S pomočjo avdiovizualnih medijev dobimo sporočila, stališča, izjave, ki konstantno vplivajo na odnos ljudi do materialne stvarnosti.

Zgodovinska kritika filma se ukvarja z vprašanjem, koliko je film v resnici eno-značna slika dogajanja in koliko je obremenjen z ideološkimi in osebnostnimi razlogi, da bi lahko bil verodostojen zgodovinski vir. Zelo pomembna oznaka filma je, da so z njegovo pomočjo deskriptivno in ilustrativno prikazana različna dogajanja. Film sicer beleži celoto, ampak se s pomočjo kamere osredotoča na podrobnosti in posameznosti ter tako odpira možnost za širšo analizo dogajanja ali osebnosti, ki so v centru pozornosti. Zgodovinarji za film pravijo, da predstavlja samo enostransko sliko, prežeto z ideološkimi in osebnostnimi motivi. Šele ko opravimo ustrezno analizo ga lahko imamo za neposredno pričo dogajanja. Njegova vrednost pa nikakor ni sporna, enako kot pri ostalih medijih.⁶

Ko govorimo o filmu kot zgodovinskem viru, ki je neposredna priča dogajanja, ne smemo pozabiti na elemente, ki jih vsebuje, in lahko služijo za demantiranje, kadar imamo na razpolago samo neposredne vire. Pozorni moramo biti na dejstvo, da ima filmska tehnika avtonomnost in da je posrednik, ki se mu ni mogoče izogniti. Zelo pogosto se dogaja, da se s kamero beležijo tudi posameznosti, ki v trenutku snemanja niso v središču pozornosti, zato lahko za film rečemo, da je sredstvo, s katerim se dogajanje beleži posredno. Na ta način lahko ves zbrani posneti material uporabimo za širšo analizo pojavov in procesov.⁷

Analiza filmov

Leni Riefenstahl je v obdobju vladavine nacistov v Nemčiji posnela štiri filme. Prvi trije so nastali v kontekstu obeležitve dneva stranke oz. strankinega kongresa v Nürnbergu v letih 1933, 1934 in 1935: *Zmaga vere (Sieg des Glaubens)*, *Triumf volje (Triumph des Willens)* in *Dan svobode! Naša vojska! (Tag der Freitag! Unsere Wehrmacht)*. Naročnik vseh treh filmov je bil Hitler. Vsi trije predstavljajo logično zaporedje, zato jih imenujemo z notnim imenom *Nürnberški triptih*. Dokončen odgovor na vprašanje, zakaj je Hitler izbral prav njo, ostaja še do danes nepojasnen. Dejstvo pa je, da je snemanje tovrstnih filmov Lenino prepoznavnost in njen ugled skokovito pognalo v višave. Vrhunec svoje režiserske kariere je dosegla s četrtilim filmom *Olympia*, ki je sestavljen iz dveh delov oz. dveh celovečernih filmov: *Praznik narodov (Fest*

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

der Völker) in *Praznik lepote (Fest der Schönheit)*. Filma prikazujeta potek olimpijskih iger v Berlinu leta 1936. To delo hkrati povzroči zaton njene kariere izven meja takratne Nemčije.

Nürnberški triptih

Zmaga vere je bila prvič prikazana decembra 1933.⁸ Povod za snemanje filma je bila svečanost ob praznik *Dnevu stranke*, ki se je prvič odvijala v Nürnbergu. Peti kongres stranke je bil od 30. avgusta do 3. septembra 1933. Rudolf Hess ga je imenoval *Zmaga nacistične stranke*, pri tem pa je imel v mislih vzpon na oblast v januarju istega leta.⁹ Predpostavimo lahko, da je Hitler želel v letu, ko je bil dosežen težko pričakovani cilj – prihod na oblast – posneti dokumentarni film o *dnevu stranke*, ki bi ga lahko kasneje uporabil tudi v propagandne namene. Splet okoliščin je privedel do tega, da ni zadostoval samo en film, zato sta bila v naslednjih letih posneta še dva. Za to nalogo je bila izbrana Leni Riefenstahl. Glede na nestabilne razmere v tem času lahko predpostavimo, da njeno delo ni bilo lahko. Vodstvo stranke je od nje pričakovalo, da posname film, ki bo prikazoval moč nacistične stranke, ob tem pa proslavo in poveličevanje *velikega dogodka*.

Kot ugotavlja Stefanie Grote v svoji doktorski disertaciji, zgodovinar Siegfried Zelnhefer predpostavlja, da je bila odločitev za svečanosti ob *dnevu stranke* sprejeta dva meseca pred izvedbo, kot rezultat političnih nemirov v letu 1933. To predpostavko potrjuje tudi očitna improvizacija dogajanja, na prvi pogled spontana, ki so jo izvedli nacisti s pomočjo vseh takratnih medijskih in organizacijskih virov, da bi na impresiven način prikazali svoji *zmago* (spremembo oblasti) in *vero*. Po letu 1933 je štiridnevna manifestacija prerasla v celotedensko dogajanje, organizirano kot dovršen liturgičen obred. Estetske značilnosti so prevzeli iz krščanskih religioznih ritualov: procesij, litanij, hvalospevov, govorov in tihih molitev. V takem okolju je nastal psevdo-svet, atmosfera, v kateri je bil Hitler predstavljen kot *rešitelj* in kot nekdo, ki naj prevzame mesto boga. Hitlerjev odhod iz zapore Landensberg je bil predstavljen kot njegovo *ustajenje*, kar je nacionalsocialistična doktrina prikazala kot sinonim za *dobre novice*. Speer je zasnoval svoj dizajn za Zeppelintribüne na oltarju iz starega pergamona in povezal tretji rajh s helenističnim centrom *arijske* kulture.¹⁰

⁸ Leta 1927 je bil prvi kongres stranke, ki je bil hkrati posnet. Od takrat dalje je veljalo pravilo, da je treba snemati vsak kongres. Do prihoda Hitlerja na oblast so snemani samo filmi v obliki filmskega žurnala.

⁹ Prostor obsega 11 km² je bil v tradicionalnem turističnem kraju ob desetih ribnikih, služil pa je za izvajanje svečanosti ob *dnevih stranke* vse do zime 1942/43. Hkrati je predstavljal tudi nikoli do konca dograjeno gradbišče. Na Hitlerjev ukaz je Albert Speer projektiral do takrat še nevideno monumentalno arhitekturno delo, ki naj bi ponazarjalo utrjevanje diktatorske oblasti. Načelo nacionalsocialističnega firerja mu je kot glavnemu arhitektu tretjega rajha služilo kot vodilo pri arhitekturnem delu. – Stefanie Grote, »Objekt Mensch. Körper als Ikon und Ideologem in den cineastischen Werken Leni Riefenstahls. Ästhetisierter Despotismus oder die Reziprozität von Auftragskunst und Politik im Dritten Reich« (doktorska disertacija, Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Europa-Universität Viadrina Frankfurt, 2004), 33.

¹⁰ Ibid, 37, 38.

Film se začne s kadrom, v katerem vidimo njegov naslov in plapolajočo zastavo s kljukastim križem. Sledi uvodna sekvenca, v kateri je režiserka označila film za zgodovinski dokument. Svoje ime je navedla v funkciji umetniškega aranžmaja, svoje avtorske vloge pa ni poudarila. Ta okoliščina odpira vprašanje, zakaj se je odločila za to potezo. Predpostavimo lahko, da zaradi tega, ker ni bila članica stranke¹¹ in zaradi nasprotovanja nekaterih znotraj NSDAP, da ji dodelijo to vlogo. Ta poteza bi lahko bila kompromisna rešitev.

Uradno je film naredilo nacistično vodstvo oz. *Filmski oddelek nacistične stranke (Hergestellt von der Reichsleitung der NSDAP Abteilung Film)*. Za distribucijo je bil zadolžen *Regionalni filmski biro stranke (Verleih durch die Landesfilmsteelen der Partei)*, glasbo pa je komponiral Herbert Windt. V filmu je posebej poudarjeno, da je imela Leni na razpolago tudi vse posnetke, ki so nastali za potrebe filmskih žurnalov, sestavnih delov vsakega kongresa. Za vse nove arhitekturne konstrukcije v Nürnbergu je bil zadolžen Albert Speer, uradne pravice za prikazovanje filma pa je dobilo filmsko podjetje Tobis.¹²

Po uvodnem delu sledijo posnetki Nürnberga s srednjeveško arhitekturo, na katerega se kamera in z njo pogled spuščata iz oblakov. Temi, ki jo je Leni dodatno razdelala v naslednjem filmu, je dodala posnetke aviona in simbolizirala Hitlerjevo spuščanje na zemljo v funkciji *rešitelja*. Na to se navezujejo tudi posnetki, v katerih vidimo delavce, ki pripravljajo stadion za izvedbo svečanosti, pri tem pa je simbolično prikazana izgradnja nove Nemčije, pri kateri bodo sodelovali njeni državljani oz. navadni delavci. Ta motiv se zaključuje s pogledom na prapor z napisom: *Za enotnost naroda! Za moč rajha! (Für die Einigkeit des Volkes! Für die Stärke des Reich!)*. Nato se pojavijo posnetki Nürnberga, tokrat kot modernega in razvitega mesta. V središču pozornosti so promet, urbano meščanstvo ter enote SA in SS.¹³

Po otvoritvenem kadru in svečani otvoritvi kongresa, vidimo Hitlerja, kako stoji za govornico in vehementno prične s svojim značilnim in retorično prepoznavnim govorom:

»2. septembra 1923 smo se prvič v velikem številu zbrali v tem mestu, v času, ko je bilo še vedno v rokah naših sovražnikov – v času, ko je bilo težje pokazati radost kot sedaj. V imenu milijona vseh tistih, ki sprejemajo gibanje nacionalsocialistične stranke, želim mestu Nürnberg srečo in *prosperiteto*. Verjamem, da bosta stranka in njeno gibanje pomagala povečati slavo tega nemškega mesta, ter ga jasno predstaviti pred svetom. Staremu nemškemu mestu Nürnberg: Heil!«¹⁴

¹¹ Čeprav je Riefenstahlova zatrjevala, da tudi njena starša nista bila člana nobene stranke, se je njen oče, Alfred, uradno včlanil v NSDAP prav 1. aprila 1933, ko je potekal dan bojkota judovskih trgovin in je prejel člansko izkaznico z zaporedno številko 1670383. – Steven Bach, *Leni Riefenstahl. Neizprosna moč slik* (Ljubljana: Modrijan, 2013), 155.

¹² Leni Riefenstahl, *Der Sieg des Glaubens* [dokumentarni film] (Berlin, 1933), pridobljeno 15. 6. 2015 <https://archive.org/details/DerSiegDesGlaubens1933>.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

Sledil je prihod paravojaških enot, ki so v rokah nosile prapore s kljukastim križem in začetnicami NSDAP. Zbranim je spregovoril Rudolf Hess: *»Začenja se 5. kongres stranke NSDAP, Kongres zmage!«* V trenutku ko Hess izgovarja te besede, se fokus kamere usmeri na nacistično zastavo, s čimer Leni dodatno poudari pomen trenutka, posvečenega Hitlerju.

»Dragi firer, kot vodja stranke si zagotovil zmago. V trenutkih, ko je druge razjedal dvom, si bil neomajen. Ko so drugi sklepali kompromise, si bil odločen. Ko so drugi izgubljali pogum, si nas ti hrabril. Ko so nas drugi zapuščali, si ti uzel zastavo in jo še z močnejšo voljo postavil na čelo nacije, kjer zmagoslavno plapolala. Pozdravljamo te, vodja nacije, v čigar rokah se nahaja naša prihodnost! Firer naš, pozdravljen!«¹⁵

Posebni gost na kongresu stranke je bil vicesekretar fašistične stranke, profesor Marcipati, ki je spregovoril v imenu Mussolinija in prenesel posebne pozdrave, namenjene vodji nacionalsocialistov.¹⁶ Leni je s temi posnetki dala poseben poudarek kongresu in poskušala prikazati odnos med dvema državama s podobnimi ideološkimi vrednotami.

Posebna pozornost je bila namenjena kadrom, v katerih je predstavila organizacijo Hitlerjugenda. Po podatkih, ki jih je Leni navedla v filmu, se je v Nürnbergu zbralo okoli 65000 pripadnikov te mladinske organizacije, pri tem pa je navedla da je število članov bistveno večje, vendar zaradi prostorskih omejitev ni bilo mogoče zagotoviti, da se kongresa udeleži ves milijon in pol njenih pripadnikov.

Hitler je mlade nagovoril s posebnim žarom:

»Nemška mladina! Tako kot smo se ob tej priložnosti zbrali mi, bi se moral zbrati ves narod. Razmere niso bile vedno take. Ljudje niso želeli razumeti drug drugega. Vsak je mislil le nase. Bili smo priče odstopanja od življenskih načel. Med svojo mladostjo morate najti način, da zaščitite občutke prijateljstva in pripadnost določeni skupini. Če vam to uspe, vam nobena sila tega ne bo mogla vzeti. Vi boste en narod, ki bo povezan tako, kot ste v teh trenutkih. Nemška mladina je naše edino upanje – hrabrost in vera našega naroda. Vi, mladina moja predstavljate prihodnost Nemčije, in ne prazne ideje ali praznega formalizma neokusnega načrta. Ne! Vi ste kri naše krvi, meso našega mesa, duh našega duha! Vi predstavljate nadaljevanje našega naroda. Moja Nemčija živi in njena prihodnost živi v vas. Nemčija: Heil! Heil! Heil!«¹⁷

Kamera med govorom izmenično prikazuje Hitlerja in nasmejano občinstvo, ki ga pozorno poslušala.

Podoben govor je bil posnet tudi v filmu *Trijumf volje* v katerem je Leni ponovno našla posebno mesto za Hitlerjev nagovor mladine. Tudi v njem je poudaril pomen

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

in poslanstvo mladih. V čustveno nabitem govoru je poudaril življenjsko nalogo: »vzdrževanje in podaljševanje življenja nemškega naroda.«¹⁸

V drugem delu filma *Zmaga vere* je pozornost posvečena enotam SA in SS. V njem vidimo marš in demonstracijo moči ter enotnosti, ki poteka po ulicah Nürnberga. Hitler jih v spremstvu vodje enot SA Ernesta Röhma pozdravlja. Kadre, ki so usmerjeni proti nebu hitro zamenjajo posnetki, v katerih vidimo zastave različnih evropskih držav. V naslednjem trenutku vidimo posnetek Hitlerja, ki izkazuje posebno čast Horstu Wesselu, simbolu požrtvovanosti in junaštva. Paravojaškimi enotam nameni naslednje besede:

»SA, SS in ST. Deset let je minilo od dneva nacionalsocialističnega gibanja, v sodelovanju z drugimi nacionalističnimi skupinami je bil organiziran pomemben dogodek mladega nemškega gibanja, ki se je borilo za svobodo. Od takrat pa do danes je bil dosežen velik napredek. [...] Zborovanje, organizirano na dan stranke je vedno predstavljalo priložnost za vojaški pregled vseh ljudi, pripravljenih in odločnih braniti načela skupnosti naroda ne samo v teoriji, ampak tudi v praksi. To je skupnost, ki se ne ozira na družbeni status, poklic, premoženje ali izobrazbo. Skupnost, ki jo združujeta vera in odločnost. Ne borimo se za položaje ali stranko, niti za poklice ali družbene sloje, ampak smo združeni za našo Nemčijo. [...] Stotine in stotine ljudi je za vas dalo življenje. Deset tisoč je bilo ranjenih. Sto tisoč jih je izgubilo svoje položaje ali zaposlitev. Če nas je goreča vera privedla v položaj, da je naša zastava iz opozicije postala zastava rajha, če nam boginja sreče 14 let ni bila naklonjena, smo vseeno vedeli, da za vse to lahko krivimo le sebe. Vedeli pa smo, da se bo sreča spet obrnila v našo smer, ko bodo naši dolgovi odplačani. Nebesa naj nam bodo priča. Dolg našega naroda je odplačan! Maščevali smo krivice! Sramota je sprana! [...] Namen našega obstajanja nismo mi sami, ampak koristi našega naroda. Mi ne želimo zase nič, za Nemčijo pa vse. Mi bomo umrli, Nemčija pa mora živeti!«

Film se zaključuje s pogledom, ki je usmerjen proti zastavi, plapolajoči med oblaki.¹⁹

Film je bil predvajan samo eno leto in je bil hitro pozabljen. Tudi Leni, kot je opisala v svojih spominih, ni bila zadovoljna s svojim delom, ki ga je dojemala kot nedokončano. Cilj filma je bil zelo jasen zaradi vnaprej pripravljene in skrbno izbrane scenografije, zato ga ne moremo označiti samo kot dokumentarnega filma. Kot se je kasneje izkazalo, je bil to še v manjši meri film, ki ga je nadomestil. Določeni motivi in ideje se v filmu ponovijo, je pa *Triumf volje* precej veličastnejši in vsebinsko bogatejši propagandni material. V njem lahko zasledimo precejšen napredek in nadgradnjo Leninega režiserskega razvoja.

Leto 1934 je za Hitlerja in njegovo vladno predstavljalo veliki izziv. Režim se je soočil s prvo notranjo in ekonomsko krizo, ki je resno načela Hitlerjev položaj moči, ogrozila pa je tudi Hitlerjeve načrte, da predsednika von Hindenburga nasledil po njegovi smrti. To je bil skupek več konfliktov, problemov in neskladij, na katere

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

sta vplivali pomanjkljiva preskrba in na mnogih področjih še vedno visoka brezposelnost. Korenine njihovih vzrokov so bile predvsem v notranjepolitičnih sporih za oblast. Šele ko so nasprotja dosegla vrhunec, je v navezi z vodstvom Reichswehra in SS izkoristil *Röhmovo afero* in se 30. junija 1934 uveljavil z dvojnimi udarcem proti notranjim strankarskim tekmečem in konservativnim nasprotnikom.²⁰

Izvedena čistka znotraj stranke je povzročila neuporabnost filma, ki je bil posnet na kongresu predhodno leto. Razumljivo je, da Hitler in njegov minister za propagando nista želela, da se v kinematografih prikazuje film, v katerem se poleg Hitlerja pojavlja še Ernst Röhm. Kongres v Nürnbergu je pomenil dogodek leta, na katerem je stranka imela priložnost, da pokaže svoje dosežke in začrta pot za nove uspehe v prihodnosti.

Leta 1934 je Hitler dobil priložnost, da se znova predstavi kot rešitelj nemškega naroda in edini, ki lahko zagotovi mir in dolgo pričakovan razcvet. Leni Riefenstahl je ponovno dobila priložnost, da posname film, tokrat z naslovom *Triumph volje*. Kasneje se je izkazalo, da gre za najboljši propagandni film, posnet v tridesetih letih prejšnjega stoletja. Hkrati se je ponudila tudi priložnost, da se zapolni vrzel, ki je na področju filmske propagande nastala zaradi neuporabnosti filma *Zmaga vere*.

Drugi film iz *Nürnberškega triptiha*, *Triumph volje*, v uvodu je označen kot »dokument o kongresu stranke leta 1934, posnet po navodilih firerja.«²¹ Že na samem začetku lahko vidimo drastično spremembo, ki je nastala v času med dvema kongresoma stranke. Leta 1933 je bil Hitlerjev položaj še v veliki meri odvisen od volje in dejavnosti predsednika von Hindenburga, zato je bil uvod filma *Zmaga vere* precej skromnejši od uvoda *Triumfa volje*. *Triumph volje* predstavlja dvourni spektakel, v katerem se vrstijo posnetki Hitlerja, drugih vodilnih pripadnikov stranke, njihovi govori ter korakanje enot SA in SS, delavcev in Hitlerjeve mladine. Vodilna misel je bila prepoved Nemčije, zanj pa je bil zaslužen Hitler. Leni je s svojo filmsko stvaritvijo omogočila vizualizacijo mita o firerju, ki ga je Goebbels skrbno pripravljala. Smrt predsednika von Hindenburga je povzročila, da se je na državni ravni začel javno propagirati in poveljevat mit o *ljubljenem vodji*.

V obeh filmih lahko zasledimo skupno sporočilo, ki govori o moči in prepovedi Nemčije, pri čemer imata vsak svojo osnovo. V filmu *Triumph volje* je osnova večplastna. Jasno so poudarjeni trenutek *očiščenja stranke*, ponovno vzpostavljanje sistema vrednot in prepričanj znotraj same nacistične stranke. Riefenstahlova je poskušala prikazati reinkarnacijo nacizma, ki je sledila *duhovnemu zatonu*, pri tem pa namiguje na Röhmov udar. Vrhunec predstavlja nagovor Hitlerja paravojaškim enotam:

»Moji SA in SS-ovci: pred nekaj meseci se je nad našim gibanjem pojavila temna senca. SA in druge institucije v okviru stranke niso imele z njo nobene veze. Motijo se vsi tisti, ki mislijo, da je v našem edinstvenem gibanju prišlo do razkola. Še vedno je trdno kot blok in nič v Nemčiji

²⁰ Hans-Ulrich Thamer, *Nacionalsocializem* (Ljubljana: Modrijan, 2009), 110.

²¹ Leni Riefenstahl, *Triumph des Willens* [dokumentarni film] (Berlin, 1935), pridobljeno 15. 6. 2015 <https://archive.org/details/TriumphOfTheWillgermanTriumphDesWillens>.

ga ne more zlomiti. Če bo nekdo hotel uničiti duh mojih SA enot, ne bo prizadet nihče od članov SA, ampak on sam. Samo norec ali nekdo, ki namerno laže, si lahko zamisli, da bi jaz ali bilo kdo drugi uničil to, kar smo toliko let skrbno gradili. Ne, prijatelji, mi stojimo trdno skupaj za našo Nemčijo. Moramo stati čvrsto in skupaj za to Nemčijo. [...] Svojo lojalnost do mene ste v preteklosti dokazali že tisočkrat. V času, ki prihaja, to ne more biti in ne bo drugače. Pozdravljam vas kot moje stare zaupne SA in SS-ovce. Sieg Heil!»²²

V nasprotju z govoroma v predhodnem filmu Hitler tokrat stoji za veliko belo marmorno govornico. Med govoroma v ozadju vidimo občinstvo, sestavljeno iz pripadnikov enot SA in SS, in tudi nemškega orla, s čimer se še posebej poudarja pomen tega trenutka kot tudi pomembnost enotnosti ter moči, ki ju predstavlja. Marširanje čet, katerih posnetki so pogosti tudi v *Zmagi vere*, je v *Triumfu volje* še bolj poudarjeno.²³

Film je popolnoma brez komentarjev, razen na samem začetku, ko najavno špi-co zamenja tekst: »5 septembra 1934, dvajset let po začetku svetovne vojne, 16 let po začetku trpljenja Nemčije, 19 mesecev po ponovnem rojstvu Nemčije, je Adolf Hitler priletel v Nürnberg, da bi pozdravil svoje zveste privržence.«²⁴ Na začetku filma lahko opazimo poudarek na močni Nemčiji, ki je neločljivo povezana z močjo in voljo njenega voditelja. Ti motivi se na različne načine pojavljajo skozi ves film in predstavljajo kombinacijo stiliziranih prikazov. Poudarja se pomen kulta, kar še posebej podkrepi način, s katerim so gledalcu podani miti in simboli, njihove osnove pa najdemo že v ideji »Völkisch«.

Film se začne s posnetki mesta, na katerih se vidi letalo, ki leti skozi goste oblake in nato pristane. Riefenstahlova je znala zelo dobro poudariti motive, ki jih je bilo treba prikazati v glavnem planu. Najprej je v posebnem segmentu videno mesto Nürnberg kot staro nemško srednjeveško mesto. Te posnetke spremlja kompozicija *Der Meistersinger von Nürnberg*, kasneje pa jo zamenja *Horst Wessel Lied*. Simbolično gre za predstavo stare Nemčije, ki jo postopno zamenja nova.

Monotonija dokumentarne naracije je uspešno razbita že na začetku, ko je v kadrih prikazan Hitler, ki se *spušča iz oblakov*. Gledalca na ta način postopoma uvaja v sporočilo in glavno temo filma, poudarja se simbolika liderja, ki jo dopolnjuje med oblaki leteče letalo. V tem delu filma se ponovno pojavi motiv *očiščenja*. Hitler izstopi iz letala, pričaka pa ga navdušen in nasmejan nemški narod. Na simboličen način je prikazan Hitlerjev položaj v odnosu do vseh prisotnih, ki ga pričakajo kot *rešitelja*. Občinstvo ni postavljeno v položaj spremljevalca dogajanja, ki bi mu bilo trebna pojasniti nacistično ideologijo. Videti je, kot bi ljudje točno vedeli, zakaj so se zbrali. Sledijo posnetki jutra, kampa v katerem so bili nameščeni delavci, mladina ter enote SA in SS. Prikazane so skupnost, skladnost in dobra organizacija. V teh posnetkih je poudarjen t. i. *nacistični etos*, ki je izrazito antiindividualističen in prisega na podrejanje posameznika skupnosti. V odnosu do Hitlerja naj bi se narod

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Riefenstahl, *Triumph des Willens*.

moral žrtvovati za *velike ljudi*, ki predstavljajo *dušo naroda*, pri tem pa posledice niso pomembne.

V odlomku, imenovanem *Parada zastav*, vidimo scenografijo, ki jo je izdelal Albert Speer. On je bil zadolžen tudi za vse kadre, v katerih prevladujejo praporji z nacističnimi zastavami. V Luitpoldhalle se je odvijala svečana otvoritev praznika nacistične stranke, na kateri so nepregledne kolone SA in SS formirale jasno strukturirane prvokotnike, nad katerimi je bilo morje zastav s kljukastimi križi, ki jih kamera prikazuje iz oddaljene ptičije perspektive.

Kamera je postavljena pod takim kotom, da posname hipnotični učinek zbrane množice, pri tem pa je posameznik v njej pomemben le kot del. Ta pristop snemanja je prisoten v celem filmu. Ikonografija v *Triumfu volje* ni slučajna, ampak likovno predstavlja naravo nacističnih idej, nad katerimi je bila prevzeta tudi Leni.²⁵

Ob otvoritvi kongresa vidimo govore različnih predstavnikov nacističnih organizacij oblasti, med katerimi se pojavlja tudi Goebbels, ki predstavi svoj pogled na propagando. V govoru je zaznati tudi strah pred grožnjo prikrite opozicije manifestacijam nacionalsocializma. Poudarjena je tudi Bismarckova ideja, ki so jo nacisti prevzeli – *entuziazma ni mogoče konzervirati kot ribe*.²⁶ Predstavljena je moč javnih demonstracij, ki jih v filmu zasledimo večkrat, ena izmed tipičnih pa je predstavitev delavcev na polju Zeppelin Field, ki držijo lopate v enakem položaju kot bi vojaki držali svoje orožje. Taka skupinska dinamika kaže tudi pripadnost Hitlerju in vsej Nemčiji.

Hitler je med filmom prikazan v glavnem planu, največkrat v izoliranem kadru brez spremstva drugih vodilnih članov stranke. Domnevamo lahko, da se je Leni s tem poskušala izogniti slabi izkušnji, ki jo je dobila, ko je v filmu *Zmaga vere* posnela Röhma v enakovrednem položaju kot Hitlerja. Ko je Hitler prikazan v spremstvu, je vedno v središču pozornosti kamere. Pogosto je prikazan iz profila, prikaz njegove veličine pa je poudarjen s postavitvijo kamere, ki ga snema navzgor.

V svojem zadnjem govoru tega filma je Hitler prikazan kot zelo umirjen, po drugi strani pa je opazna strast, usmerjena na poslušalce. S tem jih je želel privedi do stanja duhovnega fanatizma. Leni je to uspelo prikazati s poudarkom na zaključku firerjevega govora: »V Nemčiji v naslednjih tisoč letjih ne bo nobene nove revolucije!«²⁷ Film se zaključuje v Luitpoldhalle, svečanem prostoru, kjer je potekala otvoritev kongresa. Kamera je usmerjena na visoko dvignjene plapolajoče praporje in zastave, dogajanje pa spremlja pesem *Horst Wessel Lied*. Udeleženci kongresa držijo iztegnjene roke v pozdrav Hitlerju.²⁸ V poslednjih kadrih je kamera v t.i. jukstapoziciji – pod kotom, ki omogoča pogled udeležencev, usmerjen v nebo. S tem se nemški narod *podzavestno* usmerja k oblakom, iz katerih je prišel Hitler na začetku filma. V teh delih vidimo simboliko zadnjega in *končne*ga utelešenja triumfa volje, s čimer Leni uspešno zabriše meje med mitom in realnostjo.

²⁵ Winston, »Reconsidering Triumph of the Will,« 102.

²⁶ David Welch, *Propaganda and the German Cinema 1933–1945* (London: IB Tauris, 2001), 132.

²⁷ Riefenstahl, *Triumph des Willens*.

²⁸ Ibid.

Znanje Leni Riefenstahl o montaži in nadarjenost zanjo prideta še posebej do izraza pri posnetkih govorov Hitlerja in drugih nacističnih voditeljev. Govori so trajali tudi po celo uro, zato jih je morala rezati in montirati, pri tem pa paziti, da se ne izgubi glavno sporočilo. Posamezne dele je jemala iz konteksta, s čimer so celotni govori izgubili svojo avtentičnost, pridobili pa so nov pomen.

Postavlja se vprašanje, zakaj v filmu *Triumph volje* (1935) ni bilo prostora za prikaz Reichswehra. Hitler je namreč postal vrhovni komandant oboroženih sil Nemčije, Reichswehr pa je na kongresu nacionalsocialistične stranke prvič prisostvoval leta 1934 (na 6. kongresu). Leni v svojih *Spominih* posebej poudarja, da so ji vodilni generali to zamerili. Kot izgovor je navedla slabo vreme, zaradi česar je bil posneti material slabše kakovosti. Pri filmu o *dnevu stranke* ni bilo interesa, da se veliko pozornosti nameni vojski, saj so nacisti želeli oboroževanje izvesti čim bolj tajno, da se s tem nebi kompromitirali in jasno kazali, da kršijo odredbe versajske pogodbe. Ne glede na pomembnost dogodka, ki se ga je vojska udeležila prvič, je Hitler dal prednost zunanji politiki. S tega vidika je težko verjeti, da je Leni kdo posebej zameril, ker je iz filma izločila posnetke o vojski, še posebej zato, ker so bili precej neuporabni, saj je bil tisti dan oblačen.

Dan svobode! Naša vojska! (Tag der Freiheit! Unsere Wehrmacht!) je naslov tretjega filma iz triptiha, ki predstavlja polurno povelečevanje nemških oboroženih sil. Posnet je bil leta 1935 na sedmem kongresu stranke. Shod so imenovali *Kongres miru*, morda zaradi Hitlerjevih nenehnih zagotovil v tistem letu, da si v zunanji in obrambni politiki prizadeva predvsem za mir. Nastal je kot dopolnitev predhodnega filma, ker je Leni v njem izpustila posnetke o nemški vojski. Postavlja se vprašanje, zakaj je bila ta dopolnitev izvedena na tak način. O tem je potekalo več razprav.²⁹ Na strankinem kongresu leta 1934, ko je bil sneman *Triumph volje*, je bila prvič prisotna tudi vojska, zato bi bilo logično, da so določeni posnetki namenjeni tudi njej.

Razumljivo je, da Hitler ni želel javno razkriti svojih načrtov v zvezi z obnavljanjem in povečevanjem nemških oboroženih sil, dokler za to ne bi bili doseženi ugodnejši pogoji. Poleg tega je imel film *Triumph volje* zelo jasen cilj, da prikaže enotnost in moč NSDAP. Stranko je bilo treba prikazati kot neokrnjeno glede na dogodke v juniju in juliju 1934. Prikaz notranje enotnosti bi lahko zbledel, če bi se hkrati posvetili dvema tako pomembnima temama. S tega vidika je prikaz Wehrmachta v posebnem filmu, ki bi obravnaval zgolj vojaški vidik, povsem razumljiv.

Film *Dan svobode! Naša vojska!* lahko razdelimo na pet glavnih delov: jutranje razporeženje v vojaškem kampju, nastop konjenice na Zeppelin-feldu, Hitlerjev govor, vojaško parado in vojaške manevre. Film se začne s posnetki, na katerih vidimo prekiržane bajonete, ki gledalca opozarjajo na temo filma. V začetni sekvenci vidimo,

²⁹ Obstaja skrivni načrt Ufe iz leta 1934, v katerem je bil zapisan *projekt filma o Reichswehru*. Skladno z okoliščinami, ki so vplivale na dogajanje leta 1934, in na podlagi dogajanja v naslednjih letih Stefanie Grote predpostavlja, da je bila realizacija tega projekta prestavljena na primernejši čas. Razlogi so bili v domači in tudi mednarodni politiki. – Grote, »Objekt Mensch,« 154.

da je avtorica filma Leni Riefenstahl, za glasbo je bil zadolžen Peter Kreuder, film pa je proizvedla NSDAP.³⁰

16. septembra 1935 je bilo pred več kot 200.000 gledalci razglašeno oživljanje nemških oboroženih sil. Nastopilo je 100.000 vojakov iz 13 različnih rodov vojske, prikazana je najmodernejša oprema, še posebej je bila poudarjena impozantna letalska enota Luftwaffe. Propagirala se je vojaška premoč, hkrati pa so se vzbujala patriotska čustva. Hitler je v svojem govoru poudaril predvsem težnjo po ohranjanju miru na eni strani, na drugi pa lahko zasledimo subtilno posredno predstavljanje načrtov za prihajajočo vojno.³¹

Jutranje razpoloženje v vojaškem kampu predstavlja prvi del filma in se začne s plapolajočo zastavo NSDAP in vojakom na straži. Vidne so prve jutranje aktivnosti vojaka, osebna higijena in prvi obrok. Sledita postroj in marš vojakov, ki dajeta močan občutek enotnosti. Pri tem se kamera ne usmerja v njihove obraze, gledalec jih skoraj ne opazi, s čimer je Leni zmanjšala vpliv vsake individualnosti, povečala pa občutek discipline in pomen skupnosti. Sledita nastop konjenice in vojaške vaje na Zeppelinwiese.³²

Film je narejen tako, da odgovarja klasični strukturni piramidi drame. Leni postopoma povečuje napetost s prikazovanjem vodje, hkrati pa predstavlja politični pomen teme, ki jo film obravnava. Dramaturški vrhunec filma predstavlja govor, ki ga je imel Hitler na Zeppelinwiese 16. septembra 1935, namenjen pa je bil nemškim oboroženim silam:

»Vojaki našega Wehrmachta, že drugič so se zbrale formacije vojske in mornarice na tem kraju, prvokrat v Nemčiji, ki je svobodna in se lahko brani. Odslej se lahko vsak Nемец, če meni, da je to za narod pomembno, pridruži tem redovom. Vsak od vas bi moral žrtvovati svojo osebno svobodo. Vsak od vas bi moral spoštovati red in disciplino, vsak od vas bi moral posedovati predvsem moč in vzdržljivost, ter velik občutek odgovornosti. [...] Vi tovariši s svojim orožjem in čeladami predstavljate edinstveno nasledstvo, vi ne predstavljate nekega mitološko ustvarjenega bitja, ki je oropano tradicije in brez preteklosti. Vse kar obstaja v nemških državljanih črpa svoje osnove iz tradicije, ki jo predstavljate vi. [...] Ko je bila čast v rokah naših vojakov, nam je nihče na tem svetu ni zmožgel odvzeti. Vaša obveza ni, da nam zagotovite prihodnjo slavo in slavo vojske. To je že doseženo. Vi jo morate samo obdržati. Takrat vas bo nemški narod ljubil, takrat bo nemški narod verjel, da sta mu zagotovljeni varnost in izobrazba. [...] Želimo ustvariti generacijo, ki bo močna, predana, vredna zaupanja, poslušna in dostojna, taka, da naši državi ne bo v sramoto, ko se bomo soočili z zahtevami zgodovine.«³³

Hitlerjev govor predstavlja vrhunec filma in hkrati uvod v vojno parado in manevre na Zeppelinfeldu. Po končanem govoru kamera prikazuje predstavnike voja-

³⁰ Leni Riefenstahl, *Tag der Freiheit! Unsere Wehrmacht!* [dokumentarni film] (Berlin, 1935), pridobljeno 15. 6. 2015, <https://archive.org/details/1935-Tag-der-Freiheit>.

³¹ Grote, »Objekt Mensch,« 140.

³² Riefenstahl, *Tag der Freiheit! Unsere Wehrmacht!*

³³ Ibid.

škega vrha, ki pozdravljajo nepregledno vrsto vojakov iz reda pehote in mornarice, ki marširajo pred njimi, nosijo pa zastave in prapore z nacističnimi obeležji. Zatem se pojavi konjenica, kasneje pa še motorizirane enote, ki jih predstavljajo vojaki na motorjih, ter kamioni, ki s sabo vlečejo topništvo. Nato se pojavijo še oklepne enote.³⁴ Cilj tega dela filma je prisotnim na kongresu prikazati novo, izboljšano in napredno nemško vojsko. Tudi sporočilo je zelo jasno: nemška vojska je dobro opremljena in pripravljena braniti svoje interese.

Zadnji del filma najavi nacistično znamenje – orel, ki je v vseh treh filmih sneman v Nürnbergu, pogosto pa je uporabljen kot prehod med dvema deloma filma. Vojaški manevri predstavljajo zadnji del filma *Dan svobode! Naša vojska*. V njih so sodelovale vse enote in vojni rodovi, ki so se udeležili parade. Po ustaljenem ritmu je prva nastopila pehota, kasneje pa so se ji priključili še ostali rodovi vojske. Vrhunec zaključnega poglavja v filmu predstavlja prihod letalstva in vaje, ki so jih izvedle ob tej priložnosti. Z ene strani vidimo prikaz vojaške moči iz zraka, z druge pa pripravljenost na odgovor obrambe na tleh. Film se zaključi veličastno – s kamero, usmerjeno proti nebu, na katerem letala formirajo kljukasti križ, ki ga v naslednjem kadru zamenja plapolajoča nacistična zastava.³⁵

Kongres iz leta 1935 se od predhodnega razlikuje po organizaciji, procesih in udeležbi, kar je na filmu, ki je bil ob tej priložnosti posnet, marginalizirano. Poseben pomen imajo idejno-politične, filmske in druge materialne inovacije ter postavitev oboroženih sil v ospredje. Hitler je v nasprotju predhodnima dvema filmoma, v katerih je bil osrednji lik, precej manj opažen, vidimo ga le v uvodnem pozdravu in nagovoru udeležencem. Cilja filma sta bila provokacija in preizkus morebitnega odziva svetovne javnosti. Hkrati pa je bila cenzura prave zunanje politike s tem filmom prekinjena.

Čeprav tretji film nosi naziv *Dan svobode! Naša vojska!*, kar naposredno kaže na njegovo tematiko, je zanimivo, da je nek drug dogodek ostal povsem v ozadju. 15. septembra 1935, samo dan pred nastopom vojske na kongresu, so bili sprejeti nürnberški zakoni.³⁶

Olympia

Film *Olympia* je bil posnet na 11. modernih olimpijskih igrah, ki so potekale avgusta 1936 v Berlinu.³⁷ Posvečen je pionirju modernih olimpijskih iger baronu

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Overy, *Tretji rajh*, 124.

³⁷ Z odločitvijo, da se Nemčiji zaupa organizacija letnih iger, so se odprla številna nova politična vprašanja. V svetu so to odločitev ocenili kot prehitro podporo novemu režimu. Pojavljali so se sumi, da bi lahko prišlo do bojkota. O udeležbi ameriških športnikov je decembra 1935 glasovala Ameriška atletska zveza, ki je prisotnost z minimalno večino potrdila. Določeni športniki so se kljub temu odločili, da se ne bodo udeležili iger. – Overy, *Tretji rajh*, 138.

Pierru de Coubertinu in mladosti sveta.³⁸ Občinstvu je bil premierno prikazan 20. aprila 1938, na Hitlerjev rojstni dan. Koristi filma so bile večplastne, Ministrstvo za propagando pa je film izkoristilo za predstavitev in popularizacijo Nemčije na svetovni ravni.

Igre so se začele 1. avgusta z veličastnim spektaklom v Hitlerjevi navzočnosti. 2. avgusta so se začela tekmovanja. Prvo zlato medaljo je osvojila nemška metalka kopja, drugo pa nemški metalec krogle. Hitler je zmagovalcema osebno čestital, zvečer pa je zapustil stadion, še preden so podelili medalji temnopoltima ameriškima atletoma, ki sta osvojila prvo in drugo mesto pri skoku v višino. Olimpijski komite je naslednji dan protestiral, zato se je Hitler nadaljnjim zapletom izognil z izjavo, da zmagovalcem ne bo več čestital.³⁹ Riefenstahlova je imela na razpolago 130 zaposlenih: fotografe, snemalce, specialiste za različna področja, kamermane in druge filmske delavce. Tehnična oprema je bila zelo napredna in dovršena: specialne kamere, optični in filmski material. Za produkcijo je imela tri leta, začela pa se je jeseni 1935 in trajala vse do premiere.⁴⁰

Olympijo sestavljata dva celovečerna filma dolga po dve uri. Prvi nosi naziv *Praznik narodov*, drugega pa je Leni poimenovala *Praznik lepote*. Film predstavlja faktografski dnevnik športnih dogodkov, poleg svojega propagandnega značaja in ciljev pa v sebi nosi tudi hvalnico fizičnim sposobnostim in mladosti.

Razumemo ga lahko tudi kot prepričljivo vajo za dviganje ugleda in propagando nacionalsocialističnega režima, pri tem pa prikaz nacistične ideologije ni v ospredju. *Olympia* ponuja sijajno predstavo različnih elementov nacističnega svetovnega nazorja, še posebej pa poudarja pomen idealiziranega arijskega telesa.⁴¹

Nedolžna osnovna ideja o modernih olimpijskih igrah v duhu mirnega športnega tekmovanja najboljših športnikov v luči izogibanja političnim, socialnim in verskim razlikam je bila odlična priložnost za dvig ugleda Nemčije, od katerega pa bi imela največje koristi nacistična vlada. Igre niso bile zlorabljene samo v ta namen. S pomočjo športnih ekip in dobro grajenih ter fizično vrhunsko pripravljenih športnikov in režiserke, ki jo je zanimala predvsem *lepota*, je bilo svetu mogoče predstaviti »razumevanje rasno čistega zdravega telesa.«

Nacistični koncept moškosti je temeljil na osnovah, ki so se razvile v prvi svetovni vojni. Ideje o idealnem moškem so bile uporabljene kot praktični način krepitve političnih struktur, moškost so dojemali kot predanost višjim ciljem. Nacistična preokupacija s človeškim telesom je počivala na vzponu takratnega dojemanja moškosti. Golo moško telo je pomenilo klasičen pojem lepote in je postalo nacionalsocialistični simbol, izvor tega ideala pa lahko najdemo že v pojmovanju lepote v antični Grčiji.⁴²

³⁸ Leni Riefenstahl, *Olympia. Teil 1: Fest der Völker* [dokumentarni film] (Berlin, 1938), pridobljeno 15. 6. 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=ILnGqMoNXRI>.

³⁹ Overy, *Tretji rajh*, 141.

⁴⁰ Leni Riefenstahl, *Five lives. Fünf Leben. Cinq vies*, ur. Angelika Taschen (Köln: Taschen, 2000), 270–72.

⁴¹ Welch, *Propaganda*, 94.

⁴² Hitler je v *Mein Kampf* zapisal, da sta grški ideal in brezsmrtnost idealna kombinacija v poveza-

V Nemčiji so že tradicionalno podpirali športne dejavnosti, saj so menili, da se na ta način dviga raven prijateljstva, ki je bilo zelo spoštovano. Na fizični trening se ni gledalo samo kot na priprave za prihajajoče vojne, ampak se je z njim gradilo značaj in druge kvalitete, ki so značilne za nacistične moške. Ničesar niso prepuščali naključju. Pravi Nemec s takimi značilnostmi je sposoben uresničevati začrtane cilje in tako dati svoj prispevek k razvoju rasne države, ki mora biti zgrajena na podlagi organskega razvoja iz preteklosti.⁴³

Nacionalsocializem je bil rasistični režim, ki ni dopuščal vizije prihodnosti, temelječe na negotovosti in nedorečenosti, zato so razvili idejo o utopiji, ki je temeljila na nacionalni preteklosti. Simbol je predstavljal človek, idealen arijec, opisan do najmanjših podrobnosti, te pa so skladne s tradicionalno ustaljenimi predstavami. Definirali so se ideali lepote in predstava o izgledu moškega in ženske je bila jasno določena. Taki stereotipi so običajno vodili v ekstreme, ki jih lepo prikazuje izjava: »Telo je božji dar, pripada pa narodu, ki ga brani s služenjem državi in narodu.«⁴⁴

Veliko vlogo so imele grške antične skulpture, postavljene v kontekst nacionalsocialistične ideologije in nacističnega moškega. Skulpture so bile kot modeli zelo sprejemljive za srednji razred zaradi izraza čutnosti, kipi golih mladeničev so bili povzdignjeni na abstraktno raven in s tem pretvorjeni v slogovna načela.⁴⁵

Hitler je občudoval antično civilizacijo in je pogosto ponavljal sledeč izrek: »Naša edina možnost, da postanemo zares veliki [...] je v posnemanju Grkov.« Menil je, da je estetski ideal v grški kulturi nekaj najvišjega ter da njihov koncept lepote predstavlja kombinacijo veličastne fizične lepote in moči, tako telo pa krasita tudi briljanten um in plemenita duša.⁴⁶ Tak ideal je Leni v svojem filmu *Olympia* lepo prikazala. Film predstavlja stilizacijo, ki ima nedvomno svojo politično dimenzijo in svoj namen. Zgodovina olimpijskih iger je interpretirana kot simbolika, postavljena v čas pred nacionalsocialističnimi težnjami za oblast. Pri tem je treba posebej poudariti, da eksplisicnih političnih izjav v samem filmu ni.

Prolog prvega dela filma *Praznik narodov*, ki traja dvajset minut, predstavlja odličen primer vizualne metafore, s katero je Leni predstavila nacionalsocialistični ideal lepote. V uvodni sceni je tretji rajh prikazan kot naslednik Šparte. Film se začneja s kadri gostih oblakov, ki dajejo vtis pravljичnosti, spremlja ga glasba Herberta Windta. Skozi meglo se počasi kažejo nejasni obrisi arhitekturnih oblik, ki se spreminjajo v ruševine grških templjev dorskega sloga. Gre za simbolično predstavo preteklih časov. Sledijo posnetki kipov: Meduze, Afrodite, Apolona, Ahila in Parisa. V sporočilu, ki ga je Tobis posebej za javnost pripravil v prvem delu filma, je prikazan oris hierarhije, ki bi morala vladati med spoloma: »Kipi bogov, polbogov in junakov, kot so npr. Ahil, Paris in Ale-

vi z iskrivim duhom in plemenito dušo. – George Mosse, *The image of man. The Creation of Modern Masculinity* (Oxford: University Press, 1998), 155–61.

⁴³ Ibid, 160, 161.

⁴⁴ Ibid, 168–70.

⁴⁵ Ibid, 171–73.

⁴⁶ Frederic Spotts, *Hitler and the Power of Aesthetics* (New York: 2003), 21.

ksander Veliki izražajo ideal moške lepote. Ženski lik Afrodite se preko njenega kipa kaže kot nujna dopolnitev ideala človeške lepote in večne težnje po oblasti.⁴⁷

Vrhunec prologa predstavlja kip *metalca diska*, ki se postopno spreminja v živega človeka, na koncu pa postane nemški atlet Erwin Huber. Na tak način je režiserka želela poudariti pomembnost prehoda iz antične preteklosti v čas, ko se odvijajo moderne olimpijske igre v Berlinu. David Welch predpostavlja, da je s tem želela preusmeriti pozornost gledalcev v simboliko, ki jo predstavlja kip v očeh nacistov. Gre za reprezentacijo ideje in idealov vladajoče arijske rase.⁴⁸

Metalec diska predstavlja primer *odločilnega trenutka* oz. moment kratkega za- stoja med gibanjem in zamahom, s katerim bi odvrigel disk. Povezovanje antične grške umetnosti z ideali nacističnega režima pomeni idealizacijo, ki naj bi vodila do popolnosti. Visoki, vitki in popolni proporci grških kipov se navezujejo na predstavo idealnega telesa arijskega človeka.

Uvod naslednjega dela filma se osredotoča na športna tekmovanja, prikazan je zvon, na katerem so jasno vidni nacistični orel in krogi, ki predstavljajo simbol olimpijskih iger. Sledijo zastave držav udeleženk, izmenično sledijo posnetki berlinskega stadiona, napolnjenega do zadnjega mesta. Zatem se pojavijo kadri občinstva z iztegnjeno desno roko v pozdrav Hitlerju in hkratno predstavljanje različnih držav, katerih športniki so sodelovali pri igrah. Hitler je svečano otvoril 11. moderne olimpijske igre. Nato na stadion prinesejo baklo, s katero prižgejo olimpijski ogenj.⁴⁹

Atletika kot kraljica športov v filmu *Praznik narodov* zavzema osrednje mesto. Prvo tekmovanje je bilo v metu diska, ki je sledilo preobrazbi kipa, opisani v prologu. Največjo pozornost je pritegnilo tekmovanje za moške v skoku s palico, ki je trajalo pozno v noč. V borbi za medaljo so ostali trije Američani in dva Japonca. Navijači so bučno spodbujali tekmovalce. Končni rezultat je bil naslednji: Amerika je dobila zlato in bronasto medaljo, Japonska pa srebrno odličje. Naslednji dan se je odvijalo razburljivo tekmovanje v štafeti 4 x 100 metrov za ženske, v katerem je bila sprva favorit nemška reprezentanca, vendar je v zadnji predaji prišlo do napake in Nemčija je ostala brez medalje. Tek sta s posebno pozornostjo spremljala tudi Hitler in Goebels, ki ju je izid vidno razočaral.⁵⁰

Zaključek prvega dela *Olympije* predstavlja maraton. Sledijo mu posnetki olimpijskega ognja, pred katerim vihrajo zastave z oznako olimpijskih iger. Film se zaključí z mimohodom športnikov, ki nosijo zastave držav udeleženk. V zadnji sekvenci filma se ponovno pojavi zvon z začetka glavnega dela, kamera pa se počasi oddaljuje in v daljavi vidimo berlinski stadion, ki se polagoma pretaplja v zastavo OI.⁵¹

Drugi del filma *Praznik lepote* se začneja z idiličnimi posnetki jezera in narave, ki jih prekinajo kadri, v katerih so prikazani športniki. Ti posnetki predstavljajo intimen uvod, v katerem je Leni izkoristila priložnost, da predstavi podobo idealnega

⁴⁷ Grote, »Objekt Mensch,« 194.

⁴⁸ Welch, *Propaganda*, 272.

⁴⁹ Riefenstahl, *Olympia. Teil 1*.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid.

moškega. Slog posnetkov in sama vsebina sta podobna prologu prvega dela. Vzporednice najdemo v ponavljanju posnetkov jutra, megle, somraka, naravnega spektakla in bujenja. Ti motivi so za Leni značilni, ker so si zelo sorodni in se ponavljajo v vseh njenih filmih, snemanih za NSDAP. Posebej do izraza prihaja Lenijino favoriziranje moških, ki jim snemalci namenjajo veliko pozornost, vrhunec pa predstavljajo posnetki v savni.⁵²

Umetnica odkriva svojo večino za prikazovanje dinamike gibanja na različne načine in z različnimi športnimi dogajanjem. V drugem delu filma je Leni izbrala, verjetno zaradi omejenega prostora in velikega števila različnih tekmovanj, prikaz nekaterih športnih disciplin kot so npr. boks, košarka, gimnastika, nogomet, z neobvezno igro udeležencev olimpijade. V tem delu filma so bila v središču pozornosti tekmovanja v gimnastiki, jadraniu, mečevanju, jahanju, streljanju, od atletskih disciplin pa peterboj, hokej na travi, nogomet in kolesarstvo. Pri prikazu kolesarstva so bili najprej prikazani tehnični pripomočki, priprava koles in opreme.⁵³ Predpostavimo lahko, da izbor teh športov ni bil povsem naključen, ker se na posnetkih implicitno kažejo skrajno militaristični motivi. Riefenstahlova je v ta namen v *Prazniku narodov* zelo spretno izkoristila maraton dolžine 42,195 km, saj je bila to disciplina, za katero sta potrebni posebna vzdržljivost in moč. Prikazati je želela moč ljudskega duha, ki lahko premaga vse fizične ovire.

V zadnjem delu filma je posebna pozornost namenjena vodnim športom, različnim veslaškim disciplinam, plavanju in posebej skokom v vodo. Ti imajo še poseben namen, režiserka pa se je pri posnetkih trudila, da na najboljši mogoč način prikaže gracioznost in moč telesa.

Film se zaključuje z zelo podobnimi kadri, ki jih je mogoče videti tudi na koncu prvega dela. Iz oblakov se pojavi stadion ob spremljavi zvona. Odvija se slovesnost in ob tej priložnosti so bile spuščene vse zastave držav udeleženk. V poslednjem kadru vidimo zastavo s krogi, ki simbolizirajo olimpijske igre, v ozadju pa oblake in dim pogašenega olimpijskega ognja.⁵⁴

Olympia niti slučajno ni naivna kot propagandni film, ampak olimpijsko dogajanje spretno vključuje v svoje mehanizme. Čeprav je Leni Riefenstahl trdila, da je bila njena želja zgolj prikazati olimpijsko idejo, se iz umetniških posnetkov da razbrati subtilno propagandno nacistične rasne politike. Primer je viden že pri prikazu skoka v daljavo, ko v finale prideta Američan Jesse Owens in Nmec Lutz Long. Riefenstahlova je poskušala s pomočjo usmerjanja kamere izločiti vso konkurenco in favorizirati *arijce* nasproti *nearijcem*.⁵⁵ Napetost in negotovost sta dodatno poudarjeni s pomočjo montaže. Kamera izmenično prikazuje tekmovalce in Hitlerjev odziv na dogajanje. S spremembo perspektive, počasnimi posnetki in prikazom vseh šestih serij skokov ob vrhunski fotografiji, je režiserki uspelo še dodatno dvigniti

⁵² Grote, »Objekt Mensch,« 209.

⁵³ Leni Riefenstahl, *Olympia. Teil 2: Fest der Schönheit* [dokumentarni film] (Berlin, 1938), pridobljeno 15. 6. 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=usTPricF8qo>.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Grote, »Objekt Mensch,« 217.

raven napetosti in pričakovanje rezultatov. Poleg tega lahko v vseh sekvencah zasledimo poskus vizualizacije, v kateri prihaja do izraza skrivna rasna borba. Hkrati je s postavitvijo Hitlerja v glavno vlogo spremljevalca prikazala neposreden odnos med narodom in njegovim vodjo, z neverbalno komunikacijo pa namiguje na željo po zmagi in dominaciji.

Slog in način snemanja nacističnih dokumentarnih in propagandnih filmov sta v glavnem povezana z deli Leni Riefenstahl. Veličina njenih dosežkov se kaže v inovacijah, ki so omogočile snemanje realnega dogajanja. Snemalci športnega dogajanja so svoje izkušnje kasneje s pridom uporabili pri snemanju vojnih žurnalov, ki so bili del propagandnih enot na bojnem polju. Riefenstahlove se je oprijel filmski izraz vojaka-športnika, ki je postal prototip in del nemške preteklosti, ki se je nanašala na nacistično identifikacijo. S svojim t.i. *poganskim* povzdigovanjem atletskega poguma, je film *Olympia* odločilno pripomogel k predstavitvi mistifikacije nacionalsocialistične države, kar je bilo takrat globoko zakoreninjeno v kulturnem in družbenem življenju naroda.⁵⁶

Zaradi dogajanja, ki je po premieri filma *Olympia* privedlo do začetka druge svetovne vojne, je bila propagandna vrednost filma omejena na domače tržišče, saj je hitro prišlo do bojkota vseh nacističnih filmov.

Zaključek

Filmov Leni Riefenstahl ne moremo umestiti v eno filmsko zvrst. Težko jih opredelimo kot izključno dokumentarne, kakor jih je avtorica večkrat označila. Ker bi dokumentarni film moral predstavljati dokument o nečem, kar se je zares zgodilo, lahko trdimo, da so omenjeni filmi v tem smislu zadostili kriterijem. Po drugi strani položaj dodatno oteži dejstvo, da so bila prizorišča snemanja pred samimi dogodki skrbno pripravljena. Če temu dodamo še očitne propagandne cilje, dosežene tudi s pomočjo dramatizacije, lahko zaključimo, da gre tudi za dramske filme, zamaskirane v dokumentarce.

Politični kadri in stalne spremembe, ki so bile del življenja pod nacističnim režimom, so s kamero zabeleženi na poseben način. Prvi film – *Zmaga vere*, je od vseh najmanj veličasten. *Dan svobode! Naša vojska!* predstavlja nadaljevanje predhodnega filma *Triumf volje*. Za *Zmago vere* lahko rečemo, da poleg svojega propagandnega sporočila v veliki meri odgovarja značilnostim dokumentarnega filma. Pri *Triumfu volje* je viden premik, ki se kaže v zelo uspešni vizualizaciji mita o firerju, z veliko sijajnimi podrobnostmi. Te se pojavljajo že od samega začetka filma pa vse do ključnih besed, ki jih izgovori ob fanatični podpori poslušalcev: »V Nemčiji v naslednjih tisočletjih ne bo nobene nove revolucije.«⁵⁷ S temi besedami je izražena ena glavnih značilnosti nacističnega režima. V vseh treh filmih *Nürnberškega triptiha* je posebna pozornost namenjena prihodnosti nemške države, za katero je najpomembnejša mla-

⁵⁶ Welch, *Propaganda*, 97–99.

⁵⁷ Riefenstahl, *Triumph des Willens*.

dina, njen značaj pa je usklajen in formiran na osnovi nacionalsocialistične ideologije, kar predhodno citirana Hitlerjeva izjava samo dodatno podkrepi. Zadnji film iz nacističnega obdobja – *Olympia*, se ukvarja z drugo tematiko glede na predhodne tri, je pa tudi v njem vidna nacistična ideologija. Predstavlja mitološki prikaz ter veličino estetskega in skrbno izklesanega arijskega telesa, kakor je definirano in široko sprejeto v nacistični ideologiji.

Učinek propagande ni temeljil na izviranosti ali prefinjenosti, ampak na njenih intenzivnosti in doslednosti pri uporabi vseh orodij ter tehniki, ki je bila na voljo. Predvsem so uporabljali zborovanja in pozive z množičnimi sprevedi in svečanostmi. Vpliv propagande in njenih obljub je težko ločiti od vpliva družbene politike režima.

Viri in literatura

Literatura:

- Bach, Steven. *Leni Riefenstahl. Neizprosna moč slik*. Ljubljana: Modrijan, 2013.
- Benson, Michael. »Zgodovina/Umetnostna zgodovina/Filmska zgodovina. 'Black Square on Red Square' kot zgodovinski dogodek, umetniška akcija in filmska scena.« V: *Kako pisati zgodovino filma oziroma zgodovino umetnosti. Mednarodni kolokvij filmske teorije in kritike*, ur. Simon Popek in Andrej Šparoh. Ljubljana: Slovenska kinoteka in Revija Ekran, 2000.
- Gomery, Douglas in Robert C. Allen. »Predmet raziskovanja filmske zgodovine.« V: *Kako pisati zgodovino filma oziroma zgodovino umetnosti. Mednarodni kolokvij filmske teorije in kritike*, ur. Simon Popek in Andrej Šparoh. Ljubljana: Slovenska kinoteka in Revija Ekran, 2000.
- Grote, Stefanie. »Objekt Mensch. Körper als Ikon und Ideologem in den cineastischen Werken Leni Riefenstahls. Ästhetisierter Despotismus oder die Reziprozität von Auftragskunst und Politik im Dritten Reich.« Doktorska disertacija, Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Europa-Universität Viadrina Frankfurt, 2004.
- Mosse, George. *The image of man. The Creation of Modern Masculinity*. Oxford: University Press 1998.
- Omon, Žak in Mišel Mari. *Analiza film(ov)a*. Beograd: Clio, 2007.
- Popek, Simon in Andrej Šparoh, ur. *Kako pisati zgodovino filma oziroma zgodovino umetnosti. Mednarodni kolokvij filmske teorije in kritike*. Ljubljana: Slovenska kinoteka in Revija Ekran, 2000.
- Ričardi, Mario. *Vek italijanskog filma*. Beograd: Clio, 2008.
- Riefenstahl, Leni. *Five lives. Fünf Leben. Cinq vies*, ur. Angelika Taschen. Köln: Taschen, 2000.
- Spotts, Frederic. *Hitler and the Power of Aesthetics*. New York: 2003.
- Šato, Dominik. *Film i filozofija*. Beograd: Clio, 2011.
- Thamer, Hans-Urlich. *Nacionalsocializem*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Welch, David. *Propaganda and the German Cinema 1933–1945*. London: IB Tauris, 2001.

Viri:

- Riefenstahl, Leni. *Der Sieg des Glaubens* [dokumentarni film]. Berlin, 1933. Pridobljeno 15. 6. 2015. <https://archive.org/details/DerSiegDesGlaubens1933>.
- Riefenstahl, Leni. *Olympia. Teil 1. Fest der Völker* [dokumentarni film]. Berlin, 1938. Pridobljeno 15. 6. 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=ILnGqMoNXRI>.
- Riefenstahl, Leni. *Olympia. Teil 2. Fest der Schönheit* [dokumentarni film]. Berlin, 1938. Pridobljeno 15. 6. 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=usTPricF8qo>.
- Riefenstahl, Leni. *Tag der Freiheit! Unsere Wehrmacht!* [dokumentarni film]. Berlin, 1935. Pridobljeno 15. 6. 2015. <https://archive.org/details/1935-Tag-der-Freiheit>.
- Riefenstahl, Leni. *Triumph des Willens* [dokumentarni film]. Berlin, 1935. Pridobljeno 15. 6. 2015. <https://archive.org/details/TriumphOfTheWillgermanTriumphDesWillens>.

Nataša Hönig

LENI REIEFENSTAHL IN THE SERVICE OF THE THIRD REICH

S U M M A R Y

Propaganda played an important role in Nazi politics and organisation. The Nazis carefully established their own system that gradually became more and more complex. Upon the seizure of power in 1933, the Nazi Party had the opportunity to establish a monopoly over news and information by directing and controlling the mass media, press, radio and films. It was practically impossible for people to see the background of the virtual world of propaganda and very difficult to avoid the infiltration of Nazi symbols and phrases into their everyday lives.

Leni Riefenstahl wanted to present herself as a freelance artist whose films did not promote political and ideological beliefs. She emphasised that her films were not *harmful*, and tried to conceal the negative connotations and reactions from abroad. This is especially reflected in the *Day of Freedom: Our Armed Forces!*, which was, in her words, intended exclusively for the military elite. Films directed by Leni Riefenstahl are highly controversial and provoke intense debates. While she has often been described as a creative genius due to the originality and perfection of her work, her support for the Nazi regime was not considered a decisive factor. Leni Riefenstahl set clear goals, one of the most important being to present herself to the world in the best possible light. She was prepared to accept any compromise for her reputation to remain spotless. For her, it was important to achieve fame and power and build a career, which is way she remained loyal to the Nazi regime and benefited from it personally. Her films reflect her constant fascination with the body and aesthetics, which also explains why she did not perceive the Nazi ideology presented in the film as an ethical problem. This becomes especially clear in her last film, called *Olympia*, which not only presents various sporting events from an artistic view but also includes subtle racist propaganda that requires special consideration.

The practical part of the article provides a presentation and analysis of the films *The Victory of Faith*, *Triumph of the Will*, *Day of Freedom: Our Armed Forces!* and *Olympia*. The first three films, which show celebrations of *the Party Day*, were shot in Nuremberg for the purposes of popularising and promoting the unity and power of the Nazi Party. The then political situation in the party (*The night of the Long Knives*) and in the state (the death of German president Hindenburg in August 1934) led to the production of the *Triumph of the Will*. In this film, Leni Riefenstahl skilfully portrayed the power and importance of the »Führer« cult for the Nazi regime. In *Olympia*, she wanted to capture and celebrate the Olympic idea while subtly including the Aryan racial ideology, introducing and praising the idea of an ideal Nazi male.

All four films are documentary materials intended for screening in Germany as well as across Europe and the USA. They are a good example of how film can be used for propaganda.

1.01

UDK: 323.1(497.1)"1945/1980"

Zdenko Čepić*

Titoizem in konec Jugoslavije

IZVLEČEK

Titoizem je izraz, ki se sicer v času obstoja druge Jugoslavije, v političnem jeziku mnogokrat imenovane tudi Titova Jugoslavija, ni uporabljal za njen politični sistem in njeno državno organiziranost. Bil je ozko povezan z Josipom Brozom - Titom. Po imenu in po dejstvu, da gre za dogajanje, povezano s časom njegovega vladanja. Gre enostavno za eponim v pravem pomenu tega pojma. Na eni strani je bil načelo, na katerem je temeljila druga Jugoslavija, na drugi strani pa način vladanja. Titoizem je lahko izraz za jugoslovanski tip socializma, za njegove značilnosti in za vso državo. Titoizem niti ni toliko ideologija, ampak je predvsem praksa. Je sredstvo oblasti. Je dejansko vprašanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni kot države, njene oblike državne organizacije, tj. federacije, in načela, na katerem je ta zgrajena, tj. na upoštevanju pravice do samoodločbe naroda vključno s pravico do odcepitve, in pa vprašanje političnega sistema te države – samoupravljanja. Vse, kar je mogoče razumeti kot titoizem, je predstavljalo drugo Jugoslavijo. Na eni strani je bil sredstvo vzpona te države, njenega nastanka in graditve (izgradnje), na drugi pa je bilo v titoizmu tudi seme njene razgraditve, njenega propada oz. razkroja celotnega sistema, razumljewe kot titoizem. Dejansko konec druge Jugoslavije.

Ključne besede: Jugoslavija, Tito, socializem, politika

ABSTRACT

TITOISM AND THE END OF YUGOSLAVIA

Although the second Yugoslavia was often called Tito's Yugoslavia in political parlance, the term Titoism was rarely used for its political regime and the structure of its government at the time. The term was closely connected to the person of Josip Broz Tito. The connection was based both on the name and on the fact that the term applied to events that happened during Tito's rule. It is simply an eponym in the true sense of the word. On one hand, Titoism was the principle on which the second Yugoslavia was based, and on the other it was a method of governing. Titoism can also describe the Yugoslav type of socialism and its characteristic features, as well as the country in general. Titoism is not so much an ideology, but rather a practice. It is the government's means. Titoism is Yugoslavia as a country after World War II, it is the structure of the state administration, i.e. the federal government, and the principle on which it is based, i.e. the recognition of the nation's right of self-determination, including the right to secede, as well as the country's political

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 – SI Ljubljana, zdenko.cepic@inz.si

system – the workers' self-management. Everything that can be understood as Titoism was representative of the second Yugoslavia. On one hand, Titoism was the means for the country's rise, its creation and development (progression), but on the other hand, Titoism already contained the seed of the country's dissolution, its demise and the disintegration of the whole system known as Titoism. Of what was actually the end of the second Yugoslavia.

Keywords: Yugoslavia, Tito, socialism, politics

Druga Jugoslavija je bila država, ki je imela v času svojega obstoja dve uradni imeni.¹ Glede na začetne pojme oz. pojave v svojem imenu, Federativna ljudska republika Jugoslavija in nato Socialistična federativna republika Jugoslavija, je s tem izkazovala svoje bistvo oz. bistvo sistema, ki je bil za to državo značilen. Bila je namreč skupek, nerazdružljiva enota nacionalnega in razrednega. To se je kazalo kot federativnost in kot socializem v njegovi posebni, jugoslovanski različici – samoupravljanju. Ta sistem, državne organizacije in politične ureditve, ki so bili med seboj v soodvisnosti, kar je sicer značilnost sistema kot funkcionalne enote, je mogoče imenovati tudi titoizem.

Značilnost titoizma je bila zveza nacionalnega in razrednega, federativne organizacije države in političnega sistema socialističnega samoupravljanja ter oblasti v rokah komunistov. To sta izražali tudi obe imeni druge Jugoslavije, zlasti prvi označbi v obeh imenih iste države: Federativna ljudska republika Jugoslavija, Socialistična federativna republika Jugoslavija.

Titoizem je dejansko drugo ime – sinonim – za jugoslovanski socializem, za socialistični sistem, vključno z načinom oblasti, kakršen je bil v drugi Jugoslaviji. Še posebej to velja za čas od začetka petdesetih let 20. stoletja pa do konca te države v začetku devetdesetih let. Šlo je za sistem, ki je bil – če si priznamo ali ne – svojevrsten, originalen in se je razlikoval od socializma, kakršen je bil v drugem t. i. socialističnem svetu. Njegova učinkovitost pa je že drugo vprašanje. Kot ni preživel »realni« socializem, ni uspelo tudi jugoslovanskemu tipu socializma, ki se je predstavljal – tako so ga v kapitalističnem svetu, v političnem zahodnem bloku razumeli – kot drugačen, naprednejši in bolj demokratičen način socialistično-komunistične ureditve. Kot socializem s komunistično oblastjo v rokavicah.

Titoizem je dobil ime po Josipu Brozu - Titu, ki ga je poosebljal do svoje smrti.

¹ Zgodovina in razvoj druge Jugoslavije (1943/45–1991) sta pregledno in tudi problemsko predstavljena v mnogih zgodovinskih študijah. Med deli, ki obravnavajo čas druge Jugoslavije na pregleden način, so ravno zaradi njihove preglednosti najpogosteje navajane naslednje knjige (zato so navedene tudi tu): Dušan Bilandžić, *Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije. Glavni procesi* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980). Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita: (1980–1985)* (Zagreb: Globus, 1986). Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1978 (3. knjiga)* (Beograd: Nolit, 1980). Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988* (Beograd: Nolit, 1989). Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije* (Koper: Lipa, 1995).

Ne gre pa le za ime, saj je titoizem v svoji vsebini, v svojem bistvu, v veliki meri z vsem povezan s Titom.² Gre enostavno za eponim v pravem pomenu tega pojma, namreč v oblastnem smislu. Titoizem je po imenu in dejstvu, da gre pri tem za dogajanje – za zgodovinsko dogajanje in zgodovinske procese –, vezan zlasti na čas Titovega vladanja. Ko je Tito maja 1980 umrl, je titoizem začel padati v krizo v vseh svojih sestavnih delih in v krizo je s tem zapadla tudi država, ki jo je predstavljal. S smrtjo Tita je začela pospešeno odmirati tudi država, v kateri je bil titoizem celovit družbeni in državni sistem. Dejansko je bil politični, gospodarski, skratka celovit sistem jugoslovanske države od leta 1943/45 do 1991.

Titoizem je mogoče razumeti kot izraz jugoslovanske družbe in njene državnosti ter njene stabilnosti in trajnosti, vendar je po Titu titoizem zaradi svojega značaja in elementov, ki so ga predstavljali, postal nasprotnik samega sebe in razdiralec tistega, kar je izvirno pomenil. To je bila Jugoslavija kot država. Bistvo titoizma je bila namreč država. Močna jugoslovanska država.

Na eni strani je bil titoizem pojem ali fraza, ki se v Jugoslaviji sicer ni uporabljal, čeprav je bil dejstvo, bil je žitje in bitje, nekakšen *conditio sine qua non* obstoja druge Jugoslavije. Imel je druga imena, ki so označevala tisto, kar je mogoče označiti s pojmom titoizem. Dejansko pa je to lahko ime za ves sistem druge Jugoslavije, njen nastanek, razvoj in tudi konec.

Izraz titoizem se med vladanjem Josipa Broza - Tita, v času njegove oblasti v Jugoslaviji, ni uporabljal. Bil je slabšalno uporabljan na »vzhodu«, v državah t. i. realnega socializma kot sinonim za revizionizem, za odklon od »pravega«, sovjetskega tipa socializma, na »zahodu« pa je bil sinonim za mehki komunistični totalitarizem, za komunizem z bolj človeškim obrazom. Za bolj sprejemljiv komunistični režim, ki je pripravljen tudi na popuščanja in kupčije.

Razlog, da se jugoslovanski politični sistem ni imenoval po Titu, ki je bil vsaj simbolno njegov tvorec, dejansko pa sicer niti ne, je najbrž bil v tem, da ni bilo primerno imenovati celotnega sistema po njem, kot je bil v Sovjetski zvezi in državah, ki so bile njeni sateliti, imenovan po Stalinu. Tito se najbrž ni želel tako »izenačiti« s Stalinom. Sicer pa so vsi -izmi, ki izhajajo iz osebnih imen političnih voditeljev, dejansko razumljeni bolj v negativnem kot pozitivnem smislu. Vsekakor ima oznaka stalinizem slabšalen (pejorativen) pomen, v kakšni meri pa ga ima titoizem, je stvar stališč, presoje in pogledov. Danes je odnos do titoizma, Tita in Jugoslavije na ozemlju nekdanje jugoslovanske države odvisen od političnih, ideoloških in nacionalnih momentov. Tito vsekakor ni bil, kljub svojemu nagnjenju h »kultu osebnosti«, preti-

² O Josipu Brozu - Titu (1892–1980), njegovem življenju in delovanju je izšlo v Jugoslaviji ogromno knjig (najbrž niso preštete). Večina ima do Tita pozitiven odnos, mnogokrat kar »malikovalski«. Titova »uradna« biografija (z njo se je Tito, ki se je avtorju »razkril«, strinjal) je delo Vladimira Dedijera, *Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepis* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1953 in Državna založba Slovenije, 1972). V zadnjem času, po Titovi smrti in razpadu druge Jugoslavije, je bil Tito s svojim življenjem in delom podvržen »zgodovinski« in politični reviziji ter tudi kritiki zgodovinopisja; med deli, ki obravnavajo Titovo življenje in njegovo politično delovanje, je med vidnejšimi (med najbolj prodajanimi) knjiga Jožeta Pirjevca, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011).

rano naklonjen terminu titoizem. V času priprav na 7. kongres ZKJ februarja 1957 je Tito ta termin označil za »neumnost« in kot škodljivega, je v svoj dnevnik zapisal Dobrica Ćosić, ki je takrat Tita oboževal, kasneje pa nič več, ampak je bil do njega izrazito kritičen in kar kritikasterski. Takrat je Tito – po Ćosićevem zapisu – rekel: »Mi smo marksisti, nismo nikakvi titoisti«. ³

Za titoizem je mogoče šteti tisto, kar je Tito oblikoval s svojim političnim delovanjem in je predstavljalo osnovo jugoslovanske države: 1. narodnoosvobodilno vojno in revolucijo kot sredstvo prevzema oblasti; 2. federativnost kot obliko državne organizacije, ki je (ali naj bi) rešila t. i. nacionalno vprašanje in dala jugoslovanski državi zagotovilo »trajnosti« na osnovi »bratstva in enotnosti«; 3. samoupravljanje kot poseben tip socializma; 4. neuvrščenost – zunanjo politiko jugoslovanske države, ki jo je oblikoval – sooblikoval Tito in jo precej uspešno predstavljal v svetu.

Kot titoizem je tako mogoče razumeti vse, kar je bilo značilno za drugo Jugoslavijo. Titoizem je bil dejansko vprašanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni kot države, njene oblike državne organizacije, tj. federacije, načela, na katerem je ta zgrajena, in političnega sistema te države – samoupravljanja. Na eni strani je bil sredstvo vzpona te države, njenega nastanka in izgradnje, na drugi pa je bilo v titoizmu tudi seme njene razgraditve, njenega propada oz. razkroja celotnega sistema, razumljenega pod tem imenom. »Klica« razkroja tistega, kar je predstavljal, pa ni bila v načelih, ampak v praksi. Razumevanje načel, zlasti pa njihovo pojasnjevanje ter uporaba glede na potrebe nacionalne sredine, natančneje republike ali republik kot nacionalnih držav, je titoizmu, ki je bil v veliki meri – kot stalinizem – stvar prakse, oblasti in njene uporabe, povzročalo vrsto težav. Teh na koncu ni bilo mogoče več razrešiti in titoizem se je zgrudil vase. Postal je zgodovina.

Na domačem, jugoslovanskem prizorišču je bilo tisto, kar je mogoče imenovati titoizem, tudi ocenjevano različno. Pozitivno in negativno. V vsaki nekdanji jugoslovanski republiki – sedaj samostojni državi – drugače gledajo na titoizem. V političnem in zgodovinopisnem smislu. To velja sicer za posplošen pogled, kajti tudi v vsakem narodu, ki je tvoril jugoslovansko državo, so stališča do Tita in titoizma različna, pozitivna in negativna. A ta zadnja so običajno bolj izpostavljena. Slovenski pogled na Tita, njegovo dobo je nedvomno drugačen, kot je na primer v Srbiji ali na Hrvaškem, kjer sta pogleda na Tita in titoizem v veliki meri pod močnim vplivom nacionalnega momenta in tudi nacionalizma. V Sloveniji do Tita in titoizma ni toliko zamere na nacionalni osnovi, več pa je ideoloških in političnih sodb titoizma s stališča pogleda na demokracijo, človekove pravice, totalitarizem, ki ga je vseboval.

Ko (in če) titoizem spoznamo za politični sistem in organizacijo druge jugoslovanske države, skratka za »jugoslovanski socializem« v vsej njegovi podobi, je mogoče videti njegove pozitivne strani v času, ko je bil politično aktualen in delujoč, pa tudi tiste, ki so vsebovale razloge za njegovo nasprotje – za njegovo uničenje in uničenje vsega, kar je predstavljal. Za uničenje jugoslovanske države in njenega političnega

³ Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1951–1968)* (Београд: Филип Вишњић, 2001), 120.

sistema. Kolikor je bil na eni strani titoizem ustvarjal, je bil na drugi strani razlog razdora in uničevalen. Bil je svoje lastno nasprotje.

Titoizma kot celovitega jugoslovanskega družbeno-državnega sistema ni mogoče razumeti kot Titove politične misli niti kot ideologije. Titoizem je bil poleg načel, ki so bila osnova jugoslovanske države in jugoslovanskega socializma, predvsem politična praksa. Z vrsto lastnosti, značilnih za oblast, torej znanega načela oblasti: deli in vladaj. Bil je sredstvo in način oblasti. Način uresničevanja ideje, imenovane Jugoslavija. Uresničevanje države. Titoizem je bil način »delovanja« Jugoslavije, v pozitivnih in negativnih značilnostih. Kot večina -izmov, ki nosijo imena po osebnostih iz političnega življenja neke države, je bil titoizem v veliki meri način oblasti. Na eni strani je bil načelo, bistvo sistema, na katerem je temeljila druga Jugoslavija, na drugi pa način vladanja. Za državo, njeno organizacijo in njen politični sistem je imel titoizem bolj praktičen pomen kot pa ideološkega.

Tito je bil povezan z imenom in tudi sistemom titoizma, ni pa bil njegov neposredni ustvarjalec. Bil je simbol, nosilec tistega, kar je mogoče označiti za titoizem, medtem ko so bistvene tvorne sestavine tega ustvarjali drugi. Tito je dal idejam, ki so postale ena od značilnosti titoizma, to velja zlasti za samoupravljanje, privoljenje za uresničitev, ni pa bil on osnovni tvorec ideje.⁴ Mnogokrat je bil do kakšne ideje kar zadržan, saj je bil po značaju previden, taktičen in tudi konservativen. Tita je bilo treba za reformiranje federativnosti, za njegovo nagrajevanje in za samoupravljanje pridobiti. Prav tako ni bil bistven ustvarjalec jugoslovanske federativnosti, kot so jo izražale jugoslovanske ustave. Zlasti ni bil tvorec nadgrajevanja, spreminjanja, ki sta potekala od petdesetih let dalje, pri čemer so bile glede federativnosti bistvene spremembe dosežene v reformah, izraženih v ustavnih spremembah ustave iz leta 1963, izvedenih v šestdesetih letih 20. stoletja. Izražale so se v ustavi iz leta 1974, ko so federalne enote – republike ustavno postale države in je dobila jugoslovanska federativnost že kar značaj konfederativnosti. Zvezna država je postajala zveza držav. Glavni »krivec« za to pa je bil Edvard Kardelj, zlasti pri tistih, ki se niso strinjali s takim razvojem federativnosti, ko so narodi in njihove države – republike dobivali večjo vlogo v primerjavi z državnim centrom. Kaj je konfederativnost in kaj je zanjo v praksi značilno, si sicer nihče ni znal razložiti, je pa ta označba v republiki, ki naj bi jo ustava najbolj »prizadela«, veljala za nekaj negativnega. Že prejšnje spremembe federativnosti v smeri večanja vloge in položaja republik je Dobrica Ćosić označil za konfederativnost.⁵ To in dejstvo samoupravljanja je ocenil kot dezintegracijo Jugoslavije.

⁴ O tem, kako je prišlo do ideje samoupravljanja, obstaja več različnih »zgodb«. Po eni varianti naj bi se samoupravljanja »spomnil« Đilas, Kardelj in Kidrič pa nad idejo nista bila pretirano navdušena. Po drugi varianti naj bi bil tvorec ideje samoupravljanja Kardelj. Po eni od »zgodb« naj bi spomladi 1949 Titu (bil je na oddihu v Splitu) predstavili idejo samoupravljanja, s katero se je strinjal, ker je ugotovil, da se sklada z geslom »zemljo kmetom, tovarne delavcem«. – Edvard Kardelj, *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Spomini* (Ljubljana: Državna založba Slovenije in Beograd: Radnička štampa, 1980), 136. Gl. še Mateja Režek, *Med resničnostjo in iluzijo. Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem* (Ljubljana: Modrijan, 2005), 28, 29.

⁵ Тосић, Пшччеви зануци, 222.

In takšno je bilo v veliki meri stališče v Srbiji glede federativnosti in samoupravljanja. Edvard Kardelj kot eden ključnih ustvarjalcev obeh temeljnih značilnosti titoizma, je takrat zaradi svojih pogledov na krepitev vloge in položaja republik nasproti »centru« imel nemalo težav in je zato pri Titu padel tudi v nemilost. Takrat je Tito federativnost in samoupravljanje razumel kot sredstvo dezintegracije jugoslovanske države. Slabih trideset let kasneje se je njegova ocena pokazala kot točna. V federativnosti, kakršna je bila v Jugoslaviji, ko je skozi reforme oziroma dopolnitve ustave in nove ustave dosegla stopnjo, katere naslednji korak je lahko bila le konfederacija, to pa so radi enačili z dezintegracijo države in s samoupravljanjem, je namreč bila klica razkroja jugoslovanske države. Bila je klica, ki sama po sebi ni bila smrtonosna, kar pa ne velja za način zdravljenja države, kakršen je bil v njenem zadnjem desetletju.

Da je država, ki je temeljila na titoizmu, s Titovo smrtjo postala bolnik, so državni voditelji, ki so bili prisiljeni stopiti v Titove čevlje, sicer ugotovili precej zgodaj, a si tega, da je stanje v državi zaskrbljujoče, niso želeli povsem priznati. Ko pa so začeli »zdravljenje«, je bilo prepozno, predvsem pa je bilo to napačno. »Zdravnikov« je bilo preveč, predvsem pa se niso mogli zediniti, kaj je poglaviti simptom bolezenskega stanja jugoslovanske države. Tega so videli predvsem v slabem gospodarskem stanju kot posledicah predhodnega stalnega zadolževanja v tujini, slabe gospodarske politike in njenega katastrofalnega izvajanja v sistemu t. i. dogovorne ekonomije. Ta pa je bila rezultat nadgrajevanja samoupravljanja in federalizma kot bistvenih elementov titoizma. Gospodarskega stanja, ki je imelo vse značilnosti krize, so se lotili z omejevanjem potrošnje oziroma omejevanjem dobavljanja dobrin, med katerimi so bile med najpomembnejšimi toaletni papir in pralni praški. Umazani državljani naj bi rešili čisto državo! Prijemi reševanja države so bili vsekakor nenavadni in predvsem napačni. Ko pa so začeli razmišljati o reformah sistema, se je pokazalo, da so bili pogledi na to, kar je treba z reformo (ali reformami) spremeniti in izboljšati, tako različni, da so povzročili zlom države. Zlasti želje, namere in nato dejanja s posegi v federativnost, pri čemer je bila ta po mnenju v Srbiji, z nastopom garniture, na katere čelu je bil Slobodan Milošević, poglaviti vzrok krize Jugoslavije, so za jugoslovansko državo, utemeljeno na elementih titoizma, pomenili njen konec.

Federativnost naj bi bila tisti element titoizma, ki naj bi zagotavljal stabilnost in trajnost jugoslovanske države. S federativnostjo kot bistvenim elementom titoizma je bilo v načelu, ne pa tudi povsem v praksi, rešeno t. i. nacionalno vprašanje. Federativnost kot organizacija države je bila sicer že v času Tita na stalni preizkušnji. Bila je v nenehnih krizah in je zato doživljala stalne reforme.⁶ Kot načelo, s katerim je bilo (naj bi bilo) nacionalno vprašanje jugoslovanske države rešeno, problemi odnosov med različnimi, sicer precej bližnjimi narodi, vendar z različnimi zgodovinskimi izkušnjami in različnim gospodarskim razvojem, pa preseženi, je bila federativnost

⁶ Peter Vodopivec, »Od poskusov demokratizacije (1968–1972) do agonije in katastrofe (1988–1991),« v: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010), 13–27. Zdenko Čepič, »Jugoslovanske reforme v šestdesetih letih,« v: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme*, 41–66.

sprejeta, čeprav se je že kmalu, ko naj bi se ustavno opredelila, znašla na preizkušnji. Dejstvo, da je jugoslovanska federativnost temeljila na pravici do samoodločbe naroda, ta pa vključuje tudi pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi, je ob sprejemanju ustave Federativne ljudske republike Jugoslavije konec leta 1945 vzbudilo pomislek, ali naj se pravica do samoodločbe naroda omeni v ustavi. V predlogu ustave, ki je bil dan v javno razpravo, samoodločba ni bila omenjena. Izraženo je namreč bilo mnenje (Moša Pijade), da je bila pravica do samoodločbe že porabljena s sklepom AVNOJ v Jajcu o federativnosti jugoslovanske države.⁷ Kasneje se je to stališče, zlasti je živelo med ustavnimi strokovnjaki in politiki v Srbiji, večkrat ponovilo. Vedno ob pripravah na novo ustavo ali ob ustavnih spremembah. Pravica do samoodločbe naroda je bila za nekatere načeloma sporna! Federalizem kot eden elementov titoizma in njegova osnova, ta je bila v pravici naroda do samoodločbe, je bil pač različno razumljen in politično sprejet, kar se je pokazalo v času agonije jugoslovanske države ob koncu osemdesetih let.

Krize v Jugoslaviji, politične in gospodarske, so bile povezane s federativnostjo, tj. z organizacijo države, in s samoupravljanjem kot političnim sistemom.⁸ Dejansko s tem, ko sta se oba elementa titoizma prepletla in medsebojno vplivala drug na drugega. Zlasti od takrat, ko je načelo samoupravljanja glede delitve ustvarjenega oz. razpolaganja z ustvarjenim, t. i. rezultati dela, kot se je reklo v samoupravljalškem žargonu, bilo uveljavljano v odnosu med republikami in zveznimi, centralnimi državnimi oblastmi. Ko je načelo samoupravljanja dregnilo v centralizem in se je na načelih samoupravljanja vzpostavil t. i. federalizem s poudarjanjem večje vloge in vpliva republik v Jugoslaviji in lastnega razvoja, je to postalo ključno politično vprašanje v Jugoslaviji. In povzročitelj političnih kriz. Te so reševali z reformami, zlasti z reformami federativnosti.⁹ Jugoslovanska federativnost se je namreč nenehno razvijala, dograjevala v smeri večanja položaja in pravic ter vloge narodov, saj je temeljila na načelu priznavanja samoodločbe naroda. Pokazalo se je, da je prav pri nacionalnem vprašanju druga Jugoslavija zdrsnila, padla in se zlomila.

Glede samoupravljanja kot druge bistvene značilnosti titoizma je mogoče ugotoviti, da ga je Tito sprva sprejel bolj iz pragmatičnih, zunanjepolitičnih, protistalin-

⁷ Aleš Gabrič, »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju = The National Question in Yugoslavia in the Immediate Postwar Period,« v: *Jugoslavija v hladni vojni. Zbornik z znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni = Yugoslavia in the Cold War. The collection of papers at the Scientific Conference Yugoslavia in the Cold War* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Toronto: University, 2004), 404–10 in 426–33.

⁸ Samoupravljanje kot politični sistem Jugoslavije od sredine petdesetih let dalje je imel osnovo v delavskem samoupravljanju. To je bilo uvedeno oz. uzakonjeno sredi leta 1950 kot sredstvo debirokratizacije v Jugoslaviji, saj so bili njeni voditelji in ideologi prepričani, da je osnovna napaka stalinizma pretirana moč države, njenega upravnega aparata (ta je bil povsem zlit s »partijskim«) in Stalina, kar je bil eden od idealov v marksistični teoretični misli. Gl. Zdenko Čepič, »Načela in počela socialistične demokracije,« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1 (2011): 271–96. O delavskem in nato družbenem samoupravljanju je bilo sicer napisanih veliko število teoretičnih študij, knjig, razmišljanj, ki ta t. i. jugoslovanski eksperiment, kot so samoupravljanje sprva imenovali in razumeli na Zahodu (odgovarjal jim je kot način »nagajanja« Stalinu), obravnavajo večinoma kot pozitiven pojav.

⁹ Gl. Čepič, »Jugoslovanske reforme v šestdesetih,« 41–66.

skih razlogov. Predstavljeno mu je bilo kot ideološko sredstvo proti Stalinu, kar ga je prepričalo, da se je za načelo samoupravljanja ogrel. Ko pa je spoznal, da je to lahko tudi dobro sredstvo oblasti, nekakšen »korenček« za delavski razred, in da je lahko tudi uspešno sredstvo jugoslovanske in njegove osebne emancipacije v trenutkih, ko je bilo pričakovati stopnjevanje pritiska z »vzhoda« na Jugoslavijo, vse do vojaškega napada nanjo, je samoupravljanje postalo njegova zaščitna znamka.

Samoupravljanje, nastalo je kot delavsko samoupravljanje z določenim notranje- in zunanjepolitičnim namenom v času t. i. spora z informburojem,¹⁰ je imelo v sklopu razrednega in nacionalnega predvsem razredni namen. Vendar je ta z razvojem samoupravljanja v celoten jugoslovanski politični sistem začel vsebovati tudi nacionalno. Ena od osnovnih (idealnih) zamisli samoupravljanja, načelo delitve po delu, natančneje po rezultatih dela, torej glede na uspešnost poslovanja, je zaradi razlik med republikami, razlik v njihovem razvoju in razvitosti ob upoštevanju tega načela, postala »kamen spotike« v odnosu med republikami, med narodi. Šlo je sicer bolj za odnos med republikami in zvezno centralno državno oblastjo, ki je želela držati roko nad vsem. Zlasti nad investicijami, torej nad razvojem države in posameznih republik.¹¹ To je bilo vprašanje, ki je dobilo značaj odnosa centralizma in federalizma. Centralizem je bil, kot kaže že termin, za močno oblast državnega centra, federalizem pa je želel večjo vlogo republik pri odločanju o zveznih zadevah, še bolj pa zadevah svoje republike ob manjši moči centralnih državnih organov.

Konec petdesetih let, ko je bilo nacionalno vprašanje v Jugoslaviji ponovno odprto¹² prav zaradi prepričanja, da je preseženo in da so v sistemu samoupravljanja, kot je bilo takrat izraženo v t. i. komunalnem sistemu, republike kot nacionalne enote dejansko nepotrebne ter da je mogoč celo unitarizem ali nacionalno poenotenje, se je prav zaradi razumevanja samoupravljaljskih načel o razpolaganju z rezultati lastnega dela in s tem o investicijski politiki za lastno nacionalno sredino vprašanje odnosa med republikami in centrom pokazalo kot bistveno vprašanje razvoja in obstoja Jugoslavije. Ker pa so bile republike različno razvite, vzrok za to je bil v njihovem različnem zgodovinskem razvoju, zlasti gospodarskem, so glede odnosa do državnega centra med republikami nastale razlike. Prišlo je do delitve na gospodarsko razvite in nerazvite republike. Nerazvite so bile za močno centralno pobudo, da bi za razvoj države in njihov razvoj z investicijsko politiko skrbel center, medtem ko sta gospodarsko bolj razviti republiki, Slovenija in Hrvaška, želeli imeti roko nad svojim razvojem, in to z manjšo vlogo državnega centra. Bili sta proti centralizaciji, zaradi upoštevanja načela samoupravljanja glede razpolaganja z »rezultati dela« tudi na ravni države, in ne le na ravni posamezne tovarne ali organizacije združenega dela ali pa občine-komune. Načela samoupravljanja so postala sredstvo razlikovanja, in to na nacionalni osnovi, na ravni republik kot nacionalnih držav. V tem je bila klica razhajanja med njimi.

¹⁰ Gl. Čepič, »Načela in počela socialistične demokracije,« 271–96.

¹¹ Gl. Jože Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), poglavji »Omejene ustavnopravne, sistemsko planske in strateško razvojne možnosti« in »Vloga slovenske politike pri krepitvi nacionalne gospodarske moči«.

¹² Gl. Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, 169–90, poglavje »Razpoke v monolitu (1956–1958)«.

Z uveljavljanjem načela samoupravljanja na ravni države, v odnosu zvezne države in njenih federalnih enot, je razredno, kar je bilo izvorno značilno za samoupravljanje, postalo nacionalno. In tako se je kazalo v praksi, kajti postalo je »kamen spotike« za tiste, ki so želeli centralizem. V nasprotju s t. i. federalisti, ki so s sklicevanjem na načela samoupravljanja želeli več republiških pravic v odnosu do državnega centra, večjo vlogo republik za svoj nacionalni razvoj. Nastala sta dva bloka, ki sta želela uveljaviti svojo zasnovo jugoslovanske države, pri čemer sta oba izhajala iz svojih nacionalnih pogledov ali koristi, ki bi jima jih uveljavitev njunega načina organizacije prinesla. Na eni strani so bili centralisti, na čelu s Srbijo (in njenimi politiki), na drugi pa predvsem Slovenija (s svojimi politiki). Odnos centralizem proti federalizmu je označeval jugoslovansko politično stvarnost vse do njenega konca. Še več, znotraj tega odnosa se je jugoslovanska država zlomila in razpadla.

Titoizem je bil tudi socialistični sistem oz. sistem, v katerem so vladali komunisti, ki pa formalno od konca leta 1952 niso bili več niti organizirani v stranko. Od takrat je ali naj bi šlo v Jugoslaviji za brezstrankarstvo. Komunistična partija je postala Zveza komunistov, ta naj ne bi bila klasična politična stranka, ampak »zveza somišljenikov«. Kljub temu pa je Zveza komunistov, ime je bilo izbrano, da bi jugoslovanski komunisti pokazali zlasti »stalinskim« komunistom, da svoje osnove črpajo iz misli »očetov« marksizma, kljub spremembi imena, formalnega položaja in vloge v jugoslovanski družbi in državi, ostala vladajoča, edina, monopolna politična sila z vsem značilnostmi klasične politične stranke. Ta se kljub stalnim reformam ni bistveno spreminjala, razlog za to pa je bil v prepričanju, da je ravno ona garant političnega sistema v državi in tudi obstoja države. »Partija« je bila mišljena kot eden od temeljev sistema titoizma. Bila je njen povezovalni element. Ko pa se je začel tudi ta rušiti in se je porušil, ker je vanj vdrl nacionalizem s prvinami hegemonizma, se je zares začela rušiti vsa država, zgrajena na načelih in praksi titoizma.

»Očetje« druge Jugoslavije so verjeli, da je razredni moment tisti, ki je povezovalni dejavnik jugoslovanske države in garant njenega obstoja. Zato so poleg federalizacije dajali velik poudarek krepitvi samoupravljanja. To je prišlo najbolj do izraza v ustavi iz leta 1974, ki jo je glede t. i. združenega dela, tj. samoupravljalvske organizacije, nadgradila t. i. delavska ustava, Zakon o združenem delu s konca leta 1976.¹³

* * *

Sistem titoizma, ki je jugoslovansko državo predstavljal, ta pa je bila zgrajena oz. urejena na načelih, natančneje na njegovi praksi, pa je zaradi svojih bistvenih postavk povzročil, da je bil eden od razdiralnih elementov jugoslovanske države. Titoizem je namreč vseboval »klico« svojega propada. Značilnost sistemov kot zaključenih celot je pač, da se te začnejo spreminjati, če se kaj odzame ali spremeni. Tako se je, ko je začelo v titoizmu prevladovati nacionalno v nacionalistični obliki, ta začel rušiti kot hišica iz kart. Kot je bil titoizem na eni strani sredstvo ustvarjanja in krepitve druge Jugoslavije, je bil na drugi strani uporabljan kot sredstvo za razbijanje Jugoslavije.

¹³ Uradni list SFRJ, 53-764, 3. 12. 1976.

Razlog za to, da so bistveni elementi titoizma postali sredstvo razbijanja Jugoslavije, je bil v različnih razumevanjih in sprejemanih bistvenih postavk titoizma. Federativnost in samoupravljanje sta bila po Titovi smrti podvržena ostrim kritikam in obsodbam. Predvsem v Srbiji (in Črni gori, ko je ta pokleknila pred Srbijo, njenim vodstvom) in v JLA. Želeli so doseči spremembe, saj se jim je zdelo, da ustavna ureditev, kakršna je bila v ustavi 1974, ruši Jugoslavijo. Zato so jo želeli spremeniti po svojem okusu, kar pa je pomenilo hegemonizem nad drugimi, tistimi, ki do ustavne ureditve niso bili tako kritični. Z namenom »rešiti«¹⁴ Jugoslavijo so jo zaradi neustreznega načina dejansko razrušili. Menili so, da je federalizma preveč oziroma da je ta premalo državotvoren, ker je premalo centralističen. Bistvo državne skupnosti in zagotovilo njene učinkovitosti so videli v centralizmu in tudi v prevladi, hegemonizmu največjega naroda v Jugoslaviji. Njegova politična elita je bila centralistično opredeljena (dejansko ves čas obstoja druge Jugoslavije), pri čemer so centralizem razumeli kot sredstvo uveljavitve svojih nacionalnih interesov. Pri tem so se sklicevali na ekonomske razloge, češ da je centralizem potreben zaradi večje učinkovitosti države. Ob centralizmu kot sredstvu reševanja jugoslovanske države pa so vsiljevali tudi svoj hegemonizem. Ti kritiki titoizma so želeli zgodovino obrniti nazaj in vrniti Jugoslavijo v čas njenega nastanka po prvi svetovni vojni. V svojih poskusih, da bi zavrteli kolo zgodovine nazaj, pa se jim predvsem zaradi načina, kako so to želeli doseči, ni posrečilo.

Titoizem je imel v Jugoslaviji dve dobi. Ena je bila v času Titovega življenja (umrl je maja 1980), druga pa je bila po tem, vse do »smrti«¹⁴ Jugoslavije. Splošno je mogoče reči, da je bil v času Tita titoizem konstruktiven, po Titovi smrti pa je postal destruktiven. Samodestruktiven. Razlogi, da se je titoizem obrnil proti sebi – v skladu s parafrazo rekla, da revolucija uničuje svoje otroke, je mogoče reči, da je titoizem začel uničevati samega sebe –, so bili v tem, da je bil v različnih nacionalnih sredinah, jugoslovanskih republikah različno razumljen, interpretiran, podvržen kritiki in tudi uporabljan. Tako je bila federativnost v Srbiji drugače sprejeta kot npr. v Sloveniji, zlasti ko govorimo o federativnosti, kakršna je bila dosežena z ustavo iz leta 1974.¹⁵ Razlike v pogledih na federativnost in v njenem sprejemanju so se pokazale v politiki ene in druge republike v drugi polovici osemdesetih let, ko je postala federativnost, kakršno je postavila ustava 1974, eden glavnih »kamnov spotike«. Milošević je s sklicevanjem na Tita, z branjenjem Tita in obljubljanjem nadaljevanja »Titove revolucionarne poti«¹⁶ v bistvu želel izničiti enega bistvenih elementov titoizma. Reformiranje federativnosti z večjo vlogo centralizma in tudi naroda, ki je bil med jugoslo-

¹⁴ O političnem dogajanju s poudarkom na Sloveniji v osemdesetih letih 20. stoletja zlasti glede procesa demokratizacije gl. Stefano Lusa, *Razkroj oblasti. Slovenski komunisti in demokratizacija države* (Ljubljana: Modrijan, 2012).

¹⁵ Gl. Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrtre Jugoslavije: (1974.–1990.)* (Zagreb: Prometej in Beograd: Samizdat B92, 2003).

¹⁶ Dejan Jović, »Osma sjednica. Uzroci, značaj, interpretacije,« v: *Osma sednica CK SKS. Uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije. 1987–2007* (Beograd: Institut za savremenu istoriju in Centar za proučevanje evropskog susedstva, 2008), 59, 60. Kosta Nikolić, »'I posle Tita – Tito'. Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1980–1990,« v: *Tito – viđenja i tumačenja* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije in Arhiv Jugoslavije, 2011), 763–66.

vanskimi narodi najštevilčnejši, ni bilo povsod v Jugoslaviji sprejeto z razumevanjem in odobravanjem, saj so tisti, ki so mu odločno nasprotovali, videli v tem pot nazaj, v preteklost, ki jim ni bila prijazna. Nasproti sta si stali dve zgodovinski izkušnji, ki sta bili že preseženi z nastankom druge Jugoslavije in izenačenjem vseh narodov, ki so jo tvorili. Federativnost ter »bratstvo in enotnost« so bili postavljeni na preizkušnjo.

Kot sistem in tudi kot način oblasti je titoizem Tita sicer preživel, je pa zašel v krizo, iz katere se mu ni uspelo izvleči. Brez Tita, brez njegovega vpliva, ki so se mu podrejali tudi njegovi skriti kritiki (javno so mu prikimavali in ga poveličevali), so se v titoizmu pojavile težave. Način oblasti, titoizem brez Tita, je postal nevarnost za državo, ki jo je predstavljal. S Titovo smrtjo se je namreč začel boj za oblast. Kdo bo novi »Tito«? Mnogi so želeli to postati in v »njegovem« imenu delovati za svoje politične ali nacionalne poglede. Takšni so želeli titoizem izkoristiti zase in za svojo nacionalno sredino, zato so ga razlagali po svoje. Primer takšnega »Tita« je bil Milošević.¹⁷ V »boj« za novega Tita se je vključil tudi »obrambni minister« admiral Branko Mamula, ki je menil, kot njegov predhodnik na tem položaju v jugoslovanski vladi, general Nikola Ljubičić, da sta vojska in on v njenem imenu zagotovilo trdnosti in stabilnosti Jugoslavije. Izkoristiti sta želela, to velja tudi, morda še bolj, za zadnjega »obrambnega ministra« jugoslovanske države generala Velja Kadijevića, položaj in vlogo, ki jo je imela vojska v času Tita. Jugoslavija, kakršno so si v vojski želeli, pa je bila centralistična država, v kateri bi bila federativnost bolj formalnost. Obstajala bi na papirju, v praksi pa bi bila strogo centralizirana. Enega elementov titoizma bi tako formalno ohranili, dejansko pa bi ga v praksi izničili.

S smrtjo Tita 4. maja 1980 titoizma sicer ni bilo konec, je pa ta v vseh svojih pojavnih oblikah in načinih zašel v krizo in po desetletju sporov ter spopadov – najprej političnih, nato pa tudi vojaških – je bilo konec titoizma in države, ki je na njem temeljila. Titoizem, ki je začel znotraj, od tistih, ki so se postavljali za dediče Tita (mnogokrat so se predstavljali kot edini ali glavni dediči), doživljati kritike svojih posameznih elementov organizacije države in političnega sistema, je postal zato nasprotje svojega bistva. Ni bil več sredstvo, ki je držalo državo skupaj, ampak je s kritičnim odnosom do bistvenih elementov titoizma in namer po njihovem spreminjanju za zadovoljitev nacionalnih interesov, zlasti Srbov (Srbije), postal sredstvo za njeno rušitev. S sklicevanjem na Tita, z iskanjem oziroma imenovanjem njegovega naslednika na nacionalni ravni, so titoizmu zadali smrtni udarec.

Razlog za to, da je titoizem ob vsej svoji konstruktivnosti druge Jugoslavije vseboval tudi klico njenega razkroja, ni v samem sistemu, ampak v razumevanju znotraj republik jugoslovanske države. Šlo je za način razumevanja, zlasti pa »uporabe« samoupravljanja in federativnosti v praksi. Da obstajajo različni pogledi in razumevanja ali tolmačenja tistega, kar naj bi bilo skupno in enotno, se je pokazalo zlasti v zadnjem desetletju obstoja Jugoslavije. Natančneje v drugi polovici osemdesetih let. Jugoslavija je bila takrat že v hudi krizi, gospodarski in tudi politični. Iz kriznih

¹⁷ Gl. *Osmo sednica CK SKS*. Olivera Milosavljević, *Antibirokratska revolucija 1987–1989. godine. Dijalog povijesničara-istoričara, knj.* 8. (Zagreb: naklada Friedrich Neumann, 2004), 319–36.

razmer so jo skušali rešiti z reformami, kar se je pred tem že posrečilo, vendar je bil takrat prisoten Tito s svojo avtoriteto. Njemu namreč ni nihče javno nasprotoval. Ključno vprašanje pa je bilo, kaj in kako reformirati. Kdo naj reformira in s kakšnim namenom. Poleg nacionalnih politik vsake republike posebej, pri tem je izstopala srbska politika z novim političnim voditeljem Miloševićem, se je kot politični dejavnik v reševanje krize zelo odkrito vključila vojska oziroma njen vrh.¹⁸ To pa, kljub dejstvu, da je vsaj deklarativno nastopala kot nosilec jugoslovanske državne enotnosti, ni prineslo rešitve. Prav nasprotno, saj se je vojaški vrh povezal in vezal na srbsko politiko in njihove zahteve glede reforme Jugoslavije, pri čemer so za vojsko želeni centralizem v Srbiji razumeli kot način ali sredstvo hegemonizma Srbov in njihovih politikov v Jugoslaviji. Vojska je tako postala dejansko sredstvo Miloševićevih hotenj. Nekatero nacionalne elite so v to privolile, druge pač ne, zato z reformiranjem ni bilo nič. Zaradi različnosti pogledov in zlasti načina njihovega uveljavljanja sta se oblikovala sicer že v jugoslovanski politični zgodovini znana bloka. Na eni strani centralisti, na drugi federalisti. Ti pa so postali t. i. ustavobranitelji, kajti niso želeli privoliti v spreminjanje ustave kot ustavnega temelja titoizma na način in v smer, kakršno so želeli centralisti. Med temi je imela vojska pomembno mesto. To ji je omogočil titoizem kot način vladanja oz. Tito osebno. Vojska mu je namreč pomenila eno od zanj pomembnih opor njegove oblasti, s tem pa je postala eden ključnih »podpornih stebrov« titoizma in jugoslovanske države.

Titoizem kot način oblasti, to je bila ena njegovih bistvenih značilnosti, je temeljil na troedinosti oblasti. Pri tem je šlo za Tita kot osebo s svojo avtoriteto (ki so mu jo v času življenja priznavali tudi njegovi siceršnji, takrat prikriti kritiki iz vrst jugoslovanskih politikov), za »partijo«, tj. politično organizacijo, ki je vladala, in za vojsko, ki je varovala sistem navzven pa tudi navznoter. Šlo je za »personalno unijo«, saj je bil Tito voditelj »partije« in kot vrhovni poveljnik tudi vojske. Partija in vojska sta bili osnova Titove oblasti in sta predstavljali način vladanja v sistemu titoizma.

Elementi titoizma kot oblasti oziroma načina vladanja, so bili izraženi v znani frazi: Tito-partija-armija. Šlo je za troedin, nedeljiv obstoj treh enakovrednih, enako pomembnih sestavin oblasti. Ko je eden, poglavitni, saj je bil nosilen za druga dva, to pa je bil Tito, s smrtjo padel, sta ostala dva želela naprej igrati svojo vlogo, ki sta jo imela prej s Titom. Pri tem sta s svojim načinom delovanja prišla v lastno nasprotje oziroma v nasprotje tistega, kar sta želela doseči. Bila sta neuspešna. Zaradi dejstva, da sta bila izkoriščena za uveljavljanje ene od nacionalnih politik, tiste, ki je želela prevladati in nadvladati v Jugoslaviji, sta namesto zagotavljanja enotnosti postala njena nasprotnika. Oba preostala »podporna stebra« titoizma kot načina oblasti – »partija« oziroma Zveza komunistov Jugoslavije in Jugoslovanska ljudska armada – so namreč določene politične, nacionalne sile v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja želele izkoristiti za sredstvo svoje nacionalne politike. Predvsem jim je to uspelo pri JLA. Partija pa je razpadla. Milošević namreč v svoji politični igri po načelu vse

¹⁸ Gl. Zdenko Čepič, »Politizacija jugoslovanske vojske v obdobju demokratizacije in osamosvajanja Slovenije«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2 (2008): 117–48.

ali nič ni mogel dobiti vsega in s političnim manevrom, da si s kongresom, ki mu je izsilil status izrednega kongresa – čeprav je bilo leto, v katerem se je ta zgodil, vendar »kongresno« leto –, ni dobil ničesar. S svojim neslavnim koncem na 14. kongresu ZKJ je »partija« na zvezni ravni, ki jo je želel imeti kot sredstvo, dejansko razpadla in s tem nakazala tudi konec države, ki ji je »vladala«.

Način vladanja Tita in bistvena politična osnova titoizma je bila »partija«. Za Tita (tudi za Kardelja) je bila vezni element jugoslovanske države in temelj sistema. V njeno vlogo in »poslanstvo« je verjel, zato v njej ni dopustil nobenih večjih, pogloblitvenjših, globljih, vsebinskih in organizacijskih sprememb. Večkrat je izrazil dvom oziroma nezadovoljstvo zaradi reforme KPJ novembra 1952 na 6. kongresu in »spremembe« v ZKJ. S tem naj bi po njegovem mnenju »partija« izgubila svojo veljavo in moč.¹⁹ To je dejansko izgubila s 14. kongresom konec januarja 1990, ko je razpadla in ni mogla več predstavljati »veziva« jugoslovanske države. Rešiti je ni mogla niti vojska kot drugi od »podpornih stebrov« Titove oblasti in titoizma kot načina vladanja. S koncem »partije« je namreč vojska izgubila ideološko osnovo. Postala je »ideološki brezdomec«. Štirinajsti kongres ZKJ, ki ga je želel izkoristiti Milošević in z njim povezan vojaški vrh, je s svojim koncem, ko ga je zapustila delegacija slovenske Zveze komunistov, nato pa še hrvaška delegacija, pomenil rušilen udarec za oba »stebra« oblasti titoizma brez Tita. Vojska je lahko nastopala le še kot gola vojaška sila.

Vojska je bila bistven del titoizma kot sredstvo oblasti. Titu je predstavljala bistveno oporo in zagotovilo njegove oblasti. Tito in vojska sta bila dejansko eno. Z vojsko je imel Tito poseben odnos in vojska je imela do njega poseben odnos.²⁰ Predvsem mu je izkazovala lojalnost, Tito pa ji je dajal posebno mesto v družbi in državi. Vojski, njenemu vrhu, je nedvomno bolj zaupal kot politični policiji. Tega se je vojaški vrh zavedal in na tem zaupanju je gradil svoj položaj ter pomen v državi in družbi. To je želel imeti tudi po Titovi smrti.

Ko Tita ni bilo več, da bi povezoval partijo in vojsko, sta oba dejavnika oblasti titoizma začela (sicer počasi) izgubljati pomen. Postala pa sta sredstvo vzpona na oblast enega od »nacionalnih« voditeljev, ki je sicer s sklicevanjem na Tita (Tito je bil Miloševiću »referenčna točka«, ko je želel povedati, da mu gre za Jugoslavijo²¹) želel bistveno v titoizmu – federativnost – izničiti. Pri tem pa je vojska s pomočjo svojega vrha, zlasti »obrambnega ministra« admirala Branka Mamule, želela postati politični dejavnik.

Po Titovi smrti je vrh vojske začel ustvarjati mit o svojem poslanstvu, o tem, da je vojska bistven varuh jugoslovanske države ter njenega obstoja navzven in navznoter. Posamezniki iz vojaškega vrha so želeli postati pomemben notranjepolitični dejavnik. To velja predvsem za delovanje zadnjih dveh »obrambnih ministrov«, ki sta se vpletla v politično dogajanje v zvezi z iskanjem načinov, kako izvleči jugoslovansko državo

¹⁹ Jože Smole, *Pripoved komunista novinarja (1945–1980)* (Ljubljana: ČZP Enotnost, 1994), 142.

²⁰ Mihajlo Basara, »Titov kult u Jugoslovenskoj narodnoj armiji,« v: *Tito – viđenja i tumačenja*, 789–95.

²¹ Nikolić »I posle Tita – Tito,« 764.

iz politične in gospodarske krize. Admiral Mamula je menil: »JNA ne može ostati isključivo unutar kasarni, već da mora izaći na političku scenu.«²² Njegov naslednik na mestu »obrambnega ministra« general Kadijević, pa je sredi marca 1991 želel uvesti oblast vojske v Jugoslaviji. Pri tem je želel, da mu jo prepusti »vrhovni poveljnik« jugoslovanskih oboroženih sil, kar je bilo Predsedstvo SFRJ. S tem je vojaški vrh postal eden od treh bistvenih igralcev v političnem dogajanju ob koncu osemdesetih let. Druga dva sta bila Srbija in Slovenija. V krajšem obdobju ob koncu osemdesetih let 20. stoletja je bila vojska glede na problematiko, ki jo je sama odpirala o svoji vlogi in položaju v državi in družbi, ter povezovanje z določenimi političnimi opcijami center političnega dogajanja v državi. Okoli nje se je vrtela vsa jugoslovanska politika.

Posameznike iz vojaškega vrha je začela bolj kot obramba države navzven (prave nevarnosti od tam niti ni bilo) zanimati predvsem »obramba« države navznoter. V ta namen, sicer z izgovorom, da Jugoslaviji grozi nevarnost od »zunaj«, so spremenili doktrino obrambe. Ta sprememba pa je imela jasen notranjepolitični namen. Oborožene sile so reorganizirali tako, da so bistven del titoizma na področju obrambe, splošno ljudsko obrambo in družbeno samozaščito ter vojaški izraz obojega – teritorialno obrambo, v kateri so videli nevarnost nacionalnih, republiških vojsk, spremenili in dejansko izničili. Vojska se je glede obrambe postavila v monopolen položaj. Bistven namen pri tem pa je bil predvsem izničenje Teritorialne obrambe republike Slovenije, ki jim je bila trn v peti vse od nastanka leta 1968. Že kaj kmalu po oblikovanju enot teritorialne obrambe konec šestdesetih let so v vrhu JLA skovali afero z nakupom orožja za potrebe slovenske TO v Franciji, kar so Titu prikazali kot oblikovanje nacionalne vojske z namenom odcepitve Slovenije, nato pa nekaj let kasneje s sodelovanjem srbske Službe državne varnosti še t. i. Akcijo Vrh oziroma afero Zelena knjiga.²³

Vojaški vrh, predvsem zvezna sekretarja za ljudsko obrambo, ki sta sledila od Tita izbranemu generalu Nikoli Ljubičiću, sta želela v jugoslovanski politiki prevzeti neposredno pomembno vlogo.²⁴ Začela sta odkrito politično delovati in kazati namere po političnem vodenju. Vojaški vrh je tako začel delovati prav nasprotno od tistega, za kar se je razglašal – da so varuhi Jugoslavije, njen povezovalni element ipd. Zaradi osebnih ambicij posameznikov iz vojaškega vrha in njihovih političnih pogledov je vojska kot sredstvo varovanja Jugoslavije postala eden bistvenih dejavnikov njenega razkroja. Za titoizem so postali največja nevarnost njegovi varuhi, ki so bili deklarativno največji titoisti.

* * *

Titoizem je imel različne pojavne oblike. Takšne, ki jih je mogoče razumeti kot pozitivne, pa tudi takšne, ki se (še posebej danes) razumejo kot negativne, npr. totalitarizem, osebna diktatura ali oblastništvo, kult osebnosti ipd. Vse, kar je titoizem

²² Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija* (Podgorica: CID, 2000), 51.

²³ Božo Repe, *'Liberalizem'* (Ljubljana: Borec, 1992), 190/860–198/868. Mirko Munda, *Beogradska spletko* (Maribor: Večer, 2001).

²⁴ Čepič, »Politizacija jugoslovanske vojske,« 117–48.

predstavljal, pa je imelo namen v moči države. Za močno Jugoslavijo. Titoizem je imel vsejugoslovanski značaj in namen. Dejansko se je končal s koncem jugoslovanske države. Oboje, titoizem in država, je odšlo na smetišče zgodovine.

S svojima vsebino in načinom delovanja je titoizem povzročil svoj lastni konec. Pri tem pa so odločilno vlogo igrali politični dejavniki, ki so ga razumeli kot sredstvo svojih političnih potreb in hotenj ter so ga zato oblikovali po svojih potrebah in političnih pogledih. Ti pa v Jugoslaviji po Titu niso bili niti približno tako enotni, kot so bili vsaj formalno v času Tita. Titoizem ni mogel kljubovati novim pogledom, ki so kljub temu, da so se nanj sklicevali, predstavljali njegovo bistveno nasprotje. Preraščanje nacionalnega nad razrednim, titoizem je oba momenta vzdrževal v ravnotežju, je titoizem izničilo. Nista pa za to kriva niti Tito niti titoizem, ampak tisti, ki so slednjega zlorabili za svoje osebne in nacionalne interese.

Titoizem je bil organizem, sistem, s katerim je bilo treba pazljivo ravnati, saj je bil »lomljiv«. Njegovi sestavni deli, nacionalne republike, so postale v pravem pomenu nacionalne države, s svojimi nacionalnimi interesi, kar je načelo titoizem, ki je federativnost izražal z »bratstvom in enotnostjo«. »Bratstvo« pa naj bi temeljilo na enakosti, enakopravnosti, kar naj bi bilo zagotovilo enotnosti. Ko je »bratstvo« dobilo primesi hegemonizma, je bilo konec enakosti in s tem tudi konec enotnosti. Sistem, ki je šel proti krepitvi državnosti federalnih enot in je tudi gospodarskemu sistemu dal značaj samoupravnega dogovarjanja, si je kljub dobremu namenu, zlasti nadgraditvi jugoslovanskega političnega sistema samoupravljanja do tega, da ni bil več sposoben učinkovito delovati, si je sam postavil zanko, v katero se je ujel. In iz nje ni našel poti. Razlog pa so bili t. i. nacionalni interesi, ki pa so bili nemalokrat različni ali kar nasprotni, kot so bili interesi kakšnega »bratskega« naroda ali več narodov v okviru jugoslovanske države. Vsak narod je hotel za sebe najboljše. Nekateri kar vse, celo Jugoslavijo, ki naj bi bila urejena po njihovem merilu.

Tvorci titoizma niso vedeli, ker niti niso mogli vedeti, saj nikakor niso mogli predvideti, kako napačno bo njihova »konstrukcija« razumljena in uporabljana, zato »uporabnikom« titoizma brez Tita niso napisali navodil za uporabo z opozorilom z velikimi črkami: »Ravnaj previdno – lomljivo!« (Handle with care – fragile!). Da, Jugoslavija, vzpostavljena na titoizmu, je bila dejansko krhka tvorba. In zaradi nepravilnega rokovanja se je razbila. Ali je to dejstvo mogoče metaforično imenovati za katastrofo, kot je bila npr. potopitev Titanika, je vprašanje z mnogimi odgovori, vsekakor pa je bil konec jugoslovanske države katastrofičen. Krvav!

Sicer pa nič ni večno in nihče ni popoln! Vsak ima kakšno napako, imel jih je tudi titoizem in ena od teh je bila zanj usodna – da je v sebi nosil klico lastnega uničenja.

Morda je z nasmeškom (lahko tudi nekoliko kilavim) mogoče sprejeti aforizem beograjskega satirika Milovana Ilića - Minimaksa: »Na začetku je bil Tito, na koncu –Titanik.«²⁵ Kot je pač značilno za aforizme, vsebuje tudi ta precej resnice. Nekoliko trpke, a stvarne!

²⁵ U početku beše Tito, a na kraju – Titanik.

Viri in literatura

- Basara, Mihajlo. »Titov kult u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.« V: *Tito – videnja i tumačenja*, 779–96. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije in Arhiv Jugoslavije, 2011.
- Bilandžić, Dušan. *Jugoslavija poslije Tita: (1980–1985)*. Zagreb: Globus, 1986.
- Bilandžić, Dušan. *Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.
- Čepič, Zdenko. »Jugoslovske reforme v šestdesetih.« V: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, 41–66. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
- Čepič, Zdenko. »Načela in počela socialistične demokracije.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1 (2011): 271–96.
- Čepič, Zdenko. »Politicizacija jugoslovske vojske v obdobju demokratizacije in osamosvajanja Slovenije.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2 (2008): 117–48.
- Dedijer, Vladimir. *Josip Broz Tito. Prispevki za življenjepis*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1953 in Državna založba Slovenije, 1972.
- Gabrič, Aleš. »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju = The national question in Yugoslavia in the immediate postwar period.« V: *Jugoslavija v hladni vojni = Yugoslavia in the cold war*, 403–24, 425–48. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Toronto: University = Ljubljana: Institute for Contemporary History in Toronto: University, 2004.
- Jović, Dejan. »Osma sjednica. Uzroci, značaj, interpretacije.« V: *Osma sednica CK SKS. Uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije. 1987–2007*. Beograd: Institut za savremenu istoriju in Centar za proučevanje evropskog susedstva, 2008.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrtre Jugoslavije: (1974.–1990.)*. Zagreb: Prometej in Beograd: Samizdat B92, 2003.
- Kardelj, Edvard. *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957. Spomini*. Ljubljana: Državna založba Slovenije in Beograd: Radnička štampa, 1980.
- Lusa, Stefano. *Razkroj oblasti. Slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana: Modrijan, 2012.
- Mamula, Branko. *Slučaj Jugoslavija*. Podgorica: CID, 2000.
- Milosavljević, Olivera. *Antibirokratska revolucija 1987–1989. godine. Dijalog povijesničara-istoričara, knj. 8*. Zagreb: naklada Friedrich Neumann, 2004.
- Munda, Mirko. *Beograjska spletko*. Maribor: Večer, 2001.
- Nikolić, Kosta. »'I posle Tita –Tito'. Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1980–1990.« V: *Tito – videnja i tumačenja*, 760–78. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije in Arhiv Jugoslavije, 2011.
- *Osma sednica CK SKS. Uzroci, tok i posledice. Srbija 20 godina kasnije: 1987–2007*. Beograd: Institut za savremenu istoriju in Centar za proučevanje evropskog susedstva, 2008.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: 1918–1978 (3. knjiga)*. Beograd: Nolit, 1980.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: 1918–1988*. Beograd: Nolit, 1989.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Prinčič, Jože. *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Repe, Božo. *'Liberalizem' v Sloveniji*. Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992.
- Režek, Mateja. *Med resničnostjo in iluzijo. Slovenska in jugoslovska politika v desetletju po sporu z Informbirojem: (1948–1958)*. Ljubljana: Modrijan, 2005.
- Smole, Jože. *Pripoved komunista novinarja (1945–1980)*. Ljubljana: ČZP Enotnost, 1994.
- Vodopivec, Peter. »Od poskusov demokratizacije (1968-1972) do agonije in katastrofe (1988–1991).« V: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, 41–66. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
- Ћосић, Добрица. *Пишчеви записи (1951–1968)*. Београд: Филип Вишњић, 2001.

Zdenko Čepič

TITOISM AND THE END OF YUGOSLAVIA

S U M M A R Y

The term Titoism can be used to describe Yugoslav socialism – the whole situation of Yugoslav statehood after World War II. Everything representative of the second Yugoslavia can be understood as part of Titoism. However, the term was not used within Yugoslavia at the time of its existence. The term was closely tied to Josip Broz Tito (1892–1980), his policies and approaches to government (methods of rule). It is an eponym in the true sense of the word. Titoism is often (rightly) connected to the dispute between Yugoslav communists led by Tito and the Soviet Communist Party with Stalin at its helm (the Cominform dispute), as it signified a different (non-Soviet) form of socialism. The Soviet authorities (as well as those in Soviet satellite states) thus used the term in a pejorative manner, for describing Yugoslav (Tito's) heresy in relation to »true« socialism. Titoism can thus be understood as the Yugoslav type of socialism, which was primarily characterized by workers' self-management. Titoism was not so much an ideology, but rather a practice – the collective means and methods of government. It was a comprehensive social and state system. The fundamental objective of Titoism was to achieve a strong Yugoslavia. It was pan-Yugoslav in its character and its objectives and ended with the disintegration of Yugoslavia. On one hand, Titoism was the means for the country's rise, its creation and development, but on the other hand, Titoism already contained the seed of the country's dissolution.

A characteristic feature of Titoism was the unity of the national and the class-based, the federal state administration and the political system of socialist workers' self-management and the Communists' rule.

In addition to these principles of Yugoslavia and Yugoslav socialism, Titoism was primarily a political practice. As a form of government, one of its major features was the trinity of Tito's power. The elements of Titoism as a form of government are indicated by the following phrase used at the time: Tito – the Party – the Army. The Party and the Army were the basis of both Titoism and Tito's personal power. However, due to some of the fundamental elements of the system of Titoism used in Yugoslavia, both in the form of principles and levers of power, Titoism was both a creative and a destructive principle. Titoism already contained the seed of its demise. The reason why some of the fundamental elements of Titoism were able to become the means of Yugoslavia's dissolution was that the understanding of these principles differed greatly from person to person. After Tito's death, both the federal principle and the principle of self-management faced severe criticism and condemnation. This happened primarily in Serbia and within the Yugoslav People's Army. Purportedly in the name of defending Titoism, but actually for the sake of defending its own standing in the country, the Army became the main opponent of Titoism. When crisis hit both fundamental means of power in Titoism, the Party and the Army, which consequently started becoming the means of a single (national) policy and its ideas, Titoism became opposed to its very essence. As such policies and ideas were not accepted throughout Yugoslavia and were rejected because they were based on a desire for hegemony, the fundamental elements of power in Titoism came into opposition with the Yugoslavia as it existed at the time and consequently also with its federal structure. Titoism thus crumbled at one of its fundamental pillars. And the country, built on the principles of Titoism, crumbled as well.

**ČETRT STOLETJA
REPUBLIKE SLOVENIJE –
izzivi, dileme, pričakovanja**

**Urednika:
Jure Gašparič in Mojca Šorn**

Cena: 18 EUR

Zapisi

1.04

UDK: 341.324(=112.2)+355.31(497.4)"1941/1945"

Klemen Kocjančič*

Pregled enot in ustanov Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Prispevek podaja pregled vojaških enot in ustanov Waffen-SS, ki so delovale na področju Slovenije in v zamejskih območjih, kjer so prišle v stik s slovenskimi partizani. V aprilski vojni na Slovenskem ni sodelovala nobena enota Waffen-SS; v prvem obdobju okupacije (1941–1943) so bile v Sloveniji prisotne le redke enote, nato pa so v drugem obdobju (1943–1945) postale reden pojav pri nas. Enote Waffen-SS so bile prisotne na vseh področjih Slovenije, pri čemer je njihova velikost segala od moči čete do moči korpusa.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Waffen-SS, druga svetovna vojna v Sloveniji, narodno-svobodilni boj, tretji rajh

ABSTRACT

AN OVERVIEW OF THE WAFFEN-SS UNITS AND ESTABLISHMENTS IN THE SLOVENIAN TERRITORY DURING WORLD WAR II

The article offers an overview of the Waffen-SS military units and establishments operating both in Slovenia and beyond its borders, where they came in contact with the Slovenian partisans. The Waffen-SS units did not participate in the April War in Slovenia; at the first stage of the occupation (1941–1943), there were only a few of them present in Slovenia; however, at the second stage of the war (1943–1945), their presence in Slovenia became a regular occurrence. The Waffen-SS units were present in the entire Slovenian territory, ranging in size from companies up to and including corps.

Keywords: World War II, Waffen-SS, World War II in Slovenia, People's Liberation War, Third Reich

* univ. dipl. teolog, mag. obramboslovja; doktorski študent, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani; Litostrojska 7, SI-1000 Ljubljana, klemenkocjancic@gmail.com

Uvod

Slovensko vojaško zgodovinopisje druge svetovne vojne se je osredotočalo predvsem na raziskovanje enot, ustanov in organizacij Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (NOV in POS). Manjša pozornost je bila namenjena preučevanju sovražnikovih vojaških enot in ustanov, ki so delovale na Slovenskem (torej na področju današnje Slovenije in zamejskih področjih, kjer so delovali pripadniki NOV in POS). Med slednjimi je največ pozornosti in preučevanja prejel nemški okupator, v čigar sklopu sil so delovale tudi enote in ustanove Waffen-SS.¹

Pri pregledu nemških okupatorskih enot so se še najbolj posvetili enotam nemške policije, ki so bile najbolj aktivne pri narodno zatiralskem in protigverilskem delovanju. Vseeno je bil do sedaj ustvarjen le en pregled teh enot, in to le za Operacijsko cono Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*; v nadaljevanju OZAK).² Delni pregledi okupatorjevih (vojaških in varnostnopolicijskih) enot so bili narejeni tudi za nekatera naselja; npr. za Ljubljano³ in Bled.⁴ Do sedaj najbolj obsežen pregled okupatorjevih enot v Sloveniji je bil narejen v sklopu poglavja *Kazalo vojaških enot in ustanov*.⁵

Nekateri tuji avtorji so naredili tudi preglede vojaških enot za področje Balkana oz. bivše (Kraljevine) Jugoslavije. Dimitrijević in Savić sta se osredotočila na oklepne enote, delujoče na jugoslovanskem ozemlju, pri čemer je bilo več (pod)poglavij posvečenih Sloveniji.⁶ Na oklepne enote se je osredotočil tudi Di Giusto, a le za področje OZAK-a.⁷ Za potrebe tega članka je uporabno tudi delo Tessina, ki podaja (nepopoln in deloma napačen) pregled nemških enot in ustanov za Slovenijo.⁸

¹ V slovenski medvojni in povojni literaturi so uporabljeni različni prevodi imena te organizacije (Oborožena-SS, Vojaška SS, Orožje-SS, Vojska SS, itd.), medtem ko bom v članku izključno uporabljal izvirno, nemško ime (Waffen-SS).

² Tone Ferenc, »Nemška policija v operacijski coni 'Jadransko primorje' 1943–45,« *Borec* 11 (1976): 577–92. Tone Ferenc, »Nemška policija v operacijski coni 'Jadransko primorje' 1943–45,« *Borec* 1 (1977): 15–32. Tone Ferenc, »Nemška policija v operacijski coni 'Jadransko primorje' 1943–45,« *Borec* 2 (1977): 77–99.

³ Tone Ferenc, »Nemški okupator v Ljubljani,« v: *Ljubljana v ilegali. 4. Do zloma okupatorjev*, ur. Vladimir Krivic (Ljubljana: DZS, 1970), 187–229.

⁴ Božo Benedik, »Nemški okupatorji v blejskih hotelih in vilah,« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 36 (1988): 96–100.

⁵ Zdravko Klanjšček et al., ur. *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945: Tretja izdaja* (Beograd in Ljubljana: Vojaški zgodovinski inštitut v Beogradu, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, 1978), 1118–38.

⁶ Bojan B. Dimitrijević in Dragan Savić, *Oklepne jedinice na jugoslovanskom ratištu 1941–1945* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011), 34–38, 84–86, 178–83, 237–68, 364–86, 393–440.

⁷ Stefano Di Giusto, *I reparti Panzer nell'Operationszone Adriatisches Küstenland (OZAK) 1943–1945 e le Panzer-Sicherungs-Kompanien in Italia. Panzer units in the Operationszone Adriatisches Küstenland (OZAK) 1943–1945 and the Panzer-Sicherungs-Kompanien in Italy* (Monfalcone: Editioni della Laguna, 2002).

⁸ Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Sechzehnter Band, Teil 3: Wehrkreise XVII, XVIII, XX, XXI und besetzte Gebiete Ost und Südost* (Osnabrück: Biblio Verlag, 1996), 351–56.

Raičević je v svojem pregledu enot in štabov nemške kopenske vojske zajel enote redne kopenske vojske (Heer) in Waffen-SS, pri čemer se je osredotočil na enote, velike od armadne skupine do bojne skupine velikosti polka.⁹ Enote Waffen-SS v Jugoslaviji je obravnaval Kane, ki je zajel enote Waffen-SS velikosti bataljona in večje.¹⁰ Omenjena avtorja sta naredila še najbolj osredotočena pregleda vojaških enot, a oba seznama sta nepopolna.

Namen tega članka je narediti (osnoven) pregled enot in ustanov Waffen-SS, ki so delovale na področju današnje Slovenije in na področjih izven Slovenije, kjer so bile v stiku s silami NOV in POS (tu gre predvsem za področje italijanske in avstrijske zamejske Slovenije).¹¹

Enote Waffen-SS bodo v nadaljevanju razporejene glede na svoj zadnji oz. najvišji doseženi naziv, pri čemer je treba upoštevati, da im enote (včasih) ni odražalo prave velikosti enote. Sledil bo še pregled ustanov ter nekaterih neobstojećih enot in ustanov, ki se navajajo v literaturi. Seznam ne bo zajemal začasnih formacij, predvsem bojnih skupin (*Kampfgruppe(n)*), ki so bile ustanovljene za potrebe posameznih operacij.

Korpusi SS

2. SS-tankovski korpus (*II. SS-Panzer-Korps*) je bil prvi korpus Waffen-SS, pri-soten na slovenskem ozemlju v drugi polovici leta 1943 (september–november) po italijanski kapitulaciji. Namen korpusa je bilo zavarovanje predhodno italijanskega zasedenega področja Slovenije in Hrvaške. Na področju Slovenije so bile navzoče vse enote in tudi poveljstvo korpusa. Korpus je bil kot prvi esesovski (tankovski) korpus ustanovljen julija 1942. Pred prihodom v Slovenijo je bil korpus nastanjen v Franciji, na vzhodni fronti (sodeloval je v bitki pri Kursku), in nato premeščen v Italijo. V Sloveniji so bile v sestavi korpusa naslednje enote: okrepljene polkovne skupine iz 1. SS-tankovskogrenadirskega polka LSSAH, 24. tankovske in 44. grenadirske divizije, 901. tankovskogrenadirski šolski polk, 71. in 162. (turkeštanski) pehotni diviziji, SS-kraškoobrambni bataljon ter več policijskih enot.¹²

⁹ Gorčin Raičević, »Pregled jedinica i štabova nemačke kopnene vojske u Jugoslaviji 1941–1945,« *Vojnoistorijski glasnik* 2 (1967): 337–56. Članek je pomemben tudi zaradi podrobnega citiranja uporabljenega arhivskega gradiva, ki ga hrani Vojni arhiv Srbije (nekdanji Arhiv Vojnoistorijskega instituta; AVII).

¹⁰ Steve Kane, »Waffen-SS Forces in the Balkans: A Checklist,« *World War II Journal* 7 (2008): 3–9.

¹¹ To je tudi tema doktorske naloge, ki jo pripravlja avtor tega prispevka pod mentorstvom dr. Matije Ferenc in dr. Damijana Guština na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, z naslovom *Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno*.

¹² Prim. Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* (Maribor: Založba Obzorja, 1967). Stefano Di Giusto, *Operationszone Adriatisches Küstenland: Udine, Gorizia, Trieste, Pola, Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca 1943–1945* (Udine: Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, 2005), 72–169. Rudolf Lehmann, *The Leibstandarte III* (Winnipeg, Manitoba: J. J. Fedorowicz Publishing, 1990), 297–305.

3. SS-tankovski korpus (*III. (germanische) SS-Panzer-Korps*) je bil drugi korpus, ki se je pojavil na slovenskem ozemlju; ustanovljen je bil aprila 1943 in nato poslan na Balkan, da dokonča preoblikovanje enot, razoroži italijanske enote po kapitulaciji ter izvaja protipartizanske ukrepe. Medtem ko sta bila poveljstvo in večina korpusnih enot prisotna na hrvaški strani meje, so bile nekatere enote aktivne v Sloveniji. V sestavi korpusa so bile naslednje enote: 11. SS-prostovoljna tankovskogrenadirska divizija Nordland, 4. SS-prostovoljna tankovskogrenadirska brigada Nederland in 14. policijski polk.¹³

Srbski SS-prostovoljski korpus (*Serbischer SS-Freiwilligen-Korps*; tudi *Serbisches Freiwilligen Korps der SS*) je bil enota moči divizije, ki je na področje OZAK-a prišla novembra 1944, potem ko se je morala umakniti s srbskega bojišča. Korpus, ki je svojo ustanovitev beležil v septembru 1941, je bil formalno podrejen predsedniku srbske kolaborantske vlade (in taktično nemškemu vojaškemu poveljniku Srbije), je zaradi umika formalno (administrativno) prišel pod okrilje Waffen-SS; pripadniki so obdržali svoje stare oznake in uniforme. V sestavi korpusa je delovalo pet pehotnih polkov (1.–5.) in artilerijski bataljon.¹⁴

15. SS-kozaški konjeniški korpus (*XV. SS-Kosaken-Kavallerie-Korps*) je bil kot drugi tujski SS-korpus na Slovenskem predhodno v sestavi redne nemške kopenske vojske (*Heer*) kot 1. kozaška konjeniška divizija, nato pa je bil novembra 1944 formalno in administrativno dodeljen Waffen-SS. Korpusne enote (1. in 2. kozaška konjeniška divizija SS, 3. kozaška grenadirska divizija ter prištabne enote) so bile primarno aktivne na področju Štajerske.¹⁵

Divizije

1. kozaška konjeniška divizija SS (*I. Kosaken-Kavallerie-Division der SS*) je bila ustanovljena novembra 1944 kot del 15. SS-kozaškega konjeniškega korpusa; celoten korpus je bil zadolžen za protipartizansko bojevanje na področju Hrvaške in Slovenije (med Zagrebom in reko Dravo). V sestavi divizije so bili: 1. donski kozaški konjeniški polk, 2. sibirski kozaški konjeniški polk, 4. kubanski kozaški polk ter druge enote.¹⁶

¹³ Bernd Wegner, »Auf dem Wege zur pangermanischen Armee. Dokumente zur Entstehungsgeschichte des III. (germanischen) SS-Panzerkorps,« *Militärhistorische Mitteilungen* 2 (1980): 101–36. Wilhelm Tieke, *Tragedy of the Faithful. A History of the III. (germanisches) SS-Panzer-Korps* (Winnipeg in Manitoba: J. J. Fedorowicz Publishing, 2001).

¹⁴ Momcilo Dobrich, *Belgrade's Best. The Serbian Volunteer Corps 1941–1945* (Bayside, NY: Axis Europa Books, 2001).

¹⁵ Richard Landwehr, *Steadfast Hussars. The Last Cavalry Divisions of the Waffen-SS* (Brookings, Oregon: Siegrunen, 2001), 34–62. François de Lannoy, *Les Cosaques de Pannwitz 1942–1945* (Bayeux: Heimdal, 2000). Samuel J. Newland, *Cossacks in the German Army* (Carlisle, PA: US Army War College, 1991).

¹⁶ »1. Kosaken-Kavallerie-Division,« pridobljeno 3. 3. 2016, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Kavalleriedivisionen/1KosKavDiv-R.htm>.

2. kozaška konjeniška divizija SS (2. *Kosaken-Kavallerie-Division der SS*) je bila ustanovljena novembra 1944 kot del 15. SS-kozaškega konjeniškega korpusa; celoten korpus je bil zadolžen za protipartizansko bojevanje na področju Hrvaške in Slovenije (med Zagrebom in reko Dravo). V sestavi divizije so bili: 3. kubanski kozaški konjeniški polk, 5. donski kozaški konjeniški polk, 6. tereški kozaški polk, 2. kozaški artilerijski polk in druge enote.¹⁷

3. kozaška grenadirska divizija SS (3. *Kosaken-Grenadier-Division der SS*), del 15. SS-kozaškega konjeniškega korpusa, je bila ustanovljena konec marca 1945 in je delovala na področju severovzhodne Hrvaške in Slovenije, dokler ni bila aprila istega leta poslana na področje Celovca, kjer je dočkala kapitulacijo nemških sil. Primarne divizijske enote so bile: 7. in 8. donski kozaški pehotni polk in 360. kozaški grenadirski polk.¹⁸

7. SS-prostovoljna gorska divizija Prinz Eugen (7. *SS-Freiwilligen-Gebirgs-Division Prinz Eugen*) je bila prva divizija Waffen-SS, ustanovljena iz folksdojčerskih Nemcev, in sicer iz banatskih Nemcev novembra 1942. Divizija je bila na Slovenskem prisotna od konca aprila do maja 1945, ko se je z drugimi nemškimi in kolaboracionističnimi enotami umikala čez Slovenijo proti Avstriji. Primarne bojne in bojnopodporne enote so bile: 13. in 14. SS-prostovoljni gorskolovski polk, 7. SS-prostovoljni gorski artilerijski polk, 7. SS-gorski tankovskolovski odred in 7. SS-prostovoljni gorski izvidniški bataljon.¹⁹

9. SS-tankovska divizija Hohenstaufen (9. *SS-Panzer-Grenadier Hohenstaufen*), ki je bila ustanovljena decembra 1942, je bila ob koncu vojne deloma navzoča na področju severne Spodnje Štajerske in južne Štajerske, ko se je umikala z madžarske (vzhodne) fronte. Primarne bojne in bojnopodporne enote so bile: 19. in 20. SS-tankovskogrenadirski polk; 9. SS-tankovski polk, 9. SS-tankovski artilerijski polk, 9. SS-odred jurišnih topov in 9. SS-tankovski izvidniški odred.²⁰

13. gorska divizija Waffen-SS (hrvaška št. 1) Handschar (13. *Waffen-Gebirgs-Division der SS Handschar (kroatische Nr. 1)*) je bila druga divizija Waffen-SS, ustanovljena iz prebivalcev nekdanje Jugoslavije (formiranje divizije se je začelo julija 1943 v Franciji). Divizija je bila na Slovenskem prisotna od konca aprila do maja 1945, ko se je z drugimi nemškimi in kolaboracionističnimi enotami umikala čez Slovenijo proti Avstriji. Primarne bojne in bojnopodporne enote so bile: 27. in 28. gorski lovski polk Waffen-SS, 13. SS-gorski artilerijski polk, 13. SS-gorski tankovskolovski odred, Hrvaški SS-konjeniški odred in 13. SS-gorski izvidniški bataljon.²¹

¹⁷ »2. Kosaken-Kavallerie-Division,« pridobljeno 3. 3. 2016. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Kavalleriedivisionen/2KosKavDiv-R.htm>.

¹⁸ Kane, *Waffen-SS Forces in the Balkans*, 5.

¹⁹ Otto Kumm, *7. SS-Gebirgs-Division 'PRINZ EUGEN' im Bild* (Osnabrück: Munin-Verlag, 1983). Otto Kumm, *Prinz Eugen. The History of the 7. SS-Mountain Division 'Prinz Eugen'* (Winnipeg, Manitoba: J. J. Fedorowicz Publishing, 1995).

²⁰ Wilhelm Tieke, *Im Feuersturm letzter Kriegsjahre. II. SS-Panzerkorps mit 9. und 10. SS-Division 'Hohenstaufen' und 'Frundsberg': 2. verbesserte Aufl.* (Osnabrück: Munin Verlag, 1978).

²¹ George Lepre, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945* (Atglen, PA: Schiffer Publishing, 1997). Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Auto-*

14. grenadirska divizija Waffen-SS (galicijska št. 1) (*14. Waffen-Grenadier-Division der SS (galizische Nr. 1)*) je bila divizija Waffen-SS, ustanovljena aprila 1943 iz Ukrajincev, ki je bila na Slovenskem prisotna v dveh različnih obdobjih. Sprva (februar–marec 1945) je primarno delovala na področju Spodnje Štajerske (nekaterne enote pa tudi na Gorenjskem in Dolenjskem); nato pa se je z drugimi enotami (v aprilu in maju 1945) umikala čez Spodnjo Štajersko v Avstrijo, kjer se je ponovno spopadla s slovenskimi partizani. Primarne bojne in bojnopodporne enote so bile: 29., 30. in 31. SS-grenadirski polk Waffen-SS, 14. artilerijski polk Waffen-SS in 14. poljskonadomestni polk Waffen-SS.²²

16. SS-tankovskogrenadirska divizija Reichsführer-SS (*16. SS-Panzergrenadier-Division Reichsführer-SS*) je bila prva divizija Waffen-SS, ustanovljena primarno na slovenskem ozemlju (nekaterne specialistične enote so bile ustanovljene izven Slovenije), na širšem področju Ljubljane (Kamnik, Škofja Loka, Kranj, Vrhnika, Borovnica); tu je bila med novembrom 1943 in majem 1944. Divizijske enote so bile ponovno (deloma) v Sloveniji med aprilom in majem 1945, ko so se umikale iz Madžarske (čez Prekmurje in Maribor) proti Celovcu. Primarne bojne in bojnopodporne enote so bile: 35. in 36. SS-tankovskogrenadirski polk, 16. SS-tankovski odred, 16. SS-tankovski izvidniški odred, 16. SS-artilerijski polk in 16. SS-odred jurišnih topov.²³

18. SS-prostovoljna tankovskogrenadirska divizija Horst Wessel (*18. SS-Freiwilligen-Panzergrenadier-Division Horst Wessel*) je bila ena izmed divizij Waffen-SS, ki je bila primarno ustanovljena na slovenskem ozemlju (nekaterne enote so bile nastanjene v Avstriji in na Hrvaškem). Na Slovenskem je bila divizija prisotna med februarjem in aprilom 1944. Primarne bojne in bojnopodporne enote so bile: 39. in 40. SS-prostovoljni tankovskogrenadirski polk, 18. SS-prostovoljni artilerijski polk, 18. SS-tankovski odred in 18. SS-tankovski izvidniški odred.²⁴

24. SS-gorska kraškološka divizija (*24. Waffen-Gebirgs(Karstjäger)-Division der SS*) je bila enota Waffen-SS (ustanovljena leta 1942 kot *SS-Karstwehr-Kompanie*), ki je na Slovenskem delovala od septembra 1943 do konca vojne. Bataljon (*SS-Karstwehr-Bataillon*, nato *SS-Karstjäger-Bataillon*) je bil pozneje preoblikovan v divizijo, a na koncu so bili kraški lovci »degradirani« na brigadno raven (*Waffen-Gebirgs(Karstjäger)-Brigade der SS*). Decembra 1944 je bila divizija organizirana ta-

nomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh (Sarajevo: Svetlost, 1987). Zija Sulejmanpašić, *13. SS divizija 'Handžar'. Istine i laži* (Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 2000).

²² Michael O. Logusz, *Galicia Division. The Waffen-SS 14th Grenadier Division 1943–1945* (Atglen, PA: Schiffer Military History, 1997). Michael James Melnyk, *To Battle. The History and Formation of the 14th Waffen SS Grenadier Division; 2nd updated edition* (Solihull: Helion & Company, 2007). Franc Sever, *Past na Menini planini. Kako smo preliščili XIV. SS-divizijo Galizien na Menini planini* (Ljubljana: Forma 7, 2010).

²³ Truppenkameradschaft, izd., *'Im gleichen Schritt und Tritt': Dokumentation der 16. SS-Panzergrenadierdivision 'Reichsführer-SS'* (München: Schild-Verlag, 1998).

²⁴ Wilhelm Tieke in Friedrich Rebstock, *Im letzten Aufgebot. Die 18. SS-Freiwilligen-Panzergrenadier-Division Horst Wessel: Überarbeitete, zusammengelegte 2. Auflage* (Coburg: Nation Europa Verlag, 2000), 8–14.

kole: 59. gorski (kraškoloovski) polk Waffen-SS, 1. bataljon 24. gorskega artilerijskega polka Waffen-SS, tankovska četa, 1. četa 24. gorskega pionirskega bataljona Waffen-SS, mešana četa 24. SS-gorskega komunikacijskega odreda in SS-nadomestna četa kraških lovcev.²⁵

31. SS-prostovoljna grenadirska divizija (*31. SS-Freiwilligen-Grenadier-Division*), ustanovljena oktobra 1944 iz bačkih folksdojčerjev in kadra razpuščene 23. gorske divizije Waffen-SS Kama (hrvaške št. 2), je bila na področju Spodnje Štajerske prisotna med januarjem in februarjem 1945, ko je bila reorganizirana in okrepljena po bitkah na madžarski fronti. Primarne bojne in bojnopodporne enote so bile: 78., 79. in 80. SS-prostovoljni grenadirski polk, 31. SS-prostovoljski fusilirski bataljon, 31. SS-prostovoljni artilerijski polk in 31. SS-prostovoljni tankovskoloovski bataljon.²⁶

Brigade

Kavkaška enota Waffen-SS (*Kaukasische Waffen-Verband der SS*) je bila enota kavkaških prostovoljcev v službi Waffen-SS, ki je bila ustanovljena decembra 1944 in je bila razporejena v italijanskem Vidmu, od koder se je maja 1945 premaknila k Celovcu. Organizirana je bila po divizijskem principu s štirimi polki (*Waffen-Gruppe Georgien, Aserbeidjan, Armenien in Nordkaukasus*), vsak z dvema konjeniškim bataljonoma.²⁷

Polki

1. SS-posebni polk Varjagi (*SS-Sonder-Regiment 1 »Waräger«*; tudi *Varjag, Varjagov*) je bil enota, ustanovljena iz ruskih emigrantov v Srbiji in sovjetskih vojnih ujetnikov. Enota z močjo bataljona je septembra 1944 prišla v Kamnik, kjer je postala znana kot SS-lovski bataljon. Novembra/decembra istega leta je bil bataljon premeščen v Ljubljano, kjer je bil preoblikovan v polk. Februarja 1945 so bile posamezne

²⁵ Sergio Corbatti in Marco Nava, *Karstjäger!. Du SS-Karstwehr-Bataillon à la 24. Waffen-Gebirgs-Division der SS* (Saint-Martin-des-Entrées: Heimdal, 2009). Tone Ferenc, »Krasoslovec in jamar, polkovnik in zločinec,« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja: Juvančičev zbornik* 6 (1979): 191–216. Tone Ferenc, »Dva od njih so obglavili s sekiro. Okupatorjev zločin v Idrijskih Krnicah,« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 10 (1997): 517–50. Andrej Kranjc, »'Karstjäger' – Kraški lovci v času druge svetovne vojne,« v: *Kras in Brkini za radovedneže in ljubitelje*, ur. Jasna Fakin Bajec in Oto Luthar (Ljubljana, Nova Gorica: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2014), 115–17. Klemen Kocjančič in Marko Vidmar, »Kraški lovci,« *Vojnogodovinski zbornik* 30 (2007): 69–80. Klemen Kocjančič in Marko Vidmar, »Kraški lovci,« *Vojnogodovinski zbornik* 31 (2008): 89–100. Klemen Kocjančič in Marko Vidmar, »Kraški lovci,« *Vojnogodovinski zbornik* 36 (2009): 66–74. Rolf Michaelis, *Die Chronik der 24. Waffen-Gebirgs[Karstjäger]-Division der SS* (Erlangen: samozaložba, 1992). Marko Uršič, »Kraški lovci in zlom kobariške republike,« *Vojnogodovinski zbornik* 37 (2009): 51–54.

²⁶ Rudolf Pencz, *For the Homeland! The History of the 31st Waffen-SS Volunteer Grenadier Division: Danubian-Swabian Grenadier on the Danube and in Silesia* (Solihull: Helion & Company, 2002).

²⁷ »Der Kaukasische Waffen-Verband der SS,« pridobljeno 3. 3. 2016, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Zusatz/SS/SSKaukasus.htm>.

čete in bataljoni vključeni v protipartizanski boj, primarno v Suhi krajini. Del polka se je umaknil na avstrijsko Koroško, pripadniki pa so bili ali vrnjeni v Jugoslavijo ali predani sovjetskim enotam, medtem ko se je del polka umaknil v Italijo, kjer je prišel pod britansko zaščito.²⁸

Bataljoni

5. SS-tankovskogrenadirski šolski in nadomestni bataljon (*SS-Panzergrenadier-Ausbildungs und Ersatz-Bataillon 5*) je bil enota Waffen-SS, garnizirana v Celovcu in ustanovljena leta 1940 v Münchnu kot *SS-Ersatz-Bataillon Westland*, nato pa maja 1943 preimenovana. Bataljon, ki je bil primarna šolska in nadomestna enota za 5. SS-tankovsko divizijo Wiking, je bil večkrat uporabljen v Sloveniji proti partizanom. Oktobra 1943 je bil bataljon premeščen v Ellwangen (Baden-Württemberg, Nemčija).²⁹

7. SS-gorski šolski in nadomestni bataljon (*SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs und Ersatz-Bataillon 7*) je bil ustanovljen leta 1942 kot *SS-Gebirgsjäger-Ersatz-Bataillon Prinz Eugen* ter maja 1944 premeščen v Gradiško, od koder je sodeloval v bojih proti slovenskim partizanom. Primarno so rekruti prihajali iz (srbskega dela) Banata, a manjšina je bila tudi iz neposredne okolice (Italijani, Slovenci itd.); po zaključenem urjenju so bili poslani v 7. SS-prostovoljno gorsko divizijo Prinz Eugen.³⁰

11. SS-tankovskogrenadirski šolski in nadomestni bataljon (*SS-Panzergrenadier-Ausbildungs und Ersatz-Bataillon 11*) je bil bataljon, ki je bil ustanovljen decembra 1941 kot *Freiwillige-Ersatz-Bataillon* in nato februarja 1942 preimenovan v *Ersatz-Bataillon der Legionen*, nazadnje pa maja 1943 v zadnji naziv. Bataljon, garniziran v avstrijskem Gradcu in namenjen urjenju (nordijskih) rekrutov za 11. SS-prostovoljno tankovskogrenadirsko divizijo Nordland, je sodeloval v bojih proti slovenskim partizanom.³¹

500. SS-padalski bataljon (*SS-Fallschirmjäger-Bataillon 500*) oz. njegovi ostanki (z močjo šibke čete), ustanovljen oktobra 1943, je prišel v Ljubljano konec maja ali v začetku junija po neuspelem desantu na Drvar. Bataljon je v Sloveniji (vmes so

²⁸ Gregor Kranjc, »Answering Vlasov's Call: Memory and Slovene Perceptions of the Osttruppen, 1945,« *East European Politics and Societies* 2 (2008): 249–69. Alexey Timofeev, *Splintered Wind. Russians and the Second World War in Yugoslavia* (Moscow: Modest Kolerov, 2014): 49–52.

²⁹ Tone Ferenc, »Okupatorjevi dokumenti o hajki na Gorenjskem 8. in 9. avgusta 1941,« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 10 (1971): 613–19. Tone Ferenc, »Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941,« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 12 (1971): 741–83. Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Vierzehnter Band* (Osnabrück: Biblio Verlag, 1980), 260, 261. Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Sechzehnter Band* (Osnabrück: Biblio Verlag, 1996), 57.

³⁰ Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945: Dritter Band* (Frankfurt/Main: Verlag E. S. Mittler & Sohn, 1974), 84.

³¹ Tessin, *Sechzehnter Band*, 57.

se preselili tudi v Domžale) ostal le slaba dva meseca, nato pa je bil premeščen na baltsko fronto.³²

SS-stražarski bataljon Trst (*SS-Wachmannschaften Triest*) je bil ustanovljen konec leta 1943, ko je v Trst prispela *SS-Sonderkommando »Einsatz Reinhard«*, zadolžena za ustanovitev in vodenje uničevalnega taborišča v tržaški Rižarni. Bataljon je imel šest čet, sestavljenih iz hrvaških, slovenskih, italijanskih in ukrajinskih pripadnikov. Čete so bile razporejene v Rižarni in okolici, kjer so izvajale zavarovanje pomembnejših komunikacij.³³

Čete

3. četa SS-bataljona mrtvaških glav Mauthausen (*3. SS-Totenkopf-Sturmbann KZ Mauthausen*) je bila ena izmed stražarskih čet, zadolžena za nadzor jetnikov v delovnem taborišču Mauthausen na Ljubelju in tudi za nadzor bližnje okolice; taborišče je bilo ustanovljeno marca 1943. Predel taborišča, namenjen četi, je imel naziv *SS-Waffenlager*.³⁴

Poveljstvo Adria SS-polka Kurt Eggers (*SS-Standarte Kurt Egger, Kommando Adria*) je bilo vojnopropagandna enota *Waffen-SS*, nastanjena v Trstu od leta 1943 do konca vojne. Enota je z bojno-propagandnimi vodi (ki so delovali na Primorskem, Gorenjskem in v Ljubljani) ter različnimi publikacijami širila vojno propagando.³⁵

SS-poštna zaščita (*SS-Postschutz*; tudi *SS-Postschutzwache* – SS-poštna straža) je bila paravojaška organizacija, ustanovljena marca 1933 za zaščito poštnega transporta ter objektov in je bila del Rajhovskega poštnega ministrstva, nato pa je bila marca 1942 premeščena pod Splošno SS, kjer je dobila naziv SS-poštna zaščita. A že poleti istega leta so bile ustanovljene prve enote poštnih stražarjev v sklopu *Waffen-SS*. Poštna zaščita je v Slovenijo prišla že takoj po nemški okupaciji Slovenije. Poleti 1943 so bili poštni stražarji v Sloveniji združeni v dve četi *Waffen-SS*, v 17. in 18. četo Frontne pomoči Nemške rajhovske pošte – SS-vozni odred (*17., 18./Fronthilfe der Deutschen Reichspost – SS-Kraftfahrstaffel*), pri čemer je bila 17. četa razporejena na Gorenjskem in 18. na Spodnjem Štajerskem. Marca 1944 sta bili četi preimenovani v

³² Adolf Kunzmann in Siegfried Milius, *Die Fallschirmjäger der Waffen-SS im Bild. Die Geschichte der einzigen Luftlandeeinheit der Waffen-SS* (Osnabrück: ND Riesa, 2007). Rolf Michaelis, *Das Fallschirmjäger-Bataillon 500/600* (Berlin: samozaložba, 2004). Rüdiger W. A. Franz, *Kampfauftrag. »Bewährung«*. *Das SS-Fallschirmjäger-Bataillon 500/600* (Martensrade: samozaložba, 2010).

³³ Ferenc, *Nemška policija*, 419.

³⁴ Tessin, *Sechzehnter Band*, 353. Janko Tišler in Jože Rovšek, *Mauthausen na Ljubelju. Koncentracijsko taborišče na slovensko-avstrijski meji* (Celovec: Slovenska prosvetna zveza, 1995).

³⁵ Ferenc, *Nemška policija*, 420. Eric Kaden, *Das Wort als Waffe. Der Propagandakrieg der Waffen-SS und die SS-Standarte Kurt Eggers* (Dresden: Winkelried-Verlag, 2009). Werner H. Krause, *SS-Standarte »Kurt Eggers«*. *Die Propagandaeinheit der Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg* (Stegen am Ammersee: Druffel & Vowinckel-Verlag, 2009). Jesse Russel in Ronald Cohn, *SS-Standarte Kurt Eggers* (Key Biscayne, FL: Transmedia Holding, 2015). Ingo Seidel, *Die SS-Standarte Kurt Eggers. Psychologische Kriegsführung 1943–1945* (Books on Demand, 2012).

1. in 2. četo SS-zaščitnega bataljona Nemške rajhovske pošte (*SS-Sicherungs-bataillon der Deutschen Reichspost*), še vedno pod okriljem Waffen-SS.³⁶³⁷

Ustanove

SS-častniška šola (*SS-Junkerschule Klagenfurt*) je bila ustanovljena novembra 1943 v Celovcu; po nekaterih virih naj bi častniški kadeti sodelovali v bojih proti slovenskim partizanom.³⁸

SS in Waffen-SS podčastniška šola Ljubljana (*SS- und Waffen-Unterführerschule Laibach*) je bila podčastniška šola Waffen-SS, ki se je jeseni 1943 preselila v Ljubljano iz Owinske pri Poznanju (nemško Posen-Treskau). Poleg urjenja podčastniških kandidatov za enote Waffen-SS je šola izvajala tudi urjenje pripadnikov Slovenskega domobranstva in sodelovala v bojih proti partizanom. Polnozasedena šola je dosegla velikost polka. Maja 1945 je zapustila Ljubljano in se odpravila proti Celovcu.³⁹

SS-bolnišnica Ljubljana (*SS-Lazarett Laibach*) je bila ustanovljena konec leta 1943, pri čemer so bili bolnišnični oddelki razporejeni po različnih stavbah v Ljubljani in na Bledu. Bolnišnica je bila evakuirana v začetku maja 1945.⁴⁰

Neobstoječe/neprirotne enote in ustanove

SS-motorizirana divizija Herman Göring (*SS-Mottorisierte-Division Herman Göring*) je ena izmed neobstojećih enot Waffen-SS, ki naj bi od septembra do oktobra 1943 delovala v Slovenskem primorju, Istri, Hrvaškem primorju, Gorskem kotarju in Žumberaku.⁴¹ Obstaja možnost, da je bilo to (do zdaj neznano) kodno ime ene izmed enot, ki so sodelovale v operacijah II. SS-tankovskega korpusa v Sloveniji in na Hrvaškem jeseni 1943.⁴²

SS-sanitetna šolska šola Maribor (*SS-Sanität-Ausbildungs-Schule Marburg*) je bila šola Waffen-SS, za katero je Tessin zapisal, da je bila nastanjena v slovenskem Mariboru. Glede na odsotnost slovenskih virov o tej ustanovi in na dejstvo, da je bila s saniteto Waffen-SS povezana Univerza v Marburgu, je utemeljeno sklepati, da je

³⁶ Michael Schweizer, *Der Postschutz und Postluftschutz im Dritten Reich und den besetzten Gebieten* (Berlin-Schönefeld: Morgana-Edition, 2014).

³⁷ Obstaja tudi možnost, da se je v Sloveniji nahajala SS-radijska zaščita (*SS-Funkschutz*), ki je bila prav tako sprva del Splošne SS (*Allgemeine-SS*), nato pa *Waffen-SS*. Zadolžena je bila za zaščito radijskih postaj in oddajnikov.

³⁸ Mitja Ribičič, »V dolini je zvonilo tako domače, slovensko ...« v: *Koroška v borbi. Spomini na osvobodilno borbo v Slovenski Koroški*, ur. France Petek (Celovec: Zveza bivših partizanov Slovenske Koroške, 1951), 51. Tessin, *Vierzehnter Band*, 144.

³⁹ Tomaž Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska. Od ustanovitve do konca 2. svetovne vojne* (Ljubljana: Defensor, 2006), 139, 140, 190–93. Tessin, *Vierzehnter Band*, 144.

⁴⁰ Lovro Šturm, ur. *Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem* (Ljubljana: Nova revija, 2000).

⁴¹ Ferenc, *Kapitulacija Italije*, 409. Raičević, *Pregled jedinica i štabova*, 352.

⁴² Di Giusto, *Operationszone Adriatisches Küstenland*, 80.

avtor zamešal dva različna Marburga (*Marburg an der Drau* in *Marburg an der Lahn*) in šolo pripisal Sloveniji.⁴³

Viri in literatura

Literatura:

- Benedik, Božo. »Nemški okupatorji v blejskih hotelih in vilah.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 36 (1988): 96–100.
- Corbatti, Sergio in Marco Nava. *Karstjäger!. Du SS-Karstwehr-Bataillon à la 24. Waffen-Gebirgs-Division der SS. Saint-Martin-des-Entrées*: Heimdal, 2009.
- Di Giusto, Stefano. *I reparti Panzer nell'Operazionijszone Adriatisches Küstenland (OZAK) 1943–1945 e le Panzer-Sicherungs-Kompanien in Italia. Panzer units in the Operationszone Adriatisches Küstenland (OZAK) 1943–1945 and the Panzer-Sicherungs-Kompanien in Italy*. Monfalcone: Editioni della Laguna, 2002.
- Di Giusto, Stefano. *Operazionijszone Adriatisches Küstenland: Udine, Gorizia, Trieste, Pola, Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca 1943–1945*. Udine: Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, 2005.
- Dimitrijević, Bojan B. in Dragan Savič. *Oklopne jedinice na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011.
- Dobrich, Momcilo. *Belgrade's Best. The Serbian Volunteer Corps 1941–1945*. Bayside, NY: Axis Europa Books, 2001.
- Ferenc, Tone. »Nemška policija v operacijski coni 'Jadransko primorje' 1943–45.« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 2 (1977): 77–99.
- Ferenc, Tone. »'Dva od njih so obglavili s sekiro'. Okupatorjev zločin v Idrijskih Krnicah.« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 10 (1997): 517–50.
- Ferenc, Tone. »Krasoslovec in jamar, polkovnik in zločinec.« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja: Juvančičev zbornik* 6 (1979): 191–216.
- Ferenc, Tone. »Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941.« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 12 (1971): 741–83.
- Ferenc, Tone. »Nemška policija v operacijski coni 'Jadransko primorje' 1943–45.« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 11 (1976): 577–92.
- Ferenc, Tone. »Nemška policija v operacijski coni 'Jadransko primorje' 1943–45.« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 1 (1977): 15–32.
- Ferenc, Tone. »Nemški okupator v Ljubljani.« *Ljubljana v ilegali. 4. Do zloma okupatorjev.*, ur. Vladimir Krivic, 187–229. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Ferenc, Tone. »Okupatorjevi dokumenti o hajki na Gorenjskem 8. in 9. avgusta 1941.« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 10 (1971): 613–19.
- Ferenc, Tone. *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*. Maribor: Založba Obzorja, 1967.
- Franz, Rüdiger W. A. *Kampfauftrag: 'Bewährung'. Das SS-Fallschirmjäger-Bataillon 500/600*. Martensrade: samozaložba, 2010.
- Kaden, Eric. *Das Wort als Waffe. Der Propagandakrieg der Waffen-SS und die SS-Standarte Kurt Eggers*. Dresden: Winkelried-Verlag, 2009.
- Kane, Steve. »Waffen-SS Forces in the Balkans. A Checklist.« *World War II Journal* 7 (2008): 3–9.
- Kladnik, Tomaž. *Slovenska partizanska in domobranska vojska. Od ustanovitve do konca 2. svetovne vojne*. Ljubljana: Defensor, 2006.
- Klanjšček, Zdravko et al., ur. *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945: Tretja izdaja*. Beograd in Ljubljana: Vojaški zgodovinski inštitut v Beogradu, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, 1978.
- Kocjančič, Klemen in Marko Vidmar. »Kraški lovci.« *Vojnozgodovinski zbornik* 30 (2007): 69–80.

⁴³ Tessin, *Sechzehnter Band*, 353.

- Kocjančič, Klemen in Marko Vidmar. »Kraški lovci.« *Vojnogodovinski zbornik* 31 (2008): 89–100.
- Kocjančič, Klemen in Marko Vidmar. »Kraški lovci,« *Vojnogodovinski zbornik* 36 (2009): 66–74.
- Kranjc, Andrej. »Karstjäger – Kraški lovci v času druge svetovne vojne.« V: *Kras in Brkini za radovedneže in ljubitelje*, ur. Jasna Fakin Bajec in Oto Luthar, 115–117. Ljubljana in Nova Gorica: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2014.
- Kranjc, Gregor. »Answering Vlasov's Call. Memory and Slovene Perceptions of the Osttruppen, 1945.« *East European Politics and Societies* 2 (2008): 249–69.
- Krause, Werner H. *SS-Standarte 'Kurt Eggers'. Die Propagandaeinheit der Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg*. Stegen am Ammersee: Druffel & Vowinckel-Verlag, 2009.
- Kumm, Otto. *7. SS-Gebirgs-Division 'PRINZ EUGEN' im Bild*. Osnabrück: Munin-Verlag, 1983.
- Kumm, Otto. *Prinz Eugen. The History of the 7. SS-Mountain Division 'Prinz Eugen'*. Winnipeg, Manitoba: J. J. Fedorowicz Publishing, 1995.
- Kunzmann, Adolf in Siegfried Milius. *Die Fallschirmjäger der Waffen-SS im Bild. Die Geschichte der einzigen Luftlandeeinheit der Waffen-SS*. Osnabrück: ND Riesa, 2007.
- Landwehr, Richard. *Steadfast Hussars. The Last Cavalry Divisions of the Waffen-SS*. Brookings in Oregon: Siegrunen, 2001.
- Lannoy, François de. *Les Cosaques de Pannwitz 1942–1945*. Bayeux: Heimdal, 2000.
- Lehmann, Rudolf. *The Leibstandarte III*. Winnipeg, Manitoba: J. J. Fedorowicz Publishing, 1990.
- Lepre, George. *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943–1945*. Atglen, PA: Schiffer Publishing, 1997.
- Lexikon der Wehrmacht. »1. Kosaken-Kavallerie-Division.« Pridobljeno 3. 3. 2016. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Kavalleriedivisionen/1KosKavDiv-R.htm>.
- Lexikon der Wehrmacht. »2. Kosaken-Kavallerie-Division.« Pridobljeno 3. 3. 2016. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Kavalleriedivisionen/2KosKavDiv-R.htm>.
- Lexikon der Wehrmacht. »Der Kaukasische Waffen-Verband der SS.« Pridobljeno 3. 3. 2016. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Zusatz/SS/SSKaukasus.htm>.
- Logusz, Michael O. *Galicia Division. The Waffen-SS 14th Grenadier Division 1943–1945*. Atglen, PA: Schiffer Military History, 1997.
- Melnyk, Michael James. *To Battle. The History and Formation of the 14th Waffen SS Grenadier Division; 2nd updated edition*. Solihull: Helion & Company, 2007.
- Michaelis, Rolf. *Das Fallschirmjäger-Bataillon 500/600*. Berlin: samozaložba, 2004.
- Michaelis, Rolf. *Die Chronik der 24. Waffen-Gebirgs[Karstjäger]-Division der SS*. Erlangen: samozaložba, 1992.
- Newland, Samuel J. *Cossacks in the German Army*. Carlisle, PA: US Army War College, 1991.
- Pencz, Rudolf. *For the Homeland! The History of the 31st Waffen-SS Volunteer Grenadier Division. Danubian-Swabian Grenadier on the Danube and in Silesia*. Solihull: Helion & Company, 2002.
- Raičević, Gorčin. »Pregled jedinica i štabova nemačke kopnene vojske u Jugoslaviji 1941–1945.« *Vojnoistorijski glasnik* 2 (1967): 337–56.
- Redžić, Enver. *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*. Sarajevo: Svetlost, 1987.
- Ribičič, Mitja. »V dolini je zvonilo tako domače, slovensko ...,« V: *Koroška v borbi. Spomini na osvobodilno borbo v Slovenski Koroški*, ur. France Petek, 51–52. Celovec: Zveza bivših partizanov Slovenske Koroške, 1951.
- Russel, Jesse in Ronald Cohn. *SS-Standarte Kurt Eggers*. Key Biscayne, FL: Transmedia Holding, 2015.
- Schweizer, Michael. *Der Postschutz und Postluftschutz im Dritten Reich und den besetzten Gebieten*. Berlin-Schönefeld: Morgana-Edition, 2014.
- Seidel, Ingo. *Die SS-Standarte Kurt Eggers. Psychologische Kriegsführung 1943–1945*. Books on Demand, 2012.
- Sever, Franc. *Past na Menini planini. Kako smo prelisicili XIV. SS-divizijo Galizien na Menini planini*. Ljubljana: Forma 7, 2010.
- Sulejmanpašić, Zija. *13. SS divizija 'Handžar'. Istine i laži*. Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 2000.

- Šturm, Lovro ur. *Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Tessin, Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Sechzehnter Band, Teil 3: Wehrkreise XVII, XVIII, XX, XXI und besetzte Gebiete Ost und Südost*. Osnabrück in Biblio Verlag, 1996.
- Tessin, Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Vierzehnter Band*. Osnabrück in Biblio Verlag, 1980.
- Tessin, Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Sechzehnter Band*. Osnabrück, Biblio Verlag, 1996.
- Tessin, Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945. Dritter Band*. Frankfurt/Main: Verlag E. S. Mittler & Sohn, 1974.
- Tieke, Wilhelm in Friedrich Rebstock. *Im letzten Aufgebot. Die 18. SS-Freiwilligen-Panzer Grenadier-Division Horst Wessel*. Überarbeitete, zusammengelegte 2. Auflage. Coburg: Nation Europa Verlag, 2000.
- Tieke, Wilhelm. *Im Feuersturm letzter Kriegsjahre. II. SS-Panzerkorps mit 9. und 10. SS-Division 'Hohenstaufen' und 'Frundsberg': 2. verbesserte Aufl.* Osnabrück: Munin Verlag, 1978.
- Tieke, Wilhelm. *Tragedy of the Faithful: A History of the III. (germanisches) SS-Panzer-Korps*. Winnipeg, Manitoba: J. J. Fedorowicz Publishing, 2001.
- Timofeev, Alexey. *Splintered Wind. Russians and the Second World War in Yugoslavia*. Moscow: Most Kolerov, 2014.
- Tišler, Janko in Jože Rovšek. *Mauthausen na Ljubelju. Koncentracijsko taborišče na slovensko-avstrijski meji*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza, 1995.
- Truppenkameradschaft, izd. *'Im gleichen Schritt und Tritt': Dokumentation der 16. SS-Panzer Grenadier Division 'Reichsführer-SS'*. München: Schild-Verlag, 1998.
- Uršič, Marko. »Kraški lovci in zlom kobariške republike.« *Vojnogodovinski zbornik 37* (2009): 51–54.
- Wegner, Bernd. »Auf dem Wege zur pangermanischen Armee. Dokumente zur Entstehungsgeschichte des III. («germanischen») SS-Panzerkorps.« *Militärgeschichtliche Mitteilungen 2* (1980): 101–36.

Klemen Kocjančič

AN OVERVIEW OF THE WAFFEN-SS UNITS AND ESTABLISHMENTS IN THE
SLOVENIAN TERRITORY DURING WORLD WAR II

SUMMARY

The article offers a basic overview of the Waffen-SS military units and establishments that were active during the World War II in the territory of modern-day Slovenia as well as the areas in neighbouring countries, where Slovenian partisans were present. Although Waffen-SS did not take part in the occupation of Slovenia during the April War, some Waffen-SS arrived soon afterwards. The largest influx of Waffen-SS military units and establishments took place after the Italy had surrendered; at that point, the Slovenian territory saw the establishment and reorganisation of multiple Waffen-SS divisions which fought against the partisans. The Waffen-SS units were present in the entire Slovenian territory, ranging in size from companies up to and including corps. It is interesting that some of the Waffen-SS units in Slovenia were composed of foreign (non-German) personnel.

Andrej Studen*

Veliko hrupa za točke

Primer samohvale in karierizma v kriznih časih slovenskega zgodovinarja

Nekoč smo verjeli, da nas bodo cenili po delih, da bo pričevalec naših raziskav zgolj seznam virov in literature, ki naj bi raziskovalce, bralce, skratka uporabnike naših del prepričal o »vrednosti« oz. kakovosti vsebine in tudi o tem, da smo na pravi poti, da smo »uporabni« za druge, sorodne raziskave, da s svojim delom torej širimo obzorje in delujemo v dobrobit drugih raziskovalcev oz. raziskovalk. Pričujočega zapisa ne bi bilo, če bi mi bilo kot mnogim drugim, ki radi enostavno zamahnejo z roko, povsem vseeno. A v nadaljevanju gre za temo, ki se dotika tudi moje raziskovalne dejavnosti. Tarča moje kritike bo zlasti poslednja knjiga zgodovinarke Mateje Ratej *Vojna po vojni*, saj sem od nje, tudi zaradi hvalisavih napovedi avtorice, pričakoval bistveno več, ostal pa zgolj razočaran. Še posebej me moti njena vzvišena ignoranca do raziskovalnih rezultatov drugih, ki bi jih pač morala upoštevati, torej poiskati in vtakati v svoje »znanstveno?« delo, česar pa ni storila, ker dela drugih ali ne pozna ali pa namenoma noče poznati. Skratka, nad njeno plehko erudicijo nikakor nisem navdušen.

Zgodba o razočaranju ima seveda svojo predzgodovino. Namreč po tem, ko sem 10. oktobra 2014 na simpoziju *Zločin in kazen: ob 500-letnici Malefičnih svoboščin Ljubljancanov 1514/2014* na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani predstavil referat *Kanibal pred porotniki*, sem se lotil še natančnejše raziskave o domnevnem ljudožercu iz Spodnje Štajerske, ki med drugim vsebuje tudi podatke o življenju siromašnih viničarjev ok. leta 1900 na podeželskem področju,¹ ki ga je v svoje raziskovanje vključila zgodovinarica Mateja Ratej. Ob najavi izida njene tretje monografije *Vojna po vojni: štajerske kmečke družine v dvajsetih letih 20. stoletja (2016)*, sem bil torej kar nekako poln pričakovanj, da bo avtorica obogatila naše védenje o kmečkem vsakdanjiku (npr. o takratni lakoti kot regionalni posebnosti), a žal, tudi ob naravnost zgroženem zavedanju, da avtorica mojih skromnih znanstvenih dosežkov enostavno ne pozna, ostal, kot pravimo, praznih rok. Pred omenjeno monografijo *Vojna po vojni*

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, andrej.studen@inz.si

¹ Andrej Studen, »Ein angeblicher Kannibale vor dem Schwurgericht – der berühmte Fall Bratuscha zu Beginn des 20. Jahrhunderts,« *Archiv für Kriminologie*, vol. 236 (2015): 173–89. V slovenščini: Andrej Studen, »Ljudožerec pred porotnim sodiščem. Razpita zadeva Bratusa z začetka 20. stoletja,« *Acta Histriae* 24, št. 1 (2016): 131–46.

je Ratejeva objavila še dve: *Ruski diptih: iz življenja ruske emigracije v Kraljevini SHS* (2014) in *Begunstvo profesorja Tofana: kulturnozgodovinski prerez Maribora v dvajsetih letih 20. stoletja* (2015). Izgradnji njene kariere ta trilogija (oz. tri muhe na en mah) gotovo ni škodovala. Objava omenjenih monografij pa se ji očitno še ni zdela zadostna za samopotrditev in posamezne odlomke iz njih je kot izvirne znanstvene članke priobčila tudi v nekaterih znanstvenih revijah in s tem še izdatneje obogatila zbirnik točk, ki služi ocenjevanju raziskovalcev in raziskovalk po sistemu Sicris.² S kot čebelica pridnim zbiranjem točk je tako naenkrat pristala na 10. mestu najuspešnejših slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarok (ogled: Sicris, 17. 10. 2016).

O njenem hitrem vzponu z dna ne bi izgubljal besed. O pravičnosti tovrstnega ocenjevanja bi pripomnil le, da sistem ne ocenjuje oziroma ne ovrednoti dejanske kakovosti znanstvenih dosežkov (kakovost vsebine in njeno »težo« bi kvečjemu lahko ocenjevali za to poklicani oz. relevantni recenzenti, ki bi podali opisno oceno), ampak deluje zgolj na podlagi kvantitete (torej s številom točk, ki je enakovredno za vsako monografijo – pa tudi znanstveno razpravo –, ne glede na njeno dejansko znanstveno vrednost oz. relevantnost).

Ni skrivnost, da naj bi bile vsaj v humanističnih vedah resne študije plod dolgotrajnega preučevanja in naporov ob zbiranju virov in za raziskovalni problem pomembne literature. Za slovensko zgodovino pa je sistem Sicris žal postal škodljiva anomalija, ki je številne raziskovalce in raziskovalke pognala v nespametno hitenje in že kar neokusno hlastanje za točkami. Posledica Sicrisa je tako pospešeno izdelovanje in objavlanje nekakšnih polizdelkov, s takim »štancanjem« pa se, kot rečeno, krni znanost. Zavaljo tega se žal siromaši tudi slovensko zgodovino, ker praktično zavira njegov napredek in razvoj.

Skromnost in izrazito pomanjkanje širše erudicije izkazujejo tudi omenjene tri monografije. Če je prva še nekako vzdržna kot del dela na projektu, pa se nam pri drugih dveh že dozdeva, da jih je avtorica izdala mnogo prehitro, nekako na silo, da se ni dovolj poglobila v refleksijo, ki jo ponujajo podobne študije, skratka, zdi se, da gre zgolj za še en primer hitrega nabiranja točk, ki sem ga omenil zgoraj.

Že sam seznam virov in literature je v vseh treh delih izjemno skromen in me žal spominja na boljše izdelke študentov in študentk. Nepoznavanje (ali morda celo namerno zamolčanje?) dosežkov drugih zgodovinarjev ali zgodovinarok je mestoma naravnost zaskrbljujoče in zato poleg graje vredno tudi kritične presoje. A to ne preseneča, saj je avtorica ob samopromociji svojega dela v okviru slovenskega zgodovino pisja uvedla nov pojav, ki mu s tujko pravimo **egotizem** ali po domače – pretirano poudarjanje same(ga) sebe. Namreč, že pred izidom tretje monografije *Vojna po vojni* je dne 6. februarja 2016 v *Sobotni prilogi Dela* objavila obsežen članek *Pepi s prere-*

² Kot eklatanten primer naj navedem dve razpravi z istim naslovom kot ga nosi kasnejša monografija in tudi poglavji v njej: Mateja Ratej, »Vojna po vojni – vrnitev vojnega ujetnika Štefana Murka leta 1920,« Časopis za zgodovino in narodopisje 85, št. 3 (2014): 39–63, in Mateja Ratej, »Vojna po vojni – očetovstvo Ambroža Maleka,« *Kronika* 64, št. 1 (2016): 79–89. V knjigi *Vojna po vojni* poglavje Vrnitev vojnega ujetnika Štefana Murka (na straneh 100–20) in poglavje Očetovstvo Ambroža Maleka (na straneh 121–40).

zanim vratom se je v levem ušesu bleščal uhan, traktat, v katerem je predstavila štiri zgodbe z žalostnim koncem (enake ali vsaj podobne stavke lahko potem prebiramo v knjigi), hkrati pa precej nespodobno tudi svoj profil zgodovinarke oz., kot pravi sama, »svojo historiografsko pozicijo«. Razglasila se je za mikrozagodovinarke, ki skozi branje zločinov rehabilitira anonimne, za kulturno zgodovinarke malih, navadnih ljudi, kar pa v slovenskem zgodovinoписju že dolgo ni nič novega. Med drugim to velja tudi za znanstvene razprave na podlagi kazenskih spisov. Avtorica se je tako v omenjenem spisu o sami sebi pretirano hvalila s pohvalnim mnenjem pisca spremne besede v njeni drugi knjigi dr. Ota Luthra, češ da je precizno zadel njen historiografski položaj. A dr. Luthar gotovo nima povsem prav, ko pretirano piše, da »ljudje, ki nastopajo v malomestnih družabnih kronikah ali arhivih sodišč, do trenutka, ko je v njih pogledala Mateja Ratej, za slovensko zgodovinoписje niso obstajali«. ³ Konkretni mali ljudje, ki jim namenja pozornost Ratejeva, se v nasprotju z velikimi osebnostmi pred tem gotovo še niso zapisali v zgodovino, a Luthar, ki naj bi bil tudi strokovnjak za zgodovino modernega zgodovinoписja, enostavno pozablja ali pa noče zapisati, da so mikroskope oz. povečevalna stekla nad številnimi kazenskimi spisi, ki obravnavajo zločine in stranpoti malega človeka, že dolgo pred Ratejevo uporabljali oz. držali v rokah nekateri drugi slovenski zgodovinarji in zgodovinarke. Prezrti so se, kot sem že omenil, med drugim ustavili celo na podeželju, ki ga v tretji knjigi skuša rekonstruirati avtorica. Morda ji zato ob lastni samopromociji in samopovečevanju ne bi škodilo kratko uvodno poglavje, v katerem bi poleg lastnega historiografskega položaja spregovorila tudi o dosežkih drugih, prezrtih. Kdo ve? Morda pa želi ostati ena in edina, posebna zgodovinarke? Morda pa je to zgolj nova taktika nesramnega karierizma, ki te v okviru stroke lansira med prestižne in ugledne? Morda pa se ji ob današnji moderni tehniki, ki omogoča hitro iskanje obstoječih znanstvenih dosežkov, vse skupaj zdi odveč in preveč zamudno?

A naj ponovim. Kazenski spisi in mikrozagodovinski (kulturnozgodovinski) pristop, ki ga je Ratejeva očitno odkrila in se nad njim navdušila šele pred kratkim, je skratka del slovenskega zgodovinoписja že vrsto let, tovrstne razprave pa bo, če se bo vsaj malo potrudila, našla npr. v reviji *Zgodovina za vse*, *Acta Histriae* in še kje. Slednje bi ji koristilo tudi pri praktičnem delu. Če bi npr. spremljala objave v *Zgodovini za vse*, bi naletela tudi na razpravo Damirja Globočnika o ponarejevalcu denarja Juriju Potočniku (ZZV 2015/2), ki ga omenja na str. 72. Opombica pod črto ne bi bila odveč, s tem pa bi obogatila tudi nadvse boren spisek uporabljenih člankov.

Skratka. Avtorici ne bi škodila določena mera skromnosti, čudaški samopromociji pa bi se morala vsaj v prihodnje odpovedati in mnenje o sebi prepustiti drugim. Saj veste, kaj pravi stara modrost: »Lastna hvala se pod mizo valja.« Upamo torej lahko, da nam je zadnjič postregla z neobičajnimi stavki: »Mladen Dolar (pisec spremne besede v prvi knjigi, op. p.) je skupaj z menoj zločin tu videl kot povečevalno steklo ...« Kot da bi avtorici manjkalo samozavesti. Skorajda identične stavke kot v *Sobotni pri-*

³ Oto Luthar, »Zgodovina skozi mikroskop?«, v: Mateja Ratej, *Begunstvo profesorja Tofana. Kulturnozgodovinski prerez Maribora v dvajsetih letih 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2015), 8.

logi smo nato lahko prebrali še v sklepnem poglavju tretje knjige, ki je izšla (glede na podpisano *Uvod*) maja 2016, pretirano samohvalo pa je čutiti tudi v *Književnih listih* z dne 2. avgusta 2016, ko je izšel intervju z nekoliko bizarnim naslovom *Kako so živele in morili na štajerskem podeželju*. Tu se predstavi kot »zgodovinarica, ki osvetljuje družbeno situacijo po prvi svetovni vojni skozi štiri (*sic!*) umore«.

Samo štirje kazenski spisi naj bi bili torej dovolj za predstavitev življenja štajerskih kmečkih družin v dvajsetih letih 20. stoletja? Med nadvse skromno literaturo, ki jo celo upošteva, pa naj bi o življenju na podeželju poleg tega dala odgovor samo še 1. in 2. zvezek o socialnih problemih slovenske vasi Iva Pirca in Franja Baša iz leta 1938? Vse drugo, kar našteva kot monografije in članke, se bolj ukvarja z urbanim Mariborom. Le čemu ji je bilo treba uvodoma predstavljati Maribor kot trdnjavo nemštva in nam servirati že znane stvari, med drugim tudi tiste o razumevanju Drave pri Mariborčanah v 20. stoletju, o katerih je pisala že v razpravi *Skozi mesto je tekla reka*, ki je izšla v zborniku *Mesto in gospodarstvo* leta 2010.⁴ Očitno ni imela pri roki ničesar drugega. Namesto v »osnovno arheologijo Maribora pred veliko vojno in v desetletju po njej«, ki deluje kot nekakšen nepotreben tujek,⁵ bi se lahko torej bolj poglobila v razmere v kmečkem zaledju. Po prevratu in koncu vojne se namreč Nemci na Spodnjem Štajerskem (torej tudi v krajih, ki jih obravnava) niso mogli sprijazniti z novonastalimi političnimi razmerami. Gojili so odkrit odpor do nove »južnoslovenske« države in si prizadevali, da bi prišli v okvir »nemške Avstrije«. To je vzpodbudilo slovenske oblasti, da so še ostreje in odločnejše izvajale politiko »nacionalizacije«. Slovenci so torej hiteli s »popravljanjem« starih krivic. Slovensko časopisje je zahtevalo »brezobzirno izčiščenje« vsega, kar je nemškega, vsega, kar bi spominjalo na staro Avstrijo in nekdanje nemško gospostvo. Ker so se pojavljali protidržavni elementi, je oblast pozivala ljudi, da brez moralnih zadržkov ovajajo pronemške ljudi. To naj bi bila tako rekoč dolžnost vsakega zanesljivega Slovenca, kot poziva *Ptujski list* 18. maja 1919.⁶ Avtorica tega očitno ne pozna (ali pa se ji ne zdi vredno omembe), čeprav sama piše, da »kakor Maribor ob prehodu v prvo jugoslovansko državo ni bil

⁴ Mateja Ratej, »Skozi mesto je tekla reka: Razumevanje Drave pri Mariborčanah v 20. stoletju,« v: *Mesto in gospodarstvo. Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*, ur. Željko Oset, Aleksandra Berberih Slana in Žarko Lazarević (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 2010), 57–74.

⁵ Podobno velja tudi za precej mizerni in odvečni poglavji, ki ju je kot mašilo priobčila v knjigi *Begunstvo profesorja Tofana*, ki naj bi glede na podnaslov pomagali osvetliti *Kulturnozgodovinski prerez Maribora v dvajsetih letih 20. stoletja*. Tu je povsem na kratko predstavila diktaturo kralja Aleksandra Karađorđevića in poleg par člankov iz Slovenca in Jutra med literaturo namesto resne znanstvene monografije navedla zgolj povzetek prispevka na konferenci zgodovinarja Jureta Gašpariča, kar kaže na njen domet in historiografsko pozicijo »linije najmanjšega odpora«. Pri tem skoraj cel odstavek enostavno prepíše, ne da bi uporabila narekovaje, kot to zahteva akademska poštenost (gl. str. 18). K temu kot kakšen kronist doda še naslednje skromno poglavje o mariborski zimi 1929, o snegu in nizkih temperaturah. Odveč je seveda poudarjati, da bi pričakovali mnogo več, morda pa drugič.

⁶ Podrobno o tem Andrej Studen, »Izjava enega zanesljivega Slovenca zadostuje. Denunciacije pronemških elementov po razpadu habsburške monarhije v dokumentih okrajnega sodišča Slovenske Konjice,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 1 (2009): 129–42. Seveda opozarjam tudi na tam naštetu literaturo.

izključno nemško misleče in govoreče mesto, tako ni bilo izključno slovensko misleče in govoreče njegovo zaledje«. (str. 19) Drži, da so lokalne kmečke skupnosti vrednotile svoje člane na podlagi njihovega odnosa do kmečkega dela,⁷ in ne predvsem na podlagi njihove jezikovne, nacionalne in politične pripadnosti. A v poprevratnem času ni bilo nič posebnega, da se je v besednjak peščice kmetov, ki nastopajo v knjigi, ob znanju, ki so ga pridobili v utrakvistični šoli (seveda v času nemških pritiskov), vpletalo nemško besedje in zato med njimi ni bilo opaziti »artikuliranega slovenskega nacionalnega zavedanja«. S tem se seveda niso zavestno ukvarjali, bolj so se posvečali strategijam preživetja, saj sta vsakdanjik večine zaznamovala »slaba prehrana in stanovanje«, ob pomanjkanju živeža pa je večkrat vladala tudi lakota, tamkajšnja regionalna kalamiteta oz. šiba božja.⁸ Podobno kot o prehrani bi lahko razpravljali še o avtoričinem razglabljanju o zračenju stanovanjskih prostorov, kjer tudi preseneča njeno nepoznavanje pretekle higiene na kmetih (spet se sklicuje samo na delo Pirca in Baša), a v opombi bi lahko vsaj kot primerjavo navedla daleč bolj zrelo historično monografijo Mete Remec⁹ pa še kakšno drugo delo. Podobno velja še za alkoholizem, čudne spolne prakse, vlogo socialne kontrole, govoric. Ali so bile ženske na slabem glasu v letih pred vojno kaj drugačne od tistih po prvi svetovni vojni? Ali je k temu pripomogla povojna psihoza, pojem, ki ga sploh ne omenja (ne pozna)?

V pisanju je sicer večča, ima pripovedni dar in tudi iz vsebine izvemo marsikaj uporabnega, da ne bo pomote. A njena »obdelava« odličnih virov za poznavanje nekdanjega vsakdanjega življenja, torej štirih kazenskih spisov Okrožnega sodišča Maribor, ki nikakor ni »skrajno nenavadna«, kot ji v spremni besedi laska Boris A. Novak, mestoma bolj spominja na žurnalizem kot na resno historično raziskavo. Včasih je moteča njena poudarjeno feministična obrambna drža proti moškemu gospostvu, motijo pretiravanja kot npr. samospraševanje: »Si je morilec vanjo obrisal krvave roke?« Ali pa: »Karol Živko je moral to povedati malodane s ponosom ...«; »dobil je blešččča priporočila« ipd. Malce preveč literarno zveni: »Medtem ko je bilo desno uho žrtve prerezano, se je v levem še zmeraj blešččal okrogel uhan, kot bi hotel tudi po smrti lastnice ubraniti njeno dostojanstvo.« Sploh se zdi, da na ženske gleda preveč z današnje perspektive. Ali so se dejansko tako počutile, kot skuša mestoma sugerirati o njihovi podrejeni vlogi? Včasih imamo celo občutek, da avtorica ni povsem zadovoljna s potekom procesa in izidom sodbe. Zelo moteče pa je skozi vso knjigo večkratno poudarjanje, kateri drobci v sodnih spisih je pomemben, dragocen, zanimiv za kulturnega zgodovinarja. Ko se v poglavju *Vrnitev vojnega ujetnika Štefana*

⁷ Od razsvetljskega 18. stoletja naprej, ko je prišlo do »antropologizacije dela«, so na delo vedno bolj gledali kot na vrednoto oz. vrlino in postopoma je bilo vedno manj teoloških gledanj, češ da je delo breme, ki ga nosimo zaradi izvirnega greha Adama in Eve. Vse bolj so skratka častili delavnost in pridnost ter grajali lenobo, ki vodi v propad. Tudi kmečkega gospodarstva.

⁸ V vsej knjigi Ratejeva spomni na slabo prehranjenost ljudstva samo z drobcenim pasusom iz kazenskega primera o očetovstvu Ambroža Maleka (strani 128, 129), kot referenco pa seveda navaja zgolj omenjeno delo Pirca in Baša.

⁹ Meta Remec, *Podrgni, očedi, živali otrebi. Higiena in snaga v dobi meščanstva* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), Zbirka Razpoznavanja/Recognitiones, 24.

Murka npr. ukvarja z Julino stisko, se priduša denimo nad pričanjem Štefanovega brata Ivana, ki naj bi po njenem mnenju »pričakovano stopil bratu v bran«. Povedal je namreč, da naj bi Julia slabo vzgajala otroke in jih kvarila s svojim vedenjem. Ratejeva bombastično zapiše, da »ni pomišljal udariti po umrli«, kot dokaz za to, da je slaba vzgojiteljica in pokvarjenka, pa navedla Ivanov opis dogodka »ob naključnem obisku domačije: preden se je postavil Štefanov sin Janez s palico med nogami in mu zažugal, 'kakšnega kureca' ima«. Na nedodelanost njene analize kaže stavek, ki sledi: »Ne vemo, kakšen vtis je na porotnikih pustil opisani dogodek, za kulturnega zgodovinarja pa je zanimiv kot redek drobec o otroškem doživljanju vojne, pomanjkanja in razbitih družin.« (str. 118) To pa je tudi vse! Več morda drugič? In končno. Vojna leta so dejansko spremenila vlogo žensk na kmetiji, toda ali je bilo morjenje žena v povojnih letih res »način eliminacije ekonomskih tekmecev«, kot v spremni besedi zapiše Boris A. Novak? Saj to vendarle ni bil pogost, vsakodneven pojav. Grozoviti umori so se pojavljali občasno ter nekoč – tako pa je tudi danes – temeljito pretresli (zamajali) utečeni vsakdanjik skupnosti. Glede »zločinov iz strasti« in ekonomije pa se tudi iz primerov Ratejeve dobro razbira, da gre ob vprašanih hudega nasilja v družini tudi za vprašanja preužitkarstva, za nesoglasja med zakoncema zaradi vmešavanja staršev ali drugih sorodnikov, za strah pred nezakonskim očetovstvom, za siromaštvo in boj za preživetje, za alkoholizem ipd. O tem, kako je na razne odklone gledala skupnost, seveda pripovedujejo pričevanja prič, torej pričevalcev časa, ki jih ne gre enostavno obkladati z lastnimi sodbami in pripombami, kot je to razvidno iz zgornjega primera (pričanja Ivana, brata Štefana Murka).

Enaka zgodba velja tudi za knjigo *Begunstvo profesorja Tofana*, ki bi se je morala avtorica lotiti z več znanstvene pretanjenosti in resnosti. Med drugim se tudi tu žalostno izkaže, da ne pozna prav nobene razprave o nekdanjem življenju služkinj v meščanskih gospodinjstvih. Te med drugim govorijo tudi o spolnem nasilju nad služkinjami. Tudi tam so mestoma moteče navijaške besede, ki naj bi jih po njenem mnenju »srhljivo koncizno« izgovorila Tofanova služkinja Metka Dobaj: »Geprügelt hat er mich.« Glede na to, da sama priznava, da si je pomagala s prevajalci, bi jih morda lahko poprosila še za prevod tega kratkega stavka, saj sama v oklepaju navaja »Premagal me je« namesto »Pretepel (premlatil, premikastil) me je«. (str. 56)

Ignoranca ali nepoznavanje dosežkov drugih, torej prezrtih, se slika tudi v neupoštevanju življenjskih položajev, ki jih odražajo ločitveni spisi iz časa po prvi svetovni vojni. Janez Cvirn je tako že leta 2004 lepo pokazal, kako je vélika vojna res v marsičem zamajala včerašnji svet.¹⁰ Pokazal je, da so se mnoge žene, ki so po vpoklicu mož ostale same, prej ali slej zapletle v ljubezensko razmerje, razširilo se je poznavanje »tehnike preventivnega občevanja«, navkljub zahtevam oblasti in cerkve, ki sta od žena vojakov zahtevali brezpogojno zvestobo, pa je bil zakonolom pogost pojav.

¹⁰ Janez Cvirn, »'Župnik je rekel, da bi bilo treba ženske zapečatiti'. Vpliv prve svetovne vojne na ločitve zakonov,« *Zgodovina za vse* 11, št. 2 (2004): 72–82. Zanimivo je, da številka revije, ki je posvečena ženski zgodovini, Ratejeve, ki poudarja nekakšen čas močnih nihanj patriarhalnega ustroja družbe in obrambe dominantnih moških položajev, sploh ni pritegnila.

Nekatere može je prešuštvo močno prizadelo in so žalostno končali, »očitno pa se jih je z ženinim spodrsrljajem veliko tudi sprijaznilo«. Kot v svoji študiji o vplivu prve svetovne vojne na število ločitev zakonov (tudi za Spodnjo Štajersko) ugotavlja Janez Cvirn, je vzporedno z rastjo zahtevkov za ločitev leta 1919 »približno za trikrat naraslo število zahtevkov, v katerih so možje spodbijali očetovstvo, tj. zakonskost rojstva otroka, ki ga je bila porodila njegova žena«. Čeprav so bili takšni primeri poznani že pred veliko vojno, »gre v ohranjenih primerih iz leta 1919 v glavnem za zahteve mož, ki se po koncu vojne, po vrnitvi s fronte ali iz vojnega ujetništva, niso hoteli sprijazniti z dejstvom, da so v odsotnosti postali zakonski očetje otroka – čeprav so bili v kritičnem času zaploditve otroka na fronti, v bolnišnici ali vojnem ujetništvu«. Navkljub privlačnosti teze o prešuštvu žena kot vzroku za povojne ločitve zakonov pa Cvirn v nadaljevanju pokaže, da temu ni bilo tako in da je bilo »prešuštvo že pred prvo svetovno vojno le redko edini razlog za ločitve«. Je pa bilo prešuštvo za kmete, ki so bili med ločenci v veliki večini, pomembno zaradi vprašanja dedovanja. Cvirn nato pokaže, da so pri ločitvah bolj prevladovali drugi razlogi, kot so nepremagljiva zoprnost, hudobna zapustitev, v veliki večini primerov pa fizično in psihično nasilje ter ponavljajoče se žalitve. Pri slednjem, tj. »prehudim ravnanjem z družetom«, so bile grožnje s tepežem in celo s smrtjo več kot običajne. Cvirn opozori na nasilje in pretepe med zakoncema ter ugotavlja, da so »zlasti možje brutalno uveljavljali svoj prav in vlogo 'glave družine'«. A v nekaterih primerih so bile nasilne tudi ženske. Kmečki ločenci so pri tepežu seveda uporabljali najrazličnejše kmečko orodje in se obkladali z bolj ali manj sočnimi zmerljivkami. Med kmeti so se pojavljali tudi očitki »o domnevno slabem gospodarjenju enega izmed zakoncev«. Žene so velikokrat skušale dokazati, da mož ni skrbel za družino, »možje pa so nasprotno pogosto trdili, da se žena ni 'brigala zanje'«. V več ločitvenih primerih pa detektiramo tudi krivdo staršev enega od zakoncev (pomembno je bilo vprašanje preužitka!) ali otrok iz prvega zakona. Med ločitvenimi razlogi srečamo tudi pijanstvo in razuzdanost enega izmed zakoncev pa ljubosumje in nezadovoljstvo z zakonsko zvezo.

Mislím, da je odveč ponovno poudarjati, da bi upoštevanje takih razprav obogatilo in obenem dalo znanstveno težo objavam Mateje Ratej. A očitno ima vsaj delno prav Boris A. Novak, ko pravi, da se »zgodovinarica Mateja Ratej načelno in frontalno zoperstavlja metodologiji in smotrom tradicionalnega zgodovinarstva«. Res je nekaj posebnega, unikatnega, saj njena domišljija mestoma prekorači mero, ki jo zgodovinarjem poleg virov priporoča Jacques Le Goff. Neprepričljiva je zlasti v dokazovanju, da se je število umorov ali poskusov umora po vojni povečalo in da so v teh primerih neposredno in posredno prisotni vojaki kmečkega rodu kot anonimni udeleženci prve svetovne vojne. Trdi, a ne pokaže dovolj prepričljivo, da so psihično ali telesno poškodovani vojaki ob svojem povratku »neizbežne vsakodnevne konflikte pogosto reševali na način, ki so ga ponotranjili kot sodobniki vojne – s strahovitim nasiljem, ki je tudi v prvih letih miru izpodrivalo besedno sporazumevanje«. (str. 8) A strašno nasilje v družini in grozljivi zločini so se dogajali že pred prvo svetovno vojno. K temu naj še pripomnim, da npr. v dokumentih okrajnega sodišča Slovenske Konjice naletimo tudi na nasilne ženske. Vojna je v vojaških povratnikih res pustila

travme. Toda podobni bestialni in celo perverzni zločini, ki naj bi kazali na razčlovečenje slovenskih vojakov, doživeto v jarkih prve svetovne vojne, so se dogajali že pred njo. Nekateri so bili mnogo hujši in še bolj zverinski.

Okrutni zločini so se v krajih, ki jih je pod drobnogled vzela avtorica, torej dogajali ne samo po veliki vojni, temveč tudi pred njo, dogajajo pa se še danes. Ali torej obravnavani štirje primeri umorov v štajerskih kmečkih družinah res »drastično kažejo, kako usodne so bile posledice vojne«?

28 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Meta Remec

BAKH, TOBAK IN VENERA

Grehi in skušnjave
v dolgem 19. stoletju

Inštitut za novejšo zgodovino

Cena: 25 EUR

Jubileji

Peter Vodopivec – ob 70. obletnici

Sedemdesetletnice že po svoji naravi, po impresivnosti številkk zbujaajo pozornost in spoštovanje. V našem kulturnem krogu smo jih vzpostavili kot trenutke razmisleka. Vzpostavili smo jih kot trenutke, ki kličejo k refleksiji o našem skupnem bivanju in o naši skupni poti – kot zgodovinarji, a tudi kot ljudje. Kajti vsak zapis o slavljencu je neizbežno tudi zapis o nas samih, je zapis naše izkušnje, našega doživljanja slavljenca, njegovega časa in prostora, v katerem je intelektualno zorel in deloval.

V tem pogledu ni prav nič drugače v primeru Petra Vodopivca, ki je v letošnjem poletju dopolnil sedemdeset let. Toda pri Petru Vodopivcu se zastavlja drugo, precej bolj zagatno vprašanje. Kako na kratko povzeti njegovo pestro ustvarjanje? Kako na nekaj straneh povzeti vsestranski in večplasten strokovni in človeški napor pri premikanju meja znotraj stroke in v različnih javnostih v njegovi širini in pomenskih odtenkih? Tematski in organizacijski opus, ki ga je ustvaril Peter Vodopivec, je ne samo širok, temveč tudi zelo raznovrsten. Kot se za kritičnega intelektualca tudi spodobi!

Peter Vodopivec se je rodil leta 1946 in je po študiju na oddelku za zgodovino ljubljanske FF leta 1978 doktoriral pod mentorstvom profesorja Frana Zwittera. Postal je redni profesor za občo zgodovino 18. in 19. stoletja na Filozofski fakulteti v Ljubljani, od leta 1999 do upokojitve leta 2012 je bil zaposlen kot znanstveni svetnik na INZ v Ljubljani.

Za Petra Vodopivca nedvomno velja, da je značaj tudi usoda. Dinamičnost, premissljenost, potrpežljivost, radovednost (ki sega čez okvire zgodovinopisne stroke), posluš za druge oziroma za drugačna (tudi nasprotna) stališča in interpretacije niso lastnosti, ki bi krojile zgolj njegovo zasebno življenje. Vplivale so tudi na njegovo strokovno delovanje. S takšnimi značajskimi lastnostmi je Peter Vodopivec prav gotovo pomembno zaznamoval slovensko zgodovinopisje, in to kot osebnost in znanstvenik. V zadnjih štirih desetletjih nastopa v različnih zgodovinarskih vlogah: kot profesor, raziskovalec, mentor, urednik, svetovalec, kritik in ne nazadnje kot zelo ploden pisec. S teh položajev je neprisiljeno, z močjo argumentov spodbudil mnoge vsebinske in metodološke premike v našem zgodovinopisju, spodbujal samokritičen razmislek o lastni stroki (o ciljih in dometu), o njeni vlogi v družbi nasploh, o prenosu rezultatov raziskovalnega dela v širšo, zlasti šolsko javnost.

Kot pisec teži k sintetičnemu ter poglobljenemu razumevanju zgodovinskih pro-

cesov in obdobjih, in sicer na podlagi poznavanja empiričnih podatkov, soočenih s teoretskimi premisami, ter ob upoštevanju relevantne sodobne strokovne literature. Takšno razumevanje preteklosti je v najbolj celoviti obliki podal v monografiji *Od Poblinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2006) ter v sodelovanju s kolegom Petrom Štihom in Vaskom Simonitijem v sintezi *Slowenische Geschichte: Gesellschaft - Politik - Kultur* (Graz: Leykam, 2008).

Bolj kot kdorkoli drug je po vzpostavitvi interpretativnega pluralizma poudarjal potrebo po konstruktivnem dialogu v zgodovinoisju kot eno njegovih temeljnih značilnosti. Bolj kot kdorkoli drug je poudarjal nujnost komparativnega raziskovalnega dela, nujnost interakcije med domačim in mednarodnim znanstvenim prostorom, prenos znanja in metodologij raziskovalnega dela iz mednarodnega okolja. Bolj kot kdor koli drug je že zelo zgodaj poudarjal tudi potrebo internacionalizacije slovenskega zgodovinoisja. Pisal in govoril je proti konceptu razvojne premočrtnosti (včasih celo teleološkosti), plediral za kategorije procesnih značilnosti (to je za tolmačenje notranje logike in vzajemnosti historičnih procesov), dolgoročnosti, večperspektivnosti, kontekstualizacije in dialoščnosti, ki naj bi bile vodilo raziskovalnega dela vsakega zgodovinarja. Poudarjal je položaj zgodovinarjev kot prevajalcev miselnih struktur preteklosti in sedanjosti, zgodovinarja kot agensa dialoga med preteklostjo in sedanjostjo. Zgodovinoisje naj bi z vključitvijo momenta narativnosti spremenilo način komuniciranja z javnostmi. Vse to se je izteklo v željo po opustitvi etnocentrizma oziroma drugih oblik ideološkosti kot raziskovalnih strategij in interpretacijskih paradigem v slovenskem zgodovinoisju. S temi stališči je imel Peter Vodopivec v osemdesetih in devetdesetih letih kot univerzitetni profesor ali kot pobudnik različnih projektov velik vpliv na cele generacije dodiplomskih in podiplomskih študentov, na njihove konceptualne in metodološke usmeritve.

Našteti poudarki Vodopivčevega angažmaja niso nastali naenkrat, pač pa so postopno prihajali do veljave od osemdesetih let 20. stoletja dalje, pri čemer mu je vsekakor močno koristilo znanstveno izpopolnjevanje v tujini. V letih 1978/79 se je strokovno izpopolnjeval v Parizu, leta 1982 v Združenih državah Amerike, kasneje je bil tudi gostujoči profesor na univerzi v Celovcu (1987), leta 1991 v Clevelandu, leta 1993 v Gradcu in v letih 1995/96 v Budimpešti. S svojim delovanjem si je pridobil ugled v (tedanjem) jugoslovanskem prostoru pa tudi med avstrijskimi, nemškimi, francoskimi in ameriškimi kolegi.

Osemdeseta leta 20. stoletja sodijo v historično prelomne čase, ko se je z opuščanjem ideološke ortodoksije postopno odpiral družbeni prostor, ki je nato po padcu berlinskega zidu zaživel v podobi interpretativnega in metodološko pluralnega strokovnega okolja. Družbeni prostor se je neizogibno odpiral tudi za zgodovinoisje, ki je dobilo priložnost preseči redukcioniistični in ideološki interpretativni vzorec, na kar je med prvimi v slovenskem okolju v člankih (npr. o razmerju med ideologijo in zgodovinoisjem v *Problemih* leta 1984) opozarjal prav Vodopivec. Takrat se je ponujala priložnost za redefinicijo položaja zgodovinoisja kot humanistične discipline, čez meje ideoloških omejitev ali delitev. Ta leta je Peter Vodopivec aktivno soustvarjal

kot kritičen intelektualec. Tudi z zavedanjem, da taka drža praviloma ni vzbujala naklonjenosti tedanjih oblasti in njihovih predstavnikov v javnosti. S položaja zagovornika zgodovine kot znanosti o družbi, kot vede, ki naj celovito razlaga družbene procese ali posamezne fenomene, je Vodopivec na ozadju historičnih spoznanj kritično mislil tudi vsakokratno aktualno sodobnost.

Tovrstne težnje so najbolj razvidne iz njegovih posegov na področje šolske zgodovine. Na področje torej, kjer zgodovinopisje prihaja v stik z najširšim občinstvom, z učenci in dijaki v občutljivem obdobju oblikovanja osebnostnih identitet, kulturnih in vrednostnih preferenc. Po Vodopivcu gre za veliko odgovornost discipline (piscev učbenikov in učiteljev), kako skozi govor o preteklosti na zanimiv in ilustrativen način interpretirati današnji svet.

Pomembno vlogo je imel pri prenovi pouka zgodovine v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja, saj je vodil komisijo, ki je bila zaslužna za spremembo učnih načrtov leta 1998. Postal je tudi prvi predsednik Državne predmetne komisije za splošno maturo za zgodovino v času, ko je bila matura vnovič uvedena kot zaključek srednješolskega izobraževanja, hkrati pa je aktivno sodeloval pri organizaciji raznih seminarjev za učitelje zgodovine. Bil je tudi eden izmed pobudnikov in ustanoviteljev slovenskega Društva učiteljev zgodovine v letu 2000.

Peter Vodopivec je deloval oziroma še deluje tudi v številnih uredništvih revij in strokovnih društvih. Med drugimi posegi v javnosti lahko omenimo še to, da je bil že v študentskih letih član uredništva študentskega časopisa *Tribuna*, kasneje pa je bil aktiven v uredništvu *Naših razgledov*, *Glasnika Slovenske matice* in *Nove revije*, uredil je več zbornikov, v zadnjem obdobju pa je sourednik zbirke *Zgodovina držav in narodov*, ki jo izdaja Slovenska matica.

Za svoje raziskovalno delo je prejel več priznanj – leta 1996 francosko odlikovanje vitez akademskih palm, leta 2008 avstrijsko nagrado Antona Gindelyja za kulturo in zgodovino srednje, vzhodne in južne Evrope za monografijo *Od Pohlenove slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*, istega leta je delo prejelo tudi nagrado klio, v letu 2009 pa še nagrado oddelka za zgodovino Jagiellonske univerze in Zgodovinskega društva v Krakovu. Dve leti pozneje je bil odlikovan z avstrijskim častnim križcem za znanost in umetnost I. reda.

Dosedanja življenjska in profesionalna pot Petra Vodopivca je bila pestra in polna ustvarjalnosti. A Peter Vodopivec se ni ustavil pri doseženem. Tako upokojitve ni razumel samo kot ugodja spokoja, temveč tudi kot priložnost, da v miru uresniči zastale, nedokončane ali na novo domišljene projekte v zgodovinopisju ali izven njega. Da torej še naprej prispeva k dinamiki stroke, k razumevanju historičnih okolij. In v tem stremljenju ga lahko samo podpremo in mu za naprej zaželimo veliko zdravja in sreče!

Žarko Lazarević in Bojan Godeša

27 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Marjetka Rangus

**PARLAMENTARNE
PRAKSE
SOCIALISTIČNE
JUGOSLAVIJE**

**V iskanju ravnotežja med
skupščinskim sistemom in
parlamentarizmom**

Inštitut za novejšo zgodovino

Cena: 25 EUR

Ocene in poročila

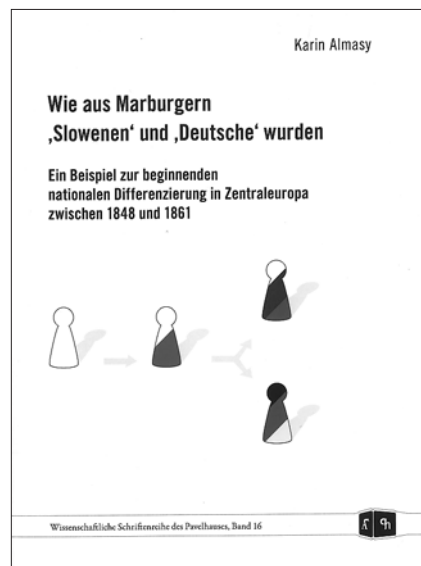
Karin Almasy, *Wie aus Marburgern »Slowenen« und »Deutsche« wurden. Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861.* Bad Radkersburg – Graz: Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark, Pavelhaus, 2014, 234 str.

Graška zgodovinarica Karin Almasy se je v svojem knjižnem prvencu lotila obravnave izredno zanimivega, a hkrati precej kompleksnega zgodovinskega problema. Prikazuje nekatere preobrazbe in razvojne tendence, ki so se pojavljale v kontekstu lokalne zgodovine spodnještajerskega mesteca na obeh bregovih Drave, je avtorica opisala in analizirala, kako so, kot govori že sam naslov, iz Mariborčanov med letoma 1848 in 1861 nastajali »Slovenci« in »Nemci«. Namen njene raziskave je bil torej v tem, da na majhnem lokalnem primeru prikaže proces nastajanja in uveljavljanja modernih nacionalnih identitetnih kategorij in posledične nacionalne diferenciacije mariborskega prebivalstva.

Pristop Karin Almasy k obravnavani problematiki v metodološkem oziru ni nov. V zadnjih treh desetletjih je bila publicirana vrsta podobnih lokalnih študij. Te študije so pokazale, da so se v dolgem 19. stoletju procesi nacionalne diferenciacije odvijali v številnih urbanih naselbinah na ozemlju Avstrijskega cesarstva oziroma Avstro-Ogrske. Stanje raziskav tako izpričuje, da so avstrijski državljani z vseh koncev in krajev te obsežne politične tvorbe – še zlasti v zadnjih desetletjih 19. stoletja pod vplivom različnih dejavnikov ter z večjim ali manjšim navdušenjem, na vsak način pa v vse večjem številu – sprejemali nove, nedavno artikulirane nacionalne ideje in kategorizacije. Brez dvoma drži, da so ti procesi od primera do primera potekali z zelo različnimi hitrostmi in v odvisnosti od širših družbenih pogojenosti in okoliščin.

A kljub temu avtorji omenjenih raziskav delijo prepričanje, da se je prav v tem obdobju kot vodilna poteza individualne identitete postopoma uveljavljala posameznikova (ne) pripadnost specifični nacionalni skupnosti; pri čemer je ta nacionalna pripadnost posledično izpodrivala dotlej prevladujoče »prednacionalne«, tj. stanovske, verske, deželne, pokrajinske in mestne načine identificiranja.

A četudi torej pristop Karin Almasy v pričujočem delu ni nov, pa kljub temu velja, da je zelo izviren. Avtoričina študija je namreč eden prvih poskusov aplikacije novega razumevanja fenomena razširjanja modernih nacionalnih pojmovanj v kontekstu tistih mestnih skupnosti, ležečih na področju, ki ga slovenski zgodovinarji tako

radi zamejujemo z izrazoma »na Slovenskem« oziroma »slovensko etnično ozemlje«. Z izrazoma torej, s katerima impliciramo natanko tisto, kar posredno problematizira prav avtoričina knjiga: da namreč kronološko gledano moderno nacionalno dojetje stvarnosti določenega prostora in obenem njegovo zamejevanje oziroma opredeljevanje po nacionalnih ločnicah ni relativno nedaven pojav, temveč posledek veliko daljših etničnih identitetnih pogojenosti, ki so šele v 19. stoletju lahko prišle do pravega izraza. Študija Karin Almasy nikakor ne sledi tovrstni implikaciji. Že po nekaj straneh postane bralcu očitno, da knjiga ponuja drugačno, ja, neobremenjeno obravnavo, kakršne preteklost Maribora v tem obdobju doslej še ni bila deležna. Obravnavo torej, ki analize in interpretacije razpoložljivih virov ne konstituira opirajoč se na prikrite podmene nacionalistične retorike 19. stoletja, in ki obenem svoja interpretativna izhodišča formulira onkraj etnicističnih predpostavk o objektivno obstoječih etničnih skupnostih, ki da so v 19. stoletju zgolj ozavestile svojo nacionalno identiteto.

A ta značilnost nikakor ni edina izvirnost monografije. V zadnjih desetletjih smo se slovenski zgodovinarji, in naj s tem v zvezi tukaj pripomnim zgolj – *mea culpa*, v svojih analizah in interpretacijah oblikovanja, razširjanja in sprejemanja moderne slovenske identitetne kategorije zelo izrazito opirali na že objavljene zbirke različnih virov, na raznovrstne publikacije iz obravnavanega obdobja (v tem smislu še zlasti na časopisje) in tudi na sekundarno literaturo. V arhivske fonde pa smo se pravzaprav zakopali zgolj izjemoma. Karin Almasy je tukaj naredila pomemben korak naprej. Podobno, kot so pred njo to že počeli najpomembnejši raziskovalci tovrstnih fenomenov in najmarkantnejši poznavalci tovrstne zgodovine 19. stoletja »na Slovenskem« (naj na tem mestu omenim zgolj J. Cvirna in T. Domeja), je tudi ona v svojo raziskavo vključila številne dotlej še nepregledane vire, ki jih je našla v obeh mariborskih, v ljubljanskem državnem in še zlasti v graškem deželnem arhivu. In prav ti viri pomembno podpirajo poglobljeno sporočilo njene raziskave, ki je v tem, da so moderne nacionalne identitetne kategorije, med njimi tudi slovenska, fenomen 19. stoletja in da je torej množična nacionalizacija prebivalstva posledica delovanja promotorjev tega novega nacionalnega pogleda oziroma nazora ter hkrati tudi institucionalnega vpeljevanja teh novih nacionalnih kategorizacij v realnost vsakdanjega življenja.

Sodeč po virih, ki jih je zbrala in analizirala Karin Almasy, je bil v Mariboru prav čas med letoma 1848 in 1861 v tem smislu zelo pomemben. Očitno so bila prav petdeseta leta 19. stoletja tudi v Mariboru obdobje kristalizacije in dokončnega definiranja modernih slovenskih nacionalnih pojmov in predstav ter obenem obdobje, ko se sočasno že prične proces nacionalne diferenciacije in vzpostavljanja dveh nacionalnih skupnosti. Bralkam in bralcem nikakor ne želim kratiti zadovoljstva ob branju, zato naj na tem mestu v potrditev zapisanega navedem zgolj zelo zgornje podatke o dijakih, ki so v tem času obiskovali mariborsko gimnazijo (str. 160). Mariborska gimnazija je namreč že v petdesetih letih 19. stoletja razvrščala svoje dijake najprej po nacionalnem in kasneje po jezikovnem ključu. Sodeč po podatkih je bilo leta 1854 število vpisanih dijakov glede na nacionalnost (»Nach der Nationalität«) naslednje: 87 dijakov je bilo slovenske, 60 nemške in 48 slovensko-nemške nacionalnosti. V

preglednici za leto 1855 so bili dijaki razdeljeni po jeziku (»Sprache«), v gimnazijo pa je bilo vpisanih 75 »Slovenen«, 74 »Deutsche« in 34 »Utraquisten«. Leta 1861 pa je bila kot klasifikacijska kategorija vpeljan materni jezik (»Der Muttersprache nach: Deutsche (116), Slovenen (222), Utraquisten (14)«).

Že zgolj iz teh na kratko nanizanih podatkov lahko potegnemo precej zanimivih zaključkov. Na tem mestu bi omenil dva. Najprej, glede na dejstvo, da je nacionalnost kot kriterij razvrščanja tako rekoč čez poletne počitnice 1854/1855 zamenjal jezik, se zdi upravičeno zaključiti, da se je v tem času že vzpostavljala enačaja med tema dvema fenomenoma. Podobno kot drugod po srednji Evropi se je tudi v Mariboru v tem času govorjeni jezik uveljavljal kot določujoči kriterij posameznikove nacionalne pripadnosti. In tudi v mestu na obeh bregovih Drave je bilo tovrstno enačenje med govorjenim jezikom in nacionalnostjo kronološko gledano zelo nov pojav.

Kajti v letu 1848 je v javnosti zakrožilo tudi alternativno razumevanje nacionalnosti, ki napeljuje k sklepu, da so v tem prelomnem letu nekateri Mariborčani in prebivalci Štajerske nacionalnost še zmeraj razumeli zelo drugače, kot so jo razumeli nekaj let kasneje in kot jo razumemo dandanes. K. Almasy v tem smislu tako opozarja na poziv mariborskim ženam in dekletom, naj na svojih prsih ponosno nosijo kokarde v nacionalnih barvah, pri čemer je avtor tega spisa (*Die nationale Kokarde. An Marburgs Frauen und Mädchen.*) s tem meril na kokardo v beli in zeleni barvi – torej na znamenje v dveh tradicionalnih barvah štajerskega deželnega grba (str. 111)! Iz tega sledi, da se je v obdobju le nekaj let od 1848 naprej pojmovanje nacionalnosti korenito spremenilo. Obenem, in to je naslednja ugotovitev, ki bi jo želel poudariti na tem mestu, lahko iz podatkov o vpisanih dijakih razberemo tudi, da se je delež tistih, ki se niso eksplicitno opredeljevali niti za nemško niti za slovensko jezikovno oziroma nacionalno kategorijo, vztrajno manjšal in bil leta 1861 že zelo majhen. Nacionalne kategorizacije so se potemtakem v tem času v mariborski gimnaziji že uveljavile kot merilo posameznikove pripadnosti. Seveda je treba k temu takoj pripomniti, da nam tako zbrani podatki ne povedo prav veliko oziroma vsaj ne vsega o dejanskih nacionalnih samoopredelitvah tistih, ki so se umeščali oziroma bili umeščeni v eno od kategorij. A kljub temu že dejstvo manjšanja števila dijakov v tretji, »niti – niti« kategoriji, sugerira, da se je vmesni prostor med obema izključujočima se izbirama, nemško in slovensko, vsaj na nekaterih področjih vsakdanjega življenja do začetka šestdesetih let že kar precej skrčil.

Naj pred zaključkom še na kratko orišem, na kakšen način je Karin Almasy svoj knjižni prvenec razčlenila na posamezna poglavja. V prvem je najprej orisala predmet svoje raziskave in formulirala vprašanja, na katera se je namenila odgovoriti v nadaljevanju. Ta uvod dopolnjuje naslednje, teoretsko-metodološko poglavje, kjer je avtorica razjasnila lastna konceptualna izhodišča in predstavila relevantno literaturo. V nadaljevanju je nato problematika razdeljena na poglavja po kronološkem načelu. V tretjem poglavju je fokus že zelo izostren, saj je avtorica tukaj namenila pozornost dogajanju v Mariboru med in neposredno po marčni revoluciji. V četrtem poglavju se je nato posvetila nacionalnemu vprašanju v času »neoabsolutizma«, konkretneje vlogi, ki sta jo pri tem odigrali šola in cerkev. Sledi poglavje o preobratu iz leta 1861,

ki zaznamuje začetek postopnega vzpostavljanja pogojev za javno nacionalno agitacijo. Celoto zaokrožuje sklepno poglavje, ki ga je Almasy naslovila z retoričnim vprašanjem: »Gab es 1848–1861 in Marburg bereits ‘Deutsche’ und ‘Slowenen’?« Njen (začasni in pogojni) odgovor na to vprašanje, odgovor, ki ga je oprla na obširen in vsega spoštovanja vreden korpus pregledanih arhivskih virov, spominskih pričevanj in sekundarne literature, je v tem smislu nedvoumen (str. 200): »An dieser Stelle möchte ich nicht grundsätzlich ausschließen, dass es diese kollektiven Identitäten bereits im kleinen Maß gegeben hat; die ausgewerteten Quellen aber geben wenig bis keine Hinweise darauf, dass die Kategorien ‘slowenisch’ und ‘deutsch’ schon entscheidend die Eigen- und Fremdwahrnehmung und das Handeln und Denken breiter Kreise in Marburg zwischen 1848 und 1861 beeinflusst hätten.«

Na podlagi prebranega je mogoče zaključiti, da knjižni prvenec K. Almasy na zelo izviren način interpretira lokalno mariborsko zgodovino v širšem kontekstu habsburške oziroma avstrijske politične in socialne stvarnosti obravnavanega obdobja. Iz tega razloga lahko avtorici dopustimo tudi kakšen lapsus oziroma napako, kot je denimo tista iz pasusa, kjer najdemo trditev, da je bil Kozlerjev *Zemljevid slovenske dežele*, ki da je izšel leta 1871, različica Czoeringove *Etnographische Landkarte* (str. 66). To ne drži, saj je bil Kozlerjev zemljevid, ki je sicer prvič prišel v javnost leta 1861, dokončan in pripravljen za natis že najkasneje leta 1852, pri čemer se je avtor pri njegovi pripravi ob Czoeringu opiral na nekatere predmarčne narodopisne prikaze in zemljevide, ogromno podatkov pa je pridobil povsem na novo bodisi sam bodisi s pomočjo prijateljev in znancev.

A kljub temu je *Wie aus Marburgern »Slowenen« und »Deutsche« wurden* monografija, ki izhaja iz zgodovinsko relevantnih konceptualnih izhodišč in ki obenem v slovenskem kontekstu pomembno dopolnjuje praznino na področju raziskovanja procesov nacionalne diferenciacije v drugi polovici 19. stoletja. Iz različnih razlogov je ta praznina v zadnjih nekaj letih postala precej očitna. Na enega od njih je posredno opozorila tudi avtorica – s tem, ko je svoj knjižni prvenec posvetila spominu na Janeza Cvirna.

Jernej Kosi

Branko Marušič, Doktor Karel Lavrič (1818–1876) in njegova doba. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016, 186 str.

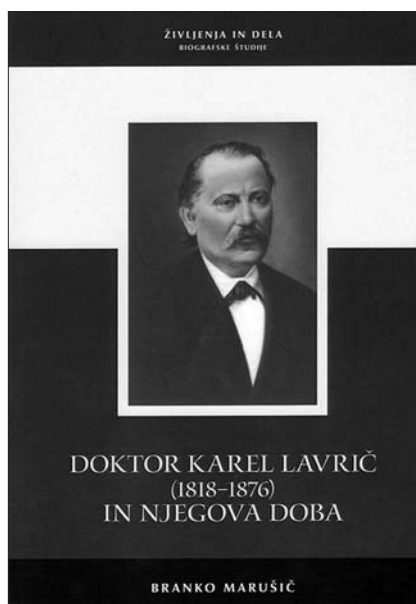
Najnovejše delo Branka Marušiča, monografska publikacija o dr. Karlu Lavriču, obravnava osebnost, ki ji je avtor svojčas namenil svojo prvo objavo v tisku in strokovni literaturi. Gre torej za posebno navezanost, ki so jo spodbudili – kot priznava sam avtor – tudi spomini na Lavriča iz družinske kronike. Ne moremo pa reči, da gre za obujanje neke stare tematike, saj se avtor strokovno vseskozi ukvarja z obdo-

bjem, v katerem je Lavrič živel. Življenjska zgodba o politiku, kulturnem organizatorju in pravniku Karlu Lavriču se namreč tesno prepleta s političnim in kulturnim dogajanjem na Primorskem v prelomnem l. 1848 in predvsem prvem petnajstletju med 1860 in 1900, se pravi v času »največjega vzpona Slovencev v njihovi dotedanji zgodovini«, ki mu Marušič že zelo dolgo posveča pozornost v svojih publikacijah in prispevkih.

Ob bližnji dvestoletnici rojstva dr. Lavriča je Marušič pripravil doslej najbolj poglobljeno študijo o tem primorskem narodnem buditelju in ga, vsaj v nekaterih delih, predstavil v novi luči. Tu mislimo predvsem na mladostno obdobje, ki ga je Marušič podrobno raziskal.

V Premu rojeni Lavrič se je še kot otrok z družino preselil v Ljubljano in pozneje v Gradec, kjer je začel študij prava. Doktoriral je v Padovi, od tam pa odšel v Trst, kjer naj bi deloval kot domači učitelj. Tu je bival v času revolucijskih pretresov, ki so vplivali tudi nanj in pripomogli, da je z objavo časopisnih prispevkov (v prvi vrsti o volitvah v frankfurtski parlament) vstopil v javno življenje. S publicističnimi prispevki je opozoril nase tudi poleti 1848, ko se je sicer le za kratek čas mudil na Dunaju.

Karel Lavrič je poklicno pot začel v Sežani kot pomočnik državnega pravdnika pri okrajnem sodišču. V marsičem prelomno pa je bilo njegovo obdobje v Tolminu, kamor se je preselil kot odvetnik in oskrbnik posestev nekdanje tolminske grofije. Prav tu je prestopil iz katoliške v protestantsko vero, kar so mu politični nasprotniki, predvsem konservativni tabor, stalno očitali v času življenja in celo po smrti. Na to izbiro je odločilno vplivalo razmerje z dekletom iz protestantske družine, ki pa se je razdrlo, kar je Lavriča popolnoma potrla. Zaradi neuresničene zaroke je takrat poskusil storiti celo samomor. Po tej izkušnji je Lavrič, tedaj star dobrih štirideset let, več let živel samotarsko življenje. Iz osame ga je izvleklo angažiranje na narodnem področju, bil je organizator čitalnic in govornik na prireditvah. Vendar vključitev v narodno življenje ni bila samoumevna, saj je bil vzgojen v nemškem duhu in sprva ne ravno večš slovenskega jezika (na začetku je deloval še kot Lauritsch). Odtegnjenost od narodnega življenja v prvi in celo drugi fazi njegovega življenja so mu mnogi zelo zamerili, kar izhaja tudi iz pričevanja katoliško usmerjenega Josipa Godine Vrdelskega, s katerim se je seznanil v graškem obdobju: »Mari mu je bilo tedaj v Gradci za slovenski jezik, za slovenščino; še vedel nij, kaj je to! Zdaj ga pa molite, kakor slovenskega boga, i spoštujete i kadite mu, kakor prvemu narodnjaku, ko je po taborih upil in kričal.« Marušič dokazuje, da njegove izjave, da je slovanskega rodu, ne potrjujejo nekaterih navedb, da se je šele na začetku ustavne dobe (1860) odločil, da ni več pripadnik nemškega sveta.

Delo med narodom je Lavriča tako prevzelo, da mu je postalo življenjsko vodilo. V Tolminu je bil l. 1863 med ustanovitelji slovenske čitalnice, druge na Primorskem in pete na slovenskem etničnem ozemlju. Po preselitvi v Ajdovščino je prav tako ustanovil čitalnico in pomagal pri snovanju drugih tovrstnih društev, ne samo na Vipavskem, ampak tudi v širšem zahodnem delu slovenskega etničnega ozemlja. Ni pa se omejil zgolj na društveno življenje, saj si je hkrati prizadeval za rabo slovenskega jezika v javnosti. Za današnje razmere je prav neverjetno, da mu je uspelo pridobiti sodbo v slovenskem jeziku, ki jo je izdalo sodišče v italijanskem Trziču.

Sloves si je izjemno povečal ob političnem dogodku, za Slovence najpomembnejšem v 19. stoletju – taboru v Šempasu 18. oktobra 1868 (prvem na Primorskem, tretjem na Slovenskem). Kot predsednik organizacijskega odbora je izpeljal nadvse uspelo zborovanje, ki je kot glavno zahtevo postavilo uresničitev programa Zedinjene Slovenije. Ne nazadnje je šlo za prelomnico tudi na osebni ravni, saj je tabor označil za najpomembnejši dogodek v svojem življenju. Po tistem so na Primorskem kot gobe po dežju zrasli podobni shodi, na katerih je nastopal kot večš govornik, pravi ljudski tribun. Pobudniki in voditelji taborov so bili mladoslovenci, politična smer slovenskega liberalizma, s katero se je Lavrič povsem identificiral.

Navdušenje, ki je privrelo na dan ob taborih, se je nadaljevalo z ustanovitvijo Soče, prvega političnega društva na Goriškem in istoimenskega časnika. Pri obeh je imel vidno vlogo prav Lavrič, ki je po prihodu v Gorico (1869) postal zelo dejaven predvsem na političnem področju. Po dveh neuspešnih poskusih je bil na volitvah l. 1870 izvoljen v goriški deželni zbor in kmalu zatem v deželni odbor.

To je sovpadalo s časom, ko je novo gibanje stopilo na bolj realna tla. Približno istočasno, ko so oblasti prepovedale tabore, so tudi Goriško dosegla nesoglasja na slovenskem političnem prizorišču, se pravi med liberalnimi mladoslovenci in konservativnimi staroslovenci. Spori so segli na vsa področja delovanja, od čitalnice do društva Soča. Posledica tega je bilo stalno »prečiščevanje« znotraj Soče in nenehni besedni in časopisni dvoboji med obema strujama, ki so v marsičem ohromili dotlej živahno dejavnost Slovencev na Goriškem. Eden od glavnih kamnov spotike je bil odnos Soče do vere oz. cerkvenih zadev; s tem vprašanjem se liberalno vodstvo društva ni želelo ukvarjati, kar je v katoliških krogih sprožilo nejevoljo in odstop dela članstva iz društva. Vrhunec sporov so bile volitve v državni zbor l. 1873, na katerih je kandidiral sam Lavrič, ki pa ni bil izvoljen. Na njih se je pomeril z enim najvidnejših slovenskih politikov na Goriškem Josipom Tonklijem, nekdanjim sočanom, ki je prestopil v konservativni tabor. Dvoboj med obema je močno zaznamoval politično življenje Slovencev na Goriškem v prvi polovici sedemdesetih let.

Prav na političnem polju sta prišla do izraza Lavričeva načelnost in brezkompromisni idealizem, kar je najbolj razvidno v odločitvi, da odstopi z mesta deželnega odbornika. To je storil po tem, ko je odbor zavrnil zahtevo po uradovanju o slovenskih zadevah v slovenskem jeziku. Njegova poteza je pri delu slovenskih volivcev povzročila začudenje, tudi zato, ker je bilo Lavričevo imenovanje v deželni odbor vse prej kot enostavno.

Odstop je imel posledice tudi na poklicnem področju, saj so mu nekatere stranke

obrnile hrbet, kar mu je poslabšalo gmotni položaj. Sploh pa je poklicno dejavnost zanemarjal, ker je na prvo mesto postavljaj družbeno področje. Če k temu dodamo, da se je dobesedno razdajal, predvsem s podpiranjem revnih študentov, potem je jasno, zakaj se je, predvsem proti koncu življenja, soočal z zelo hudimi finančnimi težavami.

Je pa Lavrič ostal član predstavniškega telesa (deželnega zbora), kjer je nadaljeval s prizadevanji za uresničevanje zahtev šempaškega tabora, v prvi vrsti poučevanja v slovenskem jeziku na vseh ravneh in uradovanja v slovenščini. Marušič dokazuje, da merjenje moči med italijansko večino in slovenskimi predstavniki v deželnem zboru ni bilo vedno narodno pogojeno. Kot primer navaja obstrukcijo italijanskih članov zbora ob glasovanju za financiranje popravila cest na Tolminskem, ki so ga nekateri prikazali kot spor o rabi slovenščine v deželnem zboru.

Goriška je bila prva slovenska dežela, kjer je bila dosežena sprava med obema taboroma (1875), t. i. slogaštvo, ki ga je podprl tudi Lavrič. Odjuga se je začela na kulturnem področju z združevanjem pevskih zborov, nadaljevala pa, čeprav s težavo, na političnem polju. Bil pa je to dogovor s figo v žepu, ki je resda pomiril duhove, ni pa vlil zaupanja med liberalci in katoličani.

Marušič opisuje Lavričev umik iz Gorice v Tolmin v času, ko mu je bolezen načela zdravje in ko se je neuspešno zdravil. Zadnja leta mu je močno opešal vid, imel pa je tudi psihične težave. Življenje se mu je izteklo marca 1876 s samomorom v enem od goriških hotelov. O njegovi priljubljenosti priča podatek, da ga je na zadnji poti spremljalo 4.000 ljudi.

V monografiji je Lavrič prikazan mnogostransko. Poleg delovanja na političnem področju je energijo usmerjal v publicistiko, pri čemer je posegal v vprašanja šolstva, kulture, kmetijstva, obrti in trgovine. V določenem obdobju je bil učitelj deklamacije in govornišva na goriški gimnaziji. Marušič je zbral pesmi, ki so jih različni avtorji posvetili Lavriču, in opisal njemu posvečena obeležja.

Študija o Karlu Lavriču je zgodba o času, ki je bil v marsičem prelomen, čeprav hkrati podoben današnjemu, predvsem zaradi večnih razprtij in, po drugi strani, iskanja skupnih poti. To je zgodba o razhajanjih in srečanjih, o pragmatizmu in idealizmu, zlasti v umetnosti mogočega – politiki z njenimi različicami.

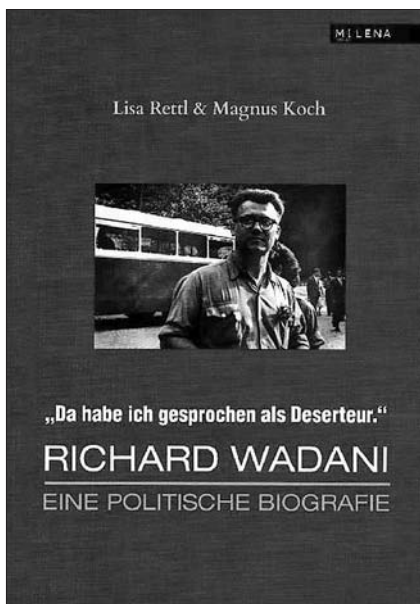
Ivan Vogrič

Lisa Rettl in Magnus Koch, »Da habe ich gesprochen als Deserteur.«

Richard Wadani. Eine politische Biografie. Wien: Milena Verlag, 2015, 295 str.

(s fotografsko dokumentacijo)

Marsikateri načitan in izkušen zgodovinar se bo vprašal, kdo je vendar Richard Wadani, ki mu Lisa Rettl in Magnus Koch namenjata obširno biografsko razpravo.

Bil je eden izmed številnih »malih ljudi«, ki se je vse od svoje zgodnje mladosti naprej zapisal delavskemu gibanju. Najprej je deloval v vrstah socialdemokratskega gibanja v Pragi, zatem je desetletja vse svoje moči namenjal Komunistični partiji Avstrije in deloval na Dunaju, dokler se v poteku krize avstrijskih komunistov konec šestdesetih let prejšnjega stoletja kot posledici intervencije varšavskega pakta na Češkoslovaškem ni oddaljil od njih, izstopil iz partije in se spet približal socialdemokratu. Njegovo življenje je po eni strani bistveno krojil mednarodni družbenopolitični razvoj, saj je kot avstrijski državljani na Češkoslovaškem jeseni 1938 kar naenkrat postal državljani nemškega rajha in kot tak moral decembra 1938 zapustiti močno okrnjeno Češko, po drugi

strani pa je po vojni občutil tudi moč avstrijske birokracije, saj je vse do 19. aprila 1957 nemoteno živel kot Richard Wedenig. Tega leta ga je dunajski matičar spomnil na koroški izvor njegovih prednikov po očetovi strani, ki so se v matičnih knjigah pojavljali kot Wedeniggi, Wedenigi, Wedeniki in Benediki s pristavkom »recte Wadani«. »Recte Wadani« je potem kot družinsko ime uveljavil matičar z besedami: »Sto let ste se lahko pisali Wedenig, sedaj se pišete Wadani.«

Biografija je nastala na osnovi devetih obširnih pogovorov z Richardom Wadanim, ki je sam v epilogu zapisal: »Avtorici in avtorju knjige, s katerima se čutim – tako kot z vsemi ostalimi – prijateljsko povezanega, bi se prav iz srca rad zahvalil za to, da sta celotno obdobje moje biografije tako odlično zgodovinsko dokumentirala in podkrepila. Šele tako, menim, je postala knjiga vredna branja.« Odlomki, ki sta jih avtorica in avtor dobesedno povzela po pripovedovanju Wadanija, so postavljene kurzivno. V petih delih se pred nami odvije življenje in delo Richarda Wadanija.

Richarda Wadanija so številni Avstrijci zaznali šele po njegovi upokojitvi, ko je z dvema iniciativama zbudil politično pozornost. S pomočjo tima mladih raziskovalcev in stranke Zelenih je sprožil parlamentarno razpravo o rehabilitaciji dezertirjev-Avstrijcev iz wehrmacha, jo vodil vse do sprejetja ustreznega zakona v avstrijskem parlamentu, zatem pa stopil še na čelo odbora, ki je zasledoval namen, da se prav tem dezertirjem na centralnem dunajskem prostoru postavi spomenik. Ta cilj je odbor dosegel. Spomenik je bil odkrit 24. oktobra 2014 v neposredni bližini sedeža Urada zveznega kanclerja in sedeža zveznega predsednika, in sicer na mestu, ki ga je nekdanji avtoritarni režim namenil svojemu »mučeniku«, žrtvi nacističnega puča leta 1934, Engelbertu Dollfußu. Odnos tega avstrijskega kanclerja do delavstva je Richard Wadani kot šolar spoznal že v prvih mesecih leta 1934, ko je njegova družina v Pragi solidarno gostila nekaj šuchbinderjev, ki so po delavski vstaji februarja 1934, vojaško

jo je zadel prav Dollfuß, zbežali na Češkoslovaško, kot je to naredilo tudi vodstvo Socialdemokratske delavske stranke.

Richard Wadani se je rodil 11. oktobra 1922 v Pragi v delavski družini. Mati je bila šivilja, oče pa mehanik-manipulant v Nemškem teatru v Pragi. Šolal se je v ljudski in meščanski šoli z nemškim učnim jezikom, vendar gladko govoril tudi češčino. Svojo politično socializacijo je sprva doživljal v socialdemokratskih organizacijah in društvih, vendar se je kmalu približal komunističnim. Zanimale so ga predvsem športne dejavnosti in dejavnosti, povezane z aktivnostmi v prostem času. Vse so se dotikale tudi političnega šolanja, ki je pri Richardu Wadaniju zbudilo politično zavest, distanco do nemškonacionalnih turnerjev in solidarnost oz. povezanost s sorodnimi češkimi organizacijami. V Pragi se je seznanil tudi s številnimi judovskimi meščanskimi otroki in mladinci. V šoli je spoznal učitelje levičarje. Posebej ga je privlačila odbojka, zanimala pa sta ga tudi namizni tenis in gimnastika. Avtorica in avtor v skopih besedah orišeta značilnosti češkoslovaške politike v času med obema svetovnjima vojnoma, kratko omenjata etnično sestavo prebivalstva države, politično strukturo, nastanek komunistične partije in razmerje do sudetskih Nemcev. V ospredju vsega dogajanja pa je bilo socialno vprašanje, saj se je država soočala z 800.000 brezposelnimi, kljub temu pa v tridesetih letih prejšnjega stoletja sprejela veliko število političnih beguncev iz avtoritarne avstrijske stanovske države in tudi iz nemškega rajha. Država je bila edina v srednji Evropi, kjer je še funkcionirala parlamentarna demokracija, kar avtorica in avtor premalo upoštevat, predvsem pa je bila industrijsko razvita. Namig na ekstremno češko desnico je sicer umesten, vendar ostaja nepojasnjeno, ali je igrala kako vlogo v politiki države in kakšna je ta bila. Münchenski sporazum, ki je Sudete pripisal nemškemu rajhu, dele države pa Poljski in Madžarski, označujeta kot največjo travmo. Ta je prekinil tudi Wadanijevo poklicno pot in ga naposled napotil na njemu povsem tuj Dunaj, kjer je bilo mesto decembra 1938 zavito v nacistične zastave, prebivalstvo pa je po zaznavanju Wadanija pridno in neprestano »hajlalo«.

Dunaj je Richarda Wadanija in njegovo mater – oče se je že nekaj let prej ločil – sprejel neprijazno. Richard Wadani se ni znašel, ni vedel, komu lahko politično zaupa. Šele s pomočjo svoje mame je našel stik z ilegalnimi komunisti. Eden izmed njih mu je svetoval, naj se prostovoljno javi k vojnemu letalstvu. Vrnil se je na okupirano Češko in tam zaman iskal svoje tovariše. O svojih učiteljih levičarjih je izvedel, da so se pridružili upor, bili zajeti in likvidirani. V Pragi je zaman iskal tudi svoje judovske sošolke in sošolce. Osvajalni pohod nemških armad ga je pripeljal vse do Kavkaza. V Ukrajini je izvedel o stalinističnih čistkah pa tudi marsikaj o vzrokih in posledicah lakote v tridesetih letih. S prebivalstvom je brez večjih težav lahko navezal stike, ker je dobro obvladal ruščino. Znanje jezikov pa ga je naposled privedlo k obveščevalni službi nemškega letalstva. Skupaj z drugimi je zasliševal ruske pilote in analiziral njihove podatke, eni skupini pa omogočil pobeg. Že na ruskih bojiščih je razmišljal o pobegu, vendar svojih načrtov ni uresničil. V zaledju je spoznal ravnanje nemških enot, ob umiku pa opazoval posledice uničevalne vojske na materialu in ljudeh. Naposled je bil poslan na zahodna bojišča, od koder je blizu Aachena 16. ok-

tobra 1944 dezertiral k zahodnim zaveznikom. Američane je spraševal, ali v sestavu njihovih vojaških formacij obstaja kaka avstrijska enota. Ameriški major se mu je po njegovem pripovedovanju smejal, to zanimal in ga opozoril, da pa so pri njih Čehi. Richard Wadani se je prijavil in tako prišel v sestavo II. brigade čeških vojaških sil v eksilu ter bil poslan v Anglijo. Vojaških operacij se ni več udeležil, pač pa je poleti in jeseni bil dodeljen konvojem, ki so z osnovnimi potrebščinami iz Anglije oskrbovali Češkoslovaško.

Konec decembra 1945 je dobil vest, da njegova mama še živi, zato se je odločil, da zapusti II. češko brigado in odrine na Dunaj, kamor je došel januarja 1946. Ta mu je bil enako tuj kot decembra 1938. Prvo zaposlitev je našel kot mehanik pri angleški zasedbeni sili. Kmalu je bil soočen s politično realnostjo. Ko je iskal drugo zaposlitev in v prošnjah omenil, da je dezertiral, je spoznal, da tega ni nihče cenil. Retzl in Koch opozarjata, da je bila »prava« interpretacija zgodovine od maja 1945 centralna držav-nopolitična skrb avstrijskih vladnih reprezentantov, in pravita: »Šlo je skratka za to, da se s strani aliiranih priznajo kot ‚žrtev‘ in kot ‚osvobodjena država‘. To naj bi – tak je bil cilj – Avstrijo mednarodnopravno obvarovalo pred tem, da kot udeleženelec v vojni na strani nemškega rajha plača obširna reparacijska in odškodninska plačila, deželi pa omogoči tudi ugoden položaj, da sama stavi teritorialne zahteve (glede Kanalske doline, Južne Tirolske, Ödenburga).« Omenjata znamenito knjigo *Rot-Weiß-Rot-Buch* (Dunaj, 1946), ki je bila namenjena zaveznikom in v kateri je po mnenju avtorice in avtorja dezertacija še pozitivno konotirana. Vprašanje je, ali ni to že zelo pozitivna interpretacija stavka oz. stavkov v knjigi, ki govorijo o prestopu Avstrijcev v vrste aliiranih, da bi se z njimi borili za osvoboditev očetnjave. Retzl in Koch namreč ne tematizirata recepcije imenovane knjige po aliiranih. Negativno sovjetsko oceno knjige so prevzele druge komunistične države in njihovi tiski, tako tudi Federativna ljudska republika Jugoslavija in slovenski tisk. Rusi so dokumentacijo namreč ostro zavrnil in februarja 1947 – verjetno tudi na pritisk Jugoslavije ali za njeno pomiritev – zahtevali, da Avstrija nemudoma pojasni svoj doprinos k svoji osvoboditvi, kot je zahteval moskovski memorandum. Avstrija je tej zahtevi takoj ugodila, vendar aneks »m« k avstrijskemu stališču za pogajanja o državni pogodbi ni nič drugega kot slab in površen povzetek imenovane knjige oziroma tistih njenih delov, ki govorijo o oboroženem odporu. Februarja 1947 so Avstrijci dobro ocenili mednarodni položaj in poznali stališča zahodnih velesil.

Tudi če pritrdimo mnenju avtorice in avtorja, da je bila za kratek trenutek v avstrijski zgodovini dezertacija vrednotena kot pozitivno dejanje, velja opozoriti na nadaljnji vidik, ki ga puščata ob strani. Ko je imenovana knjiga poleti 1946 zagledala luč sveta, so se povratniki iz vojne že zbirali pod nesumljivimi zastavami. Ni še raziskano, kdo je prevzel iniciativo: ali je to bila Cerkev ali so to bile skupine bivših vojakov. Vsekakor so se poleti 1946 zvrstile zahvalne maše in zahvalne procesije za srečno vrnitev iz vojske in tu prvič zaznamo sistematično ponavljanje znamenitega gesla, da so vojaki izpolnjevali svojo dolžnost.

Povojna življenjska pot Richarda Wadanija je bila tesno povezana s Komunistično stranko Avstrije, ki ji je pristopil aprila 1946. Lahko pa bi tudi rekli, da je njegova

zgodovina tudi zgodovina partije z zornega kota njenega zavzetega in predanega nižjega oziroma srednjega kadra, ki je pridno sledil direktivam tudi v primerih svoje poklicne poti: ko je partija klicala, je bil na mestu. K Wadanijevi sreči so se želje partije pogosto ujemale z njegovimi osebnimi ambicijami in nagnjenji. Rad je delal z mladimi in rad se je ukvarjal s športom. Poklicno je bil najprej navezan na podjetja USIA (koncern za upravljanje s sovjetskim premoženjem v Avstriji), potem na partijsko tiskovno in založniško hišo Globus, zatem na partijsko transportno podjetje Express, dokler ni postal referent za šport, kjer se je osebno posebej posvečal odbojki in namiznemu tenisu. K poklicnem delu je prišlo delo za partijo na področju športa in sindikata. Angažiral se je v vrstah Svobodne avstrijske mladine in se v tej svoji funkciji srečeval tudi s funkcionarji Zveze slovenske mladine za slovensko Koroško, na Hodiškem jezeru pa tudi s predstavniki Zveze slovenske mladine iz Ljubljane. Z zadnjimi je diskutiral o informbiroju oziroma o sporih med Stalinom in Titom ter o jugoslovanskem zadržanju do grških partizanov. Na avstrijskem političnem prizorišču je zaznal porast konservativnih sil, se soočal s povratniki iz vojne in njihovim organiziranjem v društvih kameradov, ki so imela svoj vpliv zlasti na podeželju. Veliki stranki sta se konec štiridesetih let prejšnjega stoletja začeli boriti za bivše naciste in v njih videli velik potencial volivcev.

Richard Wadani je prav v Komunistični partiji Avstrije in v Svobodni avstrijski mladini videl svojo domovino in se podrejal v prid kolektivu. Te identifikacije niso mogli omajati dogodki leta 1951, ko so na Dunaju delavci množično demonstrirali in ko je po njegovem odpovedal sindikat. Trenutek negotovosti pa je ostal. Taki trenutki odtujitve od partije so se množili ob dogodkih na Madžarskem leta 1956, boleče je občutil, da tudi v partiji ni bilo mogoče razpravljati o justifikaciji oziroma likvidaciji šubindlerjev v Sovjetski zvezi, ki so mu leta 1934 tako prirasli k srcu. Niti ni mogel načeti svoje povsem osebne odločitve, vprašanja svoje dezertacije, ki jo je izvedel na napačnem mestu in v napačnem trenutku, vsaj tako je s pogledom na partijo presodil sam. Spomnil se je tudi preloma Tita s Stalinom in na posledice, ki jih je partija v zvezi s tem nosila na Koroškem. Postopni razhod in naposled prelom s partijo pa je povzročilo vkorakanje sil Varšavskega pakta v Češkoslovaško, ko se je poklicno že preusmerjal. Hotel je postati športni učitelj in se za to šolal na Zveznem zavodu za telesno vzgojo. Študij je zaključil leta 1970 in takoj našel zaposlitev kot predavatelj in trener na omenjenem zavodu. Predaval je na Dunaju, v Gradcu, Salzburgu in Linzu. Ko se je leta 1984 upokojil, je prevzel športno sekcijo pri Socialdemokratski zvezi penzionistov. V najkrajšem času je število športnih odsekov dvignil s 34 na 1146.

Čeprav nikakor ne moremo podcenjevati delovanja Richarda Wadanija v vrstah Komunistične stranke Avstrije, je povsem jasno, da se je v avstrijsko povojno zgodovino zapisal kot centralni akter razprav o rehabilitaciji dezertarjev, ki so jo v letih 1998/99 sprožili Zeleni najprej na lokalni ravni, kmalu pa jo prenesli na parlamentarno. Wadani je svoje nasprotovanje povojnim avstrijskim epigonom nacionalsocializma začel takoj, ko so se v začetku petdesetih let dvajsetega stoletja pojavili na družbenopolitični sceni. Te je videl predvsem v Avstrijski zvezi turnerjev (Österreichischer Turnerbund) in v Avstrijski zvezi kameradov (Österreichischer Kameradschaftsbund).

Zaveznike je našel le v partiji in njenih organizacijah ter v strankinem listu. Ni bil neuspešen. Skupaj z drugimi je uspešno nasprotoval sprejetju turnerjev v Centralno športno komisijo, njihovo organizacijo je sodišče obsodilo kot neonacistično.

Odločilni za končni uspeh Richarda Wadanija so bili med drugimi ti dejavniki: njegova vztrajnost, ki jo je kazal predvsem z neprestanimi pismi bralcev v raznih listih, njegova sposobnost, da je znal najti stik z raziskovalci novejše avstrijske zgodovine, pravilno je ocenil spremembe v miselnosti prebivalstva glede nacistične preteklosti in preobrat miselnosti v večinskem delu političnih elit, ki je bil zaznaven v tem, da Avstrije niso več videle le kot žrtve, temveč so spoznale, da so bili Avstrijci tudi na strani storilcev. Pozorno je spremljal razprave glede dezerterjev v Nemčiji in se povezal s stranko Zelenih. Ko je prišla v Avstriji na oblast koalicijska ljudske in svobodnjaške stranke, so Wadanijeva prizadevanja in prizadevanja njegovih zaveznikov zastala, vendar niso bila pretrgana. Razprave so intenzivneje potekale pred ozadjem tako imenovane afere Waldheim (1986), afere Walter Reder (1985), postavitve spomenika Avstrijcem v Stalingradu (1996) in nazadnje precej zmešanega govora poslanca Siegfrieda Kampla v zveznem svetu avstrijskega parlamenta (2005), ko je vehementno nastopil proti vsaki rehabilitaciji dezerterjev. Wadanijeva prizadevanja, da dunajska občina odpove častni grob na Centralnem pokopališču pilotu in nacistični ikoni Walterju Nowotnyju, so se vlekle od 1992 do 2003. Zgodovino pisje se je v tem času začelo zanimati za usodo dezerterjev najprej na lokalni ravni na Predarlskem. V Mauthausenu je bil leta 1987 postavljen prvi spominski kamen dezerterjem v Avstriji, razstavi o wehrmachtu hamburškega Inститuta za socialne razprave sta sprožili širok interes prebivalstva in pripeljali do intenzivnejših razprav o vključenosti vojske v zločine zlasti na vzhodnih bojiščih, ustanovljen je bil nacionalni fond, ki se je posvetil tudi marginaliziranim skupinam žrtev nacizma.

Richard Wadani je občutil kot posebno slabost, da dezerterji niso imeli svoje organizacije. Ko so bili zaznavni že prvi rezultati znanstvenih analiz glede dezerterjev in ko so Zeleni v parlamentu sprožili prve zakonske iniciative v njihovo korist, mu je uspelo ustanoviti komite oseb, ki naj bi boj za rehabilitacijo vodil naprej in koordiniral vsa prizadevanja. Šele po šestih letih je bil komite preoblikovan v društvo. Koalicijska vlada ljudske in svobodnjaške stranke se je medtem otepala mednarodnopolitične izolacije. V parlamentu je Zelenim in Socialdemokratski stranki uspelo prodreti s predlogom, da vlada oziroma pristojno ministrstvo financira poseben raziskovalni projekt. Predlogu se ljudska stranka ni mogla upreti in je glasovala za. V vrstah socialistov je na pobudo Casparja Einema skupina raziskovalcev interno raziskala vpletenost lastnih ljudi v nacionalsocializem in objavila rezultate v knjižni obliki. Omenjeno raziskavo je opravil tim univerzitetnega profesorja Walterja Manoscheka. Komite oseb je maja 2004 sklical tiskovno konferenco, ki je v tisku odmevala predvsem zaradi tega, ker sta jo zapustila dva vidna konservativna odpornika, založnik in diplomat Fritz Molden in generalni direktor Creditanstalta Heinrich Treichel. Walter Manoschek, ki je konferenco vodil, ni ugodil njihovi zahtevi, da se vsi navzoči priznajo k tako imenovani tezi o Avstriji in Avstrijcih kot »kolektivnim žrtvam«. Manoschek je tezi pritrdil le glede državnopravne dimenzije, namreč, da je

Avstrija okupiral in zasedel nemški rajh. Postopoma so v komiteju izoblikovali skupni imenovalec. Ne glede na motivacijo dezertacije naj bi zakon upošteval vse žrtve zločinskega (vojaškega) pravosodja.

Mejnik v prizadevanjih za rehabilitacijo dezertarjev je pomenila razstava iz leta 2007 *Kar je bila tedaj pravica*, ki jo je komite okoli Wadanija prevzel iz Zvezne republike Nemčije, jo prilagodil avstrijskim potrebam in jo 1. septembra 2009 predstavil na Dunaju kot potujočo. Postavitev razstave je omogočil širok krog osebnosti, odprla jo je predsednica parlamenta Barbara Prammer. Ta je obljubila, da se bo v parlamentu zavzela za rehabilitacijo dezertarjev. Leta 2010 je izšla knjiga Thomasa Geldmacherja idr. (izd.) »*Da machen wir nicht mehr mit ...*« *Österreichische Soldaten und Zivilisten vor Gerichten der Wehrmacht*, ki je v široki meri upoštevala tudi odpor Slovencev na Koroškem. Lisa Retzl v njej na straneh 94–102 razpravlja o dezertarjih v okviru partizanskega boja, Peter Pirker na straneh 103–116 o usodah duhovnikov Antona Kuteja in Štefana Singerja ter pisatelja Janka Messnerja, Klaus Amann pa posamezna dela slovenskih koroških avtorjev vključuje v svojo razpravo *Beg pred zastavami. Wehrmacht, vojna in dezertacija v avstrijski literaturi* (str. 63–75).

Zeleni so v začetku leta 2009 v parlamentu sprožili zakonsko iniciativo, ki je slonela na delu ljudi Manoschekovega tima, deloma osebno povezanega z Zelenimi. Njegovi težišči sta bili priznanje krivice, povzročene dezertarjem in tistim, ki so zavrnili služenje vojske, pa tudi izničenje vseh obsodb proti nasilno steriliziranim in homoseksualnim. Oktobra 2009 je sledila zadnja parlamentarna etapa. Parlament je večinsko »končno in brez pridržkov« izrekel, da so bili dezertarji žrtve nacizma.

Komite oseb je v poteku razprav za rehabilitacijo žrtev zločinskega vojaškega sodstva sklenil, da bo, čim bo dosegel ta cilj, nadaljeval z delom, zato si je zastavil cilj na centralnem mestu Dunaja postaviti spomenik dezertarjem. Tudi pri tem je vodilno sodeloval Richard Wadani in cilj vseh je bil, da spomin na dezertarje z mestne periferije prenese v center mesta. Že nekaj let so se namreč teh žrtev spominjali v mestnem delu Kagran, kjer je bilo usmrčenih precej več kot 100 dezertarjev. Nanje je spominjala skromna spominska plošča. Spet je prišlo do intenzivnih razprav, kje naj bi postavili spomenik. Nekateri ugledni zgodovinarji so menili, da je treba spomin nanje vključiti v centralno spominsko obeležje na Heldenplatzu, kjer pa so se spominjali vseh žrtev obeh svetovnih vojn. Tedaj je potekala tudi razprava o glavnem oblikovalcu tega že obstoječega spominskega obeležja, posebnega »posvečenega prostora« v vhodnem ansamblu znamenitega dunajskega trga. Zagovorniki so bili mnenja, da bi ta korak le podkrepil miselnost o Avstriji in Avstrijcih kot »kolektivnih žrtvah« in da morajo za dezertarje uveljaviti svoj spomenik. Že leta 2012 je potekala centralna spominska svečanost za dezertarje na Ballhausplatzu in tako naj bi tudi ostalo. Postavitev spomenika je omogočila šele koalicija med Zelenimi in Socialistično stranko Avstrije na Dunaju. V koalicijski pogodbi sta stranki zapisali, da bosta dezertarjem postavili poseben spomenik. Dokončni sklep, da spomenik postavita na Ballhausplatzu, je bil sprejet v soglasju z društvom dezertarjev 12. oktobra 2012, odkritje pa je potekalo 24. oktobra 2014 v obliki državnega akta. S tem aktom je Richard Wadani tako rekoč zaključil življenjsko delo in občutil veliko zadoščenje.

Verjetno je primer rehabilitacije dezertarjev in postavitve spomenika eden od redkih, za katerega je zaslužen upokojen politično osveščen posameznik. Wadani se je za to intenzivno boril od svoje upokojitve v letu 1984 vse do leta 2014. S svojim vztrajnim delom je najprej prepričal stroko, postopoma pa še politične predstavnike in dal državi in državljanom »prijaznejši« obraz.

Avguštin Malle

Bernhard Gitschtaler (izd.), Ausgelöschte Namen. Die Opfer des Nationalsozialismus in und aus dem Gailtal. Ein Gedenkbuch.

Salzburg – Wien: Otto Müller Verlag, 2015, 383 str. (s portreti in fotografijami)

V spominski knjigi prihaja poleg Bernharda Gitschtalerja do besede še 11 avtorjev, ki so tako ali drugače povezani z ziljskimi kraji, danes pa večinoma živijo v raznih krajih Avstrije, predvsem na Dunaju, kamor jih je zaneslo s trebuchom za kruhom. Tako se iz geografske distance posvečajo dogodkom v svojih rojstnih krajih med drugo svetovno vojno oziroma v obdobju nacionalsocializma. Nekateri so »družinsko obremenjeni«, ker v njihovih družinah praktično niso hoteli govoriti o tem času in vpletenosti družinskih članov v vojna dogajanja in dogajanja doma.

Izbrisana imena je druga knjiga Bernharda Gitschtalerja o nacionalsocializmu na Zilji. Prvo je pod naslovom *Das Gailtal unterm Hakankreuz. Über Elemente nationalsozialistischer Herrschaft im Gailtal* izdal leta 2013 pri celovski založbi Kitab skupaj z Danielom Jamritschem. V njej na 285 straneh razpravlja zlasti o Zilji v nacionalsocialistični publicistiki in ziljski mladini v nacionalsocializmu.

Avtorji v navedeni knjigi kot žrtve označujejo vse tiste Ziljane in Ziljanke, ki jih je nacistični režim preganjal, vse tiste, ki so se nahajali v koncentracijskih in drugih taboriščih ter v gestapovskih ječah, ne glede na to, ali so režim preživeli ali ne. K žrtvam prištevajo tudi tiste osebe, ki so umrle zaradi posledic preganjanja po 8. maju 1945. Pri raziskovalnem delu so se srečevali s številnimi težavami in povedali, da ljudje dolga desetletja niso želeli govoriti o tem obdobju, da so obračali pogled stran in časa niso preboleli. Spoznali pa so tudi, da so bili nekateri tudi koristniki. Pogovarjali so se s pričami

časa, s potomci in potomkami, pregledali sočasno periodiko in iskali vire v številni avstrijskih in inozemskih arhivih. V zvezi z arhivskim materialom opozarjajo na problematičnost njegovega izvora, saj gre najpogosteje za zapise oblastnikov in je treba s tega vidika kritično presojati tudi izrazoslovje, tendence, namene in cilje, ki so jih zasledovali oblastniki in njim uslužni.

Žrtve so avtorji razporedili v trinajst skupin, ki se skladajo s poglavji knjige. V posebni skupini opisujejo tudi usodo 12 slovenskih družin, ki jih je nacistični režim aprila 1942 nasilno izselil oziroma nameraval izseliti v Velikonemški rajh (str. 133–156). Pri žrtvah, ki so prebivale v dvojezičnem delu Zilje, dosledno uporabljajo dvojezično topografijo. Posamezna poglavja avtorji uvajajo s kratkimi uvodi o tem, kakšna sta bila položaj in usoda te ali druge skupine žrtev v rajhu, in navajajo ustrezno pregledno literaturo. Tako že pri uvodnem poglavju o »delomrznežih« oziroma asocialnih Gitschtaler opozarja, da je v koncentracijskem taborišču Buchenwald julija 1938 kar 59,3 odstotka zapornikov spadalo v skupino »asocialnih« in so morali nositi črni trikotnik. Za »asocialne« so v nacionalsocializmu veljale osebe z družbenega roba – reveži, berači, alkoholiki in Romi ter delomrzneži. Kot delomrznež je veljal tisti, ki je dvakrat brez vzroka odklonil delovno mesto ali pa delo sicer prevzel, a ga po kratkem času brez utemeljenega vzroka zapustil. Leta 1938 je bila v Šmohorju ukinjena sirotišnica, prebivalce so odvedli neznano kam. Tri Ziljane, ki so jih pripravili kot »delomrzne«, so prepeljali v Dachau oz. Mauthausen, kjer so tudi umrli. Žrtve skupine »delomrznežev« je avstrijski parlament rehabilitiral leta 2005. Pri žrtvah iz vrst Romov in homoseksualcev avtorji (Lasser, Gitschtaler in Jamritsch) opozarjajo, da se je njihovo preganjanje začelo že veliko prej. »Anticiganizem« je bil sestavni del politike avstrofašističnega režima, zakonska določila proti homoseksualcem pa je nacistični režim zaostрил. Romi so po anšlusu izginili iz vsakdana na Zilji. Iz skupine homoseksualcev so opisali – eksemplarično za vse nepoznane in pozabljene – usodo Rudolfa Leitingerja, čigar sled se je izgubila po obsodbi.

Bernhard Gitschtaler in Alexander Verdnik sta prispevala poglavje o antisemitizmu in preganjanju Judov v Ziljski dolini. Nekaj stavkov namenjata Sebastianu Iseppu, članu kroga slikarjev na Čajni, ki so ga po anšlusu prisilili, da je emigriral. Nov dom je našel v Londonu. Avtorja sprašujeta, odkod antisemitizem v dolini, ki Judov praktično ni poznala. Pripisujeta ga nacistični propagandi, ki je gradila na kombinaciji raznih predsodkov in netenja strahu, ter zaključujeta: »To za Koroško pomeni, da sta se spojila stereotipa na jugu 'prežečega Slovenca (Slovana)' in 'grabežljivega Juda', da vzbudita vtis, da spadata oba v isto kategorijo 'boljševističnega državnega sovražnika'.« Večino kratkih biografij Judov je napisala Janina Koroschitz, med temi izstopajo biografije judovskih zdravnikov oziroma zdravnikov iz rodbine Menniger - Lerchenthal. Kurt Theodor Menninger - Lerchenthal je sedel v gestapovskem zaporu v Litiji, kjer so ga osvobodili zavezniki (partizani), potem pa je kot folksdojčer prišel v zloglasno Strnišče, kjer so ga mučili, in od tam avgusta 1946 na Koroško.

Uvod in velike dele obširnejšega poglavja o evtanaziji (str. 25–103) je prispeval Wolfgang Haider. Biografije nekaterih žrtev pa so prispevali potomci, med drugimi Martin Jank, ki je z občutkom opisal konec svojega prastrica Karla Janka. Z veliko po-

trpežljivostjo je starejše družinske člane pripravil do tega, da so spregovorili. O njem je našel tudi nekaj zanimivih virov in jih objavil. Haider meni, da družine izredno težko spregovorijo o svojcih, da pogosto prevladuje sram, poleg tega pa se pojavlja tudi vprašanje »sokrivde«. Omenja »Akcijo-T4« in opisuje posledice, ki jo je imela za Koroško. Iz celovške hiralnice je bilo v Hartheim, deloma čez Niedernhart, prepeljano več kot 700 bolnikov, ki so jih tam umorili. To centralizirano pobijanje je trajalo do avgusta 1941, potem pa so paciente morili kar v celovski hiralnici. Vseh žrtev je bilo okoli 1500, med njimi več kot 50 iz Zilje. Vsem so namenjene biografije z osnovno literaturo in viri. Wolfgang Haider pripoveduje tudi, kako so se storilci in storilke po vojni zagovarjali pred senatom ljudskega sodišča v Celovcu. Med temi sta bila tudi Ziljanka in Ziljan. Antonie Pachner je bila obsojena na smrt, vendar je bila pomiloščena. V tej zvezi prizadene zgodba Susanne Schwarz, ki je 6. maja 1945 v Šmohorju opazovala usmritev nekega dezerterja. Postala je nevarna za zadnje »vernike« režima, ki so poskrbeli, da je prišla v celovško bolnico, kjer je po tednu in pol umrla zaradi pljučnice. Avtorja govori o načrtnem umoru, kajti v bolnišnici so bili na delu še vedno zdravniki in drugo osebje, ki je izvajalo evtanazijo. Angleška vojaška oblast je šele mesec po osvoboditvi pristopila k denacifikaciji osebja deželne bolnišnice.

Nasilno izselitev slovenskih družin Bernhard Gitschtaler in Daniel Jamritsch postavljata v sklop prisilne prilastitve njihovih kmetij po »zaslužnih nacistih«. Primer Grafenauerjevih in Fellacherjevih pa dokumentira, da je odločilno vlogo igrala njihova narodna in politična opredelitev. Opozarjata na primer kraja Brdo pri Šmohorju, kjer se je krajevni kmečki vodja uprl prisilni izselitvi. Tam do teh ni prišlo. Prisilna izselitev je bila višek represalij proti slovenskemu prebivalstvu. Mira Zorec, rojena Wutti, je pritiske in represalije doživljala že kot otrok. V šoli slovenščina že v času avstrofašističnega režima ni bila prisotna, ob napadu na Jugoslavijo je oblast zaprla vrsto njenih sorodnikov, deportirane Slovence in Slovenke so potem v rajhu vpregli v prisilno delo na kmetijah in v vojni industriji. Zanimiv je tudi podatek, da so šmohorski nacisti leta 1943 knjižnico slovenskega kulturnega društva na Brdu, ki jo je ustanovil državno- in deželnozborski poslanec Franc Grafenauer, namenili zbirki odpadnega papirja. V Bistrici na Zilji pa so knjižnico tamkajšnjega slovenskega društva »slovesno« zažgali, sicer pa avtorja tega primera ne tematizirata, tako kot ne opisujeta dolgoletnih prizadevanj nasilno pregnanih za vrnitev njihovih posestev po drugi svetovni vojni.

Med pregnane od nacističnega režima so spadali tudi duhovniki, slovenski in nemški. Gitschtaler postavlja pričetek preganjanja slovenskih v čas po prvi svetovni vojni, vendar to ni povsem korektno. Slovenske duhovnike so v krajih Zilje pričeli preganjati, čim je vstopila v vojno Kraljevina Italija, torej že leta 1915. Vsekakor pa je zanimiv in nov podatek, da je z nadzorovanjem in preganjanjem leta 1918 in v vsem plebiscitnem času nadaljevala koroška deželna vlada. Anton Kuchling, župnik na Bistrici na Zilji, je preganjanje občutil tudi v času avstrofašističnega režima, ki je sicer veljal tudi kot klerofašistični in naklonjen katoliški cerkvi. Prav pri duhovnikih je dokumentirano, kako vlogo je pri pregonu igralo denunciantstvo. Avtor v okviru tega poglavja tematizira tudi spreminjajoči se odnos avstrijske katoliške cerkve do režima. Ta je viden tudi na primeru župnika Josefa Verhnjaka, ki je sprva veljal za

simpatizerja nacionalsocializma, leta 1942 pa se je znašel v gestapovskem zaporu in bil leta 1943 prepeljan v koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je dočkal osvoboditev od Američanov. Drug primer je župnik Aloizij Nadrag, ki se je s pobegom rešil iz pohoda smrti in se peš napotil domov na Koroško. Avtor ne razreši vprašanja denunciantstva, ki je župnika privedlo v Dachau, in tudi ne povojnega sojenja denunciantu ter posegu krškega ordinariata v sodni postopek. Daniel Jamritsch poroča o Sophii Marehart, ženi evangeličanskega pastorja v Šmohorju, ki je zaradi kritične opazke na račun režima in temu sledeče denunciacije prišla pred sodišče in bila obsojena. Evangeličani oziroma protestantje na Koroškem so na splošno veljali za naklonjene ali pokorne režimu. Primer Marehartove je tudi edini do zdaj poznani iz Zilje.

Na Zilji je nekaj več kot deset Jehovih prič prišlo v kolesje nacističnega pravosodja. O teh piše Gerti Malle, ki je leta 2011 pri celovski založbi Kitab izdala svoje diplomsko delo *»Für alles bin ich stark durch den, der mir Kraft verleiht«* *Widerstand und Verfolgung der Zeugen Jehovas in der Zeit des Nationalsozialismus in Kärnten*. Kratko opisuje nastanek in porast te verske skupnosti v Avstriji in na Koroškem, obširneje spregovori o vzrokih njihovega preganjanja in nazadnje o žrtvah na Zilji. Med vzroki preganjanja navaja naslednje: Jehove priče so odklanjale služenje vojaškega roka, niso sprejemale dela v podjetjih vojaške industrije, niso hotele pozdravljati s hitlerjanskim pozdravom in širile so pacifistično periodiko. Tudi na Zilji je režim preganjal celotne družine. Može so prišli v koncentracijska taborišča, žene so dodelili na prisilno delo v kmetijstvu, otroke pa dali v prevzgojo v razne zavode oz. k nacističnim družinam.

V kolesje nacističnega represivnega aparata so padli prisilni delavci, vojni ujetniki in ženske, ki so navezale stike z njimi. V agrarno Ziljsko dolino so po vpoklicu približno 400 kmetov aprila 1941 prišli številni vojni ujetniki in prisilni delavci. Posebno skupino so sestavljali civilni delavci iz zavezniške Italije. Vse so zaposlili v kmetijstvu, malo razviti lesni industriji, gradbeništvu in obrtništvu. V kmetijstvu so prevladovali poljski delavci. Obravnavali so jih različno, in to v smislu rasno-ideološke opredelitve nacizma in njihovega pokolenja. Vsak stik z domačim prebivalstvom, zlasti z ženskami, je bil prepovedan. Obširneje sta opisana dva primera: primer prisilnega delavca, Slovenca Franca Gorjupa, ki so ga obdolžili razmerja z ženo svojega delodajalca in posledično njegovega umora, so v Celovcu 9. aprila 1942 obsodili na smrt in ga justificirali. Ženo, ki so jo obdolžili sodelovanja pri umoru, je sodišče sicer oprostilo, v domačem okolju pa so jo diskriminirali vse do smrti. Stefanie Ranner se je zaljubila v Poljaka in februarja 1943 rodila hčerko v gestapovskem celovškem zaporu. Obsojena je bila in prišla v koncentracijsko taborišče Dachau, zatem v Ravensbrück, kjer je 17. aprila 1944 umrla. Hčerko so oblasti diskriminirale še dolgo po vojni in ji odrekale vsako podporo. Biografijo o njej je napisal Vinzenz Jobst.

Obširnejše zasnovano je poglavje o odporu proti nacističnemu režimu. Glavna avtorja Gitschtaler in Jamritsch – kratke biografije 68 ljudi pa so prispevali tudi drugi avtorji – uvodoma pravita, da ni nobene pregledne raziskave o odporu v Ziljski dolini, ki da se tako uvršča v koroško zgodovinsko tradicijo. Menita, da mora razprava o odporu, ki bi upoštevala današnje nacionalne meje, nujno ostajati nepopolna in da bi bilo treba upoštevati njegovo lokalno, regionalno in transnacionalno dimenzi-

jo. Menita, da je bila privolitev v nacionalsocializem na Zilji velika, vendar da tudi odpor proti njemu ni bil zanemarljiv. Govorita o individualnem in organiziranem odporu in oboroženi partizanski odpor označujeta kot njegovo najizrazitejšo obliko. Ta je bil zaznaven zlasti v okolici Podkloštra, kjer je bilo prisotno delavstvo. Zaledje pa so partizani našli pod Dobračem. Slovenski odpor je porasel po nasilni izselitvi slovenskih družin in našel največ podpore med slovenskim prebivalstvom. V obratih je prišlo do posameznih sabotaj, med odpor pa štejeta tudi poslušanje tujih radijskih postaj in kritika režima. Tudi zadnji dve obliki odpora sta imeli za »storilce« hude posledice. Odpor je izhajal iz delavskih in kmečkih vrst, odpornikov iz meščanskega okolja domala ni bilo. Na Zilji so zlasti po septembru 1943 občutili posledice odpora v sosednji Italiji in Sloveniji. Partizane pod Dobračem so podpirali domačini, svojo vlogo v odporu so odigrale tudi ženske. Po Linasiju povzemata tudi gibanje t. i. Ziljske čete. Na Zilji so se proti partizanom borili deželna straža, enote vojske in enote 24. gorske divizije, ki so jih imenovali tudi »kraški lovci«. Enote vojske so občasno prekoračile tudi mejo in aktivno sodelovale pri zatiranju odpora v karnijski regiji sosednje Italije. Italijanski partizani so se pojavljali na ziljskih planinah. Odpor proti nacističnemu režimu po vojni ni bil priznan in je veljal za »izdajo«, pravijo avtorji oz. avtorja, ki pogrēšata ustrezno obeležje, spomenik upornikom na Zilji.

Spominsko knjigo avtorji tematsko zaključujejo s kratkimi biografijami žrtev akcije »Gitter« kot posledice atentata na firerja 20. julija 1944, žrtev iz vrst funkcionarjev avstrofašizma in zakona o zahrbtnosti (Heimtückegesetz). Krajša razprava o koncentracijskih taboriščih kot mestih industrijskega uničevanja ljudi gotovo olajšuje razumevanje celotne problematike in je v tej obliki posebno primerna kot učni pripomoček za učitelje zgodovine.

Skrbno urejena knjiga je pomemben mejnik zgodovine Zilje v času nacionalsocializma. Kratke biografije žrtev, vsaki so dodani ustrezna literatura in viri, navajajo k nadaljnjim raziskavam in umeščanju žrtev v splošno koroško in avstrijsko zgodovino.

Avguštin Malle

Slovenski zbornik 2016. Ob 75-oblētnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda, uredila Janez Stanovnik in Nevenka Troha.

Ljubljana: Ustanova Franca Rozmana - Staneta, 2016, 375 str.

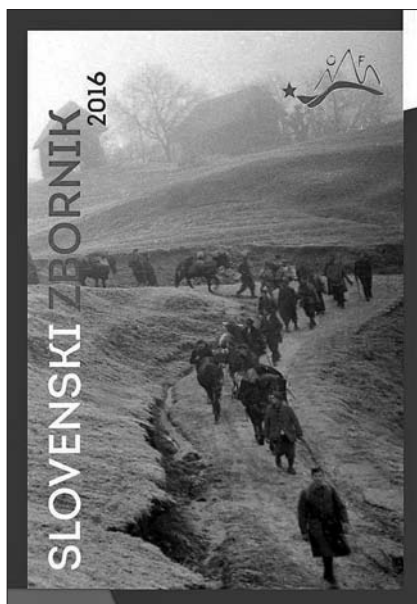
Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije se je ob 75-letnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda odločila za izdajo strokovne publikacije *Slovenski zbornik 2016*, ki se tesno naslanja na eno izmed žlahtnih tradicij te veteranske organizacije. Prvi *Slovenski zbornik* je v ilegali v ciklostilu izšel že leta 1942, drugi je pospremil osvoboditev slovenskega ozemlja, v zadnjih letih pa ponovno izhaja, in

to vse bolj pogosto (2007, 2014). Koncept in vsebina zbornikov sta se sčasoma seveda spremenila, tako kot je ZZB z leti iz družbenopolitične organizacije prešla v novodobno civilnodružbeno organizacijo, ki združuje člane različnih generacij, a sorodnih pogledov. Vse manj je piscev spominskih zapisov iz časa druge svetovne vojne, vse več pa uglednih strokovnjakov, ki razmišljajo o različnih družbenih procesih, ki so zaznamovali čas po drugi svetovni vojni vse do današnjih dni. Iz časa ustanovitve fronte pa ostaja velika mobilizacijska moč imena Osvobodilna fronta, svoje prispevke je tako oddalo kar 59 avtorjev različnih generacij.

Koncept zbornika, ki je izšel v za slovenske založniške okoliščine zares veliki nakladi 2000 izvodov (z naknadnim dotisom še tisoč primerkov), sloni na izvoru ideje Osvobodilne fronte. Devet vsebinskih sklopov sledi devetim temeljnim točkam Osvobodilne fronte, v vsak sklop nas popelje »uvodni esej«. Deseto poglavje je nekoliko drugačno, saj združuje pričevanja treh še živečih slovenskih narodnih heroin in herojev. Svoje spomine so delili Andreana Družina - Olga, Drago Flis - Strela in Jože Ožbolt. Naloga oziroma čast uvodničarja je pripadla akademiku Antonu Vratuši, ki je popisal del svoje vojne poti na podlagi življenjskih izkušenj oziroma »specifičnosti moje dolgoletne neposredne in posredne udeležbe v izvajanju celovitega programa OF na kulturnem, vojaškem in političnem področju tako v času narodnoosvobodilnega gibanja kot tudi po koncu druge svetovne vojne, zlasti pri graditvi nove socialistične domovine 'na dosleden ljudski demokratičen način' (sedma Temeljna točka OF) in pri uresničevanju osme Temeljne točke, ki zagotavlja, da 'bo po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločal slovenski narod sam; OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda uveljavila in ubranila z vsemi sredstvi'«. Visoko doneči jezik, ki ga dandanes v javnem diskurzu nismo več vajeni, je kljub vsem političnim spremembah, ki smo jih doživeli, očitno preživel sodbo časa, saj tudi danes ne deluje izven konteksta. Ne pomaga pa nujno pri doseganju »osnovnega cilja publikacije«, ki je »avtentično obveščanje javnosti in v prvi vrsti mlajših generacij o oboroženem uporuh slovenskega naroda«.

1. temeljna točka OF: Proti okupatorjem je treba vršiti neizprosno oboroženo akcijo.

Nosilni esej prvega poglavja je napisal Janez Stanovnik, ki vabi k priklicovanju spomina na »svojo veličastno preteklost« in opominja na potrebo, da »prisluhnemo

njenim sporočilom, ko kujemo svojo prihodnost«. V nadaljevanju Dušan Biber oriše mnenja zahodnih zaveznikov o NOB Slovenije, Božidar Gorjan prikaže organizacije slovenske mladine v politično burnem obdobju med letoma 1939 in 1941, Vladimir Prebilič ponudi oceno današnjega pogleda na Osvobodilno fronto, Sonja Zabrc Vrščaj pa na podlagi lastnih izkušenj poda zgodbo o preživetju v krutem okolju koncentracijskih taborišč.

2. temeljna točka OF: Ta akcija predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev.

Sklop uvede Janko Pleterski, ki razpravlja o kontinuiteti slovenskih narodnih odločitev in opozarja, da s tem, ko nekateri spodbijajo drugo samoodločbo, pod velik vprašaj postavljajo tretjo, nedavno. Sledijo mu Franc Bera z orisom medvojnega dogajanja v okraju Slovenska Bistrica, Marko Bulc s spominskim zapisom o ustanovitvi odbora OF na novomeški gimnaziji, Jože Hartman o Ljubljani – mestu heroju, Andrej Kerin o množičnosti upora, Helena Konda o napisnih akcijah OF in Avguštin Malle o uporu na Koroškem. O letu 1941 na Primorskem nato razmišlja Branko Marušič, štajerske prilike opiše Marjan Žnidarič, problematiko izgnancev pa Ivica Žnidaršič.

3. temeljna točka OF: Stoječ na stališču naravne in usodne skupnosti jugoslovanskih narodov OF ne priznava razkosa Jugoslavije in deluje z vsemi silami za slogotnost in enotnost njenih narodov. Hkrati stremi k povezanosti slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe.

Če je prejšnje vprašanje večinoma združilo zgodovinarje, je tretja temeljna točka željo po razjasnitvi nekaterih vprašanj združila nekatere slovenske politike, nekdanje in sedanje. Temo v eseju z naslovom Temeljne točke osvobodilne fronte in pravica slovenskega naroda do samoodločbe vpelje Ciril Ribičič, ki temeljne točke OF identificira kot osnovo preambule Temeljne ustavne listine, na kateri temelji današnja Ustava Republike Slovenije. Ustavni okvir je tudi tema prispevka Mirana Potrča, ki se dotika sprejemanja amandmajev k Ustavi SFRJ in SRS, sledita pa mnenjska članka evropskih poslancev Igorja Šoltesa in Iva Vajgla.

4. temeljna točka OF: Z osvobodilno akcijo in aktivacijo slovenskih množic preoblikuje OF slovenski narodni značaj. Slovenske ljudske množice, ki se borijo za svoje narodne in človekove pravice, ustvarjajo nov lik aktivnega slovenstva.

Uvodne misli o potrebi po preobrazbi slovenskega narodnega značaja, ki je verjetno najbolj očiten prispevek Edvarda Kocbeka v *Temeljnih točkah OF*, podaja Matjaž Kmecl. Sledi mu Andrej Babič, ki v spominskem zapisu opiše, kako je lokalno prebivalstvo poskrbelo zanj, ko je bil v času vojne ranjen. Miklavž Komelj v prispevku

Umetnost v partizanski kulturni revoluciji ponovno dokaže, da je trenutno največji poznavalec omenjene tematike. Partizansko zdravstvo je tema, ki ga opiše neposredna pričevalka, zdravnica Zora Konjajev, h Kocbeku in vprašanju slovenskega narodnega značaja pa se ponovno vrne Boris Paternu. Cvetka Hedžet Toth kot zadnja v sklopu v prispevku Etična dilema upora analizira poglede škofa Vekoslava Grmiča.

5. temeljna točka OF: Vse skupine, ki sodelujejo v OF, so se obvezale, da bodo lojalne v medsebojnih odnosih.

Cikel prispevkov z reminiscenco vpelje Ciril Zlobec, o pluralnosti in enotnosti OF nato razmišlja Slavko Grčar, o svojih nekdanjih partizanskih enotah pa Lado Kocijan. Svoja vojna leta opisuje Martin Košir, sledi pa še nekaj zapisov iz časa dovške vstaje, kot se je spominja Matija Mirtič po zapisih Sonje Mirtič.

6. temeljna točka OF: Po narodni osvoboditvi prevzame na slovenskem ozemlju oblast OF slovenskega naroda kot celota.

Z razmišljanji o demokraciji temo načne Ljubo Bavcon, nato pa v prispevku o Osvobodilni fronti in vprašanju oblasti zadnje tri točke programa OF analizira Zdenko Čepič. Zakonske spremembe po demokratizaciji slovenske družbe in njihov vpliv na ustavno in zakonsko varstvo pravic borcev NOB jedrnato povzame Franc Godeša. Vlogo OF v »spremenljivem zgodovinskem spominu« obravnava Maca Jogan, ki se nasloni na izsledke iz raziskave *Slovensko javno mnenje*. Razraščanje medijske krajine in vprašanje vrednot NOB je tema razmišljanja Boža Kovača, France Križanič pa lapidarno povzame povojni razvoj oblasti do današnjih dni.

7. temeljna točka OF: Po narodni osvoboditvi uvede OF dosledno ljudsko demokracijo. Vsa vprašanja, ki presegajo okvir narodne osvoboditve, se bodo reševala na dosleden ljudski demokratični način.

O izvajanju določil te točke v nosilnem esaju piše Andrej Marinc in nekatera sporočila prenese tudi v današnji čas. O eni izmed posledic, ki danes ni na najboljšem glasu, samoupravljanju, pa se na podlagi lastnih izkušenj razpiše Zvone Dragan v prispevku z naslovom Upravljanje države v času samoupravljanja. O tem, ali se vprašanja dejansko rešujejo na podlagi dosledno ljudskega demokratičnega načina razmišlja Nataša Gabrovec v sestavku Zdravstvo danes. Z zgodovinsko bolj kočljivo temo, nastankom Varnostnoobveščevalne službe OF, se spopade Branko Jerkič, Jožica Jožef Breg pa se posveti partizanskim šolam.

8. temeljna točka OF: V skladu s slovesnimi izjavami Churchilla, Roosevelta in Stalina bo po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločil slovenski narod sam. OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda uveljavila in branila z vsemi sredstvi.

Razmišljanje o notranji ureditvi Združene Slovenije in njenih zunanjih odnosih Lojzeta Udetaja je vodilo sklopa, kjer o 8. točki od njenega nastanka do njene uporabnosti v današnjih časih razmišlja še en ustavni pravnik, Ivan Kristan. Sledita ji Glosa Jožeta Pirjevca in razmisleki o razdružitvi, se pravi zapustitvi druge jugoslovanske države, ki je predmet prispevka Mihe Ribariča. O teh vprašanjih v nekoliko daljšem loku razmišlja tudi Aljaž Verhovnik, pridružuje se jima in sklop tudi zaključuje Viktor Žakelj.

9. temeljna točka OF: Narodna vojska na slovenskem ozemlju raste iz Slovenskih narodno-osvobodilnih partizanskih čet in Narodne zaščite, kamor se pozivajo vsi zavedni Slovenci.

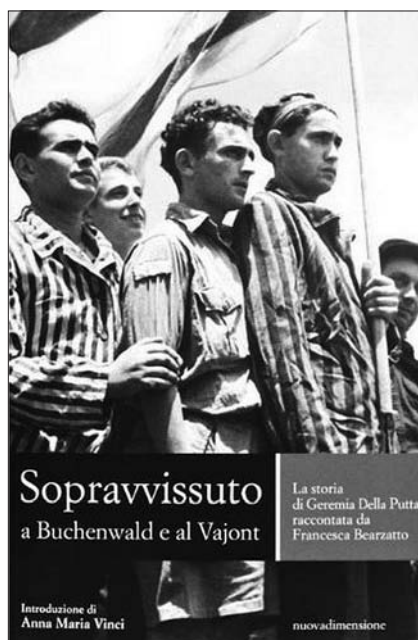
Poleg prve najbolj militantna točka programa OF je pritegnila največje število piscev. Kljub vsemu je obletnica začetka upora proti okupatorju, pa čeprav v poznih aprilskih dneh bolj političnega značaja, še vedno posvečena oboroženemu uporu. O Narodni vojski, ki je vzniknila iz OF, je nosilne misli najprej nanizal Anton Bebler. Bolj osebno noto ima v svojih spominih na partizanske čase Alojz Dolničar, vpliv OF na organizacijo in delovanje partizanske vojske oriše Milan Gorjanc, nastanek vojaške zakonodaje pa opiše Savin Jogan. Spomine na svojo partizanščino dodata še Alojz Kajin in Alojz Kovačič - Sine. Nastanek Teritorialne obrambe je bil leta 1968 močno pogojen z izkušnjo partizanskega bojevanja, o vlogi TO ob koncu druge jugoslovanske države piše Ladislav Lipič. Sklop zaključujeta prispevka Franca Severja - Frante o IV. operativni coni in Emila Škrļa o specifikah primorskega upora.

Slovenski zbornik 2016 je zanimiva mešanica prispevkov neposrednih pričevalcev, strokovnjakov z različnih področij in nekdanjih ter sedanjih političnih akterjev. Osnovna naloga zbornika je bila sicer obeležitev tričetrststoletnice ustanovitve Osvobodilne fronte Slovenskega naroda, kar pa je nevhvaležna naloga, saj pogosto kmalu po obletnici pozabimo tudi na spremljajoče publikacije. Tega pa bi bilo škoda. Zbornik ne prinaša bistvenih novosti, ki bi bile zelo pomembne za zgodovinopisno stroko, kar tudi ni njegov namen. Čeprav mu to konec koncev z velikim deležem pričevanj neposrednih udeležencev NOB tudi uspeva. A pravo vrednost zbornika vidim ravno v plejadi mnenj, ki jih prinaša, in prispevkov, ki na enem mestu izražajo današnje razumevanje pomena vrednot NOB in njegove zapuščine. Tako lahko mirne duše zapišem, da je zbornik dokument časa, odraz družbenopolitičnega stanja na Slovenskem (vsaj v točno določenem delu slovenske civilnodružbene sfere) in bo zato v prihodnosti bistveno bolj pomemben za zgodovinopisce. Nekako kot vino, ki mu čas dobro dene. Vsaj v večini primerov.

Francesca Bearzatto, Soppravvissuto a Buchenwald e al Vajont. Portogruaro: Nuova dimensione, 2012.

V drugi polovici prejšnjega stoletja je v Italiji historiografija doživela korenito konceptualno in metodološko prenovu, italijanski zgodovinarji pa so z inovativnimi pristopi prodrli v vrh mednarodnega zgodovinopisja. Med raznimi smermi je v tem okviru plodna tla našla tudi ustna zgodovina, ki se je sicer podobno kot drugod po svetu soočala z močno skepso, preden se je dokopala do polne uveljavitve. V vsem tem času je na njenem vrtu zrasklo neizmerno število plodov, ki so odstrli poglede na prej zanemarjene vidike in akterje italijanske preteklosti, zlasti na male, anonimne ljudi. V to kategorijo del se uvršča tudi zgornje delo Francesce Bearzatto, v katerem je avtorica predstavila življenjsko zgodbo Geremie Della Putte. Ta zgodba se je med svetovnima vojnama odvijala tudi na Slovenskem, zato ponuja zanimive vpoglede tudi v našo polpreteklost. Kot izhaja iz naslova knjige, je bila eksistenca protagonista zaznamovana z dvema dogodkoma, ki sta dramatično prelomila, na srečo pa ne prekinila njegove življenjske poti. Prvi je bil internacija v nemškem taborišču Buchenwald med drugo svetovno vojno, kamor je bil odgnan kot komunist in član italijanskega partizanskega gibanja. Drugi dogodek pa je bila katastrofalna nesreča, ki je doletela prebivalce občine Erto in Casso v gorskem delu pordenonske pokrajine na meji med deželama Furlanijo Julijsko krajino in Benečijo. Tam je 9. oktobra 1963 ogromen usad zdrsnil v umetno jezero hidroelektrarne na vodotoku Vajont (od tod ime *catastrofe del Vajont* ali vajontska katastrofa) in izpodrinil 50 milijonov kubičnih metrov blatne vode, ki je v svojem pljuskanju navzgor po dolini in čez 200-metrski jez na njeno dno ter po njenih pobočjih pobrala več naselij s skoraj 2.000 prebivalci. Geremia obnavlja svoj spomin na ti dve strašni izkušnji in ponuja svoje poglede nanje. Prvi del svoje pripovedi pa posveti tradicionalnemu alpskemu svetu, v katerem je odrasel in ki sta ga omenjena dogodka vsak po svoje globoko spremenila. Ta del pripovedi je nerazdružljiv z dvema prelomnicama in posebej zanimiv za socialno, gospodarsko in kulturno zgodovino, ker nas seznanja z modeli in strategijami, s katerimi se je neko tradicionalno gorsko družbeno okolje soočalo z eksistenčnimi vprašanji ter s prilagajanjem modernosti.

Svet, o katerem pripoveduje Geremia, je namreč gorski kmečki svet, ki je s svojimi naravnimi posebnostmi od človeka ob velikem fizičnem naporu zahteval tudi veliko organizacijske sposobnosti, racionalnosti in individualne ter družbene discipline, da ga

je nagradil s svojimi dobrinami. Zaradi skoposti življenjskih virov, ki jih je nudil, je že od poznega srednjega veka narekoval tudi usklajevanje kmetijstva z neagrarnimi dejavnostmi in z iskanjem gospodarskega dohodka onkraj meja krajevne skupnosti prek delovnih migracij. Dolga stoletja so bile to pretežno sezonske selitve, povezane z različnimi poklici in specializacijami, ki so se odražale tudi v družbenih strukturah vaške skupnosti in odnosih znotraj nje. Na območju Erta in Cassa so to bile različne oblike popotne trgovine, oglarstva, gozdarstva, sezonskega zidarstva, agrarnega in drugega dninarskega dela. Trgovci, imenovani kramarji, so se razlikovali po prodajnem blagu, smereh, dolžini popotovanj, uspešnosti in družbenem statusu, s tem da ni zagotavljal blagostanja, pač pa le raven preživetja. Za razliko od sosednjih območjih so se v Ertu in Cassu z njim ukvarjale tudi ženske, ki so jim rekli sadonere. Če doma niso imele možnosti za varstvo, so na večmesečno pot z ročnimi vozički jemale tudi otroke. Njihova pridobitna vloga je bila ključna za družino, določala pa je tudi njihov status v družini in skupnosti. Trgovci in trgovke so prodajali izdelke krajevne obrti in tudi po poti nakupljeno blago ter skušali optimalno izkoristiti svoja obhajanja krajev in domov, da so se vračali s čim večjim zaslužkom in z dobrinami, ki jih je družina potrebovala do naslednjega odhoda. Vaška ekonomija je bila sistemsko usklajena in povezana v kompleksna produktivna, trgovska in finančna razmerja, tako da so na primer eni izdelke domače obrti in druge proizvodnje prodajali sami, drugi so uporabili kramarske kolege, medtem ko so sami kramarili z drugim blagom in po drugih območjih. Agrarne in neagrarne dejavnosti so usklajevali tudi spreminjajoč kombinacije v skladu s potrebami, sestavo družine, spremembami povpraševanja na trgu dela in storitev.

Migrantske poti so vodile v avstrijske dežele, tudi v slovenske. Po prvi svetovni vojni so se z novimi državnimi mejami mnoge preusmerile. Primorska in Istra, po novem pod Italijo, pa sta postali za kramarje še boljši poslovni trg kot v preteklosti. Mnogi so se zato stalno naselili in prenesli svoje dejavnosti v novo italijansko vzhodno provinco. Med temi tudi Geremijeva starša, ki sta kupila hišo v Postojni, odprla trgovino in od tam nadaljevala tudi s kramarstvom. Po Julijski krajini je razpršeno živelo na desetine njihovih sovaščanov in med njimi 15 sorodnikov, ki so se prav tako priselili, da bi izkoristili nove gospodarske možnosti. Te možnosti so bile med drugim povezane z militarizacijo območja, se pravi s prisotnostjo številčnega vojaštva, razmeščenega po večjih in manjših vojašnicah ter postojankah vzdolž meje s Kraljevino Jugoslavijo. Gradnja vojaške infrastrukture je v Julijsko krajino pritegnila najprej gradbene delavce, ki so tvorili pomemben del sezonskih migrantov občine Erto in Casso ter vse Furlanije. Sledili so trgovci, ki so krajevnim strankam in vojaštvu ponujali jestvine, blago in artikle za osebno nego in potrebe, od zobne paste, ščetk, potrebščin za britje, mila, krtač do sukancev, gumbov, nogavic in tekstila. Zaslužek je prihajal tudi na račun čezmejne izmenjave in tihotapstva. Sami vojaki so se zalagali z večjimi količinama blaga, ki so ga oddajali čez mejo v zameno za dobrine, kot sta bila tobak in kava, ki sta bila v Jugoslaviji bolj poceni.

Ko se je s starši in starimi starši priselil v Postojno, je bil Geremia še otrok. V Postojni je obiskoval šolo in se družil s slovenskimi vrstniki, od katerih se je naučil

slovenščine. To znanje je prav prišlo tudi za družinsko trgovsko dejavnost, v katero sta ga starša sproti uvajala. Že petnajstletnemu je oče zaupal razširitev trgovskih poslov čez državno mejo, kamor je Geremia odhajal sam vse do Ljubljane prodajat italijansko blago, vračal pa se je z jugoslovanskim. Zanimivo je, da je obhajal tudi jugoslovanske vojaške postojanke in z blagom zalagal tudi jugoslovansko vojaštvo. Trgovski posel se je tako krepil zaradi povečanega števila strank in tudi izkoriščanja razlik v cenah med italijanskim in jugoslovanskim blagom. Geremia je bil pozoren opazovalec slovenskega okolja ter ljudi na italijanski in jugoslovanski strani meje. Že od mladih nog je postal občutljiv za družbene krivice in se približal komunističnim idejam. Zanimiva je tudi njegova percepcija kraškega okolja, ki ga je vzljubil in v katerem se je čutil sprejetega med slovenskim prebivalstvom. Menil pa je, da sta bila kraška krajina, ki jo imamo mi za trdo in zahtevno, in tudi njeno prebivalstvo bistveno bogatejša v primerjavi z rojstno gorsko furlansko pokrajino in tamkajšnjo družbo. Toliko v dokaz relativnosti naših predstav o okolju, življenjskih razmerah v njem in naših samopodobah.

Geremijev oče je bil italijanski prostovoljec v prvi svetovni vojni. Zaradi tega in zato, ker je bil prepričan fašist, je tudi dobil dovoljenje za trgovanje v Julijski krajini. Kot mnogi preprosti ljudje je verjel, da bo fašizem zagotovil socialno pravico, kot je obljubljal. Geremia pripoveduje, kako je bilo navdušenje nad fašizmom razširjeno tudi med šolsko mladino v Postojni, italijansko in slovensko. Mnogi Slovenci so imeli fašistično partijsko izkaznico, eni iz prepričanja, drugi po sili razmer, saj brez nje ni mogel nihče opravljati samostojnega poklica in pogosto niti dobiti službe. Imeli so jo tudi člani tajne komunistične stranke. K tej se je Geremia približal s skupino sovrstnikov, Italijanov in Slovencev, ki se jim je fašizem upiral zaradi oblastniške in arogantne države. Med vojno, ko so se začeli spopadi s partizani, se je Geremijeva družina zatekla najprej v okolico Bologne, nato v domači kraj Erto. Po razpadu Italije se je Geremia s partizanskim imenom Ivanof pridružil brigadi Osoppo, medtem ko je njegov mlajši brat, ki je prej simpatiziral s fašizmom, šel med garibaldince. Ker je bilo na tistem območju partizansko gibanje zelo aktivno in je v Karniji proglasilo osvobodeno ozemlje, so Nemci in fašisti izvajali hajke in v eni izmed teh septembra 1944 zajeli tudi Geremio. Na srečo je njegova skupina padla v roke nekemu komandantu, ki so ga partizani zajeli in nato izpustili, zato je vrnil uslugo s tem, da ujetih niso dali pobiti, ampak so jih deportirali v Nemčijo. Geremia opisuje taboriščno trpljenje in smrt, srečanje s slovenskimi deportiranci in njegovo sodelovanje v taboriščni odporiški organizaciji, ki je organizirala vstajo in 9. aprila 1945 osvobodila taborišče. Okrutno maščevanje nad nekaterimi esesovskimi fanatikami opredeljuje kot zasluženo plačilo za storjeno nepopisno gorje. To se z osvoboditvijo ni končalo, saj je zaradi pomanjkanja in vsega hudega še naprej umiralo veliko taboriščnikov, po prihodu Američanov pa se je število smrti podvojilo, ker sestradani organizmi niso več prenašali normalnega prehranjevanja.

Oktober 1945 se je Geremia vrnil v domačo vas, kjer ga svojci niso prepoznali in mati ni hotela verjeti, da ima pred sabo spet pogrešanega sina. V skopih besedah opiše povrnjeno željo po normalnem življenju, ki so jo v družini pozdravili, tako da

so se molče usedli pred hišo in se v miru zazrli v jesenski travnik. Treba je bilo spet poprijeti za delo in gledati v prihodnost. Razmere pa se po vojni niso bistveno spremenile, ker so delavci še naprej ostajali odvisni od gospodarjev in z vrha določenih delovnih razmer, medtem ko so šli med vojno v gozdove tudi zato, »da bi ne bili več sužnji in hlapci«. Prišlo je tudi do razkola v vaških skupnostih, ker so nekateri spretnejši kramarji med vojno obogateli in zdaj postali podjetniki. Nekdanji občutek vaške solidarnosti se je izgubil, ker je – po mnenju Geremie – fašizem obrodil dolgotrajne sadove. Vaški podjetniki so namreč najeli delavce izven vasi, ker so bile med domačimi zelo razširjene komunistične, socialistične in anarhistične ideje ter odpor proti »suženjskemu delu«. Levičarji so vsekakor zmagali na volitvah in vzeli v svoje roke upravljanje občine. Politični boj pa je odnesla katastrofa leta 1963. Geremia je medtem odprl malo prodajalno in popravljalnico koles v rojstnem kraju, pripravljala pa se je na odprtje bencinske črpalke. Mnogi domačini so leta 1959 dobili zaposlitev pri gradnji jezua na Vajontu in nato odšli graditi druge hidroelektrarne. O nesreči Geremia pripoveduje le na kratko, raje se za konec ustavi pri svojem velikem veselju – športu. Gojil ga je že kot otrok v Postojni, ker je fašistični režim navduševal mlade za šport in idealiziral telesne sposobnosti, še bolj intenzivno in zavzeto pa v desetletjih po vojni, od smučanja do kolesarstva in teka. Šport, predvsem naporne panoge, mu pomenijo metaforo preživetja. Športni vzdržljivosti pripisuje zasluge, da je preстал velike preizkušnje in ohranil življenjsko moč.

Avtorica knjige, Francesca Bearzatto, po poklicu srednješolska profesorica, a kot mnogi italijanski učitelji zgodovine predana tudi zgodovinopisju, v svoji spremni študiji osvetljuje, kako je potekalo Geremijevo glasno spominjanje in v čem je ključ razumevanja njegove pripovedi. Ključ je v podoživljanju tradicionalnega načina življenja v ruralnem furlansko-predalpskem in nato v kraškem (postojnskem) svetu, ki se prepleta vzdolž celotne prehojene poti. Prvi svet, delno pa tudi drugi, je ohranjal še mnoge predmoderne ekonomske in družbene strategije, ki niso bile preproste, pač pa zelo kompleksne. Življenje je terjalo veliko iznajdljivosti, prilagodljivosti in spretnosti, hkrati pa tudi natančno poznavanje okolja in virov, ki posamezno niso zagotavljali preživetja, temveč jih je bilo treba usklajevati. Nobena kombinacija dejavnosti ni bila naključna, vse oblike in tudi premikanja v prostoru so bili do potankosti premišljeni za dosego čim boljšega gospodarskega učinka. To velja tudi za priselitev iz domače vasi v Postojno, kapilarno spoznavanje novega območja trgovanja in njegovih ljudi, med katere se mladi Geremia in njegova družina vživita. Niti oče kot fašistični simpatizer ne vidi v njih »drugih«, ki naj jih režim pretopi v italijansko civilizacijo, in sebe v vlogi civilizatorja. Mejo, ki jo politika obojestransko utrjuje in oborožuje kot neprebojno oviro, doživlja kot nadvse mehko, prepustno in po kramarski logiki prijazno črto, ki je vir gospodarskih priložnosti.

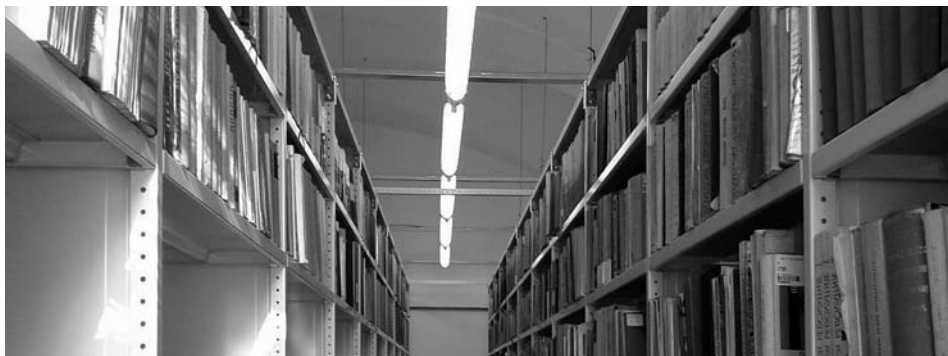
Nacionalna in ideološka nasprotja vsekakor vnašajo napetosti in narodno delitev v to okolje in v Geremijevo družino. Med vojno se ta nasprotja izrazijo v navidezno protislovnih izbirah, ki pa jih je treba brati – kot opozarja avtorica – tudi v luči okoliščin, in ne kot ideološke usmeritve: Geremia, komunist od mladih nog, se namreč pridruži nekomunističnim italijanskim pratizanom brigade Osoppo, medtem

ko njegov brat, sprva fašistični simpatizer, stopi med komunistične garibaldince. Geremijeva partizanska rezistenca je nadaljevanje prejšnje rezistence (it. glagol *resistere* pomeni vzdržati), ki je bila potrebna pri vsakdanjem življenju. In nadaljuje se kot vodilo za preživetje v koncentracijskem taborišču in v povojnem prebolevanju doživetih strahot ter vračanju k normalnemu vsakdanu. Geremijev komunizem izhaja iz njegovega antifašizma in želje po svobodi, družbeni pravičnosti in neodvisnosti. Njegov ideal je namreč prosti poklic ali dejavnost in k temu stremi, kadar le more, po načelu »biti gospodar svojega dela«. To pa je osnovna logika starodavnega kramarskega poklica, ki jo Geremia goji kot vrednoto, podedovano od prejšnjih generacij in stokrat slišano iz ljudskih pripovedk v njegovem gorskem kulturnem okolju. Je logika, ki jo predvaja tudi kot povojni politični aktivist, ko vabi sovaščane, ne glede na politično prepričanje, naj se povežejo v zadruga in na ta način ohranjajo neodvisnost od kapitalističnih podjetnikov.

Ideja o malem podjetništvu ima anarhistično podlago, ki pa jo je bilo treba dvigniti na višjo raven. O tem se je Geremia dokončno prepričal v taborišču, kjer je neizpodbitno spoznal, da človek potrebuje zaščito zakonov, te pa lahko zagotovi samo država. V njegovi interpretaciji komunizma bi moral ta zajamčiti pravico do zasebnega gospodarskega udejstvovanja. Njegov komunizem izhaja torej v tem smislu bolj iz spoznanj lastne življenjske izkušnje, sposobnosti opazovanja in kritične presoje družbe kot pa iz marksističnih in drugi ideoloških ter političnih nauk. Po svoje je tudi kritika teh nauk, ki nikoli in nikjer ne padejo kot semena na neobdelana politična tla. Povsod obstaja že neka politična kultura, vredna upoštevanja. Povojna gospodarska prizadevanja in uspehi (prodajalna koles, bencinska črpalka, malo gradbeno podjetje z bratom) imajo v Geremijevem pripovedovanju vsekakor pomen modernizacije in težavnega, a hvaležnega napredka. Enako velja za gradnjo elektrarn v furlanskih in beneških Predalpah, ki so ljudem odprle možnosti za delo in dvig življenjske ravni. Prav element modernizacije in napredka, mogočni jez v Vajontu, pa je brutalno in tudi simbolično dokončno odplaval tradicionalni svet, ki je tako prežemal eksistenco Geremijeve generacije.

Aleksej Kalc

KNJIŽNICA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino je specialna knjižnica, ki zbira in hrani gradivo za znanstvene preučevalce in ljubitelje novejšo zgodovine.

Začetki knjižnice sodijo še v čas pred ustanovitvijo inštituta. Le-te lahko namreč postavimo že v leto 1945, ko je začela z delom knjižnica Muzeja narodne osvoboditve. Začetni knjižni fond so predstavljale knjige Znanstvenega inštituta SNOS-a, ki so jih zbirali za svoje znanstveno delo že med drugo svetovno vojno.

Knjižnica hrani danes okoli 40.000 knjig o novejši zgodovini Slovenije in sveta. Sprva so prevladovali knjige o zgodovini druge svetovne vojne in delavskega gibanja, pozneje pa se je pričelo z nabavo literature o socialni in kulturni zgodovini. Z gotovostjo lahko trdimo, da knjižnica s svojim gradivom predstavlja najpomembnejšo zgodovinsko zbirko o zgodovini dvajsetega stoletja na Slovenskem. Posebnost knjižnice je še zelo obsežna zbirka »nacističnega gradiva«, saj je z zbiranjem gradiva iz Federalnega zbirnega centra in iz raznih drugih zbirk tukaj nastala ena najbogatejših knjižnic za zgodovino druge svetovne vojne v Sloveniji.

V svojih zbirki imamo tudi preko 200 naslovov časopisov in revij, saj hranimo vse najpomembnejše časopise od Bleiweisovih Kmetijskih in rokodelskih novic preko kulturnih in strokovnih revij do vseh današnjih dnevnikov, ki jih za vsa leta hranimo tudi v vezani obliki.

Delovni čas knjižnice: ponedeljek - petek: od 8 h do 13 h, sreda: od 8 h do 15 h

Telefon: 01 200 31 28 ali 01 200 31 32

Spletna stran: <http://www.inz.si/knjiznica.php>

Inštitut za novejšo zgodovino

UDC

94(497.4)"18/19"

UDK

ISSN 0353-0329